

СУЧАСНА
РОСІЙСЬКА
ОВІСТЬ

Віктор Астаф'єв
ОДА РОСІЙСЬКОМУ
ГОРОДУ

І. Грекова
КАФЕДРА

Валентин Распутін
УНИЗ І ВГОРУ ЗА ТЕЧІЄЮ

Юрій Трифонов
ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ

Вячеслав Шугаєв
ВІЛЬНОМУ ВОЛЯ

Василь Шукшин
ТОЧКА ЗОРУ

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ПОВІСТЬ

Переклад з російської

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1983

Первый выпуск сборника составляют повести, написанные в 70-х годах русскими советскими прозаиками. В произведениях воспевается родная природа, любовь к отчей земле, они проникнуты философскими размышлениями о смысле жизни и взаимоотношениях между людьми.

Упорядник І. Д. Бажинов

ОДА РОСІЙСЬКОМУ ГОРОДУ

Пам'яте моя, пам'яте, що ти дієш зі мною?!
Все пряміше, все вужче твої дороги, все тьмяніший виднокіл, і кожна дальня вершина здається капличкою, що обіцяє заспокоєння. І рідше супутники зустрічей, яким хотілось би вклонитись, а спомини, необхідні живій душі, осипаються осіннім листом. Стою на житейському вітрі голим деревом, завивають у мені вітри, видуваючи звуки і кольори того життя, яке я так любив і в якому вмів знаходити радощі навіть у важкі свої дні й роки.

І все не замовкає в мені війна, стрясаючи натомлену душу. Багряне світло пробивається крізь німу вже товщу часу, і, сплющена, закам'яніла, але не втративши запаху гарива й крові, клубочиться вона в мені.

Заспокоєння хочеться, хоч якого-небудь заспокоєння. Та нема його навіть у сні, й у сні мучуся, ховаюся од вибухів і десь за північ починаю з жахом розуміти: це вже не та війна, од теперішніх вибухів не схватись, не захиститись, і тоді покірно, стомлено і байдуже чекаю останнього спалаху — ось блисне біло, засліплює, скорчить мене останньою судорогою, сплавить і віднесе іскрою в глибину весвіту, який я так і не збагнув моїм розумом. І бачу ж бо, виразно бачу ту іскорку, відчуваю її політ. Через те бачу, що був уже піщинкою у величезній бурі, крутився, літав десь там поміж життям і смертю, і зовсім випадково, примхою чи волею долі не занесло мене в небуття, а скинуло на виснажену землю.

Скільки раз гинув я в нестерпних снах! І все-таки воскресав і воскресав. На зміну жахливо гогітливому вогню, гримкотливому диму вибухів раптово ринуть строкаті галявини в квітах; шумливий березовий гай; тихий кедрач на моховитій горі; спінена потоком ріка; коромисло веселки над нею; острів, обкиданий зеленим хутром шелюги; стачний сільський город біля селянського двору.

І лица, лица...

З'являться всі жінки, яких хотів би зустріти й любити, і вже поблажливий до них і до себе не простягаю їм руки,

а згадую тих жінок, яких зустрів і любив насправді. З літа ми я навчився втішати і обманювати себе — спомини про ці зустрічі солодші й чистіші від самих зустрічей...

Пам'яте моя, сотвори ще раз диво, зніми з душі тривогу, тупий гніт втоми, що пробуджує похмурість і отруйливу солодкість самотини. І воскреси,— чуєш?— воскреси в мені хлопчика, дай заспокоїтися і очиститися біля нього. Ну, хочеш, я, безбожник, іменем господнім заклинатиму тебе, як одного разу, оглушений і осліплений війною, молив підняти мене з дна мертвих безодень і хоч що-небудь знайти в темному і змертвілому нутрі? І згадав, згадав те, що хотіли в мені вбити, а згадавши, оживив хлопчика — і порожнеча знову наповнилася звуками, кольорами, запахами.

Мені говорили: отака надсада не мине даремно! Буду я хворий і од нервового перенапруження не доживу стільки-то літ, мені відведених. А навіщо вони мені, ті скільки-то літ, без мого хлопчика? І хто їх рахував, роки, нам відведені?

Освіти ж, пам'яте, хлопчика до кожної веснянки, до кожної подряпинки, до білого шраму на верхній губі — вчився колись там ходити, впав і розсік губу об ребро мостини.

Перший в житті шрам.

Скільки потім їх буде на тілі і в душі?

...Далеко-далеко виник легенький рух, гойднулася срібна ниточка, гойднулася й вигасла, злилася з небесним маревом. Та все в мені стріпнулося, відгукнулося на ледь відчутний проблиск пам'яті. Там, у минулому, що повільно наближається, по павутині, ось-ось ладній обірватися, під куполом небес, пригасивши дихання, йде до мене, осяяний сонцем, сільський хлопчик.

Я поспішаю назустріч йому, біжу з задишкою, перевалююсь незграбно, наче линялий гусак по тундрі, гупаю оголеними кістями по вкритій мохом мерзлоті. Спішу, спішу, минаючи кровопролиття і війни; цехи з клеочучим металом; розумників, які сотворили пекло на землі; мимо прихованих ворогів і вдаваних друзів; мимо задушливих вокзалів; мимо життєвих чвар; мимо газових факелів і мазутних рік; мимо вольт і тонн; мимо експресів і супутників; мимо хвиль ефіру і кіножахів...

Крізь усе оце, крізь!

Туди, де на істинній землі жили воістину рідні люди, котрі вміли любити тебе просто так, за те, що ти є, і які знали одну-єдину плату — розділену любов.

Хворі ноги, що багато ходили, здригнулися, шкірою відчувши не холоднечу тундри, а живе тепло городньої борозни, торкнувшись м'якої плоті трудової землі, відчули її струми, ось уже чиста роса лікує садна.

Через багато-багато років дізнається мій хлопчик, що така ж, як він, мала людина, в зовсім іншому краю, переживши хвилюючу мить повного злиття з рідною землею, прошепоче з зітханням: «Я чую печальні звуки, яких не почує ніхто...»

...Беру в свою велику долоню руку хлопчика і болісно довго вдивляюся в нього, стриженого, веснянкуватого, — невже мною він був, а я ним?!

* * *

Дім хлопчика стояв лицем до річки, зависаючи вікнами і призьбою над підмитим крутояром, порослим шептун-травою, чорнобилем, всюди пролізаючою жаливою. До правої вилиці дому примикав горожею город, що косо й хистко йшла вздовж балки, у повінь залитої до косогору дикою водою, котра залишала після відходу пластовини льоду й свіжі водомії — земельні рани, які одразу ж починало затягувати зеленою шкірочкою плісняви. По ледь помітній улоговині вода інколи веснами проникала під жердини заднього прясла, розливалася аж під самою горою, заповнювала яму, з якої колись брали землю на господарські потреби. В ямі-ковбані, коли рік був незасушливий, вода кисла до заморозків, лід на ній ставав грудкуватий, провальнорчорний, на нього боязко було ступати. У ковбані застрявали щупачки, схожі на складаний ніжик, і в'юни, що проспали відхідний водотік. Щупачки швидко справлялися з в'юнами, а самих щупачків діти висмикували волосяною петлею, або коршаки й ворони хапали, коли вони перекидалися од задухи догори черевом — в яму скидали всякий мотлох.

Влітку ковбаня вкривалася кашею ряски, проростала вздовж і впоперек зеленою чумою, і тільки жаби, сірі трясогузки та товстозаді водяні жуки жили тут. Інколи з ріки прилітав охайний куличок. «Як ви тут живете? — ремствував: — Твань, сморід, занехаяність». Трясогузки сидять, сидять, та як випурхнуть, та боем на гостя, затріпочуть, запервертаються, як зіжмакані папірці, і — раз! — знову на корч або на камінь синичками опадуть, хвостиками похитують, комара стережуть, пощастить, то й муху хапнуть.

З гір наповзали, чіпляючись за кілки городу, лізли на жердину нитки повитиці, дідових кучерів і хмелю. Біля ковбані траплялись незабудки, рожевий кам'яний жовтець і, звичайно, осока-різуха. Як без неї обійдешся?! Серед літа леваду біля городу окроплювало сонячно-сяючою курячою сліпотою, свиріпкою, головухими ромашками, бузковою агалик-травою, а під них, під відверто сяючі квіти й пахучі трави лізла, ховалася вошива цибуля, золотушна трава, неїстівна колючка. Леваду не косили, прив'язували на ній коня і він ліниво пощипував на закуску зелений дріб'язок, а частіше стояв просто так, задумливо дивлячись у зарічну далину, або спав стоячи.

Ні леваду, ні межі городу плугом не тіснили — вистачало простору всім, хоч і притисли гори мотузком витягнутий хутірєць до самої річки.

Лівого прясла у городу не було — сім'я хлопчика дотримувалась правила: «Не живи з засіками, а живи з сусідами», — і від дому і садиби, що стояли поруч, горожею себе не відділяла. Втім, межа тут була така широка, так заросла вона лопухами, коноплями, свербигузом і всяким іншим непотребом, що ніякої загорожі не треба було. В глушині межі, запіненій серед літа малиново киплячим знітом і м'ясистими будяками, доступно пролізати собакам, курям, мишам та змійкам. Траплялося, хлопчик шукав у межі м'ячик, що закотився, або заблукале курча — так після хоч облизуй його — весь у знітовому меду. Густо гуділи шершні в межах, вислозаді оси і непоказні дикі бджоли; вим'ями висіли там гнізда, наче з обгорілих плівок зліпені. В них метушилося щось, чувся шерех і дзижчання. Непереможна хлопчача цікавість змусила якомсь ткнути вудлищем у цю загадкову дірчасту споруду. Що з того вийшло — краще і не згадувати...

Лазня похилилася в балку, випадаючи з жердин, наче стара конячка з поганенької упряжки, і тільки зарості суцільного бур'яну, що підпирали лазню зі всіх боків, здавалось, не давали їй скотитися з косогору. Зате воду для миття і поливання носити було близько, зате ліс поруч, суніці, полуниці, кам'яниці, глід зріли зразу за горожею.

На хорошому, хай і дикуватому привіллї розкинулось рідне подвір'я хлопчика, і небагато, але впевнено жилося на нім великій, різнокаліберній сім'ї. Народ в сім'ї був пісенний, бешкетливий, розмашистий, на діло й потіху удатний.

З лазні, щоб потрапили у двір, треба перетнути весь город по широкій борозні, яку що далі в літо, то тісніше замикало всяким розрослим овочем. З листя брукви, з лоскітливих китиць морквочки, з твердо тицяючих бобів — звідусюди сипалася роса, колола й лоскотала відмиту шкіру, а дрібнолиста кропива-летюха свербляче жалилась.

Та хіба це був біль і горе після того, що переніс хлопчик у лазні?!

З ніздрів, з горла видихалася чадна отруйність, дзвін у вухах затихав, не різав їх пронизливою пилкою, просвітлюючись, виразно бачили очі, і весь світ являвся йому новоствореним. Хлопчику все ще здавалося, що за горожею, скріпленою кіллям, немає ніякого населення, ніякої землі — все суще вмістилося в темний квадрат городу. Ліси, гори поза балкою і заднім пряслом, що примикало до косогору, там усе одно, що в телефоні, який висить у сплавній конторі, — все скрито: говорить телефон, а нікого немає! Ось і збагни!

Ні, за городом ще городи, двори з притихлою худобою, будинки, що кидають пригасле світло в ріку, люди, неквапливі, умиротворені суботньою лазнею. І в той же час нічого немає. Зовсім би загубився хлопчик у нічному підзоряному світі і забув би себе і все на світі, тільки он в молочному від пари вікні лазні тьмяніє вогник, вихоплюючи купку пирію на призьбі. Голосно розмовляє в лазні, б'ючи себе віником, повискує млосно жіночий рід. Там, у лазні, дві рідні тітки, заміжні, ще троє сусідських дівчат затесалися туди ж. У сусідів є своя лазня, та дівки-хитрунки під виглядом — ближче, мовляв, воду носити, збиваються в крайню лазню. «Молоді безсоромниці! Кров у них біситься!» — заключає бабця. Та вже біситься так біситься! І подвійний, коли не потрійний намір у дівок, що набилися в лазню разом з заміжніми жінками: вивідати секрети про сімейне життя, наказитися вдосталь і ще сяких-таких розваг діждатися.

Клуб їм тут, неприкаяним!

П'ять чоловік у лазні було, та ще він, хлопчик, шостий плутовся під ногами і дівки його дещо соромились. Вони його швиденько й намагаються, щоб залишитися в лазні в своїй таємничості самим, ждати, чи не зазирнуть хлопці у віконце, — такою манерою парубки намічають предмет майбутнього знайомства в натуральному вигляді.

Шибка від пари помутніла. Треба її рукавом витерти або пеленою сорочки. Наваляться парубки один на другого, що

побачать — не побачать, а дихання в грудях здавить, затемнення в очах, у голові дзвін, а од азарту, од сліпоти видавлять скло! Гріх і біда! Парубки вікно зрушать, дівок дома будуть страмити, а в якій сім'ї строгіше, то й за коси тягати. Але сторожкі й чутливі дівки, ой чутливі! Вловлюють жадібний гарячий погляд ще до наближення до віконця і, завмерши спочатку од пронизуючого, заборонного хвилювання, разом вищать, давлячи одна одну, летять з полиці, задувають лампу, а в пітьмі, геть одурівши, хлюпають з ковша у вікно і ніяк не можуть попасти окропом у віконний отвір — щоб, борони боже, і насправді не випекти очі, які на люту підсікають дівоче серце.

Голова і розм'якле тіло хлопчика остигають, міцніють. Свідомість, що була прив'яла од спеки, починає правити на свою дорогу; шия, спина й руки, що поробилися пругкими, знову відчують шкарубкі рубці конопляної сорочки, що туго обліпила тіло, яке чисто й ненаситно дихає всіма порами. Серденько, що пташкою билося в клітці грудей, складає крила, падає всередину, наче в гніздечко, м'яко вистелене пір'ям і соломинками.

Метушня в лазні, зойки, буйство і страх починають здаватися хлопчикові простою й звичайною забавою. Він навіть розсміявся і звільнено видихнув із себе разом усі образи й невдоволення.

Вуста ж смоктали повітря, наче солодкий льодяник, і хлопчик відчував, як нутро його сповнювалося пахучою прохолодою, настояною на всіх запахах, що кружляли над городом, наче над глибокою вирвою: ростучих овочів, квіткового пилку, вологої землі, покропленої семенами трав і гострим струменем медового аромату, який линув з бур'янів.

Деся у тьмі чужого городу розляглося сите коров'яче ревіння — дременуло з лазні чадо, якому відшкрябували нігтями курчат, дерли спину волосяним віхтем. Тріснув запотилничник, бухнули двері лазні — і згорьований голос утікача одиноко і без відгуку загубився в глухій пітьмі. Субота! Лементують і стогнуть від мук по сільських лазнях діти. Здобудуть вони, сердешні, сьогодні стільки стусанів, скільки за весь тиждень не набереться.

Хлопчик зраділо підсмикнув штани — у нього ж усе позаду! Колупнув із грядки ласий овоч: «Дівка в темниці — коса на вулиці». Мала ще «дівка», і рвати її не велено, та ніхто не бачить. Потер морквочку об штани, схрумкав, розкрутив огризок за косу і метнув його в пітьму.

Така насолода!

Але ж зовсім недавно, якісь хвилини тому, надходив кінець світу. Взятий він був у такі шори, що ані дихнути тобі, ані ахнути. Одна тітка на кам'янку хлюпає, інша рязку водою наповнює, дівки-нахаби стегнисті одєжину з нього зривають, в рязку вмочають і тицяють закам'янілим обмилком куди попало. Іще й штани не зовсім зняті, іще й з духом людина не зібралася, а вже почалося, встигай, повертайся, і головне — якнайміцніше зажмурюй очі. Та як він не зажмурювався, мило все-таки потрапило під повіки і очі полізли на лоба, бо мило варять з смердючих тельбухів, білого порошку і ще чогось там, якогось непотребу — розповідали, в миловарний казан купорос кладуть, собак кидають і навіть начебто дітей мертвих.

Вириваючись із міцних сердитих рук, осліплий, оглухлий, верещав хлопчик на всю лазню, на весь город і навіть далі; спробував тікати, та зачепився за рязку, впав, ударився. Сварячись, черкаючи черствими сосками грудей по носу, по щоках, по губах, тітки крутили, кидали одна одній хлопчика і шкребли, шкребли, так боляче шкребли! Відпльовуючись від грудей ще бридливіше, ніж від мила, сторонячись і скрізь натикаючись усе ж на них — від жінок у лазні значно тісніше, ніж від чоловіків! — уже зламано й покинуто завивав хлопчик, чекаючи кінця катуванню. Врешті його поклали на приступець полиці і давай його приборкувати тим, про що бабуся загадку складну розказувала! «В полі, на спаді, в кам'яній палаті сидить молодець, грає в лускунець. Всіх перебив і царю не спустив!» Царю! А він що? Шмагайте...

В якийсь момент стало легше дихати. Далеко-далеко вечірньою тремтливою зорею виник вогник лампочки. Старша тітка обдала набридлого племінника з голови до ніг дряблою водою, що пахла березовим листом, примовляючи, як належить: «З гуся вода, з лебедя вода, з малого сироти худорба...» І од примовки у самої пом'якшала душа, і вона, черпаючи долонею зі старої, обпаленої на вінцях діжки, іще й холоднячком освіжила лице малому, промила очі, примирливо воркуючи: «От і все! Годі ревти, годі! А то почують сороки-ворони та й понесуть тебе в ліс, такого чистого та гождого».

Нутро лазні смутно вирізнялося. Налиті тіла дівок на слизькій полиці, що були наче вкупі, розділились, і не лише груди, а й лахматі голови з'явилися в них під закуреною стелею. Хлопчик насварився на них кулаком.

Дівки верескнули, задержавши ноги до стелі, і заходилися голосно шмагати одна одну віниками, схопились боротися, впали з полиці, ледь лампу не погасили. В селі говорили, ніби дівки люблять ховатися в теплих лазнях з хлопцями, а суперниці підпирають лазні кіллям, вчиняють страмовище, на крик збігаються матері й привселюдно тягають дівок за коси, а ті, ніби їх ріжуть, кричать: «Мамочко рідна, біс попував! Розум мій слабкий затемнив...»

Ввергнутий у вир образ, ослаблений од чаду лазні, з болем у колінах і в голові, вже залишений і забутий усіма, шморгаючи носом, хлопчик шукав у глухому кутку біля кам'янки свою одежину. Світло все ще дробилося в його очах і дівки на полиці то підскакували, то знову опускалися на місце, а хлопчику так було жаль себе, так жаль, що він махнув рукою на дівок, уже не злився на них, сил не було не тільки на злість, а й сорочку натягнути.

Сусідська дівка, яка ще не пізнала жіночих турбот і печалей, була головною потішницею в лазні, тож вона й витягла з кутка хлопчика, бринькнула пальцем по його півнику, що стирчав гороховим стручком, і здивовано спитала: «А що то, дівки, у нього тутечки? Який такий цікавий предмет?» Вмить переключаючись з горя на веселість, задалегідь радіючи забаві, хлопчик поспішив повідомити голосом, що все ще зривався од схлипування: «Та-ба-чо-ок!»

«Табачо-о-ок?! — продовжувала виставу сусідська дівка.— А ми його, роззяви, і не помітили! Дав би понюхати табачку, чи що?»

Зовсім забувши про нанесені йому образи, з усіх сил стримуючи сміх, що розколював його навіпіл, прикривши долоньками очі, хлопчик слухняно випнув животик. Дівки лоскїтно тицялися мокрими носами в низ його живота і заходилися таким чханням, що вже неможливо було далі терпіти і, в безсиллі опустивши руки, хлопчик заливався, стогнав од лоскоти й сміху, а дівки все чхали, чхали і приголошено хитали головами: «Оце так табачок, ястри його! Міцніший дідового!» Одначе і про справу не забували, під регїт і жарті дівки непомітно всунули хлопчика в штани, в сорочку і останнім, наче завершуючим усі справи, ляпасом по гузенцю виштовхали його в передбанник.

Така тиша, така благодать кругом, що не може хлопчик піти з городу зразу ж, і, п'яніючи від густого повітря й городнього життя, яке обступило його зі всіх боків, стоїть він, розм'якшено всмоктуючи і цю безмежну тишу, і таємно здійснюване життя природи.

Пройде багато вечорів, багато літ, поблякнуть дитячі образи, смішними зробляться в порівнянні з образами і бідами справжніми, і суботні вечори в лазні зіллються і залишаться в пам'яті дивними видіннями.

...На твердих, круто зігнутих колінах діда сидить чоловічок. Дід уламком ножа шкребе розполовинену брукву і коричневим од тютюну пальцем спихає з подряпаного брусом леза соковиту м'якоть в жадібно роззявлений зів. Поворушить язиком малий, зробить вдих — і ласощі живим струменем пронизують його здригаючий живіт, прохолодно розливаються по жилах. «Оце так варнак! Оце так варначина! Не жувавши, ковтає!» — журиться дід і, косуючи на малого горіховим оком, прискорює роботу, щоб і самому поласувати струганиною з брукви. Але онук ніякого перепочинку йому не дає і без утоми тримає роззявленим спритний рот. Якщо дід усе ж таки намірється понести до своїх вусів ніжик з ласощами, малий, клюнувши ротом, схоплює з ножа кришиво і по-котячи облизується. «Вріжешся!» — стукає його по лобі колодочкою ножа дід і з подивом виявляє: одна лиш подоба від овоча зосталась, обидві половинки брукви перетворилися в черепочки. Дід насуває на голову онука половинку брукви, спихає його з колін і вирушає на город, щось бурмочучи під ніс і журливо хитаючи головою.

Посидівши на нагрітих за день пластинах ганку, хлопчик скидає з голови камилавку з брукви, і кури зусібіч кидаються докльовувати черепочок. Хлопчик перекидає водопійне корито, видирається на нього і, витягнувши шию, дивиться з двору через частокіл у густо зарослий простір городу.

Розсуваючи крислате сиве листя, дід ходить зігнувшись між грядками, вишукує брукву круглішу, без тріщин і зеленої залисини. «Ді-і-і-іду-у-у!» — кричить хлопчик, даючи зрозуміти, що він його бачить і жде. Дід, насварившись на онука перстом, уподоблює нарешті брукву, витягує її за хрусткі патли з пухкої землі і, вдаривши нею об ногу, піднімає вгору і оглядає біломордий, з брудною бородою овоч: чи нема червоточини та ще якогось ганджу. Хлопчик нетерпляче перебирає ногами: «Швидше, діду, швидше!»

Дід наче його і не чує, бреде замкнутою борозною, наче зеленою річкою, за ним шелестять хвилі, залишається запінений слід, наче за кораблем, який поволі зникає вдалині, гичка, мітелки і пучки трав з незадоволенням шелестом випрямляються, постають, займаючи своє постійне місце на землі.

І знову дід садовить онука на тверді, прикриті латками коліна, стругає брукву, бурчить, стукає малого колодочкою по лобі, поки наїдений, втихомирений пузань не заворушить ротом уповільнено, ліниво, і очі його не почнуть склеплюватися, і маленьке тільце, ніби слаба билинка, обважніла росою, приникне до випуклих грудей діда і в теплому їх затишку розпуститься довірливо й захищено.

І тоді зовсім обережно, зовсім майже нечутно дід шкребе ножиком брукву — він ласун, дід, і ворушить беззубим ротом, рухає крутими челюстями, оглядаючись — чи не бачить хто-небудь, як він здитинів, і для маскування бурчить у бороду: «Ой же й варначина! Ой же й непослух! Заморився!»— і пробує їсти й співати одночасно, погойдуючи на колінах онука: «Тринди-бринди на городі, при всім чесному народі...» Та тут-таки стопорить з піснею — далі в ній слова не для онука. Ось підросте, розуму набереться онучок, диви, до чогось самотужки дійде, чогось від старших нахапає, а поки шабаш, поки замри, діду, не дай боже, сама почує!

Хлопчик не може зрозуміти, спить він чи ще не спить? Йому добре, затишно на колінах, під лоскітливою бородою діда, за яку, на знак вдячності, треба було б смикнути старого, та розморило так, що навіть руку підняти немає сил, та й з'явився в очу дуже знайомий голозадий чоловічок — ось він перебирає руками по частоколу, пихтить, наближається до ворітець із жердин. Нерівність якась під рожеву ступню чи між пальців трапилась, захиталося маля, впало голим місцем у кропиву. Рев. Сльози. Бабця, висмикнувши хворостину з віника, б'є кропиву, примовляючи: «Ось тобі! Ось тобі, змія жалюча!..»— І всовує хворостину в руку хлопчика. Він що є сили лупцює кропиву, аж листя летить, і тим потішається, по щоці котиться остання сльоза, і, слизнувши її, солонкувату, язиком, малий робить ще одну спробу встати на ноги і рушити вздовж частоколу на кривих, тремтячих ногах.

А ззаду хвалять, заохочують, торсають: «Отак! Отак! Отак, дитятко!»

І ось нарешті настало моторошне, засліплююче щастя першого самотійного кроку!

Хлопчик пустився горожі і на непевних, слабеньких іще ногах ковильнув по двору. Все в нім зупинилося, заммерло: очі, серце, дух перехопило, і одні ноги, одні ноги йшли і зробили два великі, може, найбільші, найщасливіші кроки в житті!

Чийсь руки підхопили його, уже падаючого на землю, підхопили з радісним криком: «Пішов! Пішо-о-ов!» — підкинули вгору, в небо, і він літав там, перекидався, а сонце то ховалося у двір, наближалося прямо до очей, то м'ячком відскакувало за город, до лісу, на гребені гір. Пройнятий захопленням перемоги, захлинаючись висотою, хлопчик охав, сміявся, скрикував і, не усвідомлюючи того ще, перший раз відчув трутизну життя, яке все складається з такого небезпечного польоту, і тільки свідомість, тільки вічна надія: під тобою, внизу, є міцні руки, ладні підхопити тебе, не дати впасти і розбитися об тверду землю, — народжує упевненість в житті, і серце, що закотилося в якийсь далекий куточок завмерлого нутра, одм'якне, стане на місце, і сам ти не відлетиш до «дідька лисого» — за висловом дідуся, непоправного, як запевняє бабця, лайливця і богохульника.

Клаптик жирної землі, загороджений жердинами, удобреній попелом і кістками, що примикав до задніх дворових будівель, був простий і діловитий на вигляд. Тільки широкі межі буйним різноростом та маків цвіт недовговічним палахкотінням освічували город десь на середині літа, та й мак непримітний ріс, сіренького або бордового, лампадного кольору з темним хрестиком у серединці. В хрестик бриліантом стирчала маківка, пухнасто наряджена, і в пусі тім вічно вовтузились товсті джмелі. «Кину порохом, встане городом», — сіючи мак, віщала бабця. Була іще одна розкіш — непрохідним островом темнів посеред городу окроплений біленькими квітами горох, який без рук, без ніг на жердину ліз. В якийсь літо в картоплі заводився десяткодругий жовтовухих сонцепоклонників, часто до твердих насінин не дозріваючих, але біди і сліз усе-таки немало малюкам від них було. Широкоморді, рябі соняхи притягували до себе не лише бджіл і джмелів, які в них вічно нишпорили і струшували яечний пилок, вони роз'ятрювали завзяття юних «городників». Продершись на город, піймавши сонцепоклонника за шерехату, «під солдата» стрижену, потилицю, нальотники гнули його, що довірливо розвісив жовті вуха додолю, перекручували гусячу шию, ховали під сорочку й тікали в ліс, роздираючи штани об сучки горожі. Скрізь і всюди ріпу й горох, як відомо, сіють для злодіїв, а в селі хлопчика — соняхи. І ось що незбагненно: впіймавши на городі малого, тітки і особливо дядьки, які самі колись промишляли городнім розбоєм, з якимось веселим,

лютим любовострастям смугували кропивою по беззахисному гузні лиходіїв.

Спалення на вогнищі — забавка в порівнянні з сибірською кропивою. На вогнищі, якщо дрова хороші, — пих — і згорів! А ось після жаливи тижнів зо два світу білого не видно, ні сісти, ні лягти. Вити, тільки вити, сльозами обливатись і каятися перед бабцею, благаючи її помастити сметаною місце, піддане катуванню.

Що ще гарного було на грядках? Нагідки! Залетілі невідьзвідки, зйдуть вони, бувало, і до самих холодів пропалують вуглинками гущу зелені. Ще тютюн вкрадливо цвів на покинутих грядках. Хороші грядки під тютюн жодна селянка не віддасть, вважаючи цю рослину непотрібною і роблячи потачку чоловікам тільки тому, що без них, без чоловіків, у господарстві не обійдешся і нікого не родиш, і, отже, продовження роду людського зупиниться.

На межах, там різноманітніше, вільніше все. Там хто кого задавить, той і росте, дуріючи од власного нахабства. Звичайно ж, коноплі, полин, жалива, реп'яхи та тимофіївка будь-яку живність заглушать. Одначе ж ні-ні та й знімуться над хмарою бур'яном, що клубочиться, стріли синюхи, розетки пижми, або татарник заявить про себе. Владно одтиснивши м'язистим тілом кволу дрібноту, наїжившись усіма колючками, обвішається татарник круглими бузковими шишками і живе довго, цвіте впевнено; або зніметься над межею розцяцькований коров'як, сєє дурникуватим женихом, радіє самому собі.

Від ранньої весни і до самої зими, вигнаний звідусюди, клятий-переклятий, заступами рубаний, свинями гублений, біля плотів, у гирлах борозен, на межових окраїнах шурхотів довгими вухами непереможний хрін.

Ну ось і вся, напевно, краса, весь наряд і всі принади російського городу. По весні природа на батьківщині хлопчика трохи веселіша, тільки вся вона поза городом, вся по хребтах, по заплавах річок, лугах. Зате весною яке привілля на городі!

Поставивши в церкві свічку, помолившись святим отцям, хранителям коней, в перший день травня за старим стилем виводив коней дід на город, до плуга, а баба тим часом поясно кланялася з ганку йому — хліборобу, молилася землі, городу, лісу. Леміш легко, гостро входив у городню пухову пріль, граючи йшли за плугом коники, зневажливо махали хвостами, одфоркуючись: «Хіба це робота?! От цілну корінити — ото робота!»

Сіра фігура діда, темна на спині од поту, горбиться над плугом, і біжить по зап'ятках його вихляючою змієюкою ремінний батіг. Нестерпно тягне наступити ногою на батіг. Дід сердито підбирає рукою пужално, щоб джигонути онука, і джигоне, коли не одскочиш у пухку борозну. «Ну стривай, бісеня! Оперезу я тебе, оперезу!»

В кінці борозни дід вивертає плуг із землі і розташовується біля обочини — подиміти. Бабця, підрубавши долонею світло, стоїть на ганку і обговорює сама з собою поведінку діда: «Як борозна, так і цигарочка! Як борозна, так і цигарочка! Ти до петрівки хоч устигнеш?!» — «Ні-і, до Іллі, коли бог поможе!..» — усміхається дід і по-свійськи підморгує малому, як, мовляв, ми її!..

Грюкнувши дверима хати так, що шпаки і галки в борознах застрибали, наче од вибуху, бабця зникала, а хлопчик з дідом дивилися на город, половина якого наче вивернута чорною вовною наверх, інша ж у сірій пливці, що залишилася од снігу.

На оранці відбувалося обжирання: шпаки, галки, ворони хапали й хапали драглистих черв'яків, оголених і порізаних плугом. Лякливі сірі пліски, і ті промишляли на оранці, хитаючись між борознами; навіть мала мухоловка сиділа на жердині і, дочекавшись свого моменту, спурхнула вниз і, щось ухопивши з землі, несла на горожу і поспіхом скльовувала. Лісові пташки спускалися з гір, на городі терпляче чекали, коли наїдяться і задрімають важно, по-хазяйськи крокуючі по борознах нарядні і ситі шпаки, що нагадують сільських купчиків. Не витримавши спокуси, птахи, мелькнувши над горожею, виносили з борозни кузьку, жука, личинку якусь, а шпак то неодмінно в погоню — така загребуша тварюка! Та де йому наздогнати швидко дику птаху, та шмиг — і в куцах!

Орати чорноземні городи легко, а боронувати саме задоволення. Навперебій лізли хлопчаки на спину коня, який волік борону по городу, потім до плуга прилаштувалися, і коли їх вік підходив років до десяти, вони і на пасовиську, і на сінокосі уже вміли справлятися з конем, і в застоллі уже зайвими не рахувались, сиділи міцно серед працюючих, їли хліб і городину, власною працею добуті.

Сапи в тих місцях ніхто зроду не знав. Картоплю не огортали — підгрібали руками. Гній в землю не клали, його ввозили за толоку. Лиш трохи його використовували на огіркові, — «теплі» грядки. Насипали їх майже в пояс висотою. Ями вигрібали такі, що чорнозему в них уміщався віз.

В нічний час (от пристріту) бабця з замовлянням закупувала в грядку товчачик, схожий на гантелю, для розвитку м'язів уживану. Товчачик заховували в грядку для того, щоб огірки росли якнайбільші.

В зігрітій грядці напіввали сіренькі грибки і тут-таки вмирали, наче льодяники, зникали безслідно. Виступали повіки трави в борозні, кралася на грядку повитиця, і в душу сівача починали закрадатися сумніви: чи добре було насіння? Та ось в одному-другому чорному оці ямки вузькою котячою зіницею просікалося щось. Примірюючись до клімату, прокліпуючись на світлі, зіниця розширювалася і не зразу, не раптово з'являлися два пробних, блідих листочки. Насторожені, готові загорнутися від переляку, вони берегли в теплій глибині м'яку бруньку огіркової плоті, несміливий зародок майбутньої рослини. Звикнувши, укріпившись, зібравшись з духом, два листочки випускали на волю жвавий шорсткий листок, а самі, виконавши службу, віддавши всю свою силу і соки свої, никли до землі, жовтіли і поступово відмирали, нікому вже не цікаві і ніким не помічені. Огірковий листок, піднявшись на світлі, теж боявся самотності, простору землі і надміру всякої зелені, принохувався недовірливо до літа, мерзлякувато шульвся і ціпенів од нічної паморозі.

Ні, не задубів до смерті огірковий листок, утримався і потягнув по зеленому мотузку із мороку гнойових надр листок за листком, листок за листком, а там і вусики почали хвацько закручуватись на кінцях мотузків, поповз листяний ворох у борозни, так і пре одне на одного. І, як завжди неждано, засвітиться в одній із ямок, в зеленому таночку, жовтенька квіточка, наче вогник бакена серед зеленої річки.

Жива іскорка — провісник літа! Перша квітка оця завжди майже була пустоцвітом, тому що сонця, тепла і сил її вистачало лише на те, щоб цвісти. Але, наче вказавши дорогу квітам, більш стійким, здатним і плодоносити, пустоцвіт швидко вигасав, скручувався, і його розсмикували і з'їдали земляні мурашки.

Під жилим листям, під зеленими вусатими мотузками світліло від жовтих вогників, грядка, як іменинний пиріг, полум'яніла квітами, і таночок бджіл, джмелів, шершнів, ос вів на них гучну і клопітливу роботу. Глянь-поглянь, в зеленій притихлій схованці уже й огірочок спритно затаївся, пухирчатий, ребристий, і в носі в нього пригаркою засохла квітка стирчить. Скоро відпала пригарка, і під нею скромно й чисто заблищала біла мордочка огірка, промінчиками

простреленого аж до заокруглення біля хвостика. Мерзлякуваті пухирці, зморшки вирівнялися, огірок налився соком, заблищав, округлився з боків, і йому тісно стало під листям, волі захотілось. Вивалився він, молодий, міцний, на обочину грядки, блищить маслянисто, сяє, наливається і закотиться куди-небудь норовить.

Лежить огірок-молодець, дражниться; сімейство ревниво стежить одне за одним, особливо за хлопчиком, щоб не зняв він огірок, не схрумкав на самоті. З'їсти огірок хочеться будь-кому і кожному, і як не стримуйся, як не крутись, проходячи городом, обов'язково розсунеш руками різьблене, чіпке листя, подивуєшся, як він, бродяга, ніжитьься в зеленій схованці, та й поспішиш від спокуси подалі.

Та, слава тобі, господи, ніхто не зазіхнув, не вчинив підступності. Уцілів огірок, білопупий молодець! Вистояв! Бабця зірвала його і обережно принесла в руках, наче курчатко. Всім онучатам відрізала бабця по пластинці — нюхнути і розговітись, та ще і в холодник для запаху половина огірочка лишилася.

Холодник з огірком! Чи знаєте ви, добрі люди, що таке холодник з першим огірком! Ні, не буду, не буду про це! Не зрозуміють! Фиркнуть іще: «Яка дивовижа — огірок! Піду на ринок і куплю отакенний огірок — до-о-овгий, тепличний!..»

* * *

Грядка огірків була ближче до воріт, ледь збоку решти грядок і чомусь упоперек усього порядку. Рівними рядами, наче сходи на міській пристані, котились овочеві грядки до середини городу. На одній з них, найдоступнішій, щоб ногами дарма інші овочі не м'яли, пишно зеленіли дитячі ласощі — морквочка. Дві-три грядки нагострені стрілами ріпчатої цибулі. Слідом, опустивши сірі ребристі стебла, вкрадливо шелестів лютий фрукт — часник. Збоку затінених місць, щоб сонце кругло ходило, і од огірків подалі — огірок і помідор не супутники в роду-племені городньому, — до скалок прив'язані худючі трубочки з кволим, з аптечним запахом листям. Після прілої хатньої напівтемряви, де росли вони в ящиках і горщиках, помідорні сірі саджанці наче вирішували, що їм робити — опиратися чи помирати в цьому простудному краї? Але навколо все так лізло з землі, так лащилося до сонця, що й помідорні трубки

несміливо наряджалися в мереживо листя, пробно засвічували одну-другу бліду зірочку квітки, а спробувавши радості цвітіння, помідорні трубочки сміливішали, кошлатились, зелені бородавочки з себе вимучували, після вже, під городній шумок та під земельний шепіт, обвішувалися шокатими кругляками плодів, і давай дуріти, давай рости — аж пасинкувати їх доводилося, обламувати зайві пагони, і підпирати кущі палками; в іншому випадку обламуються, впадуть гілки під вагою.

«Під дубком, дубком звилася ріпа клубком», вічно в неї листя продірявлене, обсмоктане — все на неї тля якась нападає, буває, одне лиш дрантя залишиться та стерженьки, та вона все одно росте, вигулює туге тіло, розуміючи, що радість від неї малютам. Якось відчужено, напористо ростуть буряки, до пори до часу ніким не помічені, багрянють, кров'ю повняються; поки що шелестить розтріпано, але тужиться зав'язатися тугим вузлом капуста. «Не будь голінаста, будь пузаста! — наказувала бабуса, висаджуючи кволу, бляклу розсаду неодмінно в четвер, щоб хробаки не їли. Широко розвісила скрипуче, туге листя бруква, уже колобочком із землі починає випирати. Обіч грядок світять накипом квітів боби, і збоку ж, не ображаючись на зневажливе до себе ставлення, крупно, нахабно і зовсім безтурботно росте дорідна редька. Шоломенчихою її обзиває бабця. Шоломенчихою — хоч ти лусни! Миром одтіснили шалалуптну бабцю Шоломенчиху на край села, майже в байрак. А вона і там у землянці своїй без горя живе, торгуючи самогонкою, твердо виконуючи бабське призначення: «У тебе й зубів уже майже немає, а ти все пузатієш!» — ремствували жінки. Шоломенчиха у відповідь: «Якщо поширити, корінець ще знайдеться!..»

За лазнею, біля старої черемхи є вузенька пречудесна грядка, засіяна всякою всячиною. То бабчина примха — всяке насіння, що лишилося, вона вільним махом розсіювала по «покинутій» грядці, голосно повідомляючи: «Для тих, що просять, для тих, що крадуть!»

Край лісу, що спустився з гір і зацікавлено витріщався через задне прясло, темніла й кучерявилася батогами трудівниця картопля. Вона також цвіла, добре цвіла бузково й біло, в бростях квітів, схожих на герані, яріли руденькі тичинки, і город був у піні квітів цілих два тижні. Але ніхто чомусь не помітив, як цвіла картопля, лиш бабця збрала решето картопляного цвіту для настою од грижі. Люди ждуть не чим вона подивує, а що вона вродить. Так у

житті заведено — від трудівника не святкового вбрання і веселощів вимагають, а справ і добра. Його не славословлять, не підносять, але коли звалюється біда — на нього покладають надію, йому кланяються і молять про спасіння.

Ох, картопля, картопля! Ну хіба можна пройти мимо, не зупинитись, не спогадати?

Моєму хлопчику не довелося помирати від виснаження в Ленінграді, навіть голодати подовгу не приходилось, але про городи обложеного міста, що розташовані на вулицях, у парках, біля трамвайних ліній і навіть на балконах, чув і читав. Та і в своїх краях бачив городи воєнної пори, скопані поспіхом часто невмілими, до земляної роботи не здатними руками. Не одні ленінградці влітку сорок другого року молитовно кланялись кущу картоплі, дихали останнім грудним теплом на кожну стеблинку, що сходила з землі.

* * *

Першої воєнної весни мій хлопчик, який став підлітком, учився в місті і разом з фезеушною ордою бродив з саками по холодній гірській річці, викидаючи на берег слизких вусачів, пічкурів, траплялося, й хариус або линок попадався. Рибалки робили своє діло, грабіжники своє. Вони лазили по скопаних заступах косогорах і з ямок видовбували картоплю на юшку, найчастіше половинки картоплин або четвертинки. Влітку, коли всюди, навіть у дачному сосновому бору, між деревами зійшла картопля, приречено голосили і рвали на собі коси посивілі од війни евакуйовані жінки, не знайшовши на своїх ділянках сходів. Багато хто з них на сім'яну картоплю проміняли останні манатки, навіть дитячі взувачки та платтячка.

І не ставала ж поперек горла та, облита сльозами, картопля!

Забути про ту чорну справу, зняти з душі капосний тягар! Та хіба можна наодинці з собою брехати?

Якщо вже по розуму та по совісті й честі — рятівник наш — город! Тут і голову ламати нічого. На городі ж тим найголовніший рятівник — скромне, багатотерпеливе створіння, таланом-долею подібне з російською жінкою, — картопля!

На честь картоплі треба було б поставити пам'ятник у Росії. Поставлено ж пам'ятники гусям, які врятували Рим. В Австралії начебто є пам'ятник вівці. Останньому вовкові Європи скульптуру виліпили! Ну, якщо вже картоплі монумент незручно, неетично споруджувати — плід все-таки,

овоч, тоді тому, хто знайшов цей плід у заморських землях, виділив його серед інших диких рослин, у Росію завіз і, ризикуючи головою, запроваджував на російській землі. Був же в старі, темні часи і картопляний бунт!

В горах і під горами, в болотах і піщаниках, на глині і на кам'яницюватій землі, між деревами і на цілині, на вигоні, на відвалах, на вирубках, на згарищі, на всякому кинутому ґрунті сама по собі вилазить на світ і живе рослина, яка майже не вимагає догляду і турбот — прополи, огорни, і все діло. Є місця, де, задушена димом і сажею, ніяка твар не виживе, ніщо не росте, навіть кропива і всяка жалюча травиця не втрималась, картопля, набравши цвіт, тут-таки його, почорнілий, ганчіркуватий, ронить, і все одно плід у землі наливається й годує людей! Що є, скажіть, краще за цю рослину? Хліб? Так! Одначе хліб як ушановано! Стільки про нього проспівано! Так чому ж, чому ми, російські люди, не раз, не два врятовані картоплею од голоду й мору, забули про неї? До слова сказати, воїн наш, російський, багато чим зобов'язаний їй, рідній картоплі! Де завгодно готовий це стверджувати.

Фронтіві дороги довгі, розхлябані. Гармата їде, або тягнуть її; танк їде, машина їде, кінь кульгає; солдат бреде вперед на захід, згадуючи, до речі, кого треба і не треба. А кухня відстала! Все вона відстає, клята, у всі часи і війни відстає. Та їсти солдатіві треба хоч раз на добу! Якщо тричі, так воно теж нічого, добре тричі, як годиться, а один раз просто до зарізку необхідно.

Глянув солдат ліворуч — картопля росте! Глянув праворуч — картопля росте! Лопата при собі. Взяв за запилені патли матінку-годувальницю, лопатою підважив, потягнув з натугою — і ось полюбуйся: рожеві або блідо-сині, жовті або білі, мов нареченої тіло, картоплини з землі виникли, розсипались, лежать, готові на підтримку тіла й душі.

Дров немає, соломи навіть немає?! Не біда! Бур'ян скрізь і всюди на російській землі знайдеться. Трощи, ламай через коліно, пали його!

І ось забулюкала, забурмотіла картопля в казанку. Про рідне ж і бурмоче, клята! Про дім, про поле, про город, про застолля сімейне. Як діти з долоньки в долоньку репнуту картоплину перекидають, дмуть на неї, а потім у сіль її, в сіль і — в рота, задихавшись гарячою ситою парою.

І немає вже ніякої безнадійності в душі солдата, ніякого ниття. Замокріло лиш трохи в очу, та око, як відомо, прокліпається!

Поїв картоплі солдат, без хліба поїв, іншого разу й без солі, та все одно готовий і може вперед рухатися, ворогові збитку завдавати.

Траплялося, води немає. У вогнище тоді картоплю, в золу, під вугілля. Та затягне це діло, і стежити весь час потрібно, щоб не обвуглився овоч. А коли стежити? В животі ние, очі на світ білий не дивляться від втоми. Значить, кмітливність проявляй — у відро картоплин накидай, засип пісочком чи землею, щоб не свистіло повітря, і через якісь там хвилини їжте на здоров'я продукт першої важливості, у власній парі! А то ще простіше простого спосіб є: насипай повну артилерійську гільзу картоплин, перекидай її рилом у землю, пістоном угору, розводь на гільзі вогонь, а сам спокійно спочивай. Скільки ти б не спав, скільки б не прохолоджувався — картопля в гільзі приготується так, що й шкірку шкребти ножом не треба — сама відстає!..

Ні, я знову про пам'ятник мову заводжу! Картоплі, з якої люди примудрилися по всьому білому світі готувати більш як дві тисячі страв, опорі нашого життя,— ніякої уваги. По гривенику всім людям праці — головним картоплеїдам — зібрати, і хай найталановитіші художники, найобдарованіші скульптори придумують пам'ятник! Той, хто вміє створювати гімни, повинен знайти найурочистіші слова, і найголосніші співаки проспівують картоплі гімн на найширшій площі, при всьому скупченні народу.

Не знаю, хто як, я плакав би, слухаючи той гімн!

* * *

Хлопчик іде зарослою стежиною з лазні. Жилки трави-мурави, стебла подорожника потрапляють між пальці; ганчірочно-м'які квіти гусятника, голівки дикої конюшини і ворожби лоскочуть промиті, чутливі ступні ніг. На межі блищать коноплі, сиплють насіння лобода й полин, що шарудить по листках лопухів і застарілої дикої моркви. Кропива, борщ, жабрій, чорнобиль ледь чутно шелестять, а ось блекота і лопушиний хрін наче в мокрій шубі. Бочком між ними хотів просковзнути хлопчик — не вийшло, штани намокли, важчають і сповзають із живота.

Ось і борозна, мов широка дорога, теж уся поросла пастушою сумкою і повзучим липким мокрецем. Віддалившись на таку відстань, де не чути хлюпання води, шуму пари на кам'янці, охання віників, навіжених криків дівок, хлопчик обережно оглядається і присідає навпочіпки біля межі, що

відокремлює город сусідів. Затаївши дихання, видивляється крізь хаші бур'яну і тонкої тимофіївки, наче крізь густий прямовисний дощ, одному йому відоме таїнство.

Звичайно ж, як у всякої ділової людини, таємниць у нього повно, і він їх може повідати другові або діду. Ось за лазнею черемха. Старий стовбур її вмер і засох, верхівка зламалася, впала, порвавши сплетіння хмелю, що опутав її, і пріє тепер черемха в межовій гущині, од пенька наперегони рвонулися коричневі гнучкі пагони. Чорну кору дерева, що впало, зірвало вітром, окоренок подовбали дятли, поточили короїди та мурашки. В сухій виїмці старого пня, під навісом рудого гриба-трутовика влаштувалася на мешкання птінка-невеличка — тиха мухоловка з червоною грудкою. Біля неї джигуном крутився мухолов, якому хотілося співати й веселитися, та хазяйновита, сумирна мухоловка заспокоювала його, сумно і терпляче пояснювала, що живуть вони по сусідству з людьми і треба поводитися скромно. Мухолову сімейний притиск набрид, він подався в інше, певне, більш розгульне місце.

Залишившись покірною удовицею, мухоловка накрила легеньким тілом гніздечко, і скоро під нею з'явилися яєчка ледь більші за горошини. З горошин тих виклюнулися брідкі, на маму ніяк не схожі пташенята, та вони швидко почали виправлятися, і то на голові, то на гузні перо в них висовувалося, рахітичні пузця повсихали, голова з довбеньки витяглася в дзьоб, пташенята як пташенята зробилися. Порожнє гніздечко лежить у черемховому пеньку, мухоловка з ненаситним, писклявим сімейством переселилася в зарослі на межі — метикуйте, мовляв, діточки, самі собі харчування, я вже зовсім вимоталася без чоловіка. Вона й зараз он подає голосок із бур'яну: «Ті-ті! Ті-ті! Ті-ті!..» — «Спіть, спіть!» — примовляє до пташенят, а у хлопчика теж рот потягло на пізихи — пора відправлятися на бокову.

Та нагадала йому мухоловка іншу пташку — білогруду ластівку, що кожне літо ліпила собі гніздо під стріхою артільної комори.

Ластівка з радістю носилася над річкою, злітала вгору, до хмар, падала на воду, кружляла над будинками, над лісом, над горами, впухувала в двори, зробивши вигляд, що зовсім випадково вона сюди потрапила, чимдуж неслася вулицею над самою дорогою, щебечучи, посвистуючи, всіх сповіщаючи, що прилетіла вона з далеких країн і так прагнула до рідного сибірського села, пройшла крізь такі відста-

ні, біди й бурі, що зовсім тепер щаслива і, відсвяткувавши повернення, попустувавши в радості, зразу ж візьметься за діло, полагодить гніздечко під стріхою, висидить дітей і почне ловити комарів та мошок, і хай люди не тривожаться, що вона буде співати, співати і зовсім втратить голову.

Не втратила ластівка голову і пам'ятала про своє призначення, думала про майбутніх пташенят. І все-таки... все-таки щастя повернення засліпило її, вона захмеліла й забулася. А маленьким і беззахисним створінням ніколи не треба забуватись.

Примруживши метке око, хлопчик метнув камінь і збив білогрудку ластівку над городом. Тремтячи од мисливського азарту, він схопив пташку з грядки, відчув долонями, як часто, уривчасто б'ється маленьке серце в пір'ї. Дзьоб відкривався беззвучно, круглі очі дивилися на хлопчика з жахом, непорозумінням і докором...

В руку перестало тукати, очі пташки повились туманцем вічного сну, голівка зів'яла. Розкриваючи нігтями скорботно стиснений дзьоб, хлопчик пускав у нього теплу слину, пальцями піднімав голову, крила пташки, підкидав її, надіючись, що пташина знову полетить, але пташка зібгано падала на землю і не ворушилася.

Хлопчик викопав склом могилку в тіні черемхи, вислав її опалим листям, загорнув ластівку в ганчірку і закопав. «Шило-мотовило під небеса ширяло, по-бурлацьки співало, по-солдатськи примовляло...» — згадалося йому бабине прислів'я. Згадалося, як стояла вона на ганку, дивилася з-під долоні на радісну ластівку, хрестилася: «От іще одне літо нам ластівка на крильцях принесла...» І, не перестаючи розчулено усміхатись, тицяла кінцем хустки в куточки очей.

Довго і незрушно сидів хлопчик під черемою над маленькою могилкою пташки, не міг зрозуміти смерть, але перша чітка думка все-таки визріла в ньому: «Я ніколи і нікого не буду більше вбивати».

Наївний хлопчик! Якби все в світі робилося за бажанням і розумом дітей, які не відають зла!

За весну на пташиній могилці виросла трава, на друге літо піднялася і кучеряво зацвіла строката саранка. «Це ластівчина душа вилетіла з темної землі», — подумав хлопчик.

Багато секретного на городі! В межах, за будівлями, за лазнею, за горожею — скрізь секрети, он там, біля глухої, зіпрілої стіни сарая, секрет особливий — другий рік там

росте маленька, але вже кучерява бузина-пищалка, і ніхто ніхто не знає, що вона там росте, і тільки коли пищалка зробиться вище хлопчика і з'являться на ній дрібні, червоного кольору ягоди, він покаже її діду. На дальній грядці, що проти лазні, після кожної оранки хлопчик знаходить кістяні бабки. Ніби хтось їх народжує в землі, і весною вони солдатиками вискакують наверх. Ще з секретного ховрашкова нора біля гори була, але веснами зверху котився сніговий кипун. П'яно дуріючи, він летів у яр з гамором і ляскотом, здавалося, до того розійдеться, що врешті-решт не лише хлопчикове подвір'я, а і все село змиє в ріку. Кожної весни кипуном виливало ховрашків із нори, і не витримали терплячі звірята мук, померли від простуди чи подалися з поганого місця в гори, на пасовище.

Весняними потоками на город наносило всякої всячини: камінці, насіння трав, дивовижні виворотні, старі маралячі роги, скелети загиблих птахів, цибулинки квітів. Якось звалило жердини і закинуло на город кущ смородини. Мокрий був і живий кущ, піймався коренем за бік ковбані, росте, жиріючи з кожним роком і роздаючись, і чорні ягоди почав родити, не встигнеш їх ошипати — ворони або дрозди склюють, пізно восени по воді ковбані ганяє листя смородини. Та от біда — жабенята під смородиною літують, а на жабенят чорна змія полює. І перш ніж підступитися до смородини, хлопчик кидає каміння в кущ, тупає ногами, кричить, сатаніючи од гніву, який нагонить сам на себе.

Цілий світ живе, вирощує потомство, ворухиться, співає, плаче, ховається в густо зімкнутій зелені городу. Коники он взялися за діло, січуть по всій окрузі траву під корінь. Один з них проспав, певно, призначений час і розігріває в собі машинку. Сердитий звук: «З-з-зик! З-зик!» — лунає в капусті. Кажуть, ніби комашка ця стрибаюча видає звуки крильми, але хлопчик твердо вірить — в череві в неї є іграшкового розміру сінокосарка.

* * *

Не всі городи на селі строгі, діловиті, непорушні. Наїжджий народ по-всякому селився в цих місцях, і всяк розпоряджався землею як хотів і умів.

Якщо селянська хата нагадувала ликом господаря, то город завжди по господині, по характеру її і вправності. Здавалось би, ось вони поруч, городи, земля однакова, сонце одне й те ж гріє, дощі одні й ті самі на грядки з неба

бризкають, воду на поливання з тієї самої ріки на коромислах носять — а, бач, фасон і урожай городів різний, значить, і хід життя в двох сім'ях несхожий.

У одній господині город що світлиця: грядки до грядок рівненькими нарядними постілками розіслані, морковні грядки, присипані тирсою, щоб тля всяка не псувала, піднімаються здобними пирогами, борозни між грядок глибокі, все посаджено до місця, все рядком та ладком; який овоч водолубний — поближче до ворітьєць; який і від дощу виросте, той подалі, щоб не м'яти його зайве, не топтати задарма землю і борозни не осувати ногами.

У іншій бабці на город глянеш і зразу визначиш: розтелепа, старчиха, а може, й п'яничка. Грядки так і сяк у неї на городі, одна вузька, друга широка, борозни не прокопані, криво, абияк протоптані; овочі де густо плюнуті, де вітром дунуті; воду лле без розбору і смислу, то двічі на день, то по тижню ні росинки. Зрозуміло: в такому городі бур'ян з низьких борін на грядки пре, давить усяку корисну рослину, знекровлює її. Діти, свої й чужі, партизанять у такому городі, зеленцем іще овоч зносять, оголять город, і живи як хочеш, їж хліб з кирликом¹, з бур'яном, значить, а на одному хлібі небагато напрацюєш, та й не вистачить хліба до нового врожаю без хорошого приварку.

Скрізь і у всьому любов потрібна, турбота, в городньому ділі особливо. Краса, зручність, розумність на городі користю і в усьому господарстві повертається. Є хліб, є овочі, ситі робітники й діти, доглянута худоба, значить, і в сім'ї лад, ні сварок, ні непорозумінь, всі задоволені собою й життям, поштиві, до сусідів не заздрісні, гостей посадять не за порожній стіл, і самим не соромно на люди показатись. А чим одяг, взуття і повага людей здобуті? Старанням! Трудом! Впевненість, солідність у житті дає людині земельна упорядкована праця!

Потрібно сказати, що землю бавилися і вели господарство абияк все більше поселенці — перекотиполе. Вони і горожу, бувало, не лагодили, замість огірків та помідорів, які вимагають праці, щоденного поливання і прополки, садили квіти. Один колишній каторжанин, веселий чоловік, ягоду посадив. Зроду ягоди в тій місцевості носили з лісу, і ось тобі на: городню землю ягодою зайняли! І називалася та ягода не чорниця, не суниця і не брусниця — вік-то-рі-я!

¹ Кирлик — дика гречка.

Вікторію ту хвацькі сільські «городники» ще зеленою видерли з корінням і з'їли, нічого ягода, крупна, одначе з лісовою не порівняєш — води в ній багато і духом слаба.

Більше в селі вікторію садити ніхто не наважувався, і поступово про неї всі забули. І все не траплялося б городніх чудасій, якби бабця хлопчика не була вигадницею і не принесла з міста дивне якесь насіння: одне пласке, сердечком, до огіркового подібне, але куди більших розмірів. Посадила бабця ту насінину на самому кінці грядки, біля лазні, і поскільки не вірила в її корисні властивості, забула про неї. Друга насінина — ще дивніша! — подібна до дідового зуба, коричневого од тютюну, костяної твердості. Бабця розмочила насінини в чашці разом з бобами і знехотя ввіткнула між цибулин.

Довго нічого не з'являлося з землі. Бур'ян мушиною гушавиною по всьому городу розповзався. Людське і дитяче покарання — трава. Поли її, прокляту, ламай усе літо поперек, відсиджуй ноги, муч до тріщин руки, жалися кропивою до пухирів...

Селянське дитя якоесь там само по собі на городі опинилося — ні на кого залишити в хаті, надворі брудно, худоба, собаки, от бабця чи тітки і прихоплять хлопчика з собою. Лазить малий наче в непрохідних хащах, того й гляди загубиться назовсім. А дівкам розвага: «Дівчата, а де ж у нас парубок? Щось не видно? Чи не заблукав? Хоч би кури його не заклjučували! А-у-у-у!» — піднявши лице од грядок і дивлячись на загородній ліс, кричали тітки.

Малий — не промах, упаде в борозні під листя, і ні гугу. А тітки його шукають, тітки його шукають! Бабця кляне їх, лає: «Вам би, безсоромним, тільки казитися! Тільки б зубоскалити! Робити хто буде, нечистий ваш дух?!»

Моторошно в борозні під листям лежати, поруч біля ока волохата гусениця листок продірявлює, лап у неї скільки, ока жодного. Тут-таки гострими іклами вусатий чорний жук перекушує муху навпіл. Носоріг брукву точить, аж головою в кругляк заліз! Сірі гедзі хлопчика тнуть, до крові кусають, мошва також не дрімає, в ніс, у вуха, в очі набивається, роз'їдає їх — довго не витримати, вискакувати треба зі схованки, та розгортаються прохолодні кущі, сонце в очі б'є, крик над головою: «О-о-ось де він, варначина! Лови його!»

З реготом і дзвоном кинеться малий бігти по городу, тітки слідом за ним, кричать, ловлять і до самої ріки його, зовсім уже очманілого, доженуть, а там давай бризкатись,

давай дуріти, норовлять малого у воду плюхнути. Він учепиться за тітку, з м'ясом не одірвеш, кричить, кличучи бабцю на допомогу. Бабця тут як тут, котиться з яру, махає хворостиною. «Й-и-я-а-а ось вам, кобилиці такі! І я ось оперішу котрусь! Дивись, почорнів увесь хлопець — перелякали!» Дівки врозтіч, на ходу кофтинки, спіднички скидають — і бовть з вереском у воду, махають руками, ногами б'ють, бризки до неба! Бабця по берегу бігає, хворостиною махає, нікого дістати не може.

Втихомирені, освіжілі від води, знову плентаються на город, під палюче сонце, і малий ковляє слідом. Мошва жере, гедзі кулями б'ють, комар також свого не впускає, до вечірнього мороку з'явиться.

Помаленьку та полеженьку від ігор і забав переводили малого чоловіка до роботи, непомітно, наче граючи, проробляли «профорієнтацію» — вчили бур'ян відрізняти від родини: «Ось бурячки зійшли, а ось разом з ними лобода, полин і гречка дика. Вони і цвітом, і фігурою під буряки вбралися, але все одно не обманути їм ока людського, спідсподу глянь — в пилку вони сивому і цвіт багрянний блідіший у них; мокрець, дрімка і приворотень під редиску і ріпу рядяться, та швиденько рости норовлять і тим себе зраджують. Ну а за моркву ледь не все трав'яне сміття намагається зійти — і мишачий хвіст, і куряче просо, і хрінниця, і всякий мотлох такими собі безневинними війками на білий світ з'являється, а розгорнуться війки — і немає між них лапки морквяної, мереживця зелененького!..»

У всякого овоча, у всякого злака, виявляється, є двійник, іншим разом багато двійників-кровопивців, і всі вони хитрі, підступні, напористі. Поки облюбована та розпещена людиною городня рослина укоріниться, поки з духом збереться, загартовані в вічній боротьбі бур'яни не дрімають, ідуть у глибину, захоплюють простори, чіпляються в землі і на землі за що прийдеться, душать, соки з овочів смокчуть, знекровлюють город...

Скільки ігор не дограв через клопітну роботу хлопчик?! Скільки дитячих радощів недоодержав через те, що слідом за «профорієнтацією» починалося і «трудове виховання».

Було воно просте і, як висловилися б нинішні високорозумні педагоги, — «ефективнодіюче». Хлопчика, який ухлявся від стомлюючої праці, брали за вухо: «Хочеш їсти — працюй!»

Одного разу полов хлопчик грядку цибулі (морквяні та інші грядки з дрібним зіллячком йому ще не довіряли,

цибулю можна, цибуля добре відрізняється), полов, ниючи під ніс тягучу пісню, відмахуючись брудними руками од мошви, дзвінкотливої рудої оси, і зненацька пальці його схопили незвичну для рук, міцну рослину, що наче трьома пругкими пальцями пропорола землю. Придивившись, хлопчик збагнув — ВОНА! Зійшла! От тобі й на! Не вірилося, що є в костяній серединці сім'я живина, здатна встати і прорости, а вона ось проросла, зобразилася!

Як хлопчик доглядав ту рослину! А ВОНА, радіючи турботі, поливанню і чорній землі, вивільнена од бур'янів, перлася без утоми вгору, опускаючи одне за другим ремінне шкарубке листя. «Ох ти, матінки мої!» — захлинався захопленням творця хлопчик і мірявся з загадковим створінням природи, яке норовило обігнати його в рості.

Благоговійно притих хлопчик, коли знайшлася в пазусі довгих скрипучих листків лялечка, загорнута в зелень піввок. За нею друга, третя. Дитинчатам холодно було північними ночами, вони памороззю покривалися, та все ж пересилили природні незгоди, і білий-білий чубчик у кожній лялечки з-під вдягачок виприснувся. «Ох ти, батюшки мої!» — прошепотів хлопчик, конче вражений, і, не зборовши спокуси, розколупав плівку на одному дитинчаті і віднайшов ряди білих, одне до другого притиснутих зерен. Зажмурившись, хлопчик куснув зерно, і рот його наповнився солодким, терпким молоком. Про це диво неможливо було не розказати людям. І люди ці — сусідські хлопчаки, без зайвих розмов злопали те диво разом з білими чубчиками, з хрумкою паличкою, заключеною всередину солодкої штуковини.

Доживе мій хлопчик і до тієї пори, коли захлесне всіх кукурудзяна стихія, із здивуванням узнає якомось, що і в його рідному селі, де, буває, влітку картоплю в цвіту б'ють заморозки, кращу землю пустять під «царицю полів» — ту саму забавну штуковину, що якомось ненароком виросла на городі один раз, та й то дійшла лише до сметанно-рідкуватого зерна.

* * *

Воєнні шляхи-дороги приведуть мого хлопчика до спаленої селянської садиби, і вигляд згарища, вже облитого дощами, згорілий город вразять його своєю космічно-незалежною остиглістю і німотою.

Чорна картопля з вилупленими балабонками, скрючена зверху і ледь жива знизу, редька і бруква в чорних тріщинах; одряблі, мов кисляк, дині; понурі морди соняхів з пат-

лами скрученого листа — все-все на городі оглушене сірим тліном, нічною тишею. Чорні качани капусти темніли головами вкопаних у землю людей; гнійно сочилися помідори — недосмаженим м'ясом з підпаленою м'язистою рожевістю; білі, зварені вогнем сплетіння цибулі — клубками поганих глистів.

Поперек грядки на рудих огірках лежала жінка в роздертій полотняній сорочці. Розлюченими більмами блищали її застигли очі, в зубах закушені стогін і мука. До грудей жінки, наче метелик-капустяник, приколотий ножовим багнетом хлопчик-сисунець. Коли наші солдати вийняли багнет із маленької його спини і відняли від материнських грудей, всіх вразило умудрено-старече лице дитяти. На довершення до всього звідкілясь узялося криве курчатко. Охрипло цяпаючи, припадаючи на тонку гілочку перебитої лапки, воно кинулося до людей, наче знаючи — наші, руські вернулися, і воно, єдина на вбитому подвір'ї жива душа, вітало їх і жалілося їм.

Доведеться моему хлопчику ховати лєнінградських дітей, складених стосами в вагоні, померлих од виснаження в дорозі з оточеного міста. Побуває він у таборі смерті і не зможе збагнути содіяного там через те, що, коли осягнути таке до кінця,— з'їдеш із глузду. Перебачить він тисячі вбитих солдат, дідів, дітей, жінок, спалені села й міста, знищених безвинних тварин. Але той город, з чорними качанами капусти на сірій землі, грядку з червиво скрученою білою цибулею, дитятко, розіп'яте на грудях матері, вискалене лице молодої жінки, яка до кінця чинила опір нарузі, курчатко, що інвалідно припадало на гостреньку лапку, він буде пам'ятати окремішньо від усїєї решти війни — намертво врубалося в нього те перше потрясіння.

На пишних українських городах помідори визорювались не як дома, не в старих валянках і кошиках на полу, а просто серед грядок на куцах; не з садовки, із сіянця тут виростили цибулини завбільшки з кулак. Темношкірі гладкі баклажани обтягали куші, і, не знаючи назви овоча, солдати називали їх відповідно формі — хріновинами. Кукурудза росла цілими полями, початки дозрівали на ній до жовтизни і молотили їх тут на зерно, білі чубчики і качани не їли, ними палили печі, бо тайги тут немає і з дровами скрутно. Соняхи також росли полями — і жовті хмари піднімалися над зеленню, коли дув вітер, і красти сонцелюби тут було не потрібно, бери, ламай, скільки хочеш, лузай насіння,

Кавуни валялися без догляду на землі, і, коли дивитися здаля, наче ні до чого вони й не прикріплені, наче їх абияк з літака розкидали.

Без заздросців, з причаеною веселістю згадував хлопчик, як греблись по-собачому його сільські напарники і він разом з ними до плотів, що пропливали мимо села з теплих країв з торгом. Рідна його ріка пересікала всю країну впоперек, і коли у витоках її ще стояли вічні льоди, то в гирлі вже дозрівали кавуни. Витріщивши очі од надсади і моторошної глибини під животом, хлопчаки вистукували зубами: «З-зу-зу-зу!..»

Вибравши із строкатої піраміди те, що загнилося, те, що викидається, плотогони жбурляли кругляка в річку, і, очманілі від форсу і холоду, відштовхуючи одне одного, хлопці гнали по воді носами, лобами, пиками кавун до берега, а він крутився м'ячем на бистрині, випорскував од них, і скільки переживань було, скільки захоплення, коли нарешті знеможені плавці досягали берега і заходилися з апетчною точністю ділити народжений в теплих краях чудесний плід. Тільки рідко, дуже рідко кидали з плотів кавуни. Частіше вигризені лушпини. Але й лушпинам були раді хлопці, з'їдали їх разом із гарними смугами, вважаючи, що такий дорогоцінний плід вживається в їжу весь без лишку.

Фрукти, кавуни і всякі інші цукрові плоди і сам цукор на батьківщині хлопчика надійно заміняли парені в печі бруква, буряки, морква. Та ще ягоди, яких тут стільки назрівало, що іншим літом не кошиками, козубами з тайги ягоди возили, відправляючись по них сім'ями. Бабця розказувала, коли він осиротів і ні на кого було його залишити, разом з колискою прихоплювали і малого в тайгу, прив'язували колиску до гілки кедра — і на привіллі, тайговим повітрям заколиханий, сопів він. Визбирають ягідники одну галявину, колиску перенесуть далі, на інше дерево перевісять, а він, дурненький, навіть не почує «вакуації». Коли й прокинеться, заплаче — ягідок в ганчірочку намнуть, засунуть у рот — він і задоволений, чмакає корисливу лакомину. «Умазюкається, бувало, в чорницю до того, що пуп зірвеш, регочучи».

* * *

Побував з військом і за кордоном мій хлопчик, бачив доглянуті городики, де кожен вершок землі до діла, до місця, і інколи огорожу заміняють корисні кущі: гіркі дикі ман-

дарини, гранати, зерном подібні до російської косяниці, міцний самшит, сивувато-чорний виноград. В піднебессі, на виступах скель, зустрічалося щось схоже на город, землю туди носили мішками й кошиками. Траплялося, темні люди в темну ніч викрадали такий город цілком і повністю, разом з жалюгідним урожаєм і землею, прирікаючи на голодну смерть сім'ї горців.

Дивувався в далеких краях і землях маківкам величною з м'ячик, бруквам у пуд вагою, картоплі викопував по відру з гнізда, помідорами «дамські пальчики» бойові стограм закушував, рожевою цибулею, од якої окривіти можна, картопляні деруни приправляв, бешкетуючи, у велетенські кавуни з автомата стріляв, милувався квітучими садами, навіть чорну троянду бачив і величну магнолію, і було, було, чого тепер гріха таїти, в бессарабські виноградники по-пластунськи лазив і якось усю ніч давив там з однією смуглянкою-молдаванкою д-дуже дурманне і солодке вино.

Однаке недаремно мовиться: «Добре на Дону, та не як на дому», — і перед очима хлопчика завжди був той, жердинами та бур'яном оточений город, де трудно ріс овоч, вічно боячись не визріти через ранні холоди, що вкрадливо лізли по виярку. На тому городі хлопчик бачив веселку. Одним кінцем вона починалася в зелених грядках, а другий її кінець затисло в скелястому виярку. Веселка вся була з квіткового пилку: маково-червоною, соняшниково-жовтою, морквяно-зеленою, і ще там був колір зовсім невловимий і недосяжний для ока, такий колір хлопчик бачив, коли пірнав у воду з розплющеними очима, колір німого царства, колір голубувато-ніжний, прозорий. Ось у такому зачарованому царстві проживали безплотні тихі русалки і янголятка з крильцями, які намальовані на бабусиних іконах.

Хлопчик, не усвідомлюючи свого поривання, рушив на йому лише чутний клич веселки, але веселка, зачарувавши його, відсторонилася до межі, опустилася в бур'ян, і коли хлопчик, обжалившись кропивою і не помічаючи того, зійшов на межу — веселка вже за горожею, в яру опинилась. І, засмучений, він зупинився — веселку йому не догнати, не торкнутися до неї. Веселка — це гарний нездійснений сон.

На сільському городі трапилося ще диво: з насінинки-сердечка, привезеного бабцею, вилупилася рослина з величезними оранжево-гукаючими квітами і зеленою змією вигнулася в кропиві, з кропиви злізла на горожу, з горожі по розі лазні забралася на дах, уже до димаря підлазила і куди б полізла — одному богу відомо, та тут літо закінчилося,

вдаряв перший дзвінкий заморозок. Угамувалася, прив'яла пронирилива диковина, квіти її могильно зім'ялись, мотузка волохатого стебла зробилася драглистою, шорстке листя перетворилося в нікудишне ганчір'я. Але яке здивування, яке захоплення охопило малий та дорослий люд, коли під листям, в глибокій борозні з'явився жовтопузий, величиною з казан, що в лазні, ребристый кругляк. Несподівано хлопчик знайшов притаєні в кропиві ще два плоди, довгастих і теж ребристих, як дошка для прання. Згріб хлопчик під руки блідопузих цих поросят, додому приніс, наче щасливий золотошукач самородки. Вже пізно восени, коли прорідився і впав на межі страхополох, за городом, майже в самій балці знайшовся ще один гарбуз, але все нутро його викульовали пронириливі кури.

З того літа і по сю пору бешкетують на городах далекого села гарбузи, які бабця через пузатість теж називала Шоломенчихами і натішитись не могла веселим, сонцебоким круглякам, молитись, говорила, треба на невідомого базарного чоловіка, який таке їй рідкісне насіння продав. «Хай росте! Хай фулюганить!» — викрикувала бабця, обдаровуючи односельчан насінням буйного плоду.

У війну гарбузова каша дуже виручала селян. Дітям, і своїм, і евакуйованим, її як ласощі давали; хворих гарбузова каша піднімала на ноги. Та ще й досі в трудовій сім'ї хлопчика ні-ні та й куплять гарбуз на базарі і зварять — для різноманітності столу — кашу з молоком і пшоном, їдять та бабцю за трапезою згадують: «Легка рука в людини на овоч була!» Недарма її сіяльницею в селі нарекли, навперербій просили садити і сіяти особливо вередливий овоч — ніхто на селі краще бабці не відав, кого з ким мирити на городі.

Якби город був пам'ятний лише тим, що вигодував і випоїв хлопчика, дав йому силу і радість життя, перші навиків в праці, він би й тоді пам'ятав його свято і так само трепетно билосся б його серце, як б'ється нині, коли по всій Великій Русі оголюються з-під снігу, розтають розпороті квадрати землі за дворами, поза селом, на запільних ділянках, на загородніх пустирищах, на схилах гір і біля залізничних доріг, у болотах і пісках, біля озер і рік — повсюди, де проживають люди.

Не служать нині молебнів на початку жнив, не скроплюють землю водою, освяченою з ікони богородиці плодючості — Деметри, не причаровують хрумкий огірок за допомогою заритого в грядки товкачика, та й сам город став стомлюючим додатком життя, особливо для городян. З

заступами, з граблями, з мішками, на переповнених електричках, в автобусах і пішки доводиться їм тягтися за місто на відведену «ділянку».

Та не можуть люди кинути землю, велика звичка і тяга до неї, віра в неї: а раптом горе якесь? Неврожай? Посуха? Війна, не дай боже, знову?! На кого і на що надіятись тоді? На землю. Вона ніколи не зраджувала і не підводила, вона — годувальниця наша, всепрощаюча, незлопам'ятна.

Копає хлопчик ділянку за городом, ловить носом дух прилого бадилля, печеної картоплі, народжуваної трави, і ввижається йому хата, що надалася під берег, город за нею з бур'яном, переламаним, потріпаним зимовим холодом та вітрами. Сніг за лазнею і під яром ще сіріє, а в бур'яні вже фігами стирчить трава, яку і сліпий знає, — кропива. По городу в білих кофтах і хустках баби, діти, дівчата розсипались, згрібають торішне бадилля, зимовий прах і мотлох змітають у залиту до країв ковбаню, пісню заводять і одразу кидають її, голосно сміються, говорять про щось, а гола весняна земля чадить синюватим димком, гарячково марить теплом і зеленню.

В хаті ще з лютого по всіх вікнах садовки в ящиках стоять, насіння в старих посудинах мокне, картопля на підлозі розсипана проростає; бабуся головки часнику членить на посадку, цибулю сортує — осліпла бабуся, і ноги в неї відібрало — навпомацки робить, не може жити без усякого діла.

На осикових жердинах, що сочаться мокрим на зрубках, привезених із лісу затикати проламану горожу, міняти зістарілі прясла, сидить дід, закрутив посічені, але все ще франтуваті вуса, тютюн курить — д-дуже він любить оце заняття, курить і на коня дивиться. Може, і не на коня, може, дивиться він у далеку задонську землю, звідки ще молодим відважним козаком прискакав він у Сибір із загоном когось підкоряти, але сам був підкорений і взятий у полон меткою веселою сибірчачкою, та й застряв на віки вічні в північній стороні.

З гір врозбрід котяться каламутні потоки, пролизують лід, і він, просмоктаний донним болотом, стає дірчастим, кисне, наче перестояне тісто. Вздовж балки і по схилах од верхівісток біло, чубарки лахматяться, баранці жовтими ніздрями до весни приножуються, кандиль і саранку копай скільки хочеш, ласуй жирними цибулінками. Біля діда свої і чужі діти товчуться. Вибирають лозинки шелюги, на в'язання різані, свищики з них майструють, дмуть, свистять. Птахи од дітей не відстають, заливаються кожна на свій лад.

Лагодять горожу чоловіки, гребуть мотлох у купу дітлахи та жінки. По всій російській землі, з краю в край горять весняні багаття, як і у всі часи, іде прибирання землі, наче світлиці перед великим святом. Ухають, дуріють знуджені за лугом корови, кружляє шуліка над проталинами, трясє дзвіночком жайворонок, качки плюхнулися в балку.

Немає вже діда й бабці, і городу того, напевне, немає, та й хати теж. Змило її весняними водами під яр, ударилась вона зморщеним лицем об обмиті водою камені, і розсипались її старі кістки. Не дуріють корови, не розкошують у калюжах свині, не кульгає кінь по старій межі — немає коней на селі, замінили їх машини.

Але чому, чому все бачиться і чується так виразно? І серце летить-летить у ті незабутні далі... Все життя летить, особливо веснами, і ніяк не приземлиться, вічно маряться якось там переміни в житті, хоча знає — все на світі йде по колу, все в цьому колі влаштовано розумною чергою: слідом за весняними вогнями і прибиранням землі труд починається: оратимуть люди, боронуватимуть, сіятимуть, на городах овоч садитимуть. Потім сходи будуть. І знову, і знову, дивуючи світ дивом сотворіння, земля, котра ще недавно була в затиску, задише глибоко, заспокоєно, народжуючи плоди і хліб.

Курчата зацвірінчать у дворі і таємними ходами, змалечку відомими їх мамі, проникнуть на город. Люто лаючись, жінки звично почнуть вигонити їх, піднімаючи на крило; кого-небудь із дівчат під час сівби чи прополки чикне оса, що забралася під поділ, і забігає дівка по городу, без розбору топчучи овоч. Парубки-зубоскали почнуть домагатися витягти з укушеного місця жальце. Дівка — створіння притчове, за насмішку над нею бог карає особливо: на сінокосі нашле з гнізда лютого шершня, що попав під косу, і залишений з вини косаря бурлакою шершень зверне насмішнику морду набік. Дівки по черзі візьмуться укушеного цілувати, зціляючи страждальця таким випробуванням методом, а всі інші парубки почнуть заздрити і мріяти, щоб їх теж укусила яка-небудь комашка.

Так, коли б доля наділила хлопчика лише цими радощами — і на тому їй уклін земний! Але вона щедрою в нього виявилася і відвалила йому в дитинстві ще таке, що не кожному і в дорослому житті випадає...

Ставши навпочіпки, хлопчик видивляється крізь межові зарості свою головну таємницю. В рясному, прямовисному

трав'яному дощі находить він просвіт — то стежечка, що веде до сусідів. В просіці бур'яну, що зімкнувся зверху, слабо блимає, множитья відблиск світла.

Там, за вікном, у сусідській хаті, при світлі лампи розчісує коси дівчинка, білі, м'які, наче пух кульбабки. Дівчинки не видно, і вікна не видно, одначе хлопчик знає: дівчинку помили в лазні, і вона розчісує коси, дивлячись у старе велике дзеркало, що займає майже весь простінок між вікнами. В непорушній глибині дзеркала плавають зорі, клешнясті жуки, павутина по кутках клубочиться, схожа на траву, прихоплену інеєм.

Звідти, з бездонних глибин дзеркала, з рослин, білих і нерухомих, напливає і дивиться на дівчинку інша дівчинка, лобата, худюща, з широким яскравим ротом, розширеними, витрішкуватими очима. Такі очі бувають у дітей, коли їм віспу на руці залізцем продряпають. Дівчинка водить гребенём по косах, що розсипалися на кістляві плечі, на ключиці, що виступили дугами, і в косах проблискують іскри — аж дух захоплює від такого чортovinня.

Дівчинка з'явилася в житті хлопчика приголомшуючою манною, як і повинні з'являтися фатальні жінки-чарівниці. Він чимось займався в кінці городу, біля ковбані, може, лілії копав, може, свищик майстрував, може, медунку рвав, може, йоржів збирався рибалити і сукав волосін з куделі, прив'язавши її до жердини, і раптом щось почув, відчув.

Він одірвався од справи, підвів голову і побачив її.

На старій, відмерлій траві, під якою пробудилась жвава зелень, на другому боці балки, наповненої до країв каламутною водою, стояла і плакала дівчинка в синенькому платтячку. Серце хлопчика стислося від жалю, що наскрізь пронизав його, — дуже вже великі сльози котилися по обличчю дівчинки і збиралися в негарно зморщених червоних губах. Та й худа, надто худа була дівчинка, хвора, певно. А хворих хлопчик жалів, через те, що сам усю зиму «на ладан дихав». У руці дівчинка тримала такі самі, як і її плаття, сині квіти в білих крапочках. Придивившись, він розрізнув: плаття дівчинки теж у крапочках і з білою шляркою, але полиняло од прання, і біле на ньому посиніло.

Дівчи́нка стояла між товстими льодинами, і перед нею з води гостро стирчали вершечки шелюги, верба смітила пух, по березняку, обідраному крилами саней — зимою через балку пролягала дорога, — порснули зелені бризки, волохато цвів глід по схилах. Над головою дівчинки сяяло сонце.

Ховрашок стояв стовпчиком і пискав на дівчинку, чи то сварився на неї, чи то намагався налякати. На купах сміття, вивезеного в балку і підмитого водою, билися горобці, звившись у клубок, так клубком і скотилися вони у холодну воду, тут ураз розсипалися по кущах і як нічого й не сталося взялися сушити себе дзьобами. Балкою брели хлопець і чоловік, тягнучи за собою сіль-одноперстку. Чоловік був п'яний, спотикався, валився боком у воду і, як опечений, завивав. Бордова сорочка кров'яним пухирем спливала за спиною чоловіка. Хлопець уривчасто видавлював: «Тисни! Дави водило! До дна, до дна! Не плутай сіль! П'яна зараза! О-опу-у-усти-мо!»

В самому кінці балки, тонко залитому водою, де піну й сміття крутило шаленим гірським потоком, свіже дрібно-трав'я кипіло від ікраюної плотви, і чоловік з хлопцем заходились черпати рибу сіткою, а дівчинка не розуміла їх намірів, плакала і заклинала: «Таточку, не втопись! Миленький таточку! Не втопись! Ой таточку! Ой таточку!..»

Чи зарибалили плотву чоловік з хлопцем, чи ні? Дійшли до вершини балки чи заплутали і порвали сіль об корчі — хлопчик не запам'ятав. Але дівчинка в синьому платті, з букетом білих півників, що росли за балкою, біля мурашника, залита слізьми, яка повторювала невідоме в селі, таке смішне, незвичне, але чимось до добра і ласки спонукаюче слово «таточку», — зайняла в серці хлопчика своє вічне місце і все життя з'являлася йому разом з тими подробицями, які зачепили його око, слух і відкотилися в глибину пам'яті: брудна зверху льодина, яка стікала капіжем і ронила дзвінкі олівчики на землю, вода, яка ревла в гирлі балки і змивала пухкий яр; корова, яка перестала жувати і втупилася в рибалок; пастух, який дашком приклав руку до лоба і також спостерігав за рибалками; глід, що волохато цвів над головою дівчинки; джміль, що, переплутавши голову дівчинки з білою квіткою, нишпорив хоботом у пухнастих її косах, і крик: «Укусить!» — що застряг у горлі хлопчика.

Дівчинка приїхала в село з родичами, батько її брав підв'язи і випалював вапняки. Поселилася сім'я в сусідстві з подв'ірям хлопчика. Звісно, дівчинка почала набиватися в хлопчачу компанію, але не було в неї ні ляльок, ні іграшок, лише сине запряне плаття було та рожева линяла стрічечка в пухнастій розкуйовдженій голові. Дівчинка збирала камінці на березі, дихала на них, облизувала і показувала всім, які вони гарні! Сільські діти не вмiли розуміти красу, що їх оточувала, тим більше красу каміння, яке вони топтали,

проганяли дівчинку, називаючи її «скелетиною». Опустивши голову з бантом, дівчинка йшла за балку, збирала різні квіти і, сплітаючи вінки, прилаштовувала на голову. А всім відомо: дитина, яка приміряє на голову вінець, — не довго житиме. І весь час дівчинка співала нетутешні, дуже гарні й жалісливі пісні. Піснями своїми жалісливими, непротивленням злу і фатальними, ангельськи-небесними цими вінками пройняла дівчинка сільські зашкарублі серця. «Бідолашна, напевне», — зітхнули співчутливо, по-жіночому, сільські дівчатка і прийняли прийшлу гратися в «тата-мами».

Хлопчик відразу, звичайно, зметикував: бути йому «татом» приїжджожі дівчинки — такий же він худий, хворий, «бідолашний» такий же — і проявив опір, відкинув «скелетину» навідріз. Залишившись одинокою, дівчинка не знала, як їй далі жити, через те що без «тата» ніякій жінці існувати на землі неможливо. Хлопчик був хоч перекірливий, але жалісливий, тиранити людину довго не міг. Крякнувши для солідності, він наказав хазяйці, щоб вона все дома впорала і шанувалася, бо... а сам узяв литовку — уламок пляшккового скла, — і відправився «на сінокіс», і наклав копицю «сіна».

Дівчатка господарювали в покинутому зрубі, який у кожному російському селі кимось був залишений, ніби навмисне для хованок і різних дитячих ігор і забавок. Чекаючи з роботи «самого», господині готували оладки і перепічки з глини, збивали постіль із трави. Хлопчикова «мама», очманіла від щастя, проявила таку моторність у ділах, що всі дівчатка охали й посміювалися, мовляв, господар не підходить господині, кволий, непримітний і «ні шерсті з нього, ні молока». «Ну то й що? Ну то й що? — заступалася за свого «тата» господиня, — зате смирний, води не скаламується!.. І не п'ющий по болесті».

Тріснути б «саму» за такі слова, але, знайшовши владу, дівчинка проявила нечуваний натиск і в такі шори взяла хлопчика, що ні дихнути, ні ожнути, і міцніший «мужик» спасував би. Вона не давала «чоловікові» виконувати тяжку роботу, змушувала відпочивати і набиратися сил, а сама, кістлява, легка, стрімко носилася по землі, вправлялася з худобою, доглядала дітей, кишкала коршаків — і все з піснями, з піснями, зі сміхом, з жартами. Зате як торжествувала подруга життя хлопчика, коли поверталися додому «тати» інших «мам». Не маючи сил переступити поріг, хитаючись і падаючи, вони ревіли що прийдеться, вимагали ще випити, домагалися, щоб обнімали і втішали їх у цьому розпроклятому житті.

Сплескуючи руками: «З'я-а-ави-и-ився-а-а, красень ненаглядний! — дівчатка накидалися на своїх «красенів». — Коли вже ти, кровопивець, вижереш усю оцю заразу?! Коли здохнеш? Коли звільниш мене, нещасну-у-у! Та щоб тобі отрута попалася замість вина! Цвяхи іржаві замість закуски!» При цьому «мами» цілилися накласти по загривку «чоловікам», а ті лютували: «Де моє ружжо? Де моя берданка семизарядна? Пер-ристр-ріляю всіх, в господу бога!..»

«А мій не п'є і не курить! Я за ним, як за кам'яною стіною!» — підперши рукою щоку, співчуваючи подругам, хвалилася хлопчикова «мама». Пригнічений її добротою, принижений інвалідним становищем, опікунством, яке всього його обплутало, скувало, не бажаючи миритися зі своєю долею, хлопчик крикнув якимось: «Нав'язалась на мою голову!» — і дременув з відчаю в балку.

Корінна вода ще не витекла з балки, земля теж не «одійшла» від донної мерзлоти — хлопчик застудився і знову захворів.

* * *

Йому ввижався мозоль з пухирцем. Пухирець був колісь ікринкою, навіть оболонкою ікринки, і поміг мозолю, який виткнувся з ікринки, піднятися з глибини, що давила, до повітря, до світла, до теплої, прибережної води. Але пухирець чомусь не відділявся від мозоля, схожого на личинку комарика, а не на рибу, і вона мучилася, стираючи його об воду, уривчасто дихаючи маленькими щілинками зябер.

Об'єднані в зграю мозолі вже не сліпо, а з осмисленим страхом металися від небезпеки, вчилися харчуватись. Рухомі братством чи тягою до мордування, мозолі стрілочками підлітали вгору й сіпали рибку за пухирець. Знесилений мозоль ліг боком на дно, і його покотило течією, наче срібник, — і зрозумів тоді хлопчик: життя починається з муки і закінчується мукою. Але між двома муками повинно ж бути щось таке, що змушує і нерозумну рибку так ревно провитися обриваючому всі старання заспокоєнню.

Затягнутий пухирцем, повислий у небесах над бездонною глибиною, за крок від м'яко обволікаючого спокою, хлопчик чинив опір смерті, намагався прорвати душний пухирець, відліпитися од нього і швидше впасти під дах неспокійного, часто нестерпного, жорстокого, гульового, скандального дому, в якому має притулок і множитися неприборкано-дике і все-таки принадне життя.

Пухирець був тонкий, німецький, та сил у хлопчика залишилося так мало, що він не міг прорвати його. Пухирець обволікав хлопчика в задушливу мокроту, всмоктуючи в себе все найпотрібніше, найцікавіше з життя хлопчика, оточуючи його водянистою порожнечою, німою, непроглядною і безколірною. Лиш вряди-годи щось пропливало в каламутній рідині. І почала над хлопчиком кружляти ластівка. «Побурлацьки співала, по-солдатськи примовляла...» — та сама. Глухі монотонні звуки проникали через плівку пухирця, сягали слуху хлопчика, і він догадувався — це його стогін, яким просив він, щоб у плаваючій жаркій каламуті з'явилося що-небудь таке, що визволило б його з задушливого пухирця, проник би хоч один ковток чистого, прохолодного повітря, з'явилося б хоч чие-небудь лице.

І він докликався-таки!

Йому з'явилася «жінка» з бантом у пухнастих косах, вітаючи його покаянною усмішкою, яка кликала за межі стомлюючої самотності і покірності, яка займалася у виснаженому тілі.

«Візьми! Візьми за ручку!» — почулося здалеку. Дівчинка труснула головою — і в очах хлопчика запурхали косми кульбабок. Впевнено, як фельдшерлиця, дівчинка стиснула слабкі пальці хлопчика і дуже вже якимось пронизливо, вимогливо й ніжно дивилася на нього. І зрозумів тоді хлопчик: жінка найсильніша на світі, сильніша навіть від усіх лікарів і фельдшерів. Ті вчаться по книжках кілька зим, а вона тисячі літ створює життя і зціляє людей своєю добротою. На що маленька, непоказна оця ось дівчинка, але вже вмє ходити за хворим і помагати йому. Вона притисла руку хлопчика до свого прохолодного випуклого лоба і, тремтячи від судомної жалості, прошепотіла: «Ну, назови мене скелетиною, назови!»

Ніхто, крім матері, не міг запропонувати таку нечувану безкорисливість, ніхто! Та матері у хлопчика не стало давно, він її навіть не пам'ятав. І ось з'явилася жінка, здатна на самопожертву, доступну лиш матері. І хоч був він слабкий, спечений хворобою, все-таки відчув себе чоловіком і не скористався хвилинною жіночою слабкістю, цим шматуючим душу благородством. Піднесений подвигом жінки на таку висоту, де творяться лише святі діла, він з мукою відкинув її жертву. І теж піднята чоловічим лицарством до небес, задихаючись од приголомшуючих почуттів, здатних спалити жіночу душу дощенту, вона самовіддано, боляче заходилася бити себе у вузькі груди його кістлявою рукою,

госпішно, щоб не перебили, в захлинанні вистогнуючи: «Скелетина! Скелетина! Скелетина!»

Сльози полилися з очей хлопчика і прорвали пухирець. Він притис долоні до очей, щоб дівчинка не бачила його слабості. А вона нічого і «не бачила». Зупинивши пропалюючі наскрізь її нутро жіночі сльози, звичайно і в той же час з уміло прихованим, дорослим співчуттям, вона діловито і заступницьки умовляла: «Ну годі... Ну... Бог дасть, поправишся!»

Тітки, бабуся, сусідки запевняли потім — видужування прийшло од святої води, од молитви, яку бабця творила вдень і вночі, од настою жовтцю і кам'яного масла, але хлопчик достеменно знав, чому переміг хворобу, та, поправившись, почав соромитись дівчинки. Вона відчувала таємницю, яка між ними зародилася і яка позбавила їх свободи, і терпляче чекала, коли хлопчик першим, як і належить чоловікові, підійде і запропонує: «Давай знову гратися разом!» Чекала, чекала і стала вища його ростом, уникати хлопчиків стала, не гралася вже в «тата і мами» в покинутому зрубі, в ліс ходила тільки з подругами, роздягнутою при всіх не купалась.

Вапняр тим часом викопав піч у березі, випалив і загапив у ямі вапно, після гуляв широко, привільно, розбаламутив усе село. Пропивши получку, повантажив сім'ю в човен та й відбув тихо-мирно в невідомому напрямку.

З народження укорінена в хлопчикові віра: все, що є навколо,— непорушне, постійне, ніхто нікуди і ніколи не подіється із цього кола життя — повалилася! Він був так вражений, що кілька днів не йшов з берега і, дивлячись на пустельну ріку, примовляв: «Відпливла дівчинка!.. Відпливла дівчинка!..»

Багато літ він носив у собі неспокій і тугу і так чекав дівчинку, що вона взяла та й прийшла до нього якомось. В іншому платті, інша з виду, але все одно прийшла, і він, натомлений довгою розлукою, болісним чеканням, щасливо видихнув, припадаючи до неї: «Дівчинко моя!»

Але та, яка зцілила його в дитинстві, лишилася в нім так яскравим осяянням, що й досі стоїть перед ним усе в тому самому синьому платтячку, все з тими самими квітами в руці — дикими півниками.

Все так само, все те саме, тільки висвітленіше, яскравіше, сонячніше стало там, у далекій далечині, брудна льодина розсипалася алмазами; розбурхана балка поголубіла, бе-

реги її заткало золотом калюжиці; горобці, перевернувшись у райдужних рибалочок, розсілися по гнучких лозинах шелюги; глід пахучий, волохатий, уже не глід, а якась заморська рослина, канули в небуття п'яний чоловік і хлопець, які завивали од холоду; корова, яка, ремигаючи, пустила слину до землі, пастух у порваних чоботях, купи гною в балці. І дівчинка була не «скелетиною» занудистою, з дикуватонасамовитими, витрішкуватими очима дитини, вона стала стрункою, голубокою, і стрічечка в її косах, як цвіт шипшини, рожева-рожева, і плаття на ній біленьке, нове — поділ до самої трави. І тоді, за балкою, в їхню першу зустріч дівчинка не плакала, дівчинка сміялася, дзвіночком подзвонюючи, і сонце сяяло над її головою, і небо було високе-високе, чисте-чисте, голубе- голубе, як її очі,— це він пам'ятає точно!

Померкло світло на стежці — понесли сусіди лампу із світлиці в куток, чаюватимуть, довго, з насолодою, самоварів п'ять спорожнять, перш ніж зморяться і підуть спати.

Затемнів, стіною зімкнувся межовий бур'ян: пирій — як дощ, довгов'яз, у землю зав'яз. Хлопчик випростався. Хруснуло в колінах, голки посипалися під штаньми по ногах, плаваючу по обличчю усмішку прогнало позіханням. Над хлопчиком пролетів, перекинувся і впав тінню за межу дрімлюга, що догнав жука-хруща. За горожею, в лугах, голосно билосся коров'яче калатало, і в тон йому розмірено і заупокійно кричала нічна птаха в горах, яку хлопчику бачити не доводилося, та все одно він завмирав од її голосу, вона снилася йому у вигляді великого коршака з чортячою головою і коров'ячими рогами. Над городом, наче над озером, виром крутило чисті пари. Вище меж, вище біліючих у темряві соняшників, вище горохового острова котилася з розпадини прохолода. По балці вона спускалася до ріки, встоювалася під ярами, продірявленими берегівками. Але між грядками, у политих на ніч овочах устоялося назбиране за день тепло. На ранок, коли перестане гойдати калатало нічна птаха в горах і втихомириться мухоловка, холодні струми просочаться по балці з гір, із лісів, і все тоді на грядках засяє осипом роси, і город сонно притихне, розпуститься листом, схилиться до землі в дрімотному умиротворенні, сповненому вологою, очікуючи тепла, сонця.

Хлопчик не чув, і ніхто ніколи не чув і не бачив, як іде в ріст усяка рослина. «І не треба цього бачити». Адже ось і він, хлопчик, не помітив, як сам ріс, піднімався, значить, е

таємничість не лише в створенні життя, але і в русі його, в рості.

Хлопчик розумом, і навіть не розумом, а природою даним відчуттям осягає замкнуте, безкінечне коло життя і, хоча нічого ще зрозуміти не може і пояснити не вміє, все ж відчуває: все на землі народжується не даремно і достойне всякого шанування, а може, й поклоніння. Навіть манюсінькі мушки з ледь помітними іскорками крилець на витягнутому сіренькому тільці займають своє місце на землі і мають свою таємність.

Коли хлопчик ішов у лазню і тітки, сердиті через те, що їм накинули малого, квапили його, сіпаючи за руку, він помітив мушок, що клубочилися над грядками. Розпадина випромінювала західне світло на город, і в цьому останньому проблиску, наче на витягнутій постілці, збиралися стовпом, як кажуть у народі, «товкли мак», сіренькі мушки. Хлопчик увібрав голову, побоюючись, що його обліплять, всають мушки, та вони лиш колихнулися, перемістилися вбік і знову влилися в смугу світла, іскрами заблискотіли в ньому.

Не було їм діла ні до кого. Захоплені благоговійним танком кохання, який здавався безглуздою товквітнею, мушки, знемагаючи в короткій згубливій пристрасі, справляли своє свято, переживали природою їм подаровану мить. Танок на вигасаючому промені, мить життя, витрачена на любов, маковим зерном кинута в траву личинка — і все. Але вони пізнали своє щастя. І іншого їм не треба. На ясному світлі, на жаркому сонці мушки б осліпли і згоріли, і крихітні їхні серця не витримали б іншого, великого щастя, розірвалися б у крихітних тілах...

Сірувата темінь стоїть у розпадині. Окремішньо виступає кожна жердина городу, вилуджено блищить від вологи. На галявину лягла чітка тінь горожі і дерев, що стоять по горах. Рівномірно шумить, навіть не шумить, глибоко, чутно дихає стиснута горами ріка, і од неї йде перемінне, дзеркально відбите світло до неба, де миготять бліді, на помідорний цвіт схожі, незрілі ще, літні зірочки.

А мушки впали на землю, в капусту. Мляві, до всього вже байдужі, дві чи три з них торкнулися шиї хлопчика, заповзли під полотняну грубу сорочку, приклеїлися до спітнілого тіла. На капусті знайде, склює мушок зірка пташка — мухоловка і цілим пучком понесе їх у дзьобі своїм зворотим діткам, а ті, живлячись, будуть швидко рости і вбиватися в пір'я, капуста ж, звільнена від тлі, почне рости і, як піп,

який хоч і низький, обрядиться в сто ризок. Мушок, які впали в річку, будуть хапати мальки і од їжі становитимуться рибами — мушки і мертві продовжують служіння сильнішому, довшому і стійкішому життю. Отже, усі оці комашки, сонечка, бабки, жуки і коники, ледве повзаючи від сирості по брукві,— всі-всі вони є недарма, всі вони виконують призначену їм роботу, всі щось роблять на землі, а головне, живуть і радіють життю.

Ну, а бур'ян на грядках, кропива оця клята, сороки, які пожирають мухоловчині яечка, кусючі сліпні і гедзі, яким хлоп'ята роблять фокус — вставляють у зад соломинку і відпускають з таким трофеєм на волю? А гадюка шипуча в смородині, а комарі, а мошва, а кліщі в лісі?! Цим кровопивцям, сволоті оцій, яка відтісняє і жере все розумне й корисне, теж, значить, торжествувати й радіти?! Ох ти, батюшки мої! Складно все як! І спитати ні в кого... Бабця вдома, дід у лазню збирається, тітки миються, дядьки коней на луги погнали, земля мовчить. Ні в кого запитати.

Сам думай, сам шукай відповідь, коли сам собі задав задачу, а тут зморило всього, спати хилить, думати ні про що не хочеться...

Та ну їх, всі оці питання й задачі! Потім, потім, коли виросте, само по собі все і відповісться, і вирішиться, а поки, обм'яклий від сну, що накочується, хлопчик іде до хвіртки, несучи в серці умиротворення, чинить опір дрімоті і невіразно повторює собі під ніс: «Сон та дрімото — ідіть на болото!»

Намацавши вогку мотузку, хлопчик знімає її з дерев'яного штиря і ще раз повертається до городу, наповненого живими істотами. Поза городом, в лугах, іде ревна, дружна ковиця. Скrekотнею коників так усе переповнено, що вже злитий отой багатомоторний звук з нічю, з землею утихомиреністю, навіть густішою він робить нічну тишу. Той ковалик, що хropів у капусті, розігрівся, розпалив себе, надолужуючи прогаяне, дзвінкіше за всіх строчить з городу в небесну височінь, здається, випуклокий цей скrekотун навіть зажмурився в насолоді.

Дух плодів і цвіту, який ввібрав у себе відомі хлопчику запахи, впевнено стоїть у хащах городу, відтісняючи запахи лісу, і трав, і бур'янів. Але і в цьому запаху, наче ширяючи над щільним димчастим шаром, буйно звучить лютий дурман тютюну, чадно-гіркого маку, що капловухо прикрився сірою шапочною на ніч. Маленьку маківку з білим ще насінням у серединці бережуть од холоду пелюстки, що злиплися

метеликами. Запахи моркви і кропу точать ніс, але глушать його рясно зацвітаючі, маслянисті коноплі, які блошкою кидає вітерець, а вони натрясуть повен козубець. Однак ж і ладаном смердючі коноплі, і кріп, що відгонить лежалою хвоєю, весь городній трудовий дух заб'є вранці, після сходу сонця, що навально котиться з гір пругкими хвилями розігрітої сірки-живиці з стовбурів сосняка, кедрів, модрин і ялин.

* * *

З пухкої, залитої зеленою гущавиною смуги наносної землі, обробленої людськими руками, над якою якщо і вітер гуляв, то пухким здавався, неможливим, що навіть канув, уявлявся той час, коли порожній, наче переживив воєнне нашествя, поштриканий, пошрамований, ямами зраниений, буде по-старечому сумно нидіти город.

...Купи картопляного бадилля недбало розкидані по городу. На наскрізному вітрі колючий осот бородою трясє, соплива павутина обвисла на сухому, розкошланому на межі дурмані; нечуйвітер насмічує брудним, поганим насінням; розетки дикого ганусу, жабрій, лобода, чорнобиль осипаються, чіпляються за все, а реп'яхи, мов дідусь розізлився, у бабу вчепився, ну всюди-всюди вони: у хвостах собак і корів, у гривах коней, на сорочках, на штанях і навіть у голові, у чубі дряпається, і вчепиться — видереш із жменюю волосся. Від кого радість, так це од хрину — зеленіє, бродяга, бадьориться молодю, з бур'янистої глушини він, наче з бучегарні, на світ божий вискочив, раденький волі.

Збіглися хмарки в одну купу, берези в лісі низом пожовкли, корови, коні й собаки спиною до півночі лягають, перелітні птахи у відліт дружно пішли — вірні ворожбити: бути скоро негоді, бути ранній осені.

Птахи, що залишаються на зиму, сумні, настовбурчені. Ситі ворони похмуро сидять на гребені лазні, по вітах черемух обвисли, на похилених кілках закам'яніли, могильно-скорботні, задумалися вони про життя, впали в тягучу журбу чи дрімоту. Павутина перестала плавати в осінньому піднебесі, пліснявою облутала вона розкисле листя бур'яну. Оголилися в межах мишачі і кротові нори. За лазнею в передсмертно і тому люто найжаченій кропиві знайшлося курча, яке шукали все літо, мертве, порожньооке, чомусь ні мишами, ні собаками не зачеплене. Татарник шишки розкрив, трусить із них волокнистий пух, Носить пух понад го-

родом і порожньою землею, кидає в хашу, ганяє по ріці. Харіуси, які зійшлися на зиму з дрібних річок, сприймають пухинки за муху чи метелика, вистрибують наверх, хапають їх, після сердито головою трясуть, випльовуючи липку погань з рота.

Світла вода, світле й прозоре повітря, але й річка вже береться з дна дрімотою, в повітрі щодень меншає сині, тумани ранками густіші, і лампи в хатах засвічують рано. Перезрілі, та все ще темнолисті коноплі, гойдне їх, ледь зачепить вітром, посиплють свинцевим шротом. Діти загортають коноплі в постілки, бухають палицями. Провіявши сім'я на вітрі, жменями сиплють у рота, хрумтять так, що беззубі старі заздрісно сердяться, гонять дітей займатися молотінням поза очима.

Щиглики, вівсянки, чижі, синиці з лісу на городи злетілися, лузають реп'яхи й коноплі. Горобці, по-тутешньому чивилі, об'єдналися в зграї і такі бойовища піднімали, що по всьому селі гомін лунав, над межами пух і пір'я летіли. М'яті, розтріпані, цьогорічні чивилі скаржилися: «Що ми, що ми недоброго зробили? Учили красти? Крадемо! Учили цвірінькати? Цвірінькаємо! Чим ми, чим ми не вгодили татові з мамою?!» Старий горобець, зі спини коричневий, на грудях і животі сивий од життєвих незгод, дивився з-під лопухового листка на цю сіру дрібноту, переповнений безкінечним горем: «І оце мої діти?!»

Діловито цвірінькнувши, він спурхував у сухий бур'ян. Обережно, один по одному, слідом за ним у межову глушину пірнали й молоденькі чивилі. Із харчових зарослів починали лунати такі запальні вигуки, таке захоплення татом, що він зволив вислухати похвалу на свою адресу. Виявляється, метушня, бойовище були всього лиш маневром, за допомогою якого вироблялася не тільки хоробрість, верткість, але й кмітливість — сім'я з кущів конопель висипалося на землю — і клюйте його, набирайтеся сил, діти! «Ну тато! Оце так тато! Де ви, де ви можете мати такого тата!» — заливалися жируючі чивилі.

У печальні дні глибокої осені якесь неприкаєне, винувате з'явиться ненадовго сонце, і на затужавілій землі прокинеться, встане яка-небудь рослинність — мляво, блідо зазеленіє цілісінький день мокра отава; одна-друга квітка кульбаби засвітиться; метелик над городом затріпоче; сонний джміль загуде, сліпо натикаючись на все; із старої черемхи ящірки на теплі колоди лазні вибіжать; коники попробують литовки точити; на огірковій грядці, вже ніби

на смерть убитій, серед жовтого слизу підніметься один-другий батіг. Хворобливі квіточки, схожі на недопалки, родять також хворобливі, «не божецькі» плоди, з худим, пухиристим гузенцем або з рахітно здутим животиком, пуголовка нагадають, або в закарлючку плід зігнуть, чи зліпляться потворними близнятами...

Огірочки, травиця, бляклі квіти, млявий метелик над городом, уривчасте чикання коників — останній крик золотої осені. Скоро, зовсім скоро зашкарубне земля від нічної холоднечі, і якось, ще до світання, відбілиться тесовий дах лазні, засяє іскристо стовбур старої черемхи, затріщить під ногами спориш, ламкими зробляться листки хрину, ковбаню охопить зморшкуватим льодком. Впаде пронизлива тиша на округу, і ще далекий, ще не чутний ранок білим зітханням нашле печальне, ледве вловиме передчуття зими. А перед самими м'ясицями на небі хтось візьметься скубити гуси і стомлено присмирілу, впокорену землю вкриє білим пухом.

Ні, не думає хлопчик про холод і зиму, не хочеться йому про це думати, як не вміє і не може ще він думати про старість і про які-небудь життєві незгоди — видіння осені лиш мимохідь торкнулося його душі, зігрітої м'яким милостивим теплом, і зeszло без сліду.

* * *

Хлопчик зачинає хвіртку, по-хазяйськи старанно замотує мотузку. Все в ньому наситилося городніми запахами, аж ніздрі лоскоче, і він відчуває потяг до чхання. В роті шорстко, наче від недостиглої черемхи, хочеться молока з-під корови, а воно, знає хлопчик, стоїть у білому фарфоровому кухлі на кухонному столі, прикрите житнім окрайцем хліба.

Біля дощаної хвіртки залишені шкарбани. У дворі земля стовчена худобою. Хлопчик, намагаючи шкарбани ногами, помічає світло в кухонному вікні, і зовсім хороше на серці стає: побачити «несподівано» світло в рідному домі — на щастя! Під навісом, брязнувши ланцюгом, обтріпується Пірат, знаменитий тим, що у новопоселенки-фельдшеріці, яка квартирує замість вапняра, вислідив він схожу на бабака японську собачку і з'їв її, помилково сприйнявши за лісове звірятко. Відтоді Пірат пожиттєво посаджений на ланцюг, а безутішно ридаючи по собаці постійця обзиває його смішним, неросійським словом «канібал» і боязко

боком проходить по двору, коли приходять по молоко, хоча пес не лише кусатися, а й гавкати перестав од конфузу й лупцювання, одержаного за згубу заморського собачки, вартість якого була більша за підсвинка, а харчувався він виключно пряниками.

Засунувши ноги в холодне нутро шкарбанів, хлопчик зайшов під навіс, погладив по запорошеному загривку мученика-пса, який зробив один-єдиний промах у житті, але люди йому не пробачили. Самі ж бо собі вони ого скільки пробачають! Пірат вдячно облизав лице хлопчика і, по-старечому зітхнувши, поліз назад у будку.

У пройнятих добротою й теплом грудях хлопчика ворухнулася й завмерла ніжність навпіл із жалістю, захотілося йому кого-небудь обійняти, стиснути, сказати щось хороше. І ще — от яка тут okazія! — заплакати приспичило. Охопити руками Пірата, ні, все обійняти, що ворухнеться, світитися, співає, свистить, росте, цвіте, скрекоче, шумить, дзвенить, хлюпається, танцює, бушує, сміється,— притиснутися до всього цього лицем і заплакати, заплакати!..

Зотліває павутинка, відпливає, рветься, залишаючи срібний відсвіт. Я намагаюся втримати в собі хоча б відблиск дивного видіння і якийсь час оголеним серцем відчуваю ледь помітний доторк далекого світла, бачу димчасту долину, і в мені живуть звуки, запахи, кольори, принесені пам'яттю.

Спить моя рідна земля, глибоко спить, натруджено дихає, і витають над нею біди й радощі, любов і ненависть — і все горить, все не гасне моя срібна павутинка, але світло її все віддаленіше, слабіше, затихають у мені звуки минулого, линяють фарби, щоб знову заяскрити, засяяти, коли стане мені нестерпно жити і захочеться заспокоєння. Хоч якого-небудь...

Глибоко зітхнувши, хлопчик кладе теплу долоньку під теплу щоку. Хай дивиться він свої легкі, райдужні сни.

Грізні сни додивлюся за нього я.

КАФЕДРА

ЗАСІДАННЯ КАФЕДРИ

Ледь позолочений сонцем короткий зимовий день кінчається. Павутина, на якій він завис, ось-ось обірветься. За вікном в інститутському саду вітер колише промерзлі віти дерев. Де-не-де на них тріпочуть два-три листочки, що вціліли.

В кімнаті № 387 (третій поверх головного корпусу) йде засідання кафедри. За масивним старомодним столом у кутку біля вікна сидить завідуючий кафедрою професор Завалішин Микола Миколайович, коротше — Емем, так його звать усі позаочі, а деякі і в вічі. Він не ображається: хороше ім'я — М. М.¹ У минулому столітті так позначалося дещо невідоме, умовне. «В ворота готелю губерньського міста NN...» Він також невідомий, умовний.

На вигляд це низенький дідок з жовтою конічною лисиною, обрамленою на скронях і на потилиці вінчиком білого волосся. Скульця окулярів, товщиною мало не в палець, прикривають його очі, від чого їхній вираз незбагненний. Сиві вуха, розхитані вставні зуби, білясто-руді наїжачені вуса — все це робить його зовнішність дивакуватою, якщо не страшнуватою. Втім, звикнути до неї можна. На кафедрі вже звикли. Дехто навіть вважає зовнішність Емема дещо милою, як буває милим відверто карикатурний персонаж лялькової вистави. У спілкуванні з людьми доброзичливий, не прискіпується — чого ще можна бажати від завідуючого? А якщо інколи любить поговорити, то що ж вдієш. У кожного є недоліки. Головне «не дражнити».

Трохи оддалік, зберігаючи самостійність, сидить заступник Емема доцент Кравцов — кругловидий брюнет, фігура огірком, тонкі вусики. Цей добряче собі на умі. Хоч і молодий (тридцять п'ять років), у нього вже практично готова докторська на модну, сучасну тему «Методи системотехніки в теорії систем самонастроювання». Він твердо розраховує після смерті Емема (чи виходу на відпочинок,

¹ Російською — Н. Н. (Прим. перекладача).

зла він йому не бажає) зайняти його місце й навести на кафедрі лад. Далі він має перспективи ще принадливіші: член-кореспондент, можливо — академік. Поспішати не треба, він ще молодий.

Приміщення кафедри — вузьке, довгасте — половина якоїсь парадної приймальної колишнього, дореволюційного будинку. Стелі з іржавими патьоками линуть високо, на п'ятиметрову висоту; під ними витіювате ліплення карнизів. Старовинний будинок у напіваварійному стані. Інститутіві давно вже обіцяно нове приміщення десь на околиці міста, більше години добиратися від центру. Будівництво ще не почате, а ремонтувати старий будинок уже перестали.

По всьому приміщенню в різноманітних позах сидять викладачі кафедри — доценти і асистенти. Професорів, окрім Емема, немає жодного, що йому постійно ставить на карб ректорат («Мало працюєте над зростанням кадрів»). Першим, мабуть, зросте Кравцов.

На високому залізному ящику з-під імпортного обладнання, так званому електричному стільці, сидить Семен Петрович Співак, богатир-бородань у вельветових штанях, якого на кафедрі називають «гладкий-шумний». Він не гладкий, а просто громіздкий і займає багато місця. Ноги його розкарячені, черевики (розмір сорок шостий) зашнуровані абияк. Чорна борода навколо рота обметана срібною білістю, як хутряний комір на морозі. Серед цієї білості яскраво вирізняється великий вологубий рот. Семен Петрович загалом гарний, хоча надто масивний і агресивний на вигляд. Студентки за ним умлівають, незважаючи на його вік (близько п'ятдесяти) і репутацію великого двійкостава. На залізному ящику він сидить принципово відтоді, як одного разу під час засідання кафедри під ним розвалилося крісло. Семен Петрович, загалом людина гаряча, дуже вже палко з кимсь сперечався, навів незаперечний доказ, трах! — і все. «Не можна так гарячкувати!» — докоряла йому діловод Лідія Михайлівна, єдина людина на кафедрі, яка вболівала за меблі. Інші примітивно кепкували, звичайно, згадуючи Александра Македонського, якого за традицією згадують щоразу, коли йдеться про поламани стільці.

Нові меблі — низькі тонконогі столи, ламкі стільці і крісла у вигляді чи то корзин, чи то риболовних верш — були спущені кафедрі минулого року за інститутським планом переобладнання. Всі сприйняли їх покірно, тільки Емем

навідріз відмовився розлучитися зі своїм столом-мастодонтом виробництва тридцятих років. І, очевидно, не помилився: нові меблі виявилися прикро німецькі. Через півроку вони, як казали викладачі, «вже пройшли період напіврозпаду» — дверцята у столів не зачинялися, а шухляди, навпаки, висувалися з величезними зусиллями. Від половини стільців лишилися різки та ніжки, які інститутський столяр не брався ремонтувати, кажучи: «Дрова». А стіл Емема з прибором каслинського лиття (чорнильниця у формі голови витязя) як стояв десятиліття, так і стоїть.

Неподалік від дверей — Лев Михайлович Маркін, напівсивий, скуйовджений, з виразом постійної іронії на витонченому обличчі. З іронії він собі зробив щось на зразок служби.

За одним столом поряд дві подружки — Елла Денисова і Стелла Полякова. Елла — промениста блондинка з кармально-рожевою шкірою — справедливо вважається першою красунею кафедри («Міс Кібернетика» — називає її Маркін). Це, однак, не дуже багато важить, бо жінок на кафедрі одна, друга — та й усе. Стелла старша від неї, негарна, з овечим обличчям, проте, як кажуть, стильна, модно зодягнена і, головне, взута. Зараз на ній туфлі на височенній платформі. Вона раз по раз обдивляється свою змієподібну ногу, виставивши її боком з-під столу.

Одразу за ними — асистент Паша Рубакін, мутноокий, патлатий, подерті джинси «під хіпі», цигарка за вухом. Голос у нього як з льоху, розмова завжди не по суті, проте чимось цікавий.

Поруч з ним, ніби для контрасту — Дмитро Сергійович Терновський, один з найстаріших співробітників кафедри, немолодий, біло- і густочубий, з тих, що колись називалися педантами: рівний проділ не збоку, а посередині голови, чеховське пенсне на ланцюжку, бездоганний чорний костюм, що після кожної лекції чиститься щіточкою. Крім Терновського, всі викладачі ходять з ніг до голови в крейді. «Всі ми однією крейдою мазані», — каже Співак. Він-то примудряється обмастити крейдою не тільки перед і рукава, але й спину.

За Терновським, спершись підборіддям на кисті рук, схрещені на спинці стільця, сидить Радій Юр'єв — вузькоголовий, з відкинутою назад шапкою густого темно-рудого волосся, не першої молодості, проте з дуже привабливою юною усмішкою, що відкриває довгі жовті гарні зуби. Радієва усмішка непереможна («проникаюча радіація», —

кажуть про неї на кафедрі). В кафедральних суперечках і сутичках Радій завжди виступає в ролі буфера.

Здається, лише ці перераховані й слухають доповідача, а решта просто нудяться. Дехто, майже не приховуючи, читає одним оком роман.

Доповідає Ніна Гнатівна Асташова — смаглява стріло-видна жінка, не дуже й гарна, не дуже молода (ближче до сорока), проте стрункістю і стрімкістю по-своєму приваблива. Щось є в ній від дикої тварини — сарни чи козулі.

Йдеться про двійки. Тільки-но закінчилася зимова гарячка — екзаменаційна сесія, лишилися доскладання й перескладання. «Не все іще звезене жито, та зжате. І легше їм стало», — сказав Маркін словами Некрасова. Він узагалі по вуха набитий цитатами, щохвилини вставляє їх у розмову, іноді навіть вдало. Дивовижна пам'ять. «Нецілеспрямована», — каже про неї Кравцов.

Згідно з планом засідань кафедри підводяться підсумки сесії. Асташова говорить голосно, на всій лекційній поставі голосу, розрахованого на велику аудиторію, з чіткою дикцією, що виділяє кінці слів, — хоч бери й записуй. Досвідчені викладачі часто так говорять — голосно, складно й авторитетно, лишаючи враження зарозумілості, загалом помилкове. Просто професійна виучка.

Така обстановка. Іде доповідь.

— Питання про двійки не нове. Кожну сесію ми його обговорюємо, товчемо воду в ступі. У цього питання немає вирішення. «У віз один впрягти не можна коня й тремтливу лань». Що треба деканату? Казенне благополуччя. Щоб процент хороших і відмінних оцінок невинно зростав від сесії до сесії, а процент двійок падав. І таки виростає, і таки падає! Двічі на рік ми беремо участь у принизливій процедурі — слухаємо доповідь про хід боротьби за успішність. Вираховуються відсотки, долі відсотків, кресляться діаграми... І як не соромно такими дурницями забирати час у зайнятих людей?

— Правильно каже! — грубим басом схвалив Співак.

— Вам буде надане слово, — сказав Кравцов. (Емем мовчав, загадковий за окулярами). — Продовжуйте, Ніно Гнатівно.

— Продовжую. Мрія деканату — щоб усі студенти вчилися відмінно. Очевидна нісенітниця, тому що саме слово «відмінний» означає «відмінний від інших». П'ятірка немислима без фону. Це не еталон метра, що зберігається в Палаті мір і ваги. Екзаменатор, ставлячи оцінку, вимірює

знання студента не за абсолютною, а за відносною шкалою.

— Ех, не те! — страждаючи, вигукнув Співак.— Справа не в п'ятірці, а в двійці.

Кравцов постукав олівцем по столу:

— Прошу доповідача продовжувати, а інших — утриматися від зауважень.

— Продовжую. З одного боку деканат, з другого — ми. Їм потрібне формальне благополуччя, нам — неформальні знання. Звичайно, найпростіше було б піти їм назустріч: двійок не ставити зовсім, трійок — мінімум, четвірок і п'ятірок — за вимогою. Життя буде легке, ніхто нам не дорікне, крім нашої совісті...

— «Кігтявий звір, що серце шкряба, совість»,— послужливо підказав Маркін.

— Так, совість,— підкреслила Асташова, потемнівши на обличчі.— А це, як вчить життя, опора ламка, ненадійна. Поведінку людини диктує не совість, а об'єктивні обставини. Ці обставини, хочемо ми того чи ні, штовхають нас у світ фікцій. Фіктивних оцінок, фіктивних досягнень, фіктивної звітності...

— Чи не замахуєтеся ви надто широко, Ніно Гнатівно?— обережно запитав Кравцов.

— Навпаки, замах чисто місцевого масштабу: я кажу про наші вузівські справи. Як обчислюється наша робота? За середнім балом, за процентом двійок. Це ж курям на сміх! Хто, як не ми самі, ставимо собі ці оцінки? Давайте порівняємо з іншими галузями виробництва. Де це бачено, щоб робота заводу, фабрики, майстерні визначалася за оцінками, які вони самі собі виставили? А в нас виходить саме так! Формальні критерії, не підкріплені об'єктивними способами контролю, неминуче породжують оковамилювання.

Почувши «оковамилювання», Кравцов насторожився й подав голос:

— Я заперечую. Голослівне звинувачення.

— Не голослівне. Давайте будемо чесними. Нехай кожен запитає себе, скільки б двійок він виставив, якби не натиск згори?

— Я? Стільки ж, скільки зараз,— мовив Співак.

— Вірю. Але ж ви виняток. Правило відоме: три пишемо, два запам'ятовуємо.

— Не згоден,— сказав Кравцов.— Я ставлю оцінки без будь-якого натиску.

— Ви також виняток,— нелюб'язно відповіла Асташова, вишкіривши косенький зуб.

— Ніна Гнатівна має рацію,— сказав Терновський.— Перш ніж поставити двійку, тричі замислишся. Поставиш — всім гірше: студенту, тобі самому, кафедрі, факультету... А користь яка? Ти йому двійку, а він до тебе ж вернеться перескладати, як бумеранг. А часу на перескладання в навантаженні не передбачено, іде прямим ходом в перевантаження. Ну добре, до перевантажень нам не звикати. Головне, приходять він, найчастіше знаючи не краще, а гірше, ніж минулого разу. Знову двійка. А деканат його ще раз пришло. І ще, і ще. За існуючими правилами не можна перескладати більше двох разів — на третій порушується питання про відчислення. А деканат, як відомо, боїться відчислення. Ось і присилає «як виняток» раз за разом. Крапля довбає камінь. Врахуєш усе це, подумаєш-подумаєш — і поставиш трійку. Однаково цим кінчиться.

— Ні, не однаково! — гримнув Співак. — Кому однаково, нехай забирається геть із вузу!

— Дозвольте, товариші, ми, здається, перейшли до обговорення, не дослухавши доповіді,— втрутився Кравцов.— Ніно Гнатівно, ми чули ваші критичні зауваження. Але критика без конструктивних пропозицій безплідна. Що врешті-решт ви пропонуєте?

— Невже не ясно? Пропоную припинити практику оцінки роботи викладачів, кафедр, інституту в цілому за успішністю студентів. Ліквідувати дуті звіти про хід боротьби за успішність. Позбавити нас дріб'язкової опіки деканату.

— Ну, це неможливо,— солідно мовив Кравцов.— У нашому суспільстві...

— Якраз у нашому суспільстві це й можливо. Зокрема, у вузі. Нехай нашу роботу оцінюють по виході, по якості роботи наших випускників.

— Утопія. Ще пропозиції?

— Тільки найзагальніші. Добирати людей ретельніше, довіряти їм більше, контролювати менше. І, головне, контроль має бути кваліфікований.

Усі загомоніли. Кравцов постукав по столу кісточками пальців:

— Товариші, товариші, ви не даєте доповідачеві закінчити.

— Та в мене, загалом, усе. Те, що я кажу, одним відоме, іншим неприємне, а декому просто нецікаве. Недарма професор Завалішин спить.

Всі подивилися на Емема — він справді спав. Така вже в нього була особливість: тривала промова однієї людини діяла на нього нездоланно. Щось навалювалося, м'яко давило, він поринав у сон, як у велетенський, розміром у цілий всесвіт, пуховик. Щоправда, спав він не міцно, весь час зберігав якийсь контакт з тим, що діється, і віддалено розумів, про що мова. Ось і зараз він підвів голову, розплющив очі, двічі сіпнув щокою і, двічі затнувшись, сказав:

— Я не сплю. Я все чую.

— Виходить, мені здалося. У вас були заплющені очі.

— Повіки важкі,— мовив Емем, знову заплющив очі і опустив голову.

— Теж мені Вій,— шепнула Елла.

— Добре, що спить,— відповіла Стелла.— Не дай бог, прокинеться, почне говорити... На світанку її не буди.

— Може, є питання до доповідача?— запитав Кравцов, намагаючись ввести засідання в русло.

Маркін підвів руку:

— Дозвольте запитання. Тут нібито згадувалися двоє персонажів: кінь і тремтлива лань. Як це розуміти?

— Деканат і ми,— пояснив Співак.

— Хто кінь і хто лань?

— Кінь — деканат, а тремтлива лань — ми.

— Саме навпаки, — зблиснула оком Асташова. — Тремтлива лань — деканат. Адже він тремтить, а не ми. Якби ми тремтіли, давно б не було двійок.

— А чи не можна, — не вгамовувався Маркін, — розглянути цю конфліктну ситуацію як парну гру з нульовою сумою?

— Дурниці,— відповіла Ніна.

— Товариші, товариші, не будемо ображати одне одного,— втрутився Кравцов.— У нас ще мають бути дебати по доповіді. Хто хоче виступити?

Підвівся Співак, розправив плечі, груди колесом. Штани його урочисто струменіли, не звисали — спадали.

— Все це дурниці собачі, стрясування повітря. «Абсолютна шкала, відносна...» Двійка є двійка, я її нутром чую. Сам був двічником. Двічник — це життєлюб, сибарит. Коли його вчасно не огріти двійкою, він так і буде кейфувати. По собі знаю. Якби не професори нашого університету, які щедро ставили мені двійки, я так би й кейфував досі. Низький їм уклін за ті двійки. Правда, тоді були інші звичаї, ставити двійки ніхто не боявся. Ось якби я вчився зараз, у нашому інституті, я б так і не став людиною.

— Роль праці в процесі олюднення мавпи, — вставила Стелла, граючи ногою.

— Саме так! Праця, праця і ще раз праця! А не ці, як їх, «зітхання десь на лавці і не прогулянки вночі». Ми, педагоги, повинні боротися за своє святе право на двійку. Нас гнуть, а ми не гнемося. Нас штовхають, а ми опираємось. Отже, хай живе двійка!

— Двійка, птиця-двійка, хто тебе вигадав? — спитав Маркін, але сміхом підтриманий не був.

Кравцов розмірковував, чи одразу давати відсіч демагогічному виступу Співака, чи зачекати. Вирішив зачекати. Могутнього темпераменту Семена Петровича він побоювався.

— Хто ще хоче висловитись? Тільки суворо дотримуючись порядку денного, без ліричних відступів. Елло Борнсівно, може, ви?

Елла заговорила неохоче:

— Двійок, звичайно, багато. Боротьба за успішність — це в принципі добре. Але ж треба й про студентів подумати. Які там «зітхання десь на лавці»! Їм і на стільці зітхнути ніколи. Завдання, завдання... Навіть списати і то потрібен час, а його немає...

Вона сама нещодавно закінчила вуз, ще не встигла перебудуватися на викладацьку точку зору і тому завжди була на боці студентів. У ній ще не згасла класова ворожнеча гнобленого до гнобителя.

— Їм створені всі умови для роботи, — зауважив Кравцов, розглядаючи свої нігті.

— Всі умови? А в гуртожиток номер два ви ходили?

— Поки що ні.

— Отож-бо, що ні. Там не умови, а суцільний жах. Днями труби полопалися, нічим навіть умитися. Ходять з чайниками до колонки. Хлопцям ще нічого, вони не страждають, а дівчатам важко... Скаржилися мені як куратору — жінка жінку завжди зрозуміє. За винятком коменданта. Ходила я до неї — така вже скіфська баба, хоч курган кругом неї насипай. Нічого робити не хоче...

— Природно, — сказав Маркін. — Людина, рівень добробуту якої не залежить від кількості і якості її роботи, нічого ніколи робити не хоче.

— А ми? — вигукнув Співак. — Наш з вами рівень добробуту якщо й залежить від кількості і якості роботи, то в зворотному розумінні. Менше працюєш — краще живеш.

— Знову перебільшення,— кисло зауважив Кравцов.— Але продовжимо засідання кафедри. Хто ще хоче висловитися?

Підвів руку Радій Юр'єв. Встав, засяяв усмішкою. Всім одразу почало здаватися, що все добре.

— Товариші,— сказав Радій,— треба шукати необхідні компроміси. Тут багато хто намагається щось перевернути, радикально змінити. Кожен з нас, дайте лише йому волю, таких би дров наламав! Не треба, будучи викладачем вузу, намагатись вирішувати державні питання. У кожного свій фах. І лише в двох галузях кожен вважає себе компетентним — у медицині і в управлінні державою. Ніно Гнатівно, ваші конструктивні пропозиції, пробачте, наївні. Вони на рівні самолікування або, ще гірше, знахарства. Я, приміром, знаю одного хорошого математика, який раптом звихнувся і зайнявся голковколюванням; можливо, це чудова річ, але нехай цим займаються лікарі, а математики — своїми справами. На наш вік їх вистачить.

— Можу лише солідаризуватися,— схвалив Кравцов.

Радій подякував йому поклоном і сів. Ніна Асташова блиснула на нього гнівним поглядом. Підвівся Паша Рубакін і глухим, підземельним голосом заговорив:

— З приводу останнього виступу я згадав один анекдот. Можна, я його розповім?

— Тільки в межах регламенту, дві-три хвилини,— сказав Кравцов, глянувши на годинника.

— Не хвилюйтесь, я швиденько. Цей анекдот німецький, але я перекладатиму. Приходить додому чоловік і застає приятеля зі своєю дружиною, а вона дуже негарна. Чоловік говорить приятелю: «Ich muss, aber du?» (Я повинен, але ти?) У мене все. Вклався я в регламент?

— Вклався,— невдоволено мовив Кравцов,— але анекдот ваш ніякого стосунку до справи не має. Прошу решту тозаришів берегти свій і чужий час і не ухилятися від теми. Хто ще хоче висловитися?

Він позіхнув.

Викладачі вставали один по одному, звітували про підсумки сесії. Ті, в кого відсоток двійок був вище середнього, нервувалися, посилалися на об'єктивні причини (найчастіше згадувалася картопля). Винятком був усе той самий Паша Рубакін: він заявив, що єдина причина поганої успішності в його групі — низька якість викладання.

— Хіба я викладач? Така людина, як я, лише через непорозуміння може працювати у вузі. У мене розвиток жаби.

Навіть нижче — жаб'ячого ембріона. Обіцяю до наступної сесії підтягтись і підвищити свій розвиток хоча б до рівня курки.

До парадоксів Рубакіна всі вже звикли і уваги на них не звертали. Лише Кравцов сказав:

— Вашу самокритичність можна тільки вітати. Але який приклад ви подаєте студентам своїм зовнішнім виглядом? Ми боремося з довгим волоссям...

В цей час відчинилися двері і зайшла висока, білява, баскетбольного зросту дівчина в замшевій спідничці до середини стегна. Несміливо зупинилася, тримаючись за дверну ручку. Ноги в неї були такі довгі, ставні, туго обтяжені, що вся чоловіча частина кафедри (крім Емема, який спав) не без втіхи впірилась у них очима.

— Що вам треба, дівчино? — опам'ятавшись, запитав Кравцов.

— Матлогіку скласти.

— А в сесію чому не склали?

— Двійку одержала...

— Ось перед вами, — мовив Кравцов, картинно простерши руку, — одна з тих двійок, про які сьогодні йшлося. До того ж типова. Ось що, дівчино. У нас зараз засідання кафедри. Якби не такі, як ви, воно б закінчилося значно раніше. Почекайте-но в коридорі, поки ми закінчимо.

Дівчина вийшла.

— «Матлогіка», — іронічно повторив Терновський (він був на кафедрі головним поборником чистоти мови). — Ніколи сказати «математична логіка». Матлогіка, матстатистика, матаналіз — суцільний мат...

— Віяння часу. Вони й байдикуючи поспішають, — сказав Співак.

Елла, яка сама казала «матлогіка», образилась:

— А чому не можна? Ви ж кажете «діамат», а не «діалектичний матеріалізм», «комсомол», а не «комуністична спілка молоді»?

— Ну, це вже ввійшло в традицію.

— Але ж для того, щоб увійшло в традицію, хтось повинен був почати. І йому, напевно, перепадало від консерваторів.

— Взагалі, питання про чистоту мови спірне, — сказав Співак. — У таких суперечках не буває правих. Старі люди, як правило, обстоюють норми своєї молодості.

— Я не така вже й стара, але говорити «матлогіка» не буду, — мовила, ніби відрубала, Ніна.

— Ні, я за новаторство в усьому,— заявила Стелла,— в моді, в мові, в поведінці... Що ж, по-вашому, так і носити довгі спідниці? Треба спрощувати, вкорочувати.

— А як же максі? — запитав Маркін.

— Не приживуться,— категорично відповіла Стелла.

— Не знаю, як із спідницями, а в мові потрібна позиція розумного консерватизму,— сказав Терновський.— Якщо студентів не виправляти, вони бозна до чого докотяться. Цей потворний жаргон, суміш англійської з нижньгородською... Квартира в них «флітуха», дівчина — «гирла»...

— А інколи й своєю мовою таке видадуть — закачаєшся,— зауважив Маркін.— Нещодавно один новатор збагатив мене на екзамені терміном... у змішаному товаристві не наважуюсь його повторити.

— А буває й цікаво,— заступилася Елла.— Ось у мене студент замість «потужність» сказав «могутність». Хіба погано? «Могутність множинності»...

Тут вуса Емема заворушилися, і він співуче вимовив:

— А що дасть тобі знати, що таке ніч могутності?

— Миколо Миколайовичу, ви хочете виступити? — запитав Кравцов.

— Боронь боже. Це я сам собі. Продовжуйте, будь ласка.

— Що ж, по-вашому, не треба виправляти студентів, коли вони помиляються? — поправивши пенсне, мовив Терновський.

— Виправляти треба, але тільки кричущі помилки, які явно суперечать духу мови,— сказала Ніна не дуже впевнено.

Тут Емема прорвало — він заговорив. Спочатку важко, затинаючись, старанно допомагаючи собі щогою і вусами, а тоді все жвавніше й рівніше. Так, буває, розходжується культура людина.

— Навіщо виправляти? Подавати приклад. Пам'ятаю, коли я вчився, у нас читав лекції професор Х. Він нас просто зачаровував своєю мовою. Слухали ми його, розвісивши вуха. Абсолютна, художня культура слова. Ми наслідували його не лише в лексиконі — в інтонації. Був у нього один особливий коротенький крик на зразок клекоту яструба, ним він висловлював торжество правди — «що й треба було довести». І ми за ним, довівши теорему, скрикували по-яструбиному. Тоді з університету пачками виходили студенти, які говорили, як Х., писали, як Х. Ще й тепер інколи, зустрівши стару людину, я зненацька у неї питаю: «А ви також училися у Х.?»

Коли Емем говорив, він так відволікався від усього навколишнього, що чужої мови вже не чув. Викладачі, що звикли до цього, перемовлялися, майже не стишуючи голосу.

— Ну, пішли спогади, пиши пропало,— зітхнула Елла.— Мінімум на півгодини. А мені Вітьку з садочка брати, після сьомої не тримають. Дома обіду немає — жах!

— А головне,— відповіла Стелла,— коли він розмовляє, я не можу на нього дивитися! Все ворухиться — вуса, зуби... Зубна техніка на грані фантастики.

— Погляньте на липу, що цвіте,— сказав Емем, посилено працюючи обличчям.— Вас ніколи не вражало, що всі ці квіти, власне, приречені? В кращому випадку одне зеренце з тисячі дасть паросток, один паросток з сотні розів'ється в дерево.

— Як це він на липу перескочив? — здивувалася Елла.

— Потік свідомості,— пояснила Стелла.

— Правильність мови, її здоров'я,— тим часом вів далі Емем,— створюється колективними зусиллями людей, яким це не байдуже. Пристрасті, що вирують навколо мови,— здорові пристрасті. Занапащає мову байдужість. Кожен з тих, хто сперечається, сам по собі може й не мати рації. Творча сила — в суперечках. Можливо, одне з тисячі слів, як зернятко липи, дасть паросток... Достоевський пишався тим, що запровадив у російську мову нове дієслово «штушеваться». Здається, він помилився — це слово вживалося й до нього. Але вже безперечно Карамзін придумав слово «промисловість» — найживіше слово сьогодення...

— Від двійки до Карамзіна,— сказав Маркін,— і все дотримуючись порядку денного.

— Помовчте, — осмикнула його Ніна, що слухала Емема зі складкою уваги поміж брів.— Саме коли заходить мова про найважливіші речі...

— Про найважливіші речі краще не розводитися прилюдно.

— Банально,— спокійно мовила Ніна.

— Дякую,— вклонився Маркін.

— І як це він терпить? — тихо сказала Елла.— Я б на його місці образилась. А нашій Ніні тільки б порозумувати, та ще й прилюдно. Йй добре, у неї старший, Сашко, і купує, й варить. Це однаково що бездітна.

Емем продовжував бурмотіти що далі нерозбірливіше:

— Так, зернятко липи... Про що це я? Треба так викладати, щоб виходив собачка...

— Який собачка? — запитав Співак.

— Довго розповідати. Іншим разом,— мовив Емем і за-
мовк.

— Товариші,— сказав Кравцов, підвівшись і осмикуючи піджак на опуклій талії,— ми працюємо більш як три години. Дозвольте мені підбити підсумки дискусії.

Всі жваво заворушилися. Підсумки — отже, буде вже кі-
нець.

— Ми чули тут деякі надто темпераментні виступи: Ніни Гнатівни, Семена Петровича та інших. Шкода, що не все в цих виступах було по суті. Дещо було перебільшено, надто загострено. Звичайно, критика й самокритика необхідні, але вони не повинні переходити в демагогію. Позиція деканату правильна. Нас аж ніяк не закликають до послаблення вимогливості, як тут дехто намагався твердити. Навпаки! Вимогливість треба підвищувати, одночасно домагаючись підвищення успішності за рахунок методичної роботи, мобілізації резервів... Гімн двійці, який проспівав тут Семен Петрович, був аж надто недоречний...

Співак висловив протест якимсь гнівним вигуком, схожим на хрюкання вепра. Кравцов поспішив далі:

— Так, недоречний. Не оспівувати треба двійку, а боротися з нею, вижити це ганебне явище. На підвищені вимоги відповімо підвищеною віддачею. В умовах вузу боротьба за успішність рівнозначна боротьбі за якість. Завдання підготовки висококваліфікованих спеціалістів...

І таке інше, і таке інше. Промова його була як галька: багато, кругло, обкатано. Викладачі знемагали, звично нудилися. Ця нудьга входила в ритуал зборів, її терпіли, ловлячи жаданий момент, коли голос промовця ледь-ледь підвищиться: отже, йдеться до кінця. І справді, голос підвищився. Кравцов закінчив стримано-патетично, належною до масштабу зборів фразою і ввічливо запитав сплячого Емема:

— Дозвольте закрити засідання, Миколо Миколайовичу?

— Так-так, звичайно.

Всі почали вставати, вдягатися. Жінки натягали теплі чоботи, ховали туфлі в шухляди столів. Стелла в надзвичайно розкішній дублянці фарбувала перед дзеркалом зелені повіки. Чоловіки виходили за двері, жадібно запалювали. То там, то тут від групи до групи перебігав сміх.

В коридорі, сумно чекаючи, стояла на своїх нескінченних ногах недавня блондинка в замшевій спідничці. Побачивши людей, що виходили з кафедри, вона несміливо ступила вперед. Бліде голодне личко виказувало благання.

— Матлогіка,— сказала вона ледь чутно,

— Лева Михайловичу, домовтеся про перескладання, — розпорядився Кравцов і заквапився по коридору об руку із своїм роздутим портфелем.

— Який предмет? — запитав Маркін.

— Матлогіка...

— Так-так, я й забув. З приводу цієї матлогіки у нас на кафедрі була дискусія. Більшість (Ніна Гнатівна в тому числі) вважає, що треба говорити «математична логіка».

— Математична логіка, — покірливо повторила дівчина. На півголови вища за Маркіна, вона дивилася на нього, як кролик на лева.

— До речі, сьогодні водохреще, — сказав Маркін. — Я хочу поставити вам класичне запитання. Як ваше ім'я?

— Люда...

— Цього мало. Прізвище?

— Величко.

— Чудово. Люда Величко. — Він вийняв записника. — Вважатиму за честь. Вівторок, о другій годині дня. Це вас влаштовує?

— Влаштовує. Дякую. До побачення, — квапливо сказала Люда і підбігцем подалася геть.

— Що це значить? — запитала Ніна.

— Я виконував свою виховну роль, перебуваючи на позиції розумного консерватизму.

— Не консерватизму, а ідіотизму. І чому не можна було домовитися з нею раніше?

— Ви ж чули, Кравцов наказав їй зачекати в коридорі.

— Кравцов накаже їй ходити на голові — ви й це будете вітати?

— Ще б пак! З такими ніжками!

— Досить вульгарщини!

Вона швидко пішла по коридору повз чорні, вуличні вогні помножених вікон. Маркін ішов слідом, ледь накульгуючи. Під час ходи було помітно, що в нього одна нога коротша.

— Ніно, не поспішайте. Дозвольте, я вас проведу.

— Не треба.

— Що змінилося з учорашнього дня? Вчора ви мене терпіли.

— Ви мені набридли своїм блазнюванням.

Ішли мовчки, вона попереду, він за нею.

— Ніно, це нечесно, — сказав він раптом зламаним голосом. — Ви користуєтесь... Ну, та що говорити!

Вона похмуρο змиливилась:

— Добре, ідіть.

...Мармурові сходи, широкі, в три долоні, поруччя. Як чудово було б кататися на таких поруччях у дитинстві. Вжик — і вниз. Студенти й досі катаються...

Вона йшла легко, ледь торкаючись поруччя рукавичкою.

НІНА АСТАШОВА І ЇЇ БЛИЗЬКІ

Холодний вітер жене-жене, і такий неспокій в усьому. Димчасті струмені поземки носяться по голій кризі. Не люблю лютих зимових вечорів. Повз мчать машини в сльозливих плямах вагонів; зливаючись, вони перетворюються в смуги, промені, мечі.

Машини — дикі звірі нашого міського світу. Печерні ведмеді, шаблезубі тигри. Людиноїдні. Сигналіти їм заборонено, вони мчать мовчки, зціпивши зуби. Лише зрідка проривається короткий здавлений сигнал: це шофер не витримав, натиснув гудок — близько небезпека. Я здригаюсь і згадую Льолю. Люба моя подруга і, власне, єдина, вона загинула під машиною шість років тому, саме взимку, ввечері, в годину пік. Димці було лише півроку. Звичайно, я взяла його.

Пам'ятаю, Кирило, Льолин чоловік, який незадовго перед тим її покинув (дурне слово, Льолю неможливо було кинути, як і мене), — Кирило приїхав до мене говорити про долю сина. Він навіть не приховував полегшення, коли я сказала: «Беру». Брала таки не я, брали ми з Сашею, моїм старшим, йому тоді було десять. Я його, звичайно, запитала, і він твердо сказав: «Беремо». Кирило думав, що я йому дорікатиму, сидів зів'ялий, похиливши голову зі сплутаними рідкими кучерями, крізь які просвічувалася шкіра. Б юності, світлокучерявий, він був схожий на Єсеніна. А ми в школі захоплювалися Єсеніним, томик віршів зачитали до дірок, до розсипу. Можливо, Кирило її і привабив своїм есенінським чубом, який м'яко й звивисто грав на білому чолі. А людина виявилася дрібненька, але не в цьому справа. Єсенін також у дечому був дрібний, з циліндром і рукавичками, але в поезії піднімався до величчя...

Погаслий, облізлий, Кирило сидів, опустивши голову, і мені було його шкода. Аж надто одностайно всі його засуджували: «Якби не він, була б жива...» Терпіти не можу цієї формули «якби не...». Хто знає, що було б? Не можна довільно змінювати минуле, виймати з нього окремі ланки. Ми-

нуле органічно росте разом з людиною і разом з нею творить майбутнє...

Кирилові я так і сказала: «Не карайтеся, у тому, що трапилось, вашої провини немає». Як він зрадив, бідолаха!

Ми з ним лишилися друзями, хоча раніше, при Льолі, я його недолюблювала. Безвідносно до того, що він від неї пішов. Боже борони, збоку судити про сімейні незгоди. Хіба мало що може бути! Яка туга (фізична, духовна) може погнати людину від однієї жінки до іншої? Із загальноприйнятої точки зору кинути дружину з немовлям — ганебний вчинок, межа непорядності! Не знаю, як на чий погляд. Я особисто тисячу раз воліла б, щоб від мене пішли, ніж лишилися з жалю. Лінія найменшого опору: брехати, продовжувати тягти. Отож Кирила я не засуджую.

Він і зараз інколи заходить глянути на сина. Дивиться на нього сумно, скуто. В новій сім'ї у нього дітей немає, та, здається, і злагоди не дуже багато.

Димка, звичайно, не знає, що дядя Кіра його батько. Я його офіційно всиновила, дала своє прізвище, а по батькові — Григорович, як у Саші. Сашиного батька я колись дуже любила. Ця любов так до кінця й не загинула навіть у потоці підлоти. Лишилася вдячність за моє колишне невід'ємне щастя. Гриша, Гришуня, Гришастий — який же він був хороший, поки не почав брехати...

З інституту додому проводжав мене Льова Маркін. Даремно я з ним різка і даремно дозволяю скрізь за мною ходити — всі помічають і з нього підсміюються. Мої різкості він терпить покійно (я б на його місці не стерпіла). Звичайно, гуманніше було прямо сказати йому «ні». Проте я не наважуюсь, мені страшно лишитися без його відданості, без можливості в будь-яку хвилину зателефонувати йому й почути: «Звичайно, все що хочете, коли хочете».

Люди вважають мене сміливою, а, по суті, я боягузка. Я не боюся того, чого, як правило, бояться жінки: темряви, пострілів, мишей, техніки (сама ремонтую пробки в квартирі). Не боюся виступати прилюдно, обстоювати свою думку. Ніколи не боюся начальства. І разом з тим потай, у душі, безперестанку боюся. Чого? Мабуть, долі, чогось, що чигає на тебе. Після загибелі Льолі боюся машин. Часто бачу сни — хтось із дітей гине під машиною, я кричу від жаху і кидаюсь туди, під смерть. Прокидаюсь, серце б'ється, дякувати богу — сон.

Засідання кафедри було довге, нудне. Доповідала я невдало. Емем спав, а потім, як завжди, казна-що верз. Коли він говорить, складається враження, ніби хтось у твоїй присутності чуває правою ногою ліве вухо. Виступали й інші — кожен про своє. Ніхто мене, власне, не підтримав. Мабуть, розмови про двійки, про їхні причини й наслідки просто пережили себе.

Мою невдачу помітила не тільки я. Навіть Льова Маркін, який не пропускає нагоди похвалити мене, цього разу мовчав. Ішли ми додому мовчки. Він шкутильгав, я намагалася про це пам'ятати і йти повільніше.

Він довів мене до мого під'їзду. Ми зупинилися, він, очевидно, чекав, що я його запрошу зайти (інколи я роблю це). Я не запросила.

— До побачення, дякую за компанію. Ви були на диво балакучі.

Жарту він не сприйняв.

Очі в нього були такі гіркі, що мені стало ніяково. Треба було б сказати одразу, чесно: люблю іншого, йдіть, не мучте себе. Ні, до цього я, боягузка, не була готова. А може, сказати? Саме зараз.

Поки я вагалася, він, згорбившись, пішов. Навіть не попрощався. Хвилину-дві я дивилася йому в спину, потім загубила її в потоці машин. Коли хто-небудь на моїх очах переходить вулицю, у мене завжди завмирає серце. Якийсь психоз — це постійне передчуття лиха. Щоразу, коли йду додому, боюсь: а раптом лихо вже скоїлося?

Зайшла — все тихо. Кроки — з'явився Саша. Неохоче допоміг мені роздягтися.

— Усе гаразд? — запитала я.

Він кивнув. Відлягло.

Зайшла на кухню. Ідеальна чистота. За допомогою чистоти він завжди висловлює свій гнів. Я сказала, підлещуючись:

— Оце так так! Все так чисто й гарно...

Мовчить.

У дитинстві його називали Сайкін. Товстенький, здобний, очі — як родзинки. Зараз Саша високий, стрункий, вузький у поясі, широкий у плечах. Ім'я Сайкін терпіти не може, каже: «Дамське сюсюкання» (і однаково подумки я його інакше не називаю). Суворий, вимогливий.

— Їсти хочеш? Обід у холодильнику.

— Дякую, не хочу.

— В інституті обідала? Ну як хочеш.

Суворий, суворий. І не усміхнеться. Догадуюсь: прийшов Валентин. Сайкін його не любить і щоразу дметься — то більше, то менше.

Увійшла в свою кімнату — справді, Валентин. Спить на моїй тахті, ноги звисились, велика голова глибоко провалилася в подушку.

За що, спитаєте, я його так люблю? Адже й негарний, одверто кажучи. Схожий на актора Фернанделя: крупний, схожий на коня. Великі грубі губи, обличчя кощаве, все у опуклостях. Спить і ледь похропує. Мабуть, напився.

Так, мій коханий п'є. Ще не алкоголік, але на шляху до цього. Шлях звивистий, усіяний трояндами, тернами й жінками. Очевидно, я повинна була б утритися: щось забронити, щось вимагати. Але цього я й не намагатимуся: не мій репертуар.

І ще є одна причина, через яку я не хочу втручатися. В ній мені соромно зізнатися навіть собі: чарівність п'яного Валентина. Напившись, він ніколи не втрачає глузду. Навпаки, стає кращим: такий добренький, веселий, розкутий.

Згадую, як ми йшли разом з ним з банкету в Будинку кіно. Святкували прийом його картини — пройшла на «ура» (його фільми завжди або провалюються з тріском, або йдуть на «ура» — середини не буває). Вечеря була при свічках — новинка моди. Актори, акторки, поставлені голоси, тости, незрозумілі жарти, сміх, від якого хилиталися вогні свічок. Я там чужа — не розумію жартів. Позирали на мене з ввічливою цікавістю. Я навіть упіймала перешіптування: Софія Ковалевська, синя панчоха. Одягнена я була ніби непогано, але під їхніми поглядами почувалася замазурою: те, але не те...

Дивно, що Валентин узяв мене з собою — не побоявся. Дружина в нього кіноакторка, але її він принципово не знімає, а вона принципово не ходить на його банкету. Гарна жінка, набагато вродливіша за мене. Висока, білява, авторитетна. Ми познайомилися на якомусь закритому перегляді, про фільм вона сказала «сирий». Вродлива, безперечно. Крім дружини, в нього ще є дочка років чотирнадцяти, дуже висока, негарна, схожа на нього, з такими самими великими, але юними, з пушком губами. На ці губи я дивилася з ніжністю. Дівчинка десь уже знімається; розмова про ролі, про те, хто кого просуває. Інколи, спалахами, момент імпровізованої гри: двоє-трое слів, жест, інтонація, натяк на усмішку — і тоді видно, що талановита. В матері я таланту не бачу, сама лише вагомість. Мабуть, дочка в батька

не тільки обличчям, а й обдарованістю, яку у Валентина видно з першого погляду.

В їхньому кіношному світі, наскільки я зрозуміла, думка про нього така: яскравий талант, але шкода — п'яниця. Він сам про себе говорить: «Я не гіркий, я солодкий п'яниця». І правда.

...Як ми тоді йшли з банкету. Валентин був п'яний і чудовий. Втілена грація. Дивно, що при велетенському зрості, конячій голові він такий граційний. Він мовби не по землі йшов, а линув на повітряній подушці, виринаючи на кожному кроці. Співав пісні (тверезий ніколи не співає). Я захоплювалася, дивлячись на нього, слухаючи його, дивуючись: як це може бути в мене (нехай тимчасово!) така чудова власність? Раптом він став навкарачки (поза лева, що прокидається), сказав:

— Не може більше, ходімо до Сомових, вони нам будуть дуже раді.

Ніяких Сомових я не знала, а якби й знала, однаково б до них не пішла. Ідея зайти до Сомових сиділа в ньому міцно, насилу я його відмовила від цього візиту, підвела. Сміявся, великі зуби випнулися вперед, як на конячому черепі,— страшно, але чудово. Ми з ним зайшли в перший, що трапився, двір. Валентин вхопився обома руками за товсту мотузку для білизни і повис на ній, гойдаючись туди й сюди. Підійшов собака, обнюхав його ноги, сів навпроти, почав скавчати.

— Ну що, пес? Важко тобі? Розумію. Мені також важко. Перебрав я, пес. А ти?

Собака ствердно відповів тонким скавчанням.

— Ага! Товариш по нещастю. Послухайся моєї поради: ніколи не одружуйся.

Собака знову заскавчав згоду.

Хвилини зо дві, зо три продовжувалася їхня розмова. Мені здається, вони отак, без репетицій, могли б виступати в цирку. Найсмішніше було те, що Валентин, який висів на мотузці, був дуже довгий, і ноги, зігнуті в колінах, шкребли по землі. Мотузка обірвалася, Валентин приземлився і лише зараз помітив мене:

— Жінко! Хто ти така? Вари мені обід, жінко! А втім, не треба, я не голодний. Клади мене спати.

— Опам'ятайся, де я тебе вкладу?

— Тут, під березою. А втім, ніяких беріз немає. Під цим стовпом. Дуже затишне місце.

Ліг сам, пововтузився, зручніше вмощуючись.

— Адже тут пилюка,— сказала я.— Лягай на лавку.

— Ні, я створений, щоб валятися в пилюці.

Заснув. Я сиділа над ним, оберігаючи його сон, дивилася, як вітер ворушить рідкий чуб над опуклим чолом, як подитячому напіврозтулені великі губи, знову й знову дивувалася, за що я його так люблю, і все-таки люблю жагуче. Коли почало світати, я його розбудила, вивела на вулицю, посадила в таксі, сказала шоферові адресу. Валентин бурмотів: «Жінко, я тебе люблю»,— і помилково поцілував руку шоферу. Той був невдоволений, мене засудив: «Така пристойна дамочка і такого п'янюгу проводжають»,— але, вгледівши п'ятірку, пом'якшав і пообіцяв довести належним чином. Відвіз Валентина туди, до дружини...

...Скільки разів за ті роки, що ми з ним не скажу «кохаємо одне одного», скажемо «близькі»,— скільки разів спав він у моїй присутності, в моєму домі, в моєму ліжку, але жодного разу не залишався на ніч. Ночувати він ішов до дружини. Були й інші жінки, крім дружини й мене. Він цього зовсім не приховує. І все-таки щось тягне його до мене. Приходить з вражаючою постійністю. Цілуєчи мене, каже: «Я тебе люблю зараз — назавжди».

Бідна Льоля! Поки була жива, все намагалася мене напоумити:

— Ну що ти з ним зв'язалася? Вульгарний чоловік. Валентин Орлеанський! Хіба людина зі смаком вибере собі такий псевдонім?

Я мовчала. Звичайно, його справжнє прізвище Орлов набагато благородніше. Що зробиш! Люблю такого, а не інакшого. Не благородного, не вірного, не лицаря круглого столу. Його, й тільки його.

— Ну що ти в ньому знайшла?

— Я його люблю. Це я знайшла не в ньому, а в собі.

— Він тебе зраджує.

— Знаю. Нічого нового ти мені не сказала. До речі, він не мене зраджує, а свою дружину зі мною і з іншими.

— Ти для нього нічого не значиш. Невже в тебе зовсім немає гордості?

— Є в мене гордість. Вона в тому й полягає, щоб ніколи нічим йому не дорікати.

— Ну знаєш... Не знаходжу слів.

Бідна Льоля!

Втім, що значить бідна? Чомусь заведено, говорячи про мертвих, називати їх бідними. Бідні не вони, а ми, що залишилися. Бідна я без Льолі. Після її загибелі моє життя якось розхиталося, ніби з нього вийняли стрижень.

Ми були разом з того дня (в третьому класі), коли вона підсіла до мене на парту й сказала: «Давай дружити». Я отетеріла. Я не вірила, що хто-небудь захоче зі мною дружити, не те що Льоля — улюблениця класу. Білява, ставна, очі сіро-сині. Дівчина-струночка, воявниця за правду. На все відгукувалася, у все втручалася.

А я була нечупара, така собі здихля, руки вкриті «курчатами». Росла сиротою — батько загинув на війні, мати померла в евакуації. Виховувалася я в тітки з ласки. Гірше всіх зодягнута, від усіх бочком-бочком, і раптом така принцеса відтотерить і пропонує: «Давай дружити». Було від чого отетеріти.

Після цього — завжди разом. Разом готували уроки (Льоля вчилася значно краще від мене). Разом ходили в шпиталь, допомагали сестрам — вже тоді у Льолі виник твердий намір стати лікарем. Ділилися всім, що в нас було (у Льолі було більше, ніж у мене, але ніколи жодного разу мені не було важко що-небудь у неї взяти). Разом святкували кінець війни, ходили на Красну площу. А потім разом закохалися в одного й того самого хлопчика з сусідньої чоловічої школи, плакали від щирості, поступаючись ним одна одній, а він узяв та й закохався в Наталку Брянцеву, відому задаваку (Льоля сказала: «Добре, що не в нас»).

Закінчивши школу, ми пішли різними шляхами: вона на медичний, я на мехмат. Але однаково лишалися разом. Я знала, що є вона, і мені легше було жити. Йй, мабуть, також. Мою плутанину з Гришею ми пережили, обговорили разом. І коли Кирило пішов від неї до іншої жінки, старшої від себе, я була з Льолею. Разом сповивали Димку. Маленький, він був лисий і витончений, як французький король. «Севрський хлопчик», — сказав про нього Валентин.

Після загибелі Льолі я не могла отямитися, не спала ночами, брала на руки Димку і носила по кімнаті, так мені було страшно. Минуло місяців зо три, і раптом виявилось, що я вагітна, і поговорити мені не було з ким. Вперше в житті я опинилася самотня перед складністю. Я сказала Валентину: ось, мовляв, яка справа. Він трохи замислився і мовив:

— Ось так вони й жили. Спали нарізно, а діти були. Як ми його назвемо?

— Іваном.

— А що? Це ідея. Нехай буде Іван. Пам'ятаеш у Пушкіна: «Нарікають жабу Іваном...» А якщо дівчинка?

— Виключено.

Чогось я була твердо впевнена, що народиться хлопчик. Так і сталося.

Чи не божевіллям було заводити ще сина? Димці дев'ять місяців, а тут уже Іван на підході. І все-таки Іван був потрібен. Тому самому Димці ровесник, товариш.

Сказала Сайкіну — я з ним завжди радилася в усіх справах. Він поставився відповідально, обіцяв допомагати, сказав, що певною мірою з двома навіть лєгше, «вони будуть замикатися один на одного». Носили в ясла зразу двох. Я — Димку, а Сайкін Івана. Потім довелося помінятися: молодший став важчий за старшого. Ріс він опецькуватий, рум'яний, блакитноокий, «овал обличчя в інший бік», як казав Сайкін. Димка, навпаки, увесь нетутешній, прозорий, світлокучерявий. Одягала я їх однаково, любила однаково, навіть за Димку більше боліла душею. І досі в постійній моїй тривозі — очікуванні біди — Димка на першому місці; може, тому, що Іван дуже здоровий. Все в нього виявляється бурхливо й голосно: регіт, тріумф, гнів, образа. Димка його повна протилежність: часто хворіє, терплячий, мовчазний, постійно думає якусь свою абстрактну думу. «Хлопчик з камінчиком усередині», — каже про нього Валентин.

Не знаю, як би я справлялася з цією парою, якби не Сайкін. Для молодших братів він як батько: суворий, справедливий, вимогливий. Називають вони його Олександром Григоровичем — в очі й позаочі. Коли він водить їх у дитячий садочок (це його обов'язок, як, на жаль, і господарство), то дорогою вчить їх правил поведінки. Якщо хтось не слухається, хапає його за комір і струсоне (це в них називається «потрясіння»). Хлопчики бояться брата більше, ніж мене. «Ти відома опортуністка», — бурчить Сайкін, коли я, прийшовши з роботи, не поспішаю вершити суд і розправу, ловлю хвилини простої, невиховної материнської любові... Взагалі Сайкін на мене дивиться зверхньо: «Ти-пова жінка, хоча й доцент». Вважає, що розбестила всіх — Валентина, Димку, Івана...

Сьогодні, на щастя, судобалачки не було: я прийшла пізно, хлопчики вже лягли спати. За вчасним вкладанням їх до сну Сайкін стежить неухильно: ставить будильник на пів на дев'яту, і якщо Димка з Іваном ще не в ліжку до моменту дзвінка, штрафє їх на цукерки або морозиво. Якась

у них складна система покарань і заохочень, в яку я не вникаю...

...Я сиділа, дивлячись на сплячого Валентина, але думала про своїх дітей, насамперед про Сайкіна, який зараз, після всіх денних турбот, готує уроки на кухні. Яке я мала право скинути свої обов'язки на хлопчика? А тепер пізно, він уже ввійшов у роль.

У нього з братами спільна кімната, так званий хлопчатник, і там є письмовий стіл, за яким він цілком міг би готувати уроки. Але ж, бачте, Димка не може спати при світлі: каже, що йому сняться різні жахи. Слово «жахи» він так кумедно розтягає, що лишається тільки взяти його за худу спинку, пригорнути до себе і зворушитися. Димка неймовірно, нечувано худий. Особливо жаль на нього дивитися, коли він у трусах. «І шестикрилий серафім на перепуть мені явився», — сказав одного разу Сайкін, дивлячись на голу спину з відстовбурченими лопатками... Незрозуміло, де там, у цьому вузькому тілі, вміщується його невтомно винахідлива душа. В їхніх з Іваном спільних «телепеньствах» Димка завжди заводій, організатор, Іван — виконавець, але творчий. Змолоти в м'ясорубці свічку, втопити килим в унітазі, розібрати пилосос на частини і зробити з них лицарський панцир — це все «телепеньства», і ідея їх завжди іде від Димки («Я придумав ідею», — каже він). Після того як «телепеньство викрите ким-небудь з «володарів світу» (мною або Сайкіним), Димка намагається залишитися в тіні, а Іван сміливо підставляє широкі груди (вірніше, широкий зад). Взагалі-то я хлопчиків не б'ю, а Сайкін, буває, й молотить їх. На його розправу вони ніколи не скаржаться, а на мою (нечасту) скаржаться йому.

Називають вони один одного «дурень». Це не лайка, просто звертання. «Гей, дурню!» — кричить один. «Що, дурню?» — відгукується другий без будь-якої образи. Справжні лайки також у них у вживанні. Звідки тільки вони їх приносять? Дитячий садок, не інакше (ланкастерська система взаємного навчання). Був жахливий період — ні мої зусилля, ні Сайкіна не допомагали, матюкаються — і все. Потім, на щастя, забули.

Був час — почали палити. Виявилось це випадково. Прийшла я додому несподівано рано (якийсь захід відмінили); надворі весна, горобці розпушилися. Запропонувала хлопцям піти прогулятися. Цілковитий захват — прогулянка з матір'ю, крім усього, означає морозиво. Звеліла взути замість валянок гумові чобітки. Чогось забарилися.

— Ти пальці підіжми, підіжми! — пошепки каже Димка.

Іван пихтить:

— Не піджимаються.

— Дужче піджимай! Ногу складай!

— Що там у вас? — запитала я.

— Нічого, — безневинно каже Димка. — Мабуть, нога в нього виросла.

— Одна нога? Що за дурниці! Дай-но сюди чобіт!

Довелося дати. В чоботі я виявила зім'яту пачку цигарок «Север».

— Що це таке? — грізно.

— Нічого, — всупереч ясності відповів Димка.

— Цигарки, — чесно сказав Іван.

— Ви що ж, негідники, палите?

— Палимо, — приречено зізнався Іван.

— І давно?

— Двічі, — сказав Іван. — І ще двічі.

Я покликала — о легкодухість! — Олександра Григоровича. Виявилось, він знає, що хлопчики палять, проте за уроками та іншими справами йому поки що ніколи було цим зайнятися.

Діти, що палять, жах! Я вивергла на голови хлопчиків усі свої громи й блискавки, пообіцяла їм ранню смерть від нікотинового отруєння, пачку «Севера» зібгала й викинула в сміттєпровід — хлопчики ридали так, ніби ховали близьку людину. Потім ми арештували, заховавши обидва їхні велосипеди, урочисто позбавили злочинців усіх солодошів до Першого травня, насилу загнали їх у хлопчатник і почали обговорювати подію. Сайкін поставився до неї набагато спокійніше за мене («У цьому віці всі палять»), але божився, що в хлопчиків ще є у схованці запас курива («Вони б не так ревіли, якби пачка була остання»). Викликали злочинців для пояснень. Іван (очевидно, щиро) нічого про запаси не знав, а Димка хитрував, викручувався, проте під перехресним допитом розколовся й виніс звідкись іще дві пачки «Севера». Потім виявилось, що розколовся він рівно наполовину: ще дві пачки «Севера» приховав, Сайкін випадково знайшов їх у наборі «Конструктор»...

А бійки? Боже мій, яких лише бійок у нас не було! І врукопаш, і зі зброєю — чобітьми, каструлями, стільцями... Після однієї грандіозної бійки, коли в хід пішли виделки й було пролито (в невеликій кількості) кров, я втратила самовладання, надавала обом ляпасів і замкнула в хлопчатнику, крикнувши страшним голосом: «Навіки без бійок!» Це,

очевидно, подіяло, і тривалий час після цього в хлопчатнику панувала тиша така глибока, що я вже занепокоїлася, чи щось, бува, не трапилось. Ввійшла — виявилось, що хлоп'ята б'ються, проте зовсім беззвучно: тримають один одного за щоки й мовчать...

Коли хлоп'ята викриті в якомусь бешкетуванні, вилаяні й покарані, парламентаром виступає звичайно Іван. У цій ролі він чарівний: чесні голубі очі, рожеві щоки, увесь щирий. Іван просить пробачення, а Димка звідкись з-за дверей повчає:

— Хіба так просять? Жалібніше проси, жалібніше...

Валентин заворушився, і я виринула з потоку думок. Він розплющив очі, обійняв мене за ший і пригорнув до себе:

— Люба! Нарешті прийшла! Я вже почав турбуватися.

Рука була залізна, але рідна. Я сиділа, нагнувшись, відчувачи щокою його неголеність, відчувачи дихання чоловіка, що напідпитку. Він для мене хороший у будь-якому вигляді. Мені було добре в його руці, тільки важко дихати, і я випросталася.

— Як він? — запитав Валентин.

«Він» означало Івана. Я насторожилася, відсунулась. Для мене не було Івана в однині, окремо від Димки. Звичайно, Валентин розумів це, не робив між хлопчиками різниці, а зараз, мабуть, зі сну збився. Одразу зрозумів, у чім справа, й заговорив про обох хлоп'ят. Хоче їх знімати в своїй картині. Ролі чудові. Я вагаюсь, не знаю, добре це чи погано. Мабуть, таки погано, але мені дуже цього хочеться. Дитинство минає, фотографії не живуть, а кінофільм з голосами, рухами залишається. Як я шкодую, що немає фільму з маленьким Сайкіним! Він зовсім від мене затулювся теперішнім струнким юнаком.

— Я тебе люблю, — сказав Валентин.

— Зараз — назавжди? — запитала я, усміхаючись.

— Ну, як завжди.

Що чудово у Валентині — це те, що він не бреше. П'є, але не бреше. Випивку я можу терпіти, брехню — ні.

ЛЮДА ВЕЛИЧКО

Люда Величко народилася і росла в провінції, в одному з середньоросійських неперспективних містечок. Одна фабрика, тартак, в'язальна майстерня, комбінат

побутового обслуговування. У так званому центрі — кілька цегляних будинків. Напівзруйнована церква зі зрізаною банею, перетворена, як здебільшого буває, у склад; навколо неї кладовище з залізними хрестами і паперовими трояндами. Лінива, повільна річка з каламутною чорною водою, отруєною фабричними стоками. Риба в річці давно не водилася; очерет і той не стояв, а лежав, пригнувшись, ніби зламаний. Старі верби на берегах також майже лежали, ось-ось впадуть у воду; їхні стовбури рясніли вирізаними на них іменами й літерами. Інколи на якійсь гілляці сидів хлопчик з вудкою, опустивши її в воду без будь-якої надії, що клюне. Біля самого берега ворушилися п'явки.

Повільне дитинство; дерев'яний, перехняблений будиночок, обнесений щербатим штахетником. За хвірткою на вулиці вузлуватий дуб. Стукіт жолудів, що падають на запилену землю. Куці горобини в садочку, жовте листя восени; павутиння, що літає й липне до обличчя. Кури кубляться в пилюці. Мати, змучена, з сумкою через плече (працювала поштаркою). Батька Люда не пам'ятала, мати піднімала її сама, вдень розносила листи, газети, ввечері поралася на городі. Солила огірки з кропом, часником, тмином, дубовим листям. Той огірковий запах найбільше запам'ятався: руки матері.

Люда росла, і місто росло, але якомсь мляво, з замінками. Призначені на знос будинки не зносились, нові будувалися повільно, здавалися з недоробками, тимчасові нужники так і осідали по дворах. «Гнилі Черьомушки», — казали про ці будинки місцеві дотепники. Городяни не дуже охоче туди переселялися з своїх дідівських халуп. Тут все під рукою: і город, і картопля, і кури. А там лише слава «зручності» — вода сьогодні є, а завтра її немає. А в дворі помії, приблудні собаки, сараї, сараї, і на кожному замок. В нових будинках селилися здебільшого не старожили міста, а приїжджі.

Через річку поромом городяни їздили на базар, де можна було купити молоко, гарбузове насіння, кужіль і розсаду. Постачання в місті було погане, продмаги майже порожні, самі рибні консерви, горох, карамель, шоколад, сірий від давності. За всім іншим їздили автобусом до сусіднього райцентру, а бува, й далі. З культурним обслуговуванням також було погано: кіномеханік пиячив, переплутував частини і серії, іноді й зовсім відміняв сеанс. Ті, що зібралися, тупотіли ногами, свистіли й неохоче розходилися.

Вище містечка за течією, кілометрів за три, розташувався профспілковий пансіонат «Ластівка» з пляжем, барвистими парасольками, вищанням розгодованих купальниць. Там по неділях грав духовий оркестр, і його звуки долинали до містечка ритмічним буханням. Узимку пансіонат замирає, хтось там жив, але тихо.

Люда ніде не була, крім свого містечка, а решту світу уявляла собі за книгами і кінофільмами. З усього цього склався в неї в уяві образ якогось іншого, нетутешнього, яскравого життя. Були там огорожі, повиті плющем і трояндами, бесідки, павільйони, сходи, які м'якими уступами спускаються до ріки, білі лілії на воді, віслучок з двома корзинками по боках, веселі, білозубі, яскраво вбрані люди, які завжди сміються. Все це, чого вона ніколи не бачила в житті, було, однак, цілком реальне. Десь, не тут, воно повинно було існувати.

У школі Люда вчилася добре, хоч відмінницею не була. Тільки з математики в неї були всі п'ятірки. Математичка Зоя Петрівна ставила її в приклад іншим за «логічний склад мислення». Було це перебільшенням: ніякого складу мислення у Люди Величко не було, лише жвава уява, непогана пам'ять і любов до нетутешнього (звідти, з іншого світу, були гарні слова: апогема, медіана, тангенс). У старших класах вона захопилася астрономією. Завчила назви всіх сузір'їв, усіх великих зірок нашого північного неба. Восени зірки світилися яскравіше, вона виходила на побачення з ними, кутаючи плечі в материну діряву хустку. Над обрієм вставав Оріон зі своїм навскісним поясом і вертикальним мечем; після нього сходив сяючий Сіріус (альфа Великого Пса), сяючи, ніби в тисячі разів підсилений, перетворений в крапку світляк.

У шкільній комсомольській організації Люда була активісткою, їздила на село з доповідями про зоряний світ, космос, космонавтів. Колгоспники слухали її охоче: білява, миловидна дівчинка була зворушлива зі своєю мудрою наукою. Танцювала в самодіяльності, виявила здібності, мала успіх; якийсь час танці мало не переважили астрономію, та в дев'ятому класі Люда почала швидко рости, стала вище від усіх у школі. Керівник танцколективу змушений був її відрахувати: «Не вписуєшся в ансамбль ти, Величко, на сцені». Надію на танці довелося облишити, повністю переключитися на математику з астрономією. Для деяких дівчат наука як чарівний принц: з'явиться, одружиться, забере.

Закінчила школу добре — на четвірки і п'ятірки. Мати сподівалася, що піде працювати, — все ж трохи легше стане, можна буде купити поросля. Та Люда вирішила інакше: «Поїду в Москву вчитися на астронома». Мати журилася, та на своєму не наполягала: «Ідь, дочко, тобі жити, не мені». Насолила огірків, помідорів, закрила в банки. Потім Люда намучилася з ними — ніде зберігати.

Москва на перший погляд їй зовсім не сподобалася. Сіре небо, сіре, задимлене повітря. Величезні будинки, швидкі машини, заклопотані люди. Всі квапляться. В метро навіть сходи біжать.

Спочатку Люда ніяк не могла переступити гребінку, а позаду підштовхують: «Проходьте, дівчино, чого стали!» Насилу добралася до університету.

Подала заяву на фізфак (виявилось, саме там вчать майбутніх астрономів). Складала екзамени, не пройшла за курсом. Навіть математику склала на трійку, вже не кажучи про твір «Образи народу в творчості М. В. Гоголя». Що робити? Додому їхати соромно. Спасибі, порадила сусідка по гуртожитку для приїжджих: подати документи в технічний. В університет складають екзамени в липні, а туди в серпні. Досвідчена, не перший раз поступає, каже: головне, не падати духом. І інститут порадила, де, кажуть, математика добре поставлена. Люда послухала, повезла туди документи, знову складала екзамени, падаючи з ніг від втоми й недоїдання, але цього разу вдало: конкурс пройшла. Вибрала вона факультет АКІ (автоматика, кібернетика, інформація), оскільки всі ці слова їй дуже подобались, особливо «кібернетика». По наївності вона думала, що одразу ж почне проектувати роботів. Однак на першому курсі роботами й не пахло: лише математика, фізика та інші загальноосвітні дисципліни.

Інститут був величезний, добудований, перебудований, перенаселений, в ньому вона спочатку блукала як у лісі, потім звикла. Сподобалося їй те, що багато дівчат були з нею однакового зросту, якщо не вищі; називалося це модним словом «акселерація», яке Люда тут почула вперше. Студенти, акселеранти й акселерантки, цілими взводами снували по коридорах, серед них викладачі губилися, як дрібна поросль. Люда, яка в себе в містечку соромилася свого високого зросту й ходила ледь зігнувшись, тут розпрямилася.

Спочатку вчитися їй було важко. Математичної підготовки, яку одержала в школі, тут дуже не вистачало. Важка була й лекційна система. У школі все було ясно: виклад —

повторення — закріплення. Тут не повторювали й не закріплювали, лише викладали. Пропустиш що-небудь — не відновиш. Лектори — професори і доценти — якісь недоступні, говорять складнопідрядними реченнями, не зрозумієш, де головне, де підрядне. Жартів їхніх, на які дружним сміхом відгукувався зал, Люда не розуміла: що тут смішного? Одним словом, важко. Сумлінна, вона вчила цілими днями, вечорами, інколи й ночами, проте успіхів не виходило.

А ось з гуртожитком їй пощастило: потрапила в двомісну кімнату зі своєю однокурсницею Асею Уманською, товстою, вусатою дівчиною з гарними чорними очима і маленьким ротом. Ася — відмінниця, золота медалістка — геть усе знала і вміла пояснити краще за будь-якого викладача. Викладач чим поганий? Сидить десь там у себе на висоті, і йому невдогад, що студент його не розуміє. Ася, хоча й відмінниця, завжди розуміла, що саме Люді неясно.

Кімната в них восьмиметрівка, довгенька, але затишна. Над Людиним ліжком карта зоряного неба, над Асиним — репродукція з картини Рембрандта «Блудний син». Люда не розуміла, чим Асі ця картина подобається, — самі п'яти.

Жили дружньо, багато вчилися. Обідали в інституті (погано й дорого). Увечері чаювали, окріп брали в титані. Купили чайника, плитку, каструлю, сковорідку. Коли дуже вже набридали харчі в їдальні, готували що-небудь удома. Взагалі-то плитки в гуртожитку були заборонені (протипожежна безпека), але фактично у всіх вони були. Так звичайно оминаються явочним порядком дурні заборони.

Інколи заходили до них гості — дівчата з курсу, а бувало, й хто-небудь із хлопців загляне. В принципі це також заборонялося (чоловічий і жіночий гуртожитки були по-настирському відділені), та чергова не завжди могла відрізнити, де хлопець, де дівчина. Хто їх тепер розбере — всі високі, з довгим волоссям, у джинсах. Не роздягати ж. Хіба що по ногах відрізниш: у хлопців вони більші.

Сусідки по гуртожитку, меткі, бувалі дівчата, навчили Люду, як зачісуватися, як одягатися, щоб бути сучасною. Розпустили по спині волосся, підстригли драбинкою, гривка до брів. Підсинили їй повіки, навчили «триматися стилем» (ноги від стегна під кутом тридцять градусів, одна в бік, друга прямо). В такому вигляді вона стала не гірша за інших, а за багатьох навіть краща.

Сесію, як кажуть, прокатала на трієчках. Матері не написала, що позбавлена стипендії. Жили на Асину підвищену

плюс ті посилки, які Людина мати прислала: огірки з помідорами, мариновані гриби, чорна смородина — вітаміни. Це в них називалося «дари російського лісу». Інколи обідали самими дарами (хліб у їдальні, дякувати богу, давали безкоштовно). Люда від напівголодного життя схудла, а товста Ася аніскілечки.

Влітку поїхали добровольцями на будову в Сибір. Видали їм гарні захисні комбінезони з синьо-білим написом упоперек спини (назва будови). Люда багато чого чекала від цієї поїздки, та була розчарована. Тайга їй не сподобалася, з книжок вона собі її іншою уявляла — хвойною, величною, сосни й кедрі один в один. А виявилася вона непоказною: ліс листяний, низькорослий, непролазний, скрізь завали, гниль, кора, мочарі. Галявини, щоправда, гарні: буйні трави по груди, а в них квіти, великі, воскові, небаченої краси — шкода, непахучі. Найгірше — комарі. Лець відійдеш від ріки, де вітер завжди дме, ступиш у тайгу, а там цілі полчища. Лізуть в очі, в вуха, в рукава, за комір. Брезент і той прокушують. Не комарі — вовки.

Працювалося непогано, хоча й важко. Студенти дрібнили каміння, місили розчин, тягали колоди, загачували дороги — дівчата нарівні з хлопцями, тут не до лицарства, — давай-давай. Жили в наметах, комарів звідти викурювали димом. Вечорами палили багаття, бренькали на гітарі, співали пісні про романтику. Та, правду кажучи, ніякої романтики не було. Яка тут романтика — комарі. Б'єш та б'єш себе по щоках, по шиї. І ніякі засоби не допомагають — можливо, вони не від тутешніх комарів. Єдине, чого вони бояться, це крему для гоління, та й то поки не висох.

Попрацювали місяць, потомилися, звичайно, добряче, зате й заробили непогано. Потім роз'їхалися відпочивати — Ася до батьків на Україну, а Люда до матері в рідне містечко.

Там усе було, як і раніше, проте Людї здалося якось миліше, відрадніше. Навіть горбаті вулиці чимось зворушували. Так само, як у дитинстві, падали жолуді з дуба на землю, так само вовтузилися кури в пилюці, слухаючи ввічливе кокохкання білого півня... Але тепер, коли Люда знала, що це ненадовго, тиша знайомої глушини їй навіть подобалась. Тільки зрідка по вулиці проїздила машина, і півень дивувався, дивлячись убік оранжевим оком.

Мати рада була несказанно, не знала, чим і догодити дочці-студентці. Навіть на спідничку міні і сині повіки лише косувала, але не сказала нічого: треба, то й треба.

Перші дні Люда відпочивала, від'їдалася, лікувалася від комариних укусів. Потім, увійшовши в норму, почала виходити. Зайшла до Зої Петрівни, шкільної вчительки. Розповіла про свій інститут, мимохить перебільшуючи його «кібернетичність». Так і сипала голосними словами: Алгол, Фортран, оперативна пам'ять, підпрограми, цикл... Зоя Петрівна слухала і тільки очима кліпала: ось до яких висот добираються її учні!

Зустріла на вулиці декого з колишніх співучениць. Працювали хто де: на фабриці, в майстерні, в магазині. Найвигідніша робота в магазині, та туди лише по блату можна потрапити. Заробляли всі непогано, одягнені були не гірше за неї, хіба що спіднички довші й повіки не нафарбовані, проте це дрібниці, діло наживне. Одній колишній близькій подрузі Люда подарувала фарбу для повік, інші заздрили. Людине московське життя здавалося звідси казковим — Люда й сама потроху починала в це вірити.

Відпочивала непогано — ходила з подругами в «Ластівку», купалася, загорала. Одного разу на пляжі підібрався до неї хлопець, на вигляд симпатичний, в імпортних плавках, на руці модний плаский годинник. Ліг поруч з нею на пісок животом донизу, почав розмову. Люда спочатку мовчала, тоді почала відповідати. Поговорили про те, про се, звати Гена, професія невизначена («Ділова людина», — сказав він). В «Ластівці» опинився випадково, по путівці, що горіла, пансіонат гидкий, не варто було їхати, жінки — одна від одної старша, одна від одної товстіша. Розповідав про Адлер, Сочі, Закарпаття — Люда і вуха розвісила, слухаючи про красиве життя. Гена глянув на її ноги, сказав: «А ти нічого чувиха!» — і запросив увечері на танці. Люда, акселерантка, соромилася свого зросту (хлопець був невисокий), але погодилась. Увечері зустрілися на танцмайданчику. Вітер розвівав серпантинні змії, зорі пливли по річці. Оркестр грав старомодні танці — вальс, падекатр, танго. Люда згадала дні самодіяльності, танцювала з захопленням, він — недбало, поблажливо. Запропонував: «Твістнем?» У Москві дівчата навчили Люду і твісту, він уже виходив з моди, але тут вона ніяковіла: ніхто на всьому танцмайданчику не твістував. «Нічого, — сказав Гена, — пішли!» І пішли, та як! Махали ліктями, коліньми, присідали ледь не до землі. Тут підійшов міліціонер, ввічливо козирнув і запропонував заплатити штраф «за некоректне виконання танців». Люда перелякалася (в неї й грошей з собою не було), та Гена відвів охоронця порядку вбік і про щось з

ним домовився, тицяючи пальцем у долоню. Повернувся, сказав, що «все о'кей», запропонував знову танцювати. Та в Люди чогось зникло бажання. До того ж стало прохолодно, від річки потягло вогкістю, їй захотілося додому. Гена запропонував її провести, сказав, що знає найкоротший шлях, з дороги завів її в ліс і там у кущах почав до неї чіплятися. Люда відбивалася, виривалася з його рук і з усєї сили акселерантки садонула його в око. Він, матюкаючись, дав здачі; побилися, сила виявилася на її боці (била згори). Він прогарчав: «Ну гляди, падло, підстережу тебе з фінкою!» Люда кинулася геть, прорвалася крізь кущі на дорогу, він за нею не гнався. Та вона все бігла як навіжена. Подряпана, побита, в розірваному платті, бігла й плакала. Ось тобі й красиве життя...

Кілька днів Люда відсиджувалася дома, соромлячись своїх синців (Генка таки добряче її віддубасив). Матері сказала, що бігла, впала, забилася. «Що ж тебе по дорозі, чи що, катали?» — «Так, вийшла одна розмова», — відповіла Люда.

Генка не з'являвся. В «Ластівку» вона більше не ходила. А там підійшов і час від'їзду. Швидко промайнула відпустка і безглуздо: першу половину лікувалася від комарів, другу — від синців... Із здивуванням помітила, що скучила за інститутом, за товаришами, а головне, за Асею. Там, у гуртожитку, був тепер її справжній дім.

Мати проводжала її на вокзал — низенька, худа, з сірим обличчям. Плакала, обіймаючи дочку на прощання. В тієї також очі були на мокрому місці. Проте, тільки-но опинилася в вагоні, — всі думки вже вдома, в Москві.

В інституті все було, як і раніше, хіба що в гуртожитку робили ремонт і титан не працював. Ася повернулася ще товстішою, ніж була. Люда страшенно зраділа їй, в перший же вечір розповіла про Генку. Ася сказала: «Сама винна, не можна так, познайомилась — і зразу йти».

Почалися заняття. Люда вчилася краще, ніж минулого року, звичайно, за допомогою Асі, та й у самої в неї з'явилися потрібні навички. Почала розуміти, що до чого, яке завдання треба виконувати, а яке не обов'язково. Навчилася спихати контрольні, вміло користуючись шпаргалкою, готуватися до лабораторок, зазубрювати важливі формули, не вникаючи в їхню суть. Так званий навчальний процес вона сприймала як якийсь ритуальний танок зі своїми правилами, що не має ніякого стосунку до наукових знань. Важливі

були інші знання: хто що питає, кому як відповідати (один любить зразу, інший — подумавши), як легше завчити напам'ять формулу чи формулювання... Для цього передавали одне одному якісь саморобні віршики з потрібними сполученнями літер. Всьому цьому навчилася Люда, так само як городянин вчиться переходити вулицю, уникаючи машин.

Настала зимова сесія. Люда почала її добре — без трішок. І враз як сніг на голову — двійка з матлогіки! Вже як вона її, кляту, вивчила! З початку до кінця і з кінця до початку — від зубів, як кажуть, відскакувало! І Ася перевіряла — все, каже, добре, четвірка як мінімум. Чого ж на екзамені так розгубилася? Мабуть, через Маркіна, дивний чоловік, усе жартує. Говорить хитромудро, якимись петлями. Люда взагалі викладачів боялася, а Маркіна особливо. Ніяк не зрозумієш, що йому потрібно. Скажеш йому точно по книжці, а він: «Що ви маєте на увазі?» Вона знову по книжці, а він: «Розкажіть своїми словами». А які можуть бути свої слова в матлогіці? Вона і так і сяк, а йому все не те. Так і прогнав. Приходьте, каже, після сесії. А що у Люди стипендія згоріла, це його не стосується. Противні вони все-таки, викладачі!

З такими думками Люда увійшла до кімнати № 387. А там було засідання кафедри. За столом спав сам завідувачий — смішний дідуган. А його заступник Кравцов, найголовніший, тицьнув у Люду пальцем і сказав, що вона типова двійка і що через таких, як вона, їм доводиться довго сидіти. Звелів зачекати в коридорі. Чекала-чекала... Потім вийшов Маркін з якоюсь чорнявою бабою, ну не бабою, а літньою жінкою, і почав з Люди по-своєму знущатися: «Як ваше ім'я?» З «Євгенія Онегіна».

Люда йшла додому, витираючи рукавичкою сльози. Почувалася вона без вини ображеною, обпльованою. Ну, постав двійку, якщо так уже тобі треба, але навіщо знущатися? Нібито студент — не людина.

Ася — товста, чорноока — зустріла її усмішкою:

— Людко, ну ти й даєш! Де була?

— В коридорі. Чекала Маркіна.

— Тільки й того? А я думала, знову з яким-небудь Генкою. Ну як, призначив?

— Угу. На вівторок.

— Добре, підготуємось. Сідай, пий чай.

Кожного свята, одержуючи вітальні телеграми, професор Завалішин читав у них стандартні побажання «успіхів у роботі і особистому житті». Робота таки була. Успіхів у ній, мабуть, що не було. А особисте життя? Якщо й було, то складалося головним чином зі спогадів і роздумів. Що ж, у його віці це природно.

Жив він розмірено й одноманітно, недалеко від інституту, у великому вигадливому будинку епохи так званих архітектурних надмірностей. І справді, чого там тільки й не було накручено! Колони, галереї, лоджії, арки, вінки, медальйони — все разом це нагадувало гігантський камінний торт. Під'їзди, просторі, як паперті, різьблені дубові двері з лев'ячими мордами, що тримали кільця в зубах. Одне слово, щоб усе було, як колись у багатих людей.

Задумано було ніби на віки, а насправді надмірності виявилися вкрай нетривкі. Вже через два-три роки після будівництва і заселення будинок, як кажуть, пішов прахом. Цементні стовпчики викришилися, оголивши іржавий каркас, закарлюки повідпадали, східці просіли й частково обвалилися. Спускаючись цими щербатими східцями, особливо зимою в гололід, Емем кожного разу гірким словом згадував архітектора (урочистіше — зодчого), який заради величності позбавив сходи звичайних перил. А втім, чи винен був зодчий? Навряд чи він, проектуючи будинок, вникав у психологію старого, якому, спускаючись сходами, треба за щось триматися. Місто взагалі жорстоке до старих.

Час од часу в зв'язку з якоюсь датою ЖЕК терміново проводив «косметичний ремонт» — нагромаджував дошки, риштовання, відра, сяк-так замазував цементом щербини й щілини — ненадовго, абияк. В звичайний час, між датами, будинок стояв страшенький, як перестаріла кокетка з офорта Гойї. Для проживання він був малопритатний, переважно через шум. Повернутий всією своєю парадністю на велику магістраль, він день і ніч вібрував од потоку машин, що мчали повз нього. Віконні рами тремтіли, посуд підстрибував, зі стелі сипалися клапті побілки. Взимку заклеєні вікна трохи стишували шум; улітку він був нестерпним. З чотирьох кімнат квартири придатними для житла були, власне, лише дві, найменші й темні, що виходили вікнами у двір; в одній жила сусідка Одарка Степанівна, в другій — сам Емем. Дві великі кімнати, вікнами на проспект, як казав Емем, були заселені шумом. Втім,

він зник до свого будинку і навіть в якомусь розумінні любив його. Так, очевидно, старий дуб відчуває своє мозолясте коріння, що вилізло з землі.

...Глибокий двір за вікном. Там, унизу, час від часу світить сонце непрямим, косим світлом, яке готове будь-якої хвилини зникнути. Тіні будинків чекають напоготові. А на асфальті — життя. Діти крутять скакалки, граються в класи. Ряд прямокутників, нерівно накреслених крейдою, — в його дитинстві вони продряпувалися скельцем на землі, асфальту тоді не було, земля дихала, гола, зі своїми піщинками, крихтами цегли, волога від дощу або суха від спеки — одне слово, жива. В класики тоді гралися його сестри, дівчатка-близнюки, Надя і Люба; йому, хлопчикові, грати в них не годилося. Він з заздністю дивився, як вони стрибали на одній ніжці, тримаючи на носку туфельки кидальку-скельце. Не дай боже упустиш — усе пропало!

Тепер усе інакше. В класи граються не тільки дівчатка, а й хлопчики. Обидві статі впереміш топчуться навколо крейдяних фігур, стрибають, штовхаються, сперечаються. Замість скельця банка з-під гуталіну, її не несуть, а штовхають ногою...

Емему чомусь дуже важливо було знати, які тепер правила гри і як вони змінилися за півстоліття з гаком. Він усе хотів узнати, розпитати, але не наважувався. Боявся налякати дітей своїм виглядом, розмовою, щокою, що смикалася. Він мовчки зупинявся неподалік і стежив за грою, намагаючись відтворити її правила з криків і суперечок, — марно. Та ось одного разу він наважився й завів розмову. Стрибала дівчинка, дуже маленька, ніби гудзичок, проте бойова, кучерява й балакуча. Одягнена вона була в шкільну форму, брудну й зім'яту (один за ідеєю білий, але брудний манжетик теліпався на рукаві в ритмі стрибків — ось-ось обірветься). На Емема, який спостерігав за нею збоку, вона раз по раз озиралася. Погляд її яскраво-сірих очей був такий розбишакуватий і дружній, що він не витримав і запитав:

— Як ви граєте в класи?

— Як? Звичайно, як усі.

— Бачиш, я дуже старий, — сказав Емем, ворущачи щокою. (Дівчинка кивнула: мовляв, бачу). — Коли я був маленький, малюнки були інші й правила інші. Ти мені поясни, будь ласка, ваші теперішні правила.

Дівчинка зупинилася й зацокотіла:

— Перша, друга — прості. Третя — друга нога, якщо було на правій, то на лівій. Четверта пустотлива, а можна й хвора. І жабки робити, й пересувки робити. П'ята — проклята, без топтушок і без відпочинку. Шоста німа, або золота, не подавати звуків і дихати з закритим ротом. Всі золоті без топтушок, так само як прості, тільки без топтушок. Якщо на ній помилка, йди на першу. Шоста може бути кочерга. Сьома — сліпа, кидати з заплющеними очима. Восьма може бути зап'ята, або зап'ята золота, або золота без топтушок. Зап'ята — це нога за ногу. Хвора — за ногу триматись. Ясно?

— Ясно, — збрехав Емем, приголомшений потоком інформації, що звалилася на нього.

Все ж таки як ускладнилося життя! Єдине, на що він був би здатен, це «не подавати звуків і дихати з закритим ротом».

— Бачиш, як просто?! Давай зіграємо, я тобі свою битку дам.

Отже, банка з-під гуталіну називається «битка». Дівчинка простягала йому битку й усміхалася всім своїм маленьким, замузаним обличчям.

— Спасибі, — сказав Емем, — мені тепер і на двох ногах важко, не те що на одній.

— А ти спробуй. Побачиш, це дуже просто. Всі хлопчики виучуються, навіть шизики.

Емем став на одну ногу, другу несміливо підняв і спробував підстрибнути. Нічого не вийшло. Ніби він намагався не своє тіло підняти в повітря, а всю земну кулю, яка намертво прилипла до його підшви...

— Не виходить? — співчутливо запитала дівчинка.

— Як бачиш.

— Навіть на сантиметр?

— Навіть на півсантиметра, — Емем опустил ногу.

Дівчинка дивилася так само весело, але зі співчуттям.

— Нічого, може, ти ще видужаєш. Від живої води.

Махнула йому рукою і застрибала, штовхаючи битку.

Відтоді, проходячи мимо класів, Емем завжди шукав очима свою маленьку наставницю, але жодного разу більше її не бачив. Мабуть, вона жила не тут, явилася здалеку, як дворова фея з замузаним личком.

Жива вода, жива вода...

Для професора Завалішина живою водою було все, що він навколо себе бачив. Воно не могло його омолодити, проте наповнювало його невичерпним зворушенням. Не

тільки життя, але й категорія неживих предметів: сараї, гаражі, навскісний промінь сонця, напис на стіні «Светка + Вовка = любов» — у всі подробиці він вдивлявся пильно, уважно, жадібно. Відчуття, яке він від того мав, найшвидше можна було б назвати палким прийняттям — саме так.

Як він навчився любити життя тепер, коли його лишилося вже мало! Не маючи можливості і підстав чекати щастя собі, він щодалі більше, щодалі пристрасніше бажав щастя і, головне, існування всьому навколишньому — двору, дітям, будинкам, голубам. Коли голуб, вгодований, сіро-синій, з зеленим ореолом на шиї, іде по асфальту, поважно переступаючи з однієї рожевої ноги на другу, поводячи туди-сюди пласким хвостом, яке це величне видовище! Здається, саме життя, неквапливе й поважне, перевальцем іде разом з ним, нахиляється, клює кришки.

Професор ніколи й нікуди не виїздив із свого будинку. Відтоді як померла його дружина Ніна Пилипівна. Виїзд з нею на дачу в рік її смерті був останнім. З того часу тільки тут — ніби прив'язаний. Спочатку це було подібне до становища собаки, який здиhaє на могилі хазяїна. На самій же могилі він майже не бував, мало пов'язував її з пам'яттю Ніни, інша справа — квартира, де вони жили разом. З роками гострота горя, звичайно, поменшала, проте рухливості він так і не набув. Жив тут невідлучно, вріс корінням у своє обжите місце. Дім — інститут, інститут — дім, оце й усі його переміщення.

Від дому до інституту хвилин десять ходу неквапливим кроком. Повз лікарню, де померла Ніна. Будинок лікарні старовинний, темно-жовтий, з колонадою. Колони високі, масивні, ледь витовщені посередині, мовби пузаті, саме ця пузатість дивним чином надає їм витонченості. На трикутному портику напис слов'янською в'яззю — якась молитва про страждених, про спасіння їхніх душ. Міцна старовинна архітектура, надійні рами, тривкі написи. Тривкий і восьмиконечний хрест на дверях мервецької... Навколо лікарні старий сад, обнесений чавунною огорожею. Кожен стовпчик, кожен завиток цієї огорожі за довгі роки вивчений напам'ять.

Щоразу, проходячи повз лікарняний сад, Емем вдивлявся в нього і прилучався до його благородного рослинного життя. Обмежена, притиснута містом, це була все-таки Природа. Починаючи з землі: в саду вона була жирна,

чорна, багата на перегній від безлічі падолистів. Ці падолисти він спостерігав з року в рік з невичерпною цікавістю: жоден не був схожий на інший. Мінялись кольори, постава дерев, і листя летіло по-різному: на вітрі косо, стрімко, а в тиху погоду кружеляючи і планеруючи. Дивлячись на їхнє кружеляння, він згадував теорію плаского штопора, над якою він працював, коли ще був молодим і авіація — молодію.

Основним станом саду було чекання. Восени дерева ронили листя, готуючись до зими, а взимку костеніли й мерзли, стукали голими вітами, жалілися на недолю; їхні гайворонячі гнізда пригнічували, чорними шапками стовбурчили між гіллям. Під ними на ніздрюватуму брудному снігу врозкид лежало крилате насіння, сама ця крилатість була чеканням. І справді, чим чорнішим ставав сніг, тим ближче весна. І ось надходила весна, і сад пробуджувався до життя, опушувався зеленим пухом, прозорим, як перший мазок пензля на грубому полотні. А влітку все розгорталося, темно-зелене, і безоглядно, велично поступово йшло до прив'ядання. Білястими хмарами обволікувалися тополі, замітаючи землю легким мандруючим пухом.

...Тополинний пух — пам'ять про смерть. Там, на останній дачі, також розпушувалися тополі. Стіл стояв на терасі, по ньому перекочувався пух. Ніна Пилипівна, підбравши зі столу пучечки пуху, затисла його невагомими пальцями і сказала, ледь-ледь усміхнувшись:

— А до майбутнього тополиного пуху я вже не доживу.

Розтиснула пальці, дмухнула на пух, і він розлетівся. Емем забурмотів щось стандартно фальшиве:

— Ну що ти, тобі вже легше, незабаром видужаєш...

Так радили друзі й лікарі: обманювати, підтримувати бадьорість. Він і обманював, та виходило це в нього погано. А вона знала, що помирає, і знала, що її обманюють. Кожного разу потім, коли пускали пух тополі, він бачив перед собою ширяючу в повітрі, косу, легку усмішку Ніни, котра ясно промовляла: «Навіщо обманювати? Помру».

Дачу найняли за порадою лікаря не дуже далеко, в одному з тих підмосковних селищ, які ось-ось поглине місто, що все розростається, але поки що зелених, занурених у тишу, кіба що ранками кричать півні. Старезний, дерев'яний, лускою пооблуплюваний будинок; тераса з камінними сходами, крізь які росла трава; невелика, волога, але зелена ділянка.

Ціле довге літо він болісно спостерігав, як вона вгасала, переставала бути. Цілими довгими днями вона сиділа в шезлонгу під вишнями, з кожним днем жовтіла, зсихалася, звужувалася. Як чітко виступають кістки черепа на лиці приреченого! Ні, він не вірив у її приреченість, незважаючи ні на що. Пахла зелень, співали птахи, Одарка Степанівна тихо брязкала каструлями в кухні; час тягся поволі, квапилась хвороба. На початку літа цвіли вишні, Ніна сиділа, обсіпана пелюстками. Коли цвіт опав, з'явилися зелені бубочки по дві на спареній ніжці. Потроху вони росли й червоніли, а коли стали зовсім червоні, Ніні було вже важко дихати. І, однак, смерті так швидко ніхто не чекав, навіть лікар, який бачив Ніну напередодні. Раптово їй стало погано, сказала: «Це кінець». Викликали швидку допомогу, відвезли в лікарню, але пізно — на другий день померла.

...Тут у спогадах прогалина. Ні, не прогалина, а яма, прірва — хіба можна назвати прогалиною чорне? Хто телефонував, порядкував, замовляв машину? Хто його самого відвіз у місто? Суцільна неясність — чорна пам'ять. Він навіть не пам'ятав, машиною їхав чи електричкою. А, певно, повинні були б зберегтися спогади бодай про дерева, які мчали мимо. Дивовижно, як випадають з пам'яті найстрашніші, найважливіші хвилини. Можливо, це захисна реакція організму? Навряд, тому що Ніну в домовині він уже пам'ятав. Вона лежала, позбавлена краси і врочистості мертвих, навіть у цьому доля її обділила.

Потім, уже восени, приїхав з Одаркою Степанівною по речі, що лишилися на дачі, — власне, йому й не треба було їхати, сам напросився, — він ще раз оглянув ділянку, невпізнанну, засипану мертвим листям, пронизану криками ворон, і прокляв її за те, що вона вбила Ніну. Якби не ця дача, вона, можливо, була б ще жива, хоча лікар казав «навряд».

Повантажили машину, поїхали, він — у кабіні шофера, повз миготіли дерева, це він пам'ятає точно. Одарка Степанівна поїхала електричкою. На шоферові була лілова футболка. Дивно, такі дурниці пам'ятаються, а на важливе — провал.

Минуло вже багато років без Ніни, горе згладилось, спогад уже не рве серце, а, зачеплений, звучить музикою. Навіть щось втішне, як не дивно, є тепер у цьому спогаді. Солодке горе. Тоді, на поминках, незнайома старенька сказала йому: «Горе твоє не навіки, минуть роки, і проросте

воно солодом». Так і вийшло, проросло. Але й тепер ще, прокидаючись уночі, він іноді чує Нініне дихання на сусідньому ліжку. Того ліжка давно вже немає (винесли, подарували, продали?), проте столик, який стояв між ліжками, є, і в напівсні легко собі уявити, що там, за ним — Ніна. За склянкою із дзвякаючою ложечкою, за флакончиком валокордину, за рухливими смугами світла. Вночі будинок стрясається вантажними машинами, що мчать мимо, — це від них дзвенить склянка, пересуваються смуги світла.

Добре було б зараз уткнутися лицем в подушку дружини, почути той особливий, чудовий запах, який завжди, з юності, був їй притаманний.

Словами запах описати не можна. Пригадати його зусиллям думки теж не можна. Який він був? Солодкуватий і дивний? Цього мало. З ледь вловною гірчинкою? Правильно й це, та мало й цього. Можливо, перець? Ваніль? Левкой? Ні, не те.

Він усе життя був чутливий до запахів. «Талановитий ніс!» — казав про нього батько, невисокий, обожнюваний чоловік: про батька окремо, зараз про запахи. Микола Миколайович — тоді ще Кока — мав виключний нюх. Приміром, міг по запаху розрізнити подушки — де чия. Сестри Надя і Люба викладали перед ним на дивані всі подушки, які були в домі, зав'язували йому очі (інколи — ой! — разом з чубом), а він наосліп розпізнавав: «Мамина, татова, твоя...» Тепер йому хотілося до душевного болю впізнати по запаху Нініну подушку, відрізнити від своєї. Та подушки не було. Він тоді роздав од відчаю всі речі покійниці — плаття, білизну, постіль, — ой, ідіот! Фотографії зберіг, а речі з їхнім запахом віддав. Фотографії були мало схожі, та вона й не любила фотографуватися. Тепер йому треба було напружувати пам'ять, щоб побачити Ніну, свою дружину.

Дівчиною вона була струнка, блакитноока, з двома білявими косами на грудях. Так, саме на грудях, не на спині запам'ятав він її коси. Заплетені від скронь (така була мода), нічим не перев'язані, вільно кинуті на груди. Бліде обличчя, яке вузько сходилося трикутником донизу. Люба родимка на щоці. Вираз лукавої готовності до щастя. А головне, почуття любові в собі самому, страшне, непереборне. Що з собою робити, коли так любиш? Ні, Ніну-дівчину він чітко пам'ятав.

А от далі провал (ті самі фокуси пам'яті). Якою була Ніна між юністю і старістю, він уже забув.

...Двоє дітей було в них — Ліза і Коля, дівчинка на два роки старша. Хлопчик рано — дворічним — помер від помилкового крупу. Задихнувся. Тепер би врятували...

Ось ця страшна ніч смерті сина запам'яталася йому, як врізана, у всіх подробицях. Закочені рукава лікаря, чайник з гарячою водою, таз, у якому мочили губки — червоні, гумові, з різким запахом; їх не віджимали, клали дитині на груди, і думка: «Обпалить?» — і відповідь думкою на думку: «Нехай обпалить, аби лишився живий». Не лишився. Коли все закінчилося — очі дружини, Ніни. Тільки очі, не лице.

Дочці, Лізоньці, було чотири роки. Коли Коля почав задихатись, її повели до сусідів. Через три дні взяли назад. Про смерть брата їй нічого не сказали. Вона ніби дивувалася, коли ходила з кімнати в кімнату і не бачила його ліжечка, іграшок. Сама придумала пояснення: Коля поїхав на дачу. Хтось у дворі сказав їй, що Коля помер. Прийшла до батька:

— Що це таке «помер»?

— Значить, людини немає,— відповів він.

— Зовсім немає? — не розуміла Ліза.— Навіть ніскілочки не лишилося?

Він узяв її на руки, пригорнув до себе (коси пахли соломою і сонцем).

— Ні, не зовсім. Ми його пам'ятаємо, отже, трішки він є. Ти ж пам'ятаєш його?

Ліза поважно кивнула.

Коля помер, Ліза лишилася: стовбур і сенс життя, його виправдання. Ніна Пилипівна жила тільки Лізою, у вічному молитовному захопленні: і гарна, й розумна, і добра. Він також любив доньку, мало сказати — любив, але дару пристрасті у нього, на жаль, не було. Якщо бути справедливим, то, мабуть, так: розумна, добра, але не гарна.

Тепер він уже міг без душевного болю, навіть з тихою радістю дивитися на портрет Лізи, що висів у нього в узголів'ї. Остання її фотографія, вже фронтова, збільшена і, як ведеться, безбожно відретушована в майстерні. Звідкись узялися в неї чорні брови, яких у Лізи зроду не було. Ні, не вродлива. Просте, навіть грубувате, російське обличчя. Гімнастерка з пом'ятими погонами, польова сумка через плече. Прямі, рівно підстрижені, ніби обрубані коси (світлі в житті, вони на знімку здавалися темними). Пі-

лотка надіта прямо, і погляд прямий, ні тіні кокетства — вся як є.

Ліза така й була — не хитра. Любила все просте, звичайне: бігати босоніж, лузати насіння, сміятися на кінокомедіях. У школі вчилася поганенько: ні-ні та й трієчка. Спробували вчити її музики, мов — ніякого бажання. Питала в батька: «Ну чого в нас така особлива сім'я — нікого не вчать музики, а мене вчать?» Хотіла бути як усі, нарівні з усіма...

Зримий спогад про Лізу: коротенький ніс у ластовинні, чесні сірі очі (одне з карою плямочкою) і на рожевій нижній губі печаттю звичайності лушпайка насінини.

На початку війни Лізі було сімнадцять років. Вона зразу пішла на фронт. Убили її в грудні сорок третього...

Що тут сказати? Буває в житті таке, про що сказати нічого не можна: слова падають, мертві, на землю. Дивуєшся, як ти взагалі це переніс, вижив, дивовижної міцності істота — людина. Вбита, але живе.

Микола Миколайович сам одержав у поштаря повідомлення про смерть Лізи. Розгорнув, прочитав, не зрозумів. Ще раз прочитав — не усвідомив. В голові було порожньо, лише єдина думка: як сказати Ніні? Та говорити не треба було. Вона по його обличчю все зрозуміла й почала задкувати від нього, витягнувши перед собою руки, ніби обороняючись. Ці тремтячі бліді руки з поверненими до нього штовхаючими долонями він досі бачить чітко. Лише руки, знову не обличчя.

Після загибелі Лізи Ніна Пилипівна якось блискавично, круто постаріла, посивіла, вицвіла. Ось такою — старою, сірою — він пам'ятав її чудово. Сумні очі — потрісканий, блідий фаянс. Сухі пальці, вічна звичка щось ними торкати, перебирати, ніби не лежалося їм ніде, ні на ручці крісла, ні на коліні. В'яле вухо, напівприкрите сивим пасмом. В останні роки волосся в неї стало катастрофічно випадати, як шерсть у линялої тварини, — прямо жменями оббирала вона його з голови, цілими клубками намотувала на гребінець. Сумно жартуючи, казала: «Лісію, скоро буде нас двоє лисих — ти і я». Помилилася, до лисини не дожила.

Йому було легше, ніж їй. Крім горя, в нього було ще багато чого. Інститут, кафедра, учні, семінари, конференції, доповіді — з усім цим він міг якось жити між «погано» і «дуже погано». Врешті-решт, коли вляглося і обім'ялося горе, йому інколи було майже добре. А їй?

Все це він зрозумів, коли лишився сам.

Одарка Степанівна, квартирна сусідка професора Завалішина, його домоправителька й домашній тиран, була в своєму роді людина примітна. Сива, пряма, гарна. На рідкість правильне лице — північна каменя. Біле блискуче волосся, стрижене в кружок, гладенько зібране назад від лоба круглим гребінцем.

Одарка Степанівна була з тих людей, які знають, «як треба». Сам Емем ніколи цього не знав. Вічно його терзала проклята об'єктивність, звичка дивитися на речі з різних точок зору. Ця риса особливо посилилася в нього під старість. Світ для нього був як одна з тих хитрих картинок, оптичних фокусів, де, міняючи настройку і прищур, можна побачити одну й ту саму фігуру то опуклою, то увігнутою. За останні роки він почав страждати від цього майже фізично, як, очевидно, страждав буріданів осел між двома оберемками сіна.

Люди, котрі знали, «як треба», водночас і приваблювали його, і відштовхували. Одарка Степанівна більше приваблювала, ніж відштовхувала; в її визначеності була дорожчінна для нього риса — нелогічність. Якщо людина знає, «як треба», та ще й логічна — порятунку немає.

Одарка Степанівна, тепер пенсіонерка, раніше була куховаркою. Почала вона своє трудове життя в експедиції «на апатити», на Кольському півострові. Мабуть, це був для неї світлий, вікопомний час. Розповідати про нього вона не любила, та інколи вимовляла загадкову фразу: «Апатити виправдають», супроводжуючи її миттєвим блиском усмішки, яка ледь відкривала сталеві, нержавіючі різці. Усмішку її, загалом нечасту, Микола Миколайович любив, як не дивно, саме за сталевий блиск зубів, що порушував неприступну бездоганність лица.

Там, на апатитах, зустріла вона свого судженого, виїшла заміж. Шлюб був нетривалий: чоловік скоро загинув, «пішов по злочину», як вона висловлювалася. В чому полягав злочин, чи довго сидів чоловік і куди потім подівся, не казала. Слава богу, дітей не встигли прижити. Далі була в неї «мотанина життя», поки не вивело на пряму дорогу: куховаркою в робітничій їдальні, де й пропрацювала вона до пенсії. Готувала без особливих вигадок — просто, чисто і чесно, до шефа, однак, не дослужилася — освіти не вистачило. Виходячи на пенсію, одержала пам'ятний подарунок — ваги, якими дуже пишалася, особливо напи-

сом, вигравіруваним на чаші: «Шановній Одарці Степанівні Волковій від колективу їдальні № 85 за чесний труд і нерозкрадання». Охоче показувала ваги будь-кому, хто бажав, з тим самим відблиском усмішки на блідих гарних губах, а взагалі про своє минуле говорити уникала. На розпитування професора (він на старості років став хворобливо цікавий) відповідала коротко й сухо:

— Жила, і все. Як люди, так і я.

— Люди по-різному живуть.

— І я по-різному.

Допомагати Завалішиним по господарству вона почала ще за життя Ніни Пилипівни, жаліючи хвору, слабку, невмілу жінку. Звичайно, їй за це платили, та справа була не в грошах, а в жалості (за самі гроші не прислужувалася б нікому). В останній рік життя Ніни Пилипівни, коли та вже зовсім ослабла, Одарка Степанівна доглядала її, як сиділка, сувора обличчям, ніжна руками: вмивала, годувала, зачісувала.

Якось само собою вийшло, що після смерті дружини, похорону, співчутливих візитів, коли все відхлинуло, Емем опинився цілком на піклуванні Одарки Степанівни. Вона верховодила всім у домі: купувала йому одяг, взуття, прала й куховарила, відала квартирною платнею, рахунками за газ і електрику; сама собі видавала зарплату, зменшивши її вдвічі від колишньої: «Одна людина, не дві». На всі витрати вона видавала господареві рахунки, точні до копійки. Писати й читати вона взагалі не любила, складання рахунків було для неї важкою працею, а те, що він ніколи їх не перевіряв,— образливою зневагою. А взагалі вона була йому по-своєму навіть віддана, він був для неї мов дитина — лиса дитина, яка нічого не тямить у житті. І цікавість його вона сприймала як щось непотрібне, дитяче:

— І все ви розпитуєте, чому, чого та як. Самому пора розуміти. До таких років дожили, а розуму не нажили.

Тільки про своє дитинство вона розповідала охоче, навіть у подробицях:

— Бідність була. Народилася я, царство небесне, мати розповідала, охрестити нічим. Всіх нас семеро: п'ять хлопців, дві дівки та ще два хлопці, спасибі, померли. Я з дівок друга була. Старша мене здоровуша, об дорогу не вб'еш, сипняком померла в громадянську. Народилася я, значить, хрестить, тоді без цього ні-ні. Мати попові крашанок, з цибулі самушиння, на великдень було, з-під ікон рушник вишитий, йолки та сонечки. А він, піп, п'яний зі свята, не

Одаркою охрестив, а Дареем, мужської статі. Так і метрику дав.

— Може, Дарієм? — несміливо запитував Емем.

— Кажу Дареем, знаю, що кажу. Треба б Одарка, а він Дарей. Так і була розпівненням, ні хлопець, ні дівка, до самої паспортизації. Батькам що — хлопець, дівка, якби не рот. Батько сам питаючий, та з яких грошей? Хіба хто вгостить, пісні співає, голова боком. Життя ж яке було? Дірка на дірці. Пішла в школу, діти дізнались — хлопець по метриці, почали дражнить, а я плакати. В школі не подавала виду, додому несла. Мати пригорне: «Дашо, не тужи. Ти ще краща від інших дівчат, найдеш свого, полюбить». А я все тужу. Навчання в нас яке було? Нічого не знали, не відали. Вчитель сам не дуже що знав. Диктовки робить, а сам вусами шурк-шурк, як тарган, не знає, «о» чи «а». Один раз так, а інший інак. Чого ми могли навчитися? За поросям — це ми могли, вівцю постригти чи прости — це також, а знання які — ні. Це тепер вчені стали, плюнути, їй то треба вище. Я в булочній вафлі читаю та їй помилилась. Поруч від горшка два вершка, зуба немає, щириться. Кажу: ах ти ж, пузир смердючий, щирисься, я невчена? А тебе хто вчив? Держава робітників і селян. А я з селян у робітники, все життя працювала, не вчилась. Я коло плити все здоров'я підірвала, верхне двісті, нижнє сто, РОЕ тридцять. Я тобі фиркну! Мирнув як розтанув. Вони всі тепер біси, ні одного, щоб путній. Ми шкуруночку ділили, нам не до щиритись. Мати жаліла: уткнуь — плече мокре: «Не плач, дочко». Потім померла. Ну натерпілися! А там колективізація. Люди як люди, вступають, а батька вороги підмовили не вступати, він і не вступив. Його — в куркулі. А які ми куркулі? Ні матері, ні корови, порожні ясла, сіно запарювали. Вивезли в Сибір. Узимку було. Батько пожурився, також помер. Що робити? Кого куди. Мене — тітка, малих у дитячі будинки, старшеньких у фабзайці. Двох у війну вбило, один майор, місто Ново-сібірськ, дружина товста. Кличуть онуків няньчити, не їду, чого я поїду? Кидатись будуть: те не так, це не так. Життя хороше, от і кидуються.

Одарка Степанівна твердо була впевнена, що всі гріхи їй біди від хорошого життя. Раніше життя було гірше, зате люди кращі.

— Ми як жили? Що бачили? Ні радіо, ні телевізора. Хліба і то не кожен день. От і не кидались, себе пам'ятали. Тепер народ розжирів, грошей нема де дівати. І в колгоспі

не за птичку працюють, і їм подай. А де взяти на всю ораву? По магазинах шукають що краще: «Це не наше?» Нашого їм не треба. Ми не те що наше — не наше, ми ніякого не розбирали. Нам би такого показали, як в комісіонці, ми б «ах», а не розбирати: наше — не наше.

Емем завжди слухав її з цікавістю. Особливу своєрідність мові Одарки Степанівни надавали провали й зяння, від чого багато фраз ставали якимись ребусами. Провали заповнювалися інтонацією, іноді за допомогою контексту. Щось таке на зразок титлів у церковнослов'янській, котрі замінюють пропущені літери, але тут пропускалися не літери, а смисли. Одарка Степанівна поводитися з рідною мовою по-царському вільно, на дрібниці не розмінювалася. Співрозмовник — адже не дурень він! — сам повинен розуміти, про що мова. В цю апріорну поінформованість кожного про хід її думок вона вірила свято, ображалася, коли її не розуміли, вважала, що з неї сміються. Емем, людина звична, вже пристосувався і, як правило, її розумів, лише інколи і ненадовго опинявся в безвиході перед фразою на зразок: «Ця, повіка синя, штани, кругом килимів, рулює», що означало просто знайому жінку в штанях, з нафарбованими очима, яка сама водить машину з килимами на сидіннях... Бувало, він сам дивувався, скільки треба слів, щоб перекласти на стандартну російську мову стислу, енергійну фразу Одарки Степанівни і як це врешті виходить погано... А деякі її фрази він і не намагався перекладати, сприймав їх як якісь згустки світогляду, наприклад: «Ну, якщо жінка, так що, а якщо чоловік — усе».

Заплутаність мови — і твердість думки. У Одарки Степанівни про все була тверда думка. Нелогічна, але непробивна. Будь-які заперечення від неї відскакували, як кулі від броні.

Заходила, приміром, розмова про м'ясо. Немає хорошого — самі кістки. Одарці Степанівні ясно було, від чого: собак розвели.

— Це ж вийти у двір: кожна з собакою. Через одну: одна з дитиною, друга з собакою. Стоїть, дивиться, ногу догори, пішла. А її годувати треба, не все вівсянкою-геркулесом, треба і м'яся. Де ж тут людям вистачить? Від хорошого життя водять. Ми хіба водили собак? На ланцюгу сиділи, від злодіїв. А їм тепер лікарня, пеніцилін. В інших країнах, по телевізору, також собаки. Іде, хвостом крутить, як путня. От і кризи, гонка озброєнь. Чого вони проти миру? М'яса їм не вистачає.

Або виникало питання про погоду — і тут у Одарки Степанівни була своя думка. Примхи погоди вона пояснювала недбалістю метеорологів:

— Вивчилися, їм гроші платять, от і роби, щоб добре. А ці самі чого не знають — лялякають-лялякають, а діла немає. Вчора одна з указкою, плечі до половини грудей, парик, сережки гойдаються. Тицяє в карту, прогноз та циклон, а погоди немає. Що їсти будемо?

— Люди ще не навчилися керувати погодою, — пробував заперечити Емем (усе-таки метеорологи, наукові працівники, були, так би мовити, товаришами по зброї).

— Вчилися-вчилися, а все ж не навчилися? Е, ні. Їм за це гроші платять. А ви за них не виправдовуйте. Це раніше, по євангелію: тебе в праву, а ти ліву. Так не піде.

Релігійною вона не була, проте свята поважала. В неділю прати не можна: раз попраля, в руку вступило. Різдво, великдень, Миколу — все це пам'ятати треба. Мороз від чого? Водохреще.

Для професора Завалішина Одарка Степанівна була загадкою. Збіговисько парадоксів, домашній сфінкс. Віра в науку — і презирство до неї. Розмови про гроші — і безкорисливість. Повага до слова почутого, вимовленого — і презирство до друкованого, писаного. Книжок не читала. Якщо він, коли йшов, залишав їй записку, ображалася: «А що, сказати вас поменшає?» Над дивацтвами цієї психології Емем роздумував старанно, проте марно.

Можливо, йти через пристрасть, систему цінностей? Тут, принаймні, все було ясно. Основною цінністю в житті Одарки Степанівни, головним її стрижнем і пристрастю був телевізор. Предмет культу, кубічний бог. Чи не повертаємось ми через телевізор до первісного поганства, з якого нас насильно вивело хрещення Русі?

Служачи своєму культу, Одарка Степанівна довгими годинами сиділа перед телевізором, спрямувавши до екрана гарне, уважне обличчя. Перламутрове волосся вигравало голубінню. Воно ще більш пригладжене, ніс ще суворіший, ніж звичайно. Дивилася вона все підряд: вистави, цирк, урочисті збори, концерти, новини, спорт. Не лише фігурне катання, як багато жінок, але й бокс, хокей, футбол. Найбільше любила передачу «Людина і закон». Неувагу професора до цього видовища зрозуміти не могла, засуджувала:

— Все з книжками та з книжками, ось і прогавили. Про шпану — шістнадцять тридцять. Дружині вісім років, на-

гострив ножики — раз! Її в реанімацію, три години, померла.

— Вісім років дружині?—жахнувшись, запитував Емем.

— Все ви розумієте, слухати не хочете. Не дружині, а йому вісім років. Мало. Я більше дала б. Він вісім і не просидить, вийде, а її вже нема. Круг, по під'їздах ходить.

Круг, що ходить по під'їздах, навіть для звиклого сприйняття був незбагнений.

— Який круг?

— Мов не розумієте? Ножик гострить. Ви що, в під'їзді не бачили? Жик-жик, іскри. Ось вона яка, шпана, без ніякого закону, а ще «Людина і закон». Голений під машинку, заріс, гудзики косі. Вона: «Розкаюетесь?» — а він і очі опустив, совість перед народом. Костюмчик кримплен, плечики підкладені, брови дугою.

— Це в кого? — мимоволі запитував Емем, який ще не оговтався після восьмирічної дружини. Якось не вкладался в нього в один образ косі гудзики і костюмчик кримплен.

— Ясно, судїїха. Не дружина з могили встала. Якись ви дивні, все на глузи. Не буду розповідати.

— Одарко Степанівно, не сердьтеся, я й справді не зрозумів.

— Тільки манеру робите.

Майже нарівні «З людиною і законом» вона любила спів, особливо чоловічий («Чоловік не жінка!»). Співаків упізнавала по голосу з іншої кімнати, з кухні. Будь-яку справу кидала.

— Чевикін співає, треба послухати. Потім домію.

— Звідки ви знаєте, що Чевикін? — дивувався Емем. Він-бо по голосу співаків не розрізняв.

— А ви ніби не знаєте? То Зайцев, а то Чевикін, і той і той баритон. Зайцев із залісиною, у Чевикіна зад сторчма. І голос інший. Як не впізнати?

Загалом Одарка Степанівна вражала Емема своєю рідкісною музикальністю. Безпомилково розрізняла мелодії, запам'ятовувала імена композиторів.

— «Роями білих бджіл» — це що, Бетховен написав?

— Так, Бетховен.

— Той, що «Ода до радості»? Хороша людина. Радості також людям треба. А про бджіл у нього гарно. Тільки даремно він про гроб. В гробу радості — мало.

— Який гроб?

— Поставимо гроб на стіл.

— Не гроб, Одарко Степанівно, а гроб.
— Що це за гроб?
— Напій. З окропу з ромом.
— Придумують же. Він що, не наш?
— Німець. Жив у Австрії.
— Там багато композиторів. Моцарт, Штраус, «Віденський вальс», тепер Бетховен.

Коли Емем дивувався її обізнаності, Одарка Степанівна сердилась:

— Ніби я із звіринця. Сіра, а розум сякий-такий.

Телевізор стояв у прохідній кімнаті, колишній їдальні. Емем купив його якось для хворої дружини, щоб їй не було нудно самій удома. Та їй не було нудно: вистачало страждань, хвороби, пам'яті. До телевізора вона підходила рідко і сиділа недовго — зітхне й піде. Після її смерті він перейшов у відання Одарки Степанівни. Емем хотів було їй взагалі його подарувати, та одержав сувору відмову: «Навіщо тисячами кидаєтесь?» Ящик лишився на тому самому місці, в парадному кутку, а навпроти нього, як слуги — двоє крісел.

Повз це капище Емем завжди проходив боязко. Телевізора він не любив. У його запізнілій любові до всього сушого саме для телевізора місця не знайшлося. Дуже рідко (та й то щоб догодити Одарці Степанівні) він сідав поруч з нею в друге крісло і дивився передачу з тією ввічливою відразою, з якою запеклий холостяк дивиться на немовля друзів. Все його дратувало. А головне, йому соромно було за все! За фальшиві завчені інтонації акторів. За роззявлені роти співаків з тремтячими всередині язиками. За манірно стиснуті руки співачок, за їхні декольтовані груди, що здіймалися. А найбільше за самі пісні, так звані ліричні, за їхній жанр—проникливий, скрадливий, нібито такий, що до душі доходить... Посидівши трохи, він підводився.

— Ідете? — суворо питала Одарка Степанівна.— Дивитися треба, розвиватися, бо відстанете.

— Не подобається мені,— з тугою казав Емем.

— Чому не подобається? Хороший склад. Адже гроші їм платять? За погане не будуть.

Одарка Степанівна твердо вірила: даремно платити не будуть; коли платять — значить, хороше. Як ця віра уживалася з її ставленням до метеорологів, яким даремно платять гроші, незрозуміло, але уживалась. Можливо, у неї були різні мірки для мистецтва і науки? Навряд. Найімо-

вірніше, тут виявлялася божественна нелогічність, яка так його захоплювала. Сам він, раб логіки, мріяв бути від неї вільним.

А з телевізором стосунки у нього були складні. Здавалося, дуже просто: не подобається — не дивись, сиди в своєму кабінеті. Ні, так він не міг. У нього було відчуття, ніби в сусідній кімнаті оселився хтось сторонній. Не просто сторонній, а гірше: далекий родич зі своїми правами, претензіями. Нахабний, нав'язливий, лізе в душу. Ця людина говорила й співала на різні голоси, пишномовно «віщала», фальшиво сміялася, блюзнірськи плакала. Варто було Емему почути гидкий гусячий голос, як у нього мурахи бігли по шкірі. І вата у вухах не допомагала: весь час нагадувала про те, від чого рятувався...

В ті вечори (нечасті), коли Одарки Степанівни не було вдома, Емем влаштував собі бенкет тиші. Сідав у глибоке шкіряне крісло (з приймальною діда-лікаря), занурювався в нього по вуха. Брав яку-небудь улюблену книжку. Також мов сідав, занурювався в неї. Вирушав у подорож по чужих долях. Неквапливо, як у дормезі. Або ридвані (хороше слово «ридван»). Яка насолода — читати не поспішаючи, коли треба, повернутися назад, закласти сторінку пальцем, замислитись... Здійснити святе право на свій темп поглинання духовної страви. Цього права багато хто позбавлений, раби масових засобів інформації, вони змушені дивитися і слухати в примусовому темпі.

Бенкет тиші скоро кінчався. Поверталася Одарка Степанівна, човгала в передпокої ногами. Емем завмирав: а може, змилується? Де там! Клац — і виник з тиші фальшивий проникливий голос, сів на інтонацію і поїхав, поїхав... Від роздратування, від безсилої злості в Емема мерзла лисина. Та він одразу ж себе осмикував: «Який я нетерпимий. Це старість, старечий егоїзм, вузькість душі. Щедрішим треба бути, справедливішим. Так, звичайно, мені телевізор не потрібен. А мільйонам інших? Скільки людей, як Одарка Степанівна, лише з телевізора дізналися, що є в світі Гоголь, Шекспір, «Ода до радості»...

А якщо уявити собі ті далекі, загублені села, де телевізор — вікно в світі? Навколо глушина, замети, синій місяць, а в хаті на екрані напівроздягнута співачка з мікрофоном у руках співає, пританцьовуючи, про море, тепло, любов... І от уже розступилися замети, розступився світ, і телеглядач летить у простір, і крила в нього за спиною... Ні, я несправедливий».

Інколи після таких роздумів він навіть виходив з кабінету і сівав подивитися на екран очима того сільського мешканця. Одарка Степанівна питала:

— Ну як передача?

— Нічого,—лицемірно відповідав Емем. Крил за спиною він щось не відчував.

— Любити не люби, а поглядай. А от я хотіла запитати: актор — це кваліфікація?

— Звичайно.

— А ви чому не в актори? Одного бачила: старий, лисий, дивитися гидко. Прудкий, одначе, не за віком. Танцює, ногу гачком, співає не по-нашому. Ви ось учений, по-всякому лялякаете, французька-англійська, от і вивчилися б на актора.

— Що ви, Одарко Степанівно, тут потрібен талант.

— Всьому можна вивчитись. Бий кішку — загавкає по-собачому.

— Я вже не загавкаю.

— Я не до того, щоб зараз та вчитись. Хто старість, того що. Нам, старим, в крематорій, під органом лежати. Я до того, що в молодості, поки не пізно. Ваша-то ще не вивчилась? Майка-Лайка?

— Ще ні,— відповідав Емем, ховаючи очі.

— А коли вивчиться, буде по телевізору співати?

— Можливо.

— Дивитися треба, не пропустити. Дудорова її?

— Угу...

Питання про Майку було наболіле. Щоразу як шпилька в серце.

ЕМЕМ І МАЙКА ДУДОРОВА

В житті професора Завалішина Майка Дудорова з'явилася років через два після смерті дружини. Він тоді вже почав опам'ятовуватися від горя, проте ще був у нестійкому стані. Хотілося йому тиші, а на кафедрі було гамірно. Саме тоді він став частіше усамітнюватися в своєму так званому робочому ящику — вузькому закутку, відгородженому для нього при лабораторії. Була в нього там половина вікна, книжкова шафа і невеликий стіл, пробиратися до якого доводилося боком. Зате не було телефону. Вважалося, що Емем там працює; справді, перед ним завжди лежав папір, щось він на ньому, схилившись, писав.

Коли хтось заходив до нього, він прикривав написане папкою і чекав в оборонній позі, поки відвідувач вийде. Природно, заходити до нього без особливої потреби уникали.

Якби хто проглянув списані за день аркушки, він здивувався б: хаос, плутанина. Уривки тексту, формули, купи знаків запитання, а найбільше малюнків і всі на одну тему: ножі. Прямі й викривлені, кинджали, палаші, шаблі і ятагани. Майстерно намальовані, ретельно оброблені, з канавками і жалами лез. Емем, взагалі до малювання нездатний, у своїх ножах підносився до артистизму. Наприкінці дня він збирав усі аркушки в портфель і відносив додому, залишаючи стіл і шухляди порожніми.

На кафедрі вважалося, що Емем у своїй самотності таємно працює над якоюсь проблемою світового значення. Яких тільки назв для неї не придумували: «Машинні емоції», «Роди у роботів» і навіть «Гіроскопи і гороскопи». Трижовити Емема в його усамітненні намагалися якомога менше, і він подовгу сидів там наодинці зі своїми ножами й думками. Думки були невтішні. От уже багато років спостерігав він у собі спад таланту, а тепер був присутній при його загибелі. Нібито, втративши дружину, він втратив і себе.

Головне, він уже нічого не міг придумати. Підстьобував свою думку, а вона повисала в безсиллі. Нічого, крім варіацій на давні теми, він не міг із себе витиснути. Знав це поки що він один, та скоро знатимуть усі.

Він усе ще був знаменитий. Його ім'я вимовлялося з повагою, його книги видавалися й перевидавалися у нас і за кордоном. Його запрошували на всі конференції, семінари, симпозіуми — їздити туди він унікав, знаючи за собою ганебну звичку спати. Все-таки інколи з'являвся, сідав у президію і спав.

Лекції? Ну, лекції ще були хороші. Не те, що раніше, але хороші. Цього навіть він, вічний свій критик і заперечувач, не міг заперечити. Варто було йому вийти на поміст перед дошкою, взяти в руку крейду (шершаве щастя!), як він перевтілювався. Зникало посмикування щоки, голос ставав дзвінкий і виразний, фраза — чіткою й гарною. Слухали його завжди, затамувавши подих. Навіть парочки на задніх лавах переставали шептатися, навіть найзапекліші гравці в «балду» насторожувалися. «Давайте подумемо», — казав він, і зал занурювався в щастя колективного думання. Ну що ж, багаторічне тренування, вміння володіти аудиторією. Старий клоун з ревматизмом у колінах

також упевнено робить задне сальто, нові трюки він уже не вивчить.

Все інше, крім лекцій, було нижче будь-якої критики. Аспірантами своїми він, власне, не керував, нічого не міг дати їм, окрім свого імені, яке ще звучало. Особливо обтяжливими були для нього екзамени. Приходив ненадовго, приймав двох-трьох чоловік, ставив їм п'ятірки і йшов собі. Слухаючи студента, він занурювався в якусь внутрішню нирвану: згадував, купався в минулому. Голос студента долинав до нього звідкись іздалеку, з іншого світу. Коли студент замовкав, треба було ставити йому додаткове запитання. Яке б запитання поставити? Емем думав, сякався, інколи питав що-небудь несподіване, на зразок: «Скажіть, що б ви найбільше хотіли?» Студент лякався і мимрив. Нестандартність поведінки професора, його окуляри, лисина, нахилене сиве вухо — все це діяло гіпнотично, особливо на нервових суб'єктів. Відповідаючи Емему, такий студент мовби також впадав у нирвану. Інколи обидва замовкали і гоїдалися на хвилях думок. Закінчувалося це завжди одним і тим самим: п'ятіркою. Але, дивина, студенти екзаменуватися в нього не любили, віддавали перевагу ходити до Співака, який був щедрий на двійки, п'ятірок не ставив майже ніколи, зате був галасливий, гучний, емоційний — одне слово, зрозумілий.

Та що екзамени! Головне було в іншому. Емем знав — іноді твердо, іноді з відтінком сумніву, — що нічого нового він уже не створить. І все-таки опирався. Його сидіння в «робочому ящику» були, по суті, сеансами боротьби зі своїм безсиллям. Результат був визначений наперед, але він боровся...

Як радів він будь-якому приводу відволіктися! Горобцю, який сів за вікном на гілку клена; павутині, що погойдувалася в кутку; звичайній мусі, яка гуляла по столі, чухаючи одна об одну схрещені ніжки...

Одного разу, сидячи в такій тяжкій самотині, він почув за перегородкою дівочий спів. Неголосний і прозорий, відточеної чистоти, він тік, як струмок з перепадами, міняючи висоту і тембр. Дует-діалог Ромео і Юлії:

Ні, любий друг, то пісні солов'я ти налякався.

І нижче:

То не соловей.

Знову сопрано:

Кожного дня він на гранатовому дереві...

Тут щось з гуркотом упало, і юний голосок чортihnувся.

Юлія, що лаялась, була кумедна. Глянути, що там? Емем вийшов у лабораторію. Метал стояків, скло шаф, мовчазні екрани осцилографів. Ніби нічого не розбито. Ага, он що впало: драбинка! Біля неї, потираючи коліно, стояла тоненька дівчина в темно-рожевому платті.

— Здається, ви забилися? — запитав він у напівпокло-ні.— Чи не можу я чим-небудь допомогти? Був би щасливий.

Старомодна гречність професора Завалішина на фоні загального спрощення поведінки була помітна і дещо смішна (казав «дякую» автомат). Дівчина всміхнулася:

— Нічого, до весілля заживе, воно ще не скоро.

Вона випросталася й подивилась прямо йому в лице світлим водяними очима. «Морська вода, aqua marina»,— подумав він з якимсь незрозумілим самому собі зворушенням.

— Дудорова Майя,— відрекомендувалася вона, подаючи йому тонку дитячу руку. Кумедна сучасна манера — ставити прізвище попереду імені.

— Капулетті Джульетта,— виправив Емем,— а я Завалішин Коля.

Вона засміялась. Легке волосся навколо обличчя здійнялося і знову вляглося.

— Я ж вас знаю. Ви завкафедрою, так? А я ваша нова лаборантка.

— Дозвольте дізнатись,— запитав Емем,— для чого вам треба було лізти на драбину?

— Пилюку з шаф витирала. Там її назбиралося стільки, що просто жах.

— Це, здається, справа прибиральниці.

— Що ви! Йі ніколи, на двох ставках працює. У всіх лабораторіях співробітники самі прибирають.

— Хочу зробити вам комплімент,— сказав Емем,— ви дуже музикальні, у вас чудовий голос. Тільки співати краще не на драбинці. Ромео лазив по драбині, але, здається, в іншій сцені.

Вона ледь-ледь почервоніла. Всі кольори на її обличчі були ніби розмиті, розведені водою.

— А я й не знала, що мене слухають.

Вона усміхнулася — ніби рибка ворухнулася в сітці. Цілий ланцюг водяних асоціацій — хвиля, рибка, прохолода —

линув від неї прямо йому в серце. І ще — жалість. Складна суміш жалості й захоплення. Особливо стискав йому душу контраст тендітності тіла з його зайвою обтягнутістю (за його старомодним розумінням, жіноча стрункість повинна ховатися в широкому, вільному одязі). Напівдовгі рукава Дудорової Майї ледь-ледь врізалися нижче ліктя в ніжну жовтувату шкіру, утворюючи на ній ледве помітну складочку,— йому однаково хотілося і ліквідувати її, і зберегти. Від дуже високих каблуків уся фігурка, загалом мініатюрна, поривалася вгору. Чимось Дудорова Майя нагадувала Русалочку Андерсена, яка ходить по ножах (ще одна водяна асоціація). Він був зачудований, зворушений, зрушений з місця тим, що бачив перед собою.

Якщо тепер змінити точку зору і глянути її очима, то вона бачила перед собою смішного старого чоловічка, суміш Карлсона і Швейка, в товстелезних окулярах, з жовтою лисиною, обрамленою сьєвом білого волосся. Щось на зразок сидуриги час од часу посмикувало його праву щоку, і тоді все лице починало ворухитись... «Смішний дідок,— подумала Майя,— звідкись із дореволюції».

— Ви, я бачу, любите музику,— вів далі розмову Емем, якому дуже не хотілося повертатися на робоче місце.

— Жах як люблю. Особливо вокальну.

— І, судячи з репертуару, у вас гарний смак. Дуєт з «Ромео і Юлії» Чайковського мало хто знає. Більшість надають перевагу Гуно.

— Ні, я Чайковського. По радіо передавали. Класний дуєт.

Слівце «класний» трохи покорило Емема, але, врешті, справа не в словах. Дівчина явно музикальна.

— Бажаю вам успіхів. Співайте, тільки не падайте,— сказав він, вклонився і пішов до себе.

Аркуш паперу з ножами видався йому гидким, він розірвав його й кинув у корзину. Прислухався, чи не пролунає знову прозорий голос. Ні, цього дня вона більше не співала.

Лабораторія зі своїм обладнанням, майстернею, завідуючим, двома інженерами і тепер ось лаборанткою Майкою Дудоровою була на кафедрі чимось на зразок держави в державі. Формально вона підпорядковувалась кафедрі, а насправді жила сепаратним, відокремленим життям. Завлаб Петро Гаврилович, кошлатий ентузіаст, схожий на дворового пса з реп'яхами по всьому загривку, був з тих небагатьох людей, причетних до техніки, хто її любить особистою

любов'ю. Невтомний винахідник з десятками авторських свідоцтв, він не втратив здатності любити і чужі творіння. Лабораторія була його дитям. Всіма правдами й неправдами він роздобував для неї найновіше обладнання, унікальні зразки. З материнською ніжністю доглядав їх, дихнути на них боявся! Жахали його студенти — галасливий натовп, який завжди щось жував, гупав, якому все було однаково, унікальний прилад чи собача будка! «Це ж техніка! — казав він люто, викривши кого-небудь на недостатньо дбайливому до неї ставленні. — Ось ти, скажімо, пальця поріжеш, у тебе заживе, а в неї ж ні, вона ніжна!» Студентів він у принципі, як добра людина, любив, проте лабораторне обладнання беріг ревниво. «Розбишаки, — казав він, — справжні розбишаки! За ними не додивишся — все рознесуть».

І справді, студенту в лабораторії неодмінно треба щось торкнути, помацати, покрутити. «Послухай, — казав Петро Гаврилович такому активісту, — ось я, приміром, не лікар. Що ти скажеш, коли я, скажімо, візьму ножа й розріжу тобі живота? Либонь, заплачеш? Так от від тебе, дурного, прилади плачуть».

Ніщо не допомагало. Як наслідок такої безладної активності студентів прилади таки виходили з ладу. Для відволікання таких недоладних рук Петро Гаврилович перед кожним найбільш цінним приладом змонтував спеціальний пристрій типу квартирної дзвінка з привабливою червоною кнопкою, яку так і кортіло натиснути. Дзвінок ні до чого в пристрої не був підключений, але за задумом мав відволікати увагу від інших, цінніших частин. Де там! Перепадало і дзвінку, і цінним частинам. Після кожної роботи лабораторія перетворювалася, за словами Петра Гавриловича, в Мамаєве бойовисько (він дуже картинно показував це на засіданні кафедри, махаючи крилами, як стерв'ятник над полем бою). Увесь персонал на чолі з самим завлабом, озброївшись викрутками, тестерами, запасними частинами, перевіряв, ремонтував, налагоджував апаратуру. До цієї справи була залучена і Майка Дудорова — легкі пальці, зосереджена увага, кмітливність. Часто вона відшукувала несправність швидше за інженерів. Петро Гаврилович своєю лаборанткою не міг нахвалитися: «Золото, а не дівка! Одна біда — гарненька. Вкрадуть».

Коти Майя прийшла в лабораторію, їй було більше двадцяти, а здавалася молодшою: щось шкільне, з великої перерви. Народилася вона тут, у Москві, від матері-одиначки і невідомого батька; мати про нього ніколи не говорила і

запитувати не дозволяла: «Мовчи, Майечко, моя ти, і добре». В той час у «незаконних» ще ставилися прочерки в метриках; Майка від цього самолюбно страждала.

Жили вони з матір'ю в густонаселеній комунальній квартирі. Вікно їхньої вузької кімнати виходило в похмурий двір з рядами сміттєвих баків, по яких шастали коти. Квартира була старобуржуазна, з двома ходами (парадним і чорним), з двома нужниками — для господарів і для прислуги,— за які комунальне населення постійно вело війну Червоної і Білої троянди. Будинок був хронічно під загрозою капітального ремонту, який мав ось-ось початись, але все відкладався. Крани текли, труби ридали і реготали, ногами лякаючи мешканців.

Майчина мати, колись жвава, гарна, але завчасно постаріла, обділена й налякана, працювала бухгалтером на фабриці м'яких іграшок. Найбільше в світі вона боялася помилитися в розрахунках (таке вже одного разу було). За довгі роки роботи вона так звикла до жесту, яким кидають кісточки на рахівниці, що увесь час повторювала його і в житті — гудзики на грудях перебирала, ніби підводячи баланс.

Майка з ранніх років знала, що таке бідність, і всім серцем її ненавиділа. Знала, що не всі живуть так тісно і вбого, навіть у вікнах навпроти було зовсім інше, веселе життя. Там не економили електроенергії, збиралися вечорами, танцювали під радіолу. Вродливі жінки в парчевих сукнях високо піднімали тонконогі бокали, а чоловіки розгойдувалися, тримаючи руки в кишенях. Свого невідомого батька Майка також уявляла собі багатим, невимушеним, з руками в кишенях. Мріяла: з'явиться, забере до себе, а там — килими, кришталь, радіола...

Мати померла ще нестарою, від довгої, виснажливої хвороби. В лікарню її не взяли як хроніка, що має рідню. Майка увесь останній, десятий клас до школи майже не ходила. Робила все дома сама: готувала, прала, купувала продукти, рахуючи кожну копійчку. Спритна, легенька, ходила, як Меркурій, з крильцями на п'ятах. У вільні хвилини сиділа біля ліжка хворої і шила. Мати лежала мовчки, заплющивши очі, ні на що не скаржилася, тільки сльоза час від часу дозрівала в куточку ока і котилася по жовтій щоці. Майці було страшно: самотність підступала впритул. «Мамо, скажи все ж таки, хто мій батько?»— шепотіла вона подумки, а вголос запитати не наважувалася. Час ішов; викочувалося краечком і знову зникало сонце, торкаючи на спинці стільця складене прямокутничком плаття. Мати

була акуратна навіть у смерті. До найостаннього дня вставала сама, тримаючись за стіни, доходила до комунальних місць загального користування, а якщо було зайнято, чекала, прихилившись головою до одвірка. Померла так само акуратно, як жила. Просто в один нічим не примітний день — не краще їй було і не гірше — заснула й не прокинулася. Заснула й померла з тим самим звичним жестом — з широко відкинутим вказівним пальцем, занесеним над невидимою рахівницею. У Майки назавжди лишився страх прожити життя, як мати, і померти рахуючи.

Ховали матір співробітники, майже самі жінки. Плакали, говорили хороші слова про покійницю: «Культурна, а нічим не вирізнялася...» Дивлячись на Майку, ще дужче плакали; такий у неї був жалюгідний вигляд, змерзла, посиніла, тупцяла в своїх блаженських туфельках по брудному снігу, то на одній ніжці пострибає, то на другій. Провели підписку, зібрали чимало суму (допоміг фабком), і до весни, до закінчення школи, Майка цілком змогла перебитись. У школі її жаліли і сьак-так, на трічках, довели до атестата зрілості. Був і випускний вечір, і біле плаття (мати заздалегідь купила відріз, а шила Майка сама). Відгуляла, відтанцювала, попрощалася зі школою. Що далі — вона й сама не знала. В глибині душі мріяла про кар'єру співачки...

Деякі дані у неї були. Музикальний слух і голосок, чистий і правильний, проявилися ще в ранньому дитинстві. «В моєї донечки абсолютний слух!» — казала мати, яка сама любила музику хворобливою, безсилою любов'ю. В дитинстві вона вчилася грати, не довчилася — завадили різні біди, — та ні в якій біді не могла продати своє піаніно, старе, жовтозубе, з тріщиною в деці. Майка ще носом ледве діставала до клавіатури, а вже навчилася сама вилазити на гвинтовий стільчик і щось одним пальцем награвати. Ноти взнала раніше, ніж букви. Мати вчила її грати, сама погано вмючи, вчила співати, сама майже безголоса.

Другим джерелом музики було радіо, навіть не приймач, а репродуктор, намертво підключений до трансляційної мережі. Він стояв на підлозі біля грубки (незважаючи на центральне опалення, грубки в будинку ще збереглися) і щось бурмотів під сурдинку. Почувши хорошу музику, Майка вкручувала його голосніше. Слухала, підспівувала, запам'ятовувала. Пам'ять у неї була, як у шпака-пересмішника. Могла запам'ятати і заспівати напам'ять цілу оперу.

Крім музики і, мабуть, з не меншою силою (що зростала з роками) Майка любила хороший одяг. Цього одягу в неї

ніколи не було. Важке, сіре, скупе її дитинство до всього ще й було погано зодягнене. Одне картате пальтечко, яке служило їй безкінечно, чого варте! Майка ненавиділа його як живого ворога, біла, щипала. У дворі хлопці дражнили її: «Гей, Карандаш!»

В старших класах муки її посилюлись; вона заздрила добре одягненим подругам, а таких ставало дедалі більше. В побуті з'являлися гарні закордонні речі — як би вона зміла їх носити! Головне, вона розуміла саму себе, свою вузьку стать, ніжну витонченість, легкі фарби і страждала від того, що все те лишалося невиявленим, незавершеним. Яка-небудь дівчинка з товстими ногами красувалася в чудових платтях, ніби задуманих для неї, Майки, і стегнами розпинала ніжну тканину... А у Майки платтів майже не було — двоє-трое, не більше. Вона їх без кінця перекроювала, перешивала, одною якоюсь рисочкою умудрялася зробити їх модними, та чого це коштувало, яких зусиль!

Мати Майчиної пристрасті до ганчірок не поділяла: «Треба жити духовними цінностями». Інше покоління: її молодість припала на час війни, тут мимоволі житимеш духовними цінностями... І як їй пояснити, що одяг теж краса, теж духовна цінність?

Епізодом минув у житті Майки не те щоб роман, а так щось. Героєм був шкільний учитель співів Володимир Антонович Задонський, колишній оперний тенор, який давно пропив і прогуляв голос, але не втратив любові до мистецтва і до вічно жіночного. Вчителів-чоловіків у школі було один-два та й немає; серед них Володимир Антонович вирізнявся, як дебелий індик серед обскубаних півнів. На уроках співів дівчатка штовхались і лаялись між собою, воюючи за місце ближче до нього. А він одразу примітив чистий тоненький голосок Майки, її легке волосся, водяні очі і почав її, на заздрість іншим, вирізняти. Не один щипок одержала Майка від ревливих суперниць.

У старших класах уроків співів не було, та старий тенор продовжував заняття з Майкою, що підросла, безкоштовно і дуже старанно: не кинув її й тоді, коли пішов зі школи і став керівником самодіяльності у великому, недавно побудованому клубі. Висував Майку на якісь огляди і конкурси (на одному з них вона навіть одержала Почесну грамоту за найкраще виконання російської народної пісні «Сарафан»). Голосок у неї був слабкуватий, груди вузькуваті, дихання поверхове; як кажуть, «перспективною по вокалу» вона не була. А все ж Володимир Антонович, дійнятий

до серця її акварельною чарівністю, внутрішньо стогнучи від її точених високопідйомних маленьких ніг, обманув її і себе, пообіцяв їй оперну кар'єру і почав займатися нею все частіше і запопадливіше... І ось посеред занять, що відбувалися в його захарашеній квартирі чоловіка багаторазового розлучення, якимось мимоволі зійшовся з нею. На Майку це особливого враження не справило. Володимира Антоновича вона не любила, хіба що ледь-ледь, піддалася йому почасти з вдячності, почасти через слабку надію на майбутнє (одружиться, забезпечить, виведе в люди?). Сам же Володимир Антонович одружуватися з Майкою і не думав (він ще не був розлучений зі своєю останньою законною і взагалі по горло ситий був одруженнями і розлученнями). Потім захворіла мати, і Майці стало не до співів. Зустрівши якимось її на вулиці, Володимир Антонович подивився крізь неї, боком-боком притиснувся до стіни і зник.

Після закінчення школи співробітники матері взялися за Майчине трудовлаштування. Варіантів було кілька; з них Майка вибрала Будинок моделей, місце реєстратора. Все-таки біля одягу... Сподівалася стати манекенницею, але не підійшла. «Ріст малий, коліна несучасні», — сказала художниця-модельєр, оглянувши її з ніг до голови одним поглядом. Так і лишилася Майка зі своїми колінами в реєстратурі. Обов'язки були не складні, але нудні: відповідала на дзвінки, кликала до телефону чванькуватих огрядних закрійниць, які з одними клієнтками говорили зверхньо, не випускаючи з губів сигарети, а перед іншими, навпаки, запобігали. Майка скоро по голосу навчилася розрізняти тих від інших... Інколи їй хотілося щось таке вчудити, скажімо, плюнути в телефон...

А життя Будинку моделей ішло собі своїм звичаєм. Перед Майчиними завидючими очима мелькали модні туалети один від одного простіші, один від одного вишуканіші. Вона давно знала, що секрет хорошого одягу не в пишноті, а в лаконізмі, проте такого, як тут, ще не бачила. Однією незначною рисочкою створювався силует — приталений, розкльошений, спортивний. Як лейтмотив повторювалася модна рисочка — пелерина, обшлаг, низька кишеня. На показах моделей манекенниці ходили особливою, маршево-напруженою ходою, поверталися, поблизкуючи підведеними очима, ставали в пози, широко розставляючи свої сучасні коліна. У перервах сідали відпочивати в самій білизні, нечувано імпортній, нога на ногу (це називалося розслабитись),

палили, пліткували. Десь у цьому середовищі циркулювали закордонні речі, які з'являлися з чорного ходу і які оглядалися колективно. Обговорювалися не ціни, а якість, стиль. Грошей у всіх чомусь було багато, хоча зарплата і скромна. Тут був якийсь секрет, не зрозумілий Майці. Манекенниці разом із закрійницями та модельєрами були аристократією Будинку моделей, а Майка перебувала десь на рівні гардеробниці тітки Маші, яка приймала від клієток норкові манто як живі, тендітні істоти. Але та хоч одержувала чайові, а Майка ні. Її, непомітну біля свого телефону, байдуже обминало чуже розкішне життя. Йшов час, мінялися люди, а в Майчиній долі нічого не мінялося. Головне, і казкового принца в полі зору не було. Колектив був майже весь жіночий. Два-три закрійники верхнього одягу в жіночих фартухах, з сантиметрами через плечі погоди не робили. Якось один з них, густо-кучерявий брюнет років п'ятдесяти, помітив Майку в коридорі, взяв її за підборіддячко, сказав «ципа, ай?» і запросив у ресторан. Вона відмовилась, а потім пошкодувала: даремно не пішла, потанцювала б... Він її більше не помічав, все йшло як і раніше. Майці здавалося — так вона й засохне за столом реєстратора Будинку моделей. Очі б її цей Будинок не бачили...

Саме в цей час вона зустріла на вулиці свою шкільну вчительку фізики, розговорилася з нею, поскаржилася на свою роботу («ні уму, ні серцю»), і та запропонувала влаштувати її на посаду лаборантки. Переваг у зарплаті порівняно з Будинком моделей не було, та все-таки щось нове... Майка погодилась: дуже вже їй кортіло поміняти долю. Так вона опинилася в лабораторії при кафедрі Завалішина. І так познайомилася з самим професором, лисим чоловічком у товстелезних окулярах,— і справді змінила свою долю.

Майку Дудорову завжди всі жаліли, такий був у неї дар: викликати до себе жалість. Скоріше весела, ніж сумна, вона викликала її тонким станом, ніжними кольорами обличчя й очей, невизначеністю ледь косуватого погляду... Емем також жалів її і, жаліючи, любив. Недарма в російському народі споконвіку «жаліти» означало «любити».

Життя його тепер стало наповненим — він чекав. Почувши Майчин голос за перегородкою (працюючи, вона завжди наспівувала), він світлішав на виду і йшов на голос, як птах на свист пищика. Вгледівши її, одразу ж поринав у жалість, не болісну, а світлу, солодку.

Ні, він не був закоханий, як жартома говорили на кафедрі (його увага до Майки не пройшла повз увагу і викликала коментарі). Безодня років була така велика, що він і подумки її не переступав. Струмок, квітка, дитина — ось що для нього була Майка. Хвилинка зустріч в лабораторії, кілька прихильних слів — цього йому було досить.

Майку увага старого потішала і трішки дратувала. Ні в якому розумінні він не був «серйозним залицяльником», проте бесідувати з ним було приємно. Мало знайома з добре вихованими людьми, вона почувалася як у театрі (гrecність для неї була умовністю на зразок плаща і шпаги). Але саме надмірність гrecності дратувала.

Він уважно розпитував її про життя, смаки, плани на майбутнє. Тут вона відповідала невизначено, проте одного разу, ніжно почервонівши, зізналася, що мріє про консерваторію. Емем зрадів, пожвавився, зарухав обличчям:

— Так у чому ж справа? Це ваша пряма дорога!

— Треба брати уроки, готуватися,— відповіла вона і мовчки, усмішкою, показала: а гроші?

Ні, боже бережи! — вона не просила грошової допомоги. Він сам про те мріяв, та не насмілювався запропонувати. Не знав, як підступитися, щоб не ранили юну гордість. Минуло чимало часу, поки наважився. Затнувшись, смикнувши щокою більш ніж звичайно, він запропонував оплачувати її уроки співу. Доказав — і сам злякався. Але Майка прийняла пропозицію на диво просто:

— Ой як добре! Можна, я вас поцілую?

Обхопила за шию, клюнула в щоку. Його і потішила, і засмутила така простота. Чому засмутила? Хіба він хотів, щоб вона відмовилась? Ні, з соромом зізнався він собі самому, хотів, щоб погодилась, але не так скоро, не так просто. Одне слово, «дівчатка, церемоньтесь!», як напучувала його сестер, виряджаючи їх у гості, стара гувернантка.

Тепер треба було організувати уроки. Емем і в цьому взяв активну участь. Знайшов свою давню приятельку, стару співачку з рештками голосу і чудовою школою. Сам відвіз туди і представив Майку. Варвара Владиславівна прослухала її, відбиваючи такт пухкою рукою, і сказала:

— Спробувати можна. Музикальність, слух — усе це є, а наліт самодіяльності ми швидко знімемо.

Емем одразу домовився про платню (уроки коштували недешево). На прощання Варвара Владиславівна сама сіла за піаніно і проспівала неаполітанську пісеньку —

граціозно, перлисто, мистецьки (Майку особливо вразила італійська мова).

Почались уроки. Спочатку Емем хотів підключитися до них упритул, бути безперервно в курсі успіхів своєї підопічної, та Майка вмовила його не робити цього.

— Хіба ви мені не довіряєте?

Він, звичайно, їй довіряв. До того ж у Варвари Владиславівни не було телефону, а їздити до неї спеціально за довідками було б далеко й незручно. «Справді, нехай дівчина вчиться спокійно,— вирішив Емем,— невже я ображу її надокучливою опікою?»

Щомісяця він вручав Майці гроші на уроки — певна річ, у конверті. Так було заведено в його оточенні — не змушувати людей зайвий раз торкатися грошей. Умовність? Звичайно. Майці такі умовності були чужі: вона хапала конверт, перераховувала гроші, пхала їх у сумочку. Побіжне «дякую», ласкавий кивок — і все. Емем і тут ливив себе на тому, що йому хотілося «церемоній», якоїсь іншої, більш виявленої, розгорнутої вдячності. А власне, за що? Давати гроші ще не значить робити добро. Адже він себе нічого не позбавляв — гроші в нього були; з його скромними потребами більш ніж достатньо. Ось зняти з себе останню сорочку, віддати іншому, та ще й забути про неї — оце добро.

Бачилися вони тепер не лише в лабораторії, а й дома. Вперше він запросив її на Перше травня, не без наміру — на свята Одарка Степанівна пекла пироги. Обоє вони були їдці не дуже спритні, і пироги частенько так і пропадали. Інколи Одарка Степанівна навіть дорікала йому:

— Хоч би кого запросили, пироги черствіють.

Так він наважився запросити Майку. Взагалі гості в нього бували рідко, а жінки ще рідше.

Майка прийшла з букетом квітів, весняних тюльпанів, поставила їх у вазу, розкинула — одразу запалала вся кімната. Хвилюючись, потираючи руки, Емем запросив її до столу. Одарка Степанівна внесла пироги. На гостю дивилася скоса, міцно стуляючи губи: що, мовляв, за плюгавка? Але почасті була обеззброєна Майчиним захопленням пирогами і всім іншим. «У чому душа,— думала вона,— і їсть, мабуть, не вволю». Одначе сісти за стіл рішуче відмовилась: «Без мене бушуйте, своєю компанією»,— пішла на кухню. Майка наливала чай, високо піднімала фарфоровий чайник, притримуючи покришку рівним вузьким пальцем. Звідки лишень вона набралася такої вишуканості, співучої злагожденості рухів? Всі її побутові рухи були якимись

ніби умовними, занадто граціозними для буденної дійсності; дивлячись на них, Емем згадував танок Попелюшки з мітлою в балеті Прокоф'єва...

Після чаю Майка встала з-за столу, обійшла кімнату, все оглянула (для нього скрізь, куди падав її погляд, спалахував ніби сонячний зайчик). Обстановка її вразила — вперше вона бачила старовинні речі, альбоми, червоне древо.

— Минулого століття? — запитувала вона.

Емем ствердно кивав, а один раз сказав:

— Позаминулого.

Піаніно також було старовинне, кленове, з інкрустацією, з бронзовими підсвічниками, в які за традицією все ще були вставлені свічки. Майка сіла за піаніно, відкинула кришку, запитала:

— Можна?

— Ну звичайно!

Торкнула клавіші, заспівала. Він уже й поворухнутися не міг — увесь слухав, усім своїм старим тілом, що потонуло в кріслі, кожною волосинкою, кожним нігтем... «Ні, не любив він», — співала вона старовинний романс, прославлений колись Комісаржевською в ролі Лариси. Емем його в тому знаменитому виконанні не чув (у рік смерті Комісаржевської він був ще дитиною), він лише читав про те, як вона співала і плакав увесь театр — партер, гальорка і яруси... І зараз, коли Майка співала, в ньому закипали всі ті давні традиційні театральні сльози. Він слухав і плакав за своїми окулярами, не сміючи дістати з кишені хустку. Навіть Одарка Степанівна вийшла з кухні, стала в дверях з залізним обличчям, прослухала романс до кінця і коротко сказала:

— Гоже.

Коли гостя пішла, Одарка Степанівна влаштувала професору справжній допит: хто, та що, та як звати, скільки одержує, яка житлоплоща. Ім'я «Майка» не схвалила:

— Корова Майка, коза, а не жінка. У нас у селі дві корови Майки, одна коза.

Про спів відгукнулася схвально:

— Діло хороше, не черв'яки.

«Черв'яками» вона називала інтегралі, засуджуючи їх надмір у книгах Емема: «Люди почитали б, а у вас не поруському з вудочкою ходити».

Відтоді щоразу, як приходила Майка, Одарка Степанівна вимагала: «Ні, не любив він». Завжди надто категорична

і визначена в думках, до Майки вона ставилась подвійно. З одного боку, легковажність, незаклопотаність (в її моделі світу совість і заклопотаність були майже рівнозначні). З другого боку, спів, хоч по телевізору показуй. Тільки навіщо їй учитись, гроші переводити? Пора самій заробляти, співає краще іншої артистки.

А Емем до Майки Дудорової прихилився усім серцем. За віком вона годилася йому в онуки — він її не в дочерив, а «увнучив», якщо не формально, то по суті. Склав заповіт на її ім'я. Навіть не знайшов у собі великодушності приховати це від неї — хотів сам бачити іскру радісної вдячності в її очах. Іскри, між іншим, не вийшло — Майка й оком не змигнула. Не те щоб вона була байдужа до грошей, матеріальних цінностей, — просто віддалене майбутнє для неї не існувало. Саме слово «заповіт» було їй так само чуже, як, скажімо, «вексель» — звідкись із світу капіталізму. Навіщо писати заповіт? Хочеш порадувати — даруй. І зараз, а не після смерті. Він і дарував — то одне, то друге. Приходила вона часто, проте ненадовго і майже завжди що-небудь виносила з собою. Не випрошувала — просто він їй дарував від душі, побоюючись лише зірких очей Одарки Степанівни.

— Куди бокал? — питала вона голосом богині правосуддя. — Знову Майці-Лайці?

Доводилось признаватися — так.

— Ваше добро, — казала Одарка Степанівна, — в землю не забереш, на тому світі з фонарями ля-ля-ля.

А сама Майка безвідносно до подарунків прихилилася до Емема, по-своєму полюбила. Ніколи не було в неї ні батька, ні діда, а це потрібно людині: батько, дід. Називала його «дядько тато» — ця ніжна дитяча пара слів зворушувала його до щему. Ні-ні та й пригорнеться — поцілує, погладить. Відчуття прохолодних губів на своїй щоці Емем зберігав годинами, щоб не злякати. Він був щасливий.

Крах почався не скоро і відбувся не зразу. Почалося з того, що Емем випадково зустрів на вулиці Варвару Владиславівну. Та йшла, обережно ступаючи розпухлими крихітними ногами, розглядаючи тротуар у лорнет, такий собі чарівний анахронізм. Емем зрадив: сама доля посилала йому випадок дізнатися про успіхи своєї улюблениці. Підійшов, привітався і:

— Ну як у вас вчиться моя протеже? Успіхи є?

Варвара Владиславівна здивувалася:

— Ваша протеже? Вона в мене вже не вчиться. Та й

приходила лише місяців зо два. Я тоді ж вам послала записочку — невже не пам'ятаєте? Конвертик з фіалочкою.

— Пробачте, забув. Нагадайте, що там було, в записочці.

— Писала цілком відверто: подальшого сенсу в уроках не бачу. Перспектив немає, голосок не тримає, діафрагма жорстка. Про консерваторію й мови бути не може. Я їй усе цілком відверто сказала, вона, здається, не дуже й засмутилася. Просила її передати вам записочку. Невже не передала?

— Тепер пригадую,— збрехав Емем,— так, саме так, передавала вашу записку. Пробачте, зовсім забув.

— Старість не радість,— зітхнула Варвара Владиславівна,— я тепер лікуюсь у гомеопата, чудеса робить, вдихнув у мене нове життя. Хочете, дам адресу?

— Ні, дякую. Пробачте за клопіт, будьте здорові.

Ледь підняв капелюха, відійшов, дерев'яно переставляючи враз занімілі ноги і лишивши Варвару Владиславівну роздумувати про те, як старить чоловіка вдівство і самотність.

А Емем ішов геть приголомшений і думав: «Бідна дівчинка! Не хотіла завдавати мені прикрості. Можливо, розсердити боялася? Себто мене? О, я її підтримаю, заспокою».

Чекав зустрічі. Коли забігла Майка — свіжа, повітря весняне,— запитав, ніби мимохідь (серце сказано билося):

— Ну, як твої уроки з Варварою Владиславівною?

Запитав, навмисно дивлячись їй прямо в вічі.

— Уроки? Добре.

— Що ж ви зараз проходите?

Знову — прямо в очі. Там усе чисто — прозора правда.

— Арію Лізи з «Пікової дами». Хочете, заспіваю?— І завела.

Ах, як знудилась, стомилась я...

Одарка Степанівна негайно вийшла з кухні і стала в дверях.

Вдень і вночі...—

заходила Майка.

Сказати їй про зустріч? Ні, він не міг.

— Знаєш що, дівчинко,— сказав Емем,— я сьогодні погано почуваюся. Ти вже мені пробач.

— Зморилися? Стомилися?— піддразнила вона.

— Просто болить голова.

— Бідний дядько таточко! Зараз ми вас полікуємо.— Притиснулась прохолодною щокою до його лоба.— Ну як, помагає?

— Поки що ні. Знаєш що, дитинко, я хочу лягти. Іншим разом приходь, добре?

— Може, лікаря викликати?— стривожилася Майка.

— Не треба. Просто полежу. Иди, будь ласка.

Ніколи ще він її від себе не проганяв. Майка пішла неохоче. Щось тут було для неї незвичне, і вона тривожилася. І не тільки егоїстичною, а й людською тривоگوю. Смішний дідок був усе-таки їй дорогий. Знову, як перед смертю матері, горлом відчула вона самотність, що підступала. Якщо дядько тато помре, вона залишиться сама-самісінька на землі... На її честь, про заповіт вона й не згадала.

А Емем ліг і думав цілу ніч. Назавтра встав жовтий, як після важкої хвороби. Спробував ноги — йдуть.

Ну що ж? Нічого нового він, власне, не дізнався. Що Майка, м'яко кажучи, не дуже правдива, він здогадувався давно, але заплющував на це очі. Були за нею дрібні, на перший погляд, невинні вигадки. Розповідала про якісь випадки, свідком яких нібито була. Вулична катастрофа з усіма подробицями аж до закривавленої джинсової куртки водія. Або подруга, що раптово померла від грипу. Або град величиною з куряче яйце. Біда в тому, що, люблячи Майку, він усі її розповіді дуже добре запам'ятовував. Коли випадало їй у забудькуватості їх повторити, то якісь подробиці не збігалися: джинсова куртка перетворювалася в светр, ім'я подруги змінювалося. Що стосується граду з куряче яйце, то його приналежність до галузі чистої фантазії була очевидна з самого початку. Майка брехала, щоб привернути увагу, приголомшити, вирізнитися,— так брешуть діти, розповідаючи небилиці. Не брешуть — фантазують. І Емем, знаючи цю рису в Майки, не засуджував її, а скоріше зворушувався, милуючись.

Бували рисочки й гірші. Дізнавшись від нього про сина Колю, що рано помер, придумала собі брата, також Колю, який також рано помер. І не те страшно, що придумала, а те, що розповідала про нього зі сльозами на очах. Про те, що ніякого брата не було, Емем дізнався потім зі слів самої ж Майки:

— У мами, крім мене, інших дітей ніколи не було.

— А Коля?— запитав Емем.

Вона здивувалася, геть-чисто забувши придуманого брата, а коли зрозуміла це, викрутилась, швидко перевірши Ко-

лю в двоюрідні. Взагалі, не утруднювала себе хитроумдрощами, навмання нагромаджувала вигадку на вигадку, не турбуючись про їхній внутрішній зв'язок. Це знову-таки була риса дитяча, чимось навіть зворушлива.

Все це про Майку він знав і раніше. Чому ж тепер його так вразила вигадка з уроками співу? Мабуть, тому, що це був обман не раптовий, а тривалий, не епізод, а система. Вважати його дитячою вигадкою було важко.

А зрештою, чому ні? Дитяча легковажність була і в цій системі. Вона не була навіть внутрішньо пов'язана. Адже знала Майка, що він знайомий з Варварою Владиславівною, що в будь-яку хвилину обман буде викрито? Знала, але це її не хвилювало. Вона жила даною хвилиною, без думки про майбутнє. Звиклий завжди обдумувати свої вчинки, подумки будувати всі «дерева» їхніх можливих наслідків, він цього зрозуміти не міг. А чи правий він?

Болісно намагаючись поставити себе на місце Майки, зрозуміти її психологію, він подумки сконструював її безтурботний, метеликовий, нетривкий внутрішній світ і зрозумів, що вона брехала безгрішно — брехала, як співає птах. А його власна фантастична відраза до брехні — чи не забобон це? Чи не результат виховання суворого, традиційного, що з дитинства вбило в його свідомість заповідь «не обманюй»? Життя вчить, що хочеш не хочеш — брехати все одно доводиться. Одним більше, іншим менше. Одні від цього страждають, інші ні — ось і вся різниця.

Є французька приказка: «Все зрозуміти — значить, все пробачити». Здається, він зрозумів Майку. І, безумовно, пробачив. Коли вона забігла на другий день, щиро занепокоєна його хворобою, був розчулений. Питання про уроки співу вирішив не торкатися. Все йшло, як і раніше. Як і раніше, переходив з рук у руки конверт з грішми, звучало побіжне «спасибі». В Майчиному репертуарі з'являлися нові арії — можливо, сама, можливо, з іншим педагогом, але вона, безперечно, працювала, йшла вперед. Врешті обман з уроками співу був пробачений і майже забутий.

Набагато серйознішим був випадок, коли Емем, увійшовши до свого кабінету, застав Майку в той момент, коли вона похапливо засувала шухляду стола, де він зберігав гроші, звичайно, не раховані. Ніжно спалахнули щоки, невинні очі: «Я шукала...» Він не дослухав, що вона шукала, вийшов, пив воду.

Це вже був не поштовх — удар. Мабуть, заповідь «не вкради» була в нього вбита міцніше, ніж «не обманюй».

Але й тут він намагався чимось виправдати Майку. Чому не дослухав? Можливо, не за грішми полізла вона в цю шухляду? Можливо, просто з цікавості? «Я шукала...» Може, шукала якісь папери, цікавлячись його внутрішнім світом? Ні, не може бути. До його внутрішнього світу їй очевидно не було ніякого діла. А якщо брала гроші, то чому, навіщо? Невже він не дав би їй, коли б вона попросила? Він би їй усе віддав, усе. Чому ж не попросила? Не хотіла принижуватися? Навряд.

Зрозуміти він не міг. Не зрозумів, але пробачив. Він не розлюбив Майку, та між тією частиною душі, де він любив, і тією, де не розумів, виросла немов стіна.

Час ішов. Надійшов строк екзаменів до консерваторії. Про них говорилося задалегідь. Майка до них готувалася, хвилювалася, схудла, рідше стала до нього заходити. Із загальноосвітніх: історія, твір. Із спеціальних: сольний спів (два тури, російська народна пісня і романс) і найважче — сольфеджіо.

Почались екзамени. Про кожен вона розповідала в усіх подробицях: що питали, що відповідала, що забула, яку оцінку одержала. Він слухав, боявся за неї й радів, з кожним словом вірив їй усе більше й більше. Найстрашніший екзамен — сольфеджіо — склала на четвірку. «Ганяють безбожно! Головний хотів поставити п'ятірку, та відьма не погодилась». Одразу ж було подано досить реалістичний портрет «відьми».

Нарешті прибїгла сяюча:

— Дядю тату, вітайте, мене прийняли!

— Вітаю. Від усієї душі!

Поцілував їй руку.

— Дядю тато, це все ви. Дякую, дякую!!

Повисла на шиї — пахуча, легка. Був щасливий. Очевидно, все ж брала уроки, хоча й не у Варвари Владиславни...

Коли Майка пішла, замислився: «Брала уроки. Прийнята. Схоже на правду... Невже принижує до перевірки?» Принизився. Подзвонив. Почув:

— Дудорова Майя Олексіївна? Немає такої в списках.

— Можливо, екзаменувалася, не прийняли?

— Зараз перевіримо... Ні, не екзаменувалася.

— Дякую, — сказав Емем і поклав трубку. (На кафедрі казали, що він і катові сказав би «дякую» за одрубану голову).

Так. Відійшов. Сів, опустил руки, спітнів лисиною. Ну що ж? Врешті, і до цього він був готовий.

Одне його гризло: навіщо? Який сенс був у всій оцій складній вигадці? Його гнітило саме безглуздя. Якби все це було виправдане будь-якою метою — хай навіть ницою! — він не був би так приголомшений. Підло, гидко, але доцільно і, отже, по-своєму пояснимо. Тут було щось містичне, поза розумом. Він же, все життя будучи рабом розуму, не міг його зректися. Підлість гидотна, але збагненна. Безглуздя незбагненне.

Людські стосунки побудовані на можливості вдумати себе в іншого. Подивитися в очі і уявити себе на його місці. Тут такої можливості не було, відчувалася повна різнопородність. Між людиною і собакою такої безодні немає. Між людиною і рибою в акваріумі — є. Чи може людина ввійти в психологію риби, зазирнувши в її жовте опукле око?

Невдовзі після свого «вступу» до консерваторії Майка звільнилася з роботи. Петро Гаврилович сердився, намагаючись втримати її, обіцяв різні пільги — марно. Пославшись на серйозність майбутнього навчання, розраховалася.

Що вона робила з того часу? Де валандалася? З ким зналася? Емем і не питав. Грошей вона не просила — він сам давав їй щомісяця не менше, ніж раніше, а то й більше. Вона ховала гроші в сумочку не рахуючи, недбало дякувала, ніби ні для неї, ні для нього це ніякого значення не мало. Заходила не часто, співала й зовсім рідко (казала, треба берегти голосові зв'язки). Одягнута завжди була чудово (втім, щодо одягу він поганий знавець). Бентежило його те, що светри, кофточки, спіднички занадто часто мінялися. А ще прикраси: обручки, кулони, брошки... Він казав обережно:

— Майечко, цієї речі я на тобі не бачив.

— Ах, це? Мені подруга дала поносити.

Там, у її невідомому колі, певно, було заведено «давати поносити». У його часи, в його середовищі таких звичаїв не було. Люди носили нехай і бідні речі, але свої. Так, часи міняються, пора звикнути.

Одного разу прийшла ділова, звичайна, повідомила новину:

— Дядю тату, я одружуюсь.

Невже і це вигадка? Виявилось — ні. Привела нареченого знайомитись: високий, стрункий, мовчазний, схожий на індуса (так і уявляєш його в чалмі). За професією інженер. Емем нареченого схвалив.

Гроші на весілля, звичайно, дав він. Церемонія, на його погляд, була жахлива. Палац одруження, в своїй пластмасовій пишноті дуже схожий на крематорій, кубло оптових штучних ритуалів. Поки одна пара одружується, декілька інших з «супроводжуючими особами» чекають черги, товчуться, перешіптуються, хихикають. Білі плаття наречених, чорні костюми женихів (усе куплено в одному й тому самому магазині для молодожонів). Розцяцькована машина з рожевими стрічками навхрест, з лялькою на радіаторі, з непристойно надутими гумовими кольоровими ковбасами, що звиваються на вітрі... «Боже мій,— із тугою думав Емем,— чи для цього ми свого часу відмовились від церковних обрядів, щоб замінити їх отакою синтетичною дурницею?»

Далі — гірше. Ресторан, багатолюддя, п'яні, дотепи на сучасному жаргоні, всі кочують між столиками (хто чий гість — уже неясно). Галас, регіт. Дівки в штанях, з синіми повіками і сигаретами, хлопці з волоссям до плечей і прищами на підборіддях. Хтось вимагає ще коньяку, махає рожевими десятками. Крики «гірко!» перекочуються над мокрими скатертинами. Молодий-індус байдуже встає і цілує Майку, вона в фаті, маніриться... І знову «гірко-о-о!».

Молодята в'їхали в кооперативну квартиру, гроші на яку дав знову-таки він. Та що гроші! Місяців через п'ять після весілля Емем, розбираючи свою бібліотеку (став підчищати перед смертю), виявив зникнення багатьох улюблених книг. Книги були відібрані з розумінням: рідкісні видання, примірники з авторськими написами. Випадково з чиеїсь розмови на кафедрі Емем дізнався, що Майчин чоловік не лише інженер, а й відомий на всю Москву книжник, в якого можна за хорошу ціну будь-що дістати...

Він і тут промовчав. Врешті, він нікого не впливав на гарячому і, правду кажучи, не хотів ловити. Нехай усе буде, як раніше. Не так уже й довго лишилося.

Нехай, нехай... Розмірковуючи про це, він обвинувачував себе в гріху потурання. Де межа, за якою воно переходить у безпринципність? Здається, він цю межу вже перейшов. Що робити — інакше він не міг. Старий, стомився.

Одне лише зробив: пішов до нотаріуса і змінив заповіт. Гроші, речі, як і раніше, Майці. Дещо, не без нерішучості,— Одарці Степанівні. Книжки — інститутіві.

Майці буде прикро, коли дізнається: книжки тепер у ціні. Що вдієш — нехай.

Виробнича діяльність кафедри професора Завалішина — лекції, групові заняття, лабораторні роботи, консультації, заліки, екзамени — велась якось сама по собі, без особливого керівництва, і йшла, загалом, на високому рівні. Так нерідко буває в давніх, вдало підібраних колективах з гарною початковою закваскою, де традиція органічно протистоїть халтурі. Викладачі, навантажені, як ломовики, тягли справно, підганяти їх не треба було. Ледацюг і окомилювачів тут практично не було; якщо й з'являвся випадково хто-небудь не дуже охочий як слід працювати, його просто внутрішнім тиском виштовхувало назовні в який-небудь НДІ.

Викладацька робота взагалі важка, а тут вона була воістину каторжною. Кафедра вела дуже багато курсів, більшість з них були нові, необкатані, без підручників, без задачників, без готової методики — одне слово, наукова цілина. Цю цілину піднімали гуртом, помиляючись, виправляючи помилки і тут-таки припускаючись нових. Навчальні плани мінялися нервово, із швидкістю хамелеона: тільки-но пристосуєшся до одного, а вже інше на підході. Навантаження було неймовірне, на межі фізичної спроможності. А вимагалася ще наукова робота, для якої треба було ходити до бібліотек, знайомитися з періодикою. А звідки час? У хід ішли ночі, вихідні дні, відпустки — і їх не вистачало. Часто якась весела одчайдушність допомагала людям тягти свою лямку. Льова Маркін як емблему кафедри почепив на стіні копію з репінських «Бурлаків»...

Крім виробничих, були ще справи організаційні — звітність, розклад, листування, оформлення. Всіма цими справами відала секретар-діловод кафедри Лідія Михайлівна — немолода худорлява жінка з чорно-бурою стрижкою, горбатим носом і ходою «та, що біжить по хвилях».

Вузівське життя, як і будь-яке інше, має два боки: дійсний і уявний, реальний і паперовий. Поруч з кожним реальним фактом росте його паперова тінь. Назад і вперед, вгору і вниз перекочуються хвилі листування: циркуляри, звіти, акти, зведення, розпорядження, запити і відповіді, пояснення з приводу і без приводу. В цьому фіктивному паперовому житті є свої закони, свої звичаї, своя лексика і стилістика, свої скрупульозні вимоги до формату, шрифту, ширини полів, розміру відступів. Свіжій людині душно в паперовому

світі; людина звикла і досвідчена знаходить у ньому навіть якусь привабливість.

Таким артистом паперового світу була Лідія Михайлівна. Закони канцелярської кухні вона чудово знала, і завдяки їй кафедра Завалішина по паперовій лінії завжди вважалася передовою: звіти і зведення здані вчасно з дотриманням усіх правил ГОСТу, всі циркуляри пронумеровані й підшиті, всі календарні плани в ажурі. Приходь будь-яка комісія, перевіряй — причепитися нема до чого. Зрозуміло, викладачі охоче передоверили усю паперову частину Лідії Михайлівні і навіть свої індивідуальні плани підписували не читаючи...

Дивне явище, фантом вузівського життя — індивідуальний план викладача! Ніколи й ніхто його не читає, крім того, хто складає, і друкарки, в кількох примірниках припадає він пилюкою у шафах різних інстанцій — кафедри, деканату, навчальної частини... А на його складання витрачається труд, і неабиякий. Для незвичної людини написати індивідуальний план — ціла проблема. Треба знати, що можна писати, а чого не можна, а коли можна, то куди: в першу чи другу половину навантаження? І якщо писати, то в якій кількості? Де треба проставити точні строки виконання, а де можна обмежитись невизначеним «протягом року»? Скільки в годинах «коштує» дипломник, курсовик, аспірант, претендент на здобуття звання? На все це існують норми, зафіксовані в керівних документах двадцятирічної давності і пізніших поправках до них. Ці норми, добре відомі Лідії Михайлівні, були невідомі, а головне, не потрібні викладачам. У свій індивідуальний план вони ніколи не зазирали. Години аудиторних занять регулювалися розкладом і були святі; решта ж усе робилося не за планом, а з необхідності (хоч трісни, а треба!). Велику кількість часу займала підготовка до занять, проте саме цей вид роботи у план ставити не можна. Ніяк і ніде не враховувалися перекламеновки, які також з'їдали багато часу. А рецензії на чужі наукові роботи, які звалювалися як сніг на голову і завжди терміново? А участь у конференціях? А індивідуальна робота із студентами? Хіба можна передбачити, скільки часу доведеться провозитися з невстигаючим або (ще гірше!) із встигаючим студентом, в якого чомусь не ладиться наукова робота? Кожен, хто коли-небудь сам займався науковою роботою, знає, яка це вередлива штука і як погано піддається плануванню та обліку,

Загалом, життя викладача — безперервне борсання в купі невідкладних справ, у вічному заторі недороблених... Ні, ніякого відношення до цього борсання індивідуальний план не мав; він був чимось на зразок молитви перед навчанням у дореволюційній гімназії (таке порівняння зробив одного разу на засіданні кафедри сам Емем, чим дуже збентежив Кравцова).

Від усієї цієї нудної формалістики вивільняла викладачів Лідія Михайлівна. З її тямущістю, енергією і чіпкою пам'яттю вона була більш ніж секретар — діловий стрижень кафедри. Емем звітністю давно не цікавився, на паперах ставив підписи, не читаючи. Кравцов, який за останні роки ввійшов у силу, з усіх ділових питань звертався до Лідії Михайлівни, та й решта викладачів також.

Бувають сім'ї, де нічого не можна чіпати, переставляти або знайти без матері. В ролі такої матері-господині на кафедрі була Лідія Михайлівна. Працюючи, вона завжди була оповита хмарою тютюнового диму (їй єдиній Кравцов дозволяв курити на кафедрі) і здавалася збоку таким собі канцелярським заводом зі своїм обладнанням — теками, скріпками, діроколами. В неї завжди можна було дістати що треба — клей, ножиці, голку з ниткою, точилку, гумку. На папір вона була скупувата і ганила легковажних викладачів, які знічев'я малювали на ньому чортиків і інші предмети. Вона відала на кафедрі всією матеріальною частиною — меблями, клавішними машинами, засобами наочної агітації, табелем-календарем. Розводила і доглядала на вікнах квіти — найнепокірніші кактуси в неї цвіли. Втрата кожного крісла чи стільця була для неї особистою втратою, а надмірна вага Співака — постійною загрозою: «Семене Петровичу, ви б якось бочком сідали, акуратніше!» Приходила раніше за всіх, а йшла з роботи пізніше...

Людина, на яку інші звалюють свою неприємну роботу, часто бере над ними владу. Поневолення — плата за комфорт. Кафедра трохи ремствувала на владність Лідії Михайлівни, проте змушена була з нею миритися. І, як це часто буває стосовно людей першої необхідності, самій Лідії Михайлівні приділялося дуже мало уваги. Мало хто навіть знав про її сімейне становище, зовсім ніхто — про сімейні незгоди.

А між тим життя Лідії Михайлівни було складне і не дуже щасливе. Вдова, вона жила з дочкою Ларисою і її чоловіком Борисом («Лариси-Бориси», — називала вона їх, коли сердилась). З зятем вона не ладнала, через це не ладналося

в неї і з дочкою. Сама хворобливо акуратна, вона терпіти не могла безладу, а в кімнаті молодят він прямо вирував, час од часу збігаючи через край, як молоко на плиті. З двох суміжних кімнат Лідія Михайлівна, коли видавала дочку заміж, великодушно взяла собі прохідну і тепер гірко жаліла про це. Проходячи через її кімнату, Лариси-Бориси постійно залишали в ній що-небудь: штани, капці, недопалки. Лідія Михайлівна, сама куряща, недопалків терпіти не могла. Особливо її дратувала Борисова манера замочувати свої брудні шкарпетки прямо в раковині і чекати — а раптом хто-небудь випере. Покійний чоловік Лідії Михайлівни, попри всі свої недоліки (бабник, п'яниця, характер важкий), такого собі не дозволяв, завжди скаже: «Випери».

А що в молодих робилося в кімнаті — розумом не збагнути! Брудний посуд, сухий хліб, одяг, взуття — усе разом, безладно. Книжки на вікнах, на столах, на полицях, прямо на підлозі... Борис, коли був у доброму гуморі, називав усе це «культурним прошарком» і сміявся. «Не смішно! Згноїли кімнату», — буркотіла подумки Лідія Михайлівна. Прибирати в них вона не наважувалася відтоді, як одного разу Борис вилаяв її, а вона лише книжки поскладала й витерла пилюку. У нього, виявляється, на пилюці був записаний важливий телефон.

Коли народився онучок Мишко — пухленький, чорноокий, косенький, — Лідія Михайлівна спалахнула душею, полюбила хлопчика, ладна була навіть роботу заради нього кинути, всю себе присвятити дитині. Але від онука її відсторонили. Носили його в ясла, дитина застуджувалася, кашляла, а Ларисі хоч би що, нібито й не мати. Бути матір'ю в уяві Лідії Михайлівни означало безперервно тривожитись. Молоді не тривожились, були безтолкові, завжди без грошей, часто запрошували гостей, галасували, палили (тут-таки, при Мишуні!). Бренькали на гітарі, горлали туристських пісень, заводили магнітофон (усе разом це називалося «романтика дома»). Мишуня прокидався, хникав, мабуть, мокрий; замість того щоб переповити, заспокоїти, його садовили за стіл, давали пригубити вина (це з такого віку!). Одного разу вночі був регіт: накрутили Мишуні чубчик на бігуді, знайшли іграшку! Віддали б дитину їй, вона б зовсім інакше його виховала: режим, сон, їжа, прогулянки, усе вчасно, ходив би чистенький, чепурний... Та хіба віддадуть? Як собаки на сіні.

Була мрія розмінятись — адже квартира її! Собі окрему однокімнатну, а молодим кімнату в комуналці. Нехай спро-

бують зі своїми звичками серед чужих людей! Ті, либонь, не пробачать: хочеш не хочеш, а в своє чергування мий-прибирай усі місця загального користування. Та ще й якийсь прискіпливий сусід, перевіряючи, чи гарно вимито, мало не в унітаз голову суне (був у неї такий причепа на старій квартирі). Диво дивне, Лідія Михайлівна не стільки мріяла про свою однокімнатну, скільки про те, як важко буде в комуналці без неї Ларисам-Борисам. Мрії поки що так мрії й лишалися: на розміни й переїзди не було грошей. Ті заощадження, що збрала за довге життя, ухнули за один день, коли справляли весілля, навіть у борги довелося залізити, щоб показати себе не гірше за людей. Думала тоді — заживем по-хорошому, в повній взаємній повазі, а вийшло ось як. Народила, виростила дочку, а вона чужа, зовсім «обборсилась». Нема гіршої самотності, як у своїй сім'ї.

На роботі Лідія Михайлівна звикла до поваги від усіх і, не маючи поваги вдома, страждала. Йй би розвернутися, розпростати плечі, взятися за домашні справи з тією самою вправністю, що й на кафедрі, а не можна. Там хороша, а тут не потрібна. Так, мабуть, і зав'яне марно її напівстаре життя. Не встигнеш озирнутися — і справжня старість настане. Як подумаєш — і згадати нема чого. Чоловіка не дуже любила, хоча й мучилася його зрадами. Дочку Ларису обожнювала, поки та була маленька, — голівка світла, шовкова, бант гойдається на трьох волосинах, ручки-ніжки пухкенькі... Але, стаючи старшою, дочка відходила — убік і вгору. Все нічого, поки не вийшла заміж, а тепер — ну копія Бориса. В того кожне слово з насмішкою, зі шпилькою. Ніби й не грубіянить, а ввічливо знущається. І Лариска туди, за ним. Думують, мати не бачить, як вони між собою поглядами перекидаються. А написано в цих поглядах — застаріла. Коли приходила Лариска з роботи, запитувала: «Мамо, як щодо заправки?» Лідія Михайлівна мовчки гріла їй обід, годувала без радості. Це ж найостанніше діло — свою рідну дитину без радості годувати! Довели. А Борис їсть, читає газету, посвистує, сірником у зубах колупає. Якщо в гурмі, скаже: «Спасибі, товаришу тещо», — а то й так, без подяки, встане з-за столу. Залишить у тарілці розчавлену сигарету й сірника, яким у зубах колупає. Лідія Михайлівна мила посуд по-своєму, сумлінно, в трьох водах, а думала собі з гіркотою: «Єдине, чим потрібна і корисна, так це харчуванням, але й за нього доброго слова не чую».

Примусив її задуматись один випадок — подруга Настя, її ровесниця, що взяла та й вийшла заміж. Познайомилися

в кіно, поруч сиділи. Він удівець, пенсіонер, солідний, не-п'ющий-некурящий, пенсія сто двадцять та її зарплата сто. На ці гроші вдвох, звичайно, можна прожити, навіть у відпустку з'їздити раз на рік. Настя, кажучи об'єктивно, не така вже й видна з себе; вона, Лідія Михайлівна, мабуть, краща. У Насті одна перевага — повнота, але тепер вона не дуже в моді. І як хазяйка Лідія Михайлівна значно вище. І ось треба — одна вийшла, а друга ні.

Відтоді Лідія Михайлівна разом з мрією про розмін квартири почала мріяти ще про одруження. Звичайно, не з палкого кохання (стара вже для цього), а із взаємної поваги. Почала придивлятися до дворових дідків, вічних гравців у козла або шахи, — ніхто не підходить. Хто випити любить, у кого коханка (в одного навіть дві!), в кого дорослі діти на шию сіли. А головне, нікого з них не могла вона від душі поважати.

Важко сказати, в якій саме день з'явилася в неї думка, що завідуючий Микола Миколайович також, як і вона, самотній і вдівець, що можна було б у принципі вийти за нього заміж. Спочатку вона цю думку відкинула як нездійсненну, а потім почала думати: а чому б і ні? У неї також освіта середня, закінчена, а одружуються й на простих. Одружуються не для наукових розмов, а для затишку, тиші, догляду. Все частіше поверталася до цієї думки, допускала в свої мрії і врешті-решт до того домріялася, що полюбила Миколу Миколайовича всією душею. Подобалась їй його старомодна ввічливість (вітаючи із святами, завжди цілував їй руку). Сама зовнішність Емема, аж ніяк не надихаюча, стала їй з часом подобатись. Зворушувала її біла бахромка навколо лисини, чисто промиті старечі вуха, опуклі рожеві нігті на сухих маленьких руках.

Незбагненними шляхами ходить іноді почуття. Мріяла про щастя для себе, а полюбила — і нема себе, тільки він, усе для нього. Догодити, потурбуватися, полегшити йому життя. Поки що висловлювала вона своє почуття як могла — безліччю дрібних послуг. Передплачувала для нього газети й журнали, всіма правдами й неправдами відвойовуючи дефіцит. Заточувала йому олівці до найтоншої вишуканості (знала, що любить малювати олівцями). Тримала в порядку його письмовий стіл, до блиску начищала головку витязя. Тільки-но з'являлися на базарі перші проліски, як вони вже прикрашали широке чорне поле емеївського столу. Восени різнокольорове листя, взимку хвойні гілки. Все це ставилося не навмання, віником, а по-японському, зі смаком. Коли

Емем, короткозоро нахилившись, шукав щось у шухлядах столу, вона одразу була тут — допомогти, знайти, витягти. Перебільшена ввічливість, з якою він щоразу дякував їй, розчулювала Лідію Михайлівну — що значить старовинне виховання! Саме таким — турботливо-ввічливим — уявляла вона собі ідеальне сімейне життя.

Якось Емем забув на кафедрі окуляри. Лідія Михайлівна занесла їх йому додому, подивилася уважно, як він живе. У квартирі було чисто, але не дуже; деінде зірке око Лідії Михайлівни помітило навіть пилюку. Під тахтою стояли маленькі, майже жіночі капці з зім'ятими задниками, стояли не паралельно один до одного, цю непаралельність вона також ревниво відзначила. Найменше їй сподобалась Одарка Степанівна, яка не удостоїла її поклоном і одразу ж, голосно клацнувши, ввікнула телевизор.

Після цього візиту туманні мрії Лідії Михайлівни набрали своєрідної конкретності. Саме в цій квартирі з її високими стелями, великими вікнами, що тремтять від вуличного шуму, бачила вона себе з ним. На вікнах розвести квіти, почепити порт'єри для приглушення шуму. Меблі полагодити, замінити шпалери, вибрати веселіші малюночки. Багато значить уміла жіноча рука! А головне — ласка, відданість. Прокинутись уранці поруч з ним на широкій тахті (у нього під вухом подушечка з вишитим ріжечком, край вуха загнувся безпорадно, лоб морщиться від думок), встати тихенько, щоб не розбудити, легко, навшпиньки шмигнути на кухню... А він усе-таки прокинувся, тягнеться до неї, бере її руку, ніжно, з заплющеними очима її цілує, а в неї серце заходиться... Боже ти мій, про що тільки не мріє самотня жінка, а сенс один: тепла, ради бога, тепла!

Коли на кафедрі з'явилася Майка Дудорова і всі стали помічати смішний потяг Емема до цієї шелихвістки, Лідія Михайлівна була вжалена в самісіньке серце. Бачити коханого невірним — це ще туди-сюди, бачити його смішним — ось що жахливо! Жарти з приводу Емема і Майки вона вислуховувала з кам'яним обличчям, ніяк себе не виказуючи. Мрія віддалилася, але не загинула. День, коли Лідія Михайлівна довідалася, що Майка звільнилася, був для неї світлим святом. Коханий знову ніби їй належав. Кожну з рідкісних з ним розмов вона зберігала в пам'яті, навіть позначала легким, лише їй одній зрозумілим хрестиком у табелі-календарі. За останні місяці хрестиків ставало густіше, Інколи за товстими окулярами Емема вона помічала

ніби іскру взаємного почуття (насправді ж це була просто універсальна увага, жалість до людей, яка так доймала його останнім часом). Але важко було переступити межу самотності — дві межі двох самотностей, які оточували кожного з них як два кола, що не перетинаються. От якби через якийсь щасливий випадок їм поталанило порозумітися...

Випадок такий трапився несподівано. Святкувалося сімдесятип'ятиріччя від дня заснування інституту. Насправді сімдесят п'ять років тому був заснований не цей інститут, інший, але цей по праву вважався його наступником («Другий Юрій Милославський», — сміявся з цього приводу Маркін). Так чи інак, ювілей святкувався. Ряд найстаріших співробітників (М. М. Завалішин у тому числі) були нагороджені орденами і почесними званнями. На урочистому засіданні ради читалися адреси, вручалися нагороди. Увечері банкет. Наступного дня ректорат організував розважальну поїздку по річковому маршруту. Було орендовано кілька теплоходів, обладнаних буфетами, гучномовцями і найрізноманітнішими кіосками. Квитки на кафедрі розповсюджувала Лідія Михайлівна, профорг. Майже всі виявили бажання їхати — була весна, рання спека, суцільне цвітіння дерев. Молодь приваблювало купання, можливість засмагнути, танці на палубі; людей старших — просто можливість покататися по воді, яка завжди особливо принадна для городянина. Лідія Михайлівна підійшла, пропонуючи квитки, і до Емема; в тому, що він їхати відмовиться, вона жодної хвилини не сумнівалася. Емем ніколи не брав участі ні в яких колективних заходах, ні в святкуваннях, ні в екскурсіях, навіть на ювілейний банкет навідріз відмовився піти. Лідія Михайлівна звернулася до нього тільки з чемності і враз замість звичайної ввічливої, але рішучої відмови, якою він відповідав на всі пропозиції, побачила за товстими окулярами якесь вагання...

— А справді, візьміть квиток, поїдемо! — сказала вона, і серце її підскочило до стелі. — Ви собі не уявляєте, прямо така казкаво поїздка! Окрема каюта, всі вигоди. Стомитесь — приляжете...

— Та ні, — сказав він, але в його «ні» був відтінок «так», і Лідія Михайлівна зраділа:

— Ну поїдьмо, слово честі. Увесь колектив благає.

Ніна Асташова, яка саме нагодилася, підтримала її, щоправда, досить суворо:

— А й справді, чого б не поїхати раз у житті?

— Ви так вважаєте? — запитав Емем.

— Безумовно,— відповіла за Ніну Лідія Михайлівна.

— Бажання дами — закон,— несподівано сказав Емем, поліз до кишені за гаманцем, вийняв потрібну суму і нато-мість одержав квиток першого класу, з окремою каютою.

«Він погодився!» — раділа Лідія Михайлівна. Це озна-чало майже «він мій!». Вона не могла знати, що саме в цей день Емем був пригнічений: він тільки-но змінив заповіт, сумнівався в своїй правоті і ладен був їхати куди завгодно, аби не лишатися в своїй квартирі з книжковими полицями, в яких зяяли порожнечі. Саме така порожнеча була зараз в його душевному господарстві — він не дораховувався якихось важливих елементів. Всього цього Лідія Михайлів-на не знала й тому піднеслася духом. Сама доля посилала їй жаданий випадок. Не зумієш ним скористатися — нарі-кай на себе.

У день екскурсії погода була чудова — в міру жарко, з ві-терцем, з золотими одноденками, що танцювали над водою. Емем до каюти йти не захотів, залишився на палубі в пле-теному кріслі, на диво зручному, яке красномовно скрипіло з найменшого руху. Він з подивом помічав, що тягар, який лежав у нього на душі, стає легшим, ось-ось випарується, бульбашкою злетить у небо. Причиною, мабуть, було річко-ве повітря, на диво прозоре, світле й живе,— Емем вдихав його з насолодою. Люди підходили до нього, усміхалися, зверталися з привітними словами; багато хто з них був йому незнайомий. Якийсь іноземець з кінокамерою через плече присів поруч з ним, сказав «оу!», усміхнувся. Емем привітав його французькою, англійською, потім німецькою; жодна з цих мов, мабуть, не була іноземцеві зрозуміла. Він наста-вив на Емема свою камеру; той, закрившись руками, пока-зав, що не хоче зніматись; іноземець знову сказав «оу!» і відійшов до кіоска з сувенірами, став прицінюватися до серії матрешок. Хтось підходив ще і ще, та врешті-решт Емем лишився сам і з насолодою поринув у якусь подобу щастя. Щастя — це коли в тебе болів зуб і раптом перестав боліти. Його обіймала свіжа і яскрава принада річкових берегів, води, сонця й вітру. Береги пливли, вода сяяла, вітер ляскав, розвіваючи шарфи, хустинки й волосся. Дрібні хвилі брижились, світилися відбитим блиском. По річці мчали нумеровані метеори на підводних крилах; від кожного гострим кутом відділялася головна хвиля, що з плескотом доходила до берегів і гойдала яку-небудь плоскодонку з ри-балкою, його вудкою і його відображенням. Все це руха-лося, сяяло, світилось. Емем, роззираючись довкола, не

переставав дивуватися легкості, що вливалася в його душу. Остаточно розчулив його синій овал озера, що виднілося далеко, десь на обрії, та ще великий птах — чи лелека, чи журавель, — який летів упоперек неба, поволі й низько махаючи крилами і мовби обвіваючи ними свої довгі висячі ноги. Грація, спокій і чарівність усього живого були не лише зовні, а й усередині, в ньому самому.

Лідія Михайлівна здалеку спостерігала за Емемом, посилаючи йому невидимі любовні сигнали, бачила в нього на обличчі усмішку й казала собі: «Ні, ще не зараз. Увечері, на зворотному шляху». Вона знала, що при вечірньому освітленні має вигляд значно кращий...

Довго стояли в якійсь бухті з рахат-лукумною назвою. Молодь купалася, загоряла. Дехто йшов у ліс по конвалії, але повертався, гнаний комарами, які цієї весни поспішили розплодитися. По трапу, гойдаючи його разом з теплоходом, туди й сюди снували люди. Розпашілі обличчя, величезні букети черемхи, солодкий запах якої був такий густий, що здавався важким, предметним. Розваги йшли повним ходом. Волейбол на березі, шахи в салоні, напої в кіосках. Емем ні в чому цьому участі не брав, випив за весь день одну склянку чаю з тістечком, усе сидів на палубі в своєму балакучому кріслі, дивився з безмежною прихильністю на все навколишнє: як канарочкою виглядала з гілля черемхи, залізши на дерево, Елла Денисова в жовтому купальнику; як стридали на одній нозі ті, що купалися, витрушуючи воду з вуха; як кістлявий іноземець, роздягшись, поторкав ногою воду, сказав «оу!» і впустив туди свою кінокамеру. Люди, взагалі-то, залишали його в спокої. Тільки Паша Рубакін, який встиг добряче набратися біля кіосків (за теорією на теплоході продавалися лише безалкогольні напої, та практика завжди випереджає теорію), — Паша Рубакін присів поруч з Емемом і почав своїм підвальним голосом освідчуватися йому в любові, називаючи його то «всесвітнім корифеєм», то «чудовим хлопцем». П'яний Паша Рубакін, як і більшість російських п'яних, особливо полюбляв поцілунки й так обслинив обидві щоки свого патрона, що той не знав де дітися. На щастя, заряду любові у Паші вистачило ненадовго і він заспокоївся, заснувши сном праведника на лавці біля борту. Емем полегшено зітхнув, витерся хустинкою і знову поринув у незатьмарену любов до світу.

Під вечір, вітально й хрипло прогуквши, теплоходи вирушили в зворотний шлях. На кожному з них гриміла своя музика, і, оскільки йшли вони близько один від одного,

потрібні були спеціальні зусилля, щоб слухати свій теплохід і не чути інших. Це зусилля, яке за інших обставин драгувало б його, Емем у своєму розм'якло-блаженному стані робив з радістю.

Той теплохід, на якому їхали в повному складі кафедра і лабораторія професора Завалішина, був обладнаний не лише потужним гучномовцем, але й особливо голосним витівником, який по радіо, лишаючись невидимим, ехав і ухав, клацав і присвистував, закликаючи народ розважатися. На кормі під його активним радіокерівництвом організувалися танці. Як завжди у таких випадках, танцюючих жінок було значно більше, ніж чоловіків. Поки йшли бальні танці — фокстрот, танго, летка-енка, — чоловіки ще якось виявляли себе: один-два в полі зору. Та коли витівник з молодецьким свистом Солов'я-розбійника оголосив «російські народні танці» — чоловіків наче вітром здуло. Танцювати лишилися самі жінки, і серед них Лідія Михайлівна — помолоділа, розпашіла, окрилена. Як вона хвацьки, як тонко витанцюювала! Хусточка в руці, плавна грація, а головне, азарт щастя в кожному русі... Емем, що спостерігав танці зі свого балакучого крісла, чудувався — звідки в ній стільки вогню? Бачиш людину з дня на день і не помічаєш вогню, а він горить...

Лідія Михайлівна по-своєму витлумачила зацікавлені погляди Емема і вирішила: пора! Як тільки витівник оголосив перерву («Дами відпочивають, обмахуючись віялами, кавалери виявляють їм знаки уваги»), вона підійшла до Емема й присіла поруч з ним на триногий табурет граціозно, як метелик сідає на квітку. Емем важко підвівся, щоб поступитися їй місцем, вона відмовилась:

— Сидить-сидить, мені так значно прохолодніше.

Відбулася невинна боротьба гrechності. Коли вона закінчилася (на користь Лідії Михайлівни), Емем занурився знову в крісло, ледь захекавшись від зусиль («Настав час, — думав він, — коли поступитися дамі кріслом уже проблема»), а Лідія Михайлівна вернулася на табурет. Замість віяла вона обмахувалася книжкою.

— Як ви гарно танцюєте, я й не знав! — сказав Емем з тим самим виразом любовної уваги, яка була звернена до рухливого життя, але й здавалася спрямованою на неї особисто.

— Ну що ви, які танці в моєму віці! Ось у молодості я й справді була танцюристка, в Будинку культури виступала. Все в минулому. В мої роки...

— Скільки ж вам років? — простодушно поцікавився Емем.

Лідія Михайлівна збентежилась:

— Хіба таке в жінки питають? Скільки є, всі мої.

— Це я тому, — також збентежившись, пояснив Емем, — що ви говорили про молодість у минулому часі. Я б на вашому місці вживав теперішній.

Хоча й складно висловлений, це безумовно був комплімент.

— По секрету можу сказати, тільки ви мене не видавайте, — сказала вона грайливо. — Сорок шість стукнуло, бабуся! Я не проти. Хоч без молодості, зате з життям.

Вона-таки збавила собі два роки, не втрималася. Він зітхнув і сказав цілком щиро:

— Ви ще дуже молоді. Перед вами, можна сказати, все життя.

Як розцвіла в променях цієї фрази, як засяяла Лідія Михайлівна! «Ось він, випадок, — подумала вона, — ловити його, поки не пізно».

— Знаєте, Миколо Миколайовичу, я дуже багато про вас думаю і дуже переживаю. Як ви там живете зовсім сам? По собі знаю, яке лихо — самотність. Нікому за вами подивитися, доглянути, просто всміхнутися врешті-решт. Я нічого особливого про себе не скажу, освіта середня, зірок яких-небудь не хапаю, але по господарству, безумовно, обдарована. Вдома нічого цього не цінують. Подай, принеси. Раб без права на амністію.

Сказала й сама пустила сльозу.

— Не сумуйте, — мовив Емем, — сподівайтесь на краще.

— Зараз я думаю не про себе, виключно про вас. Знаєте, я б могла з чистої дружби до вас ходити, ну, разів зо два, зо три на тиждень: приготувати їжу, попрати, поприбирати. Все-таки жіноча рука в домі. Я зовсім безкорисно пропоную, від душі, від щирого серця.

Микола Миколайович злякався:

— Ні, що ви, велике спасибі, але в мене господарством відає Одарка Степанівна, цілком кваліфікований спеціаліст.

Лідія Михайлівна засміялася:

— Ви просто не знаєте, що таке кваліфікація в домашньому господарстві. Чи готує вона вам коли-небудь меренги?

— Ні, але мені й не треба ніяких меренг, запевняю вас.

— Це ви тільки тому кажете, що не пробували. Ну давайте я вам на пробу хоч один раз приготую меренги. Пальчики оближете!

Емем уявив собі на хвилину Лідію Михайлівну в себе на кухні і вжахнувся:

— Ні, дякую, слово честі, не треба. Мені й лікарі забороняють солодке.

— Добре, меренги облишмо. Я ж і дієтичну кухню вмію. Овочеві зрази, парові котлети, суфле...

— Нічого не треба, дякую, дякую.

— Та справа навіть не в харчуванні, а взагалі в способі життя. Ваша Одарка Степанівна, якщо хочете знати, страшна баба! Типовий деспот. Іде й не кланяється. Ні, її треба від вас ізолювати. Або вас від неї.

Емем ще більше злякався:

— Запевняю вас, ви помиляєтесь. Це найдостойніша людина.— І одразу, щоб перевести розмову на інше, запитав, дивлячись на книжку, якою вона обмахувалася:— Це що у вас?

— Лев Толстой, «Анна Кареніна». Дуже глибока книжка. Винятково висвітлюються переживання жіночої душі. Ви читали?

— Звичайно.

— І якої думки ви про цю книжку?

— Якнайвищої.

— От і я також. Тільки в одному я не згодна з автором — у його співчутливому ставленні до героїні. Я її категорично засуджую. Любов не любов, а старого чоловіка треба жаліти. Я на її місці оточила б його увагою. Старий чоловік більш ніж молодий вимагає уваги...

З рупорів щось заgrimіло. Витівник голосно чхнув, відкашлявся і оголосив:

— Перерва закінчена! Дамський вальс! Дами запрошують кавалерів! Дами, не соромтесь, запрошуйте, хто подобається: це ваш вальс!

Заgrimів вальс, якийсь допотопний, здається, «Дунайськx хвилі». Лідія Михайлівна встала й простягла руку Емему:

— Дозвольте вас запросити!

Він зіщулювся, увесь вкпів у крісло:

— Змилуйтесь, я не танцюю. Застарів.

— Ніскільки не застаріли!

Вона наполегливо тягла його за руку, він болісно опирався. Тільки б залишили його в спокої спостерігати рухливість життя...

Враз ніби з-під землі виник Кравцов. Акуратненький, блакитна теніска, сірі штани, тонкі вусики.

— На правах, так би мовити, заступника завідуючого кафедрою беру цей вальс на себе.

І поплив, і закружляв, і потягнув за собою по білих дошках палуби Лідію Михайлівну. Та спершу опиралася, поривалася назад до Емема (він просто гинув від переляку й нервовості), але потім захопилася танком, відкинула голову, заплющивши очі, й понеслася, полетіла... «Які гарні в неї ноги,— думав Емем,— яка вона ще, власне кажучи, приваблива жінка, тільки подалі від мене, нехай буде щаслива, але подалі...»

Він підвівся, насилу розігнув заціпенілі ноги, супроводжуваний складним рипінням крісла і клацанням колінних суглобів, відійшов уперед, на ніс теплохода, і зупинився, тримаючись за металевий стовпчик. Мимо тихо линули береги, повітря було темне й прохолодне, на воді гойдалися вогні. Відображення вогнів роздрібнювалися в струмуючих хвилях. Пахло свіжим листям і квітами. Теплохід ішов, оповитий океаном чудових запахів. Емем тримався за стовпчик і мовби керував цим впливанням у запахи. Він віддалявся в країну запахів від свого дрібного, несправжнього горя...

Віддалік, ще ближче до носа, стояла тонка жіноча постать, також обхопивши рукою стовпчик. Він злякався: «Лідія Михайлівна?»— проте зразу ж зрозумів, що помилився. Це була Ніна Асташова. Вона стояла нерухомо, не помічаючи його, спрямована назустріч запахам, думаючи про щось своє.

Експерсія закінчилась. Автобуси розвозили екскурсантів у різні кінці міста. Запитання, вигуки: «Кому на Південний Захід», «Ні, мені на Красну Пресню!», «До інституту кому?»— і нерозуміюче «оу?» кінофікованого іноземця, який забув назву свого готелю. Кравцов напросився його супроводжувати. На якійсь напівматематичній мові з домішкою міжнародних латинських термінів вони сьак-так почали розуміти один одного.

Емем сів у той автобус, який ішов до інституту. Було тісно від людей і черемхи, та для нього зразу знайшлося місце. Він тут-таки перепоступився ним Лідії Михайлівні, потім йому знову хтось поступився своїм місцем, пішла ланцюгова реакція поступок, і, в результаті, на полегкість йому, вони з Лідією Михайлівною були роз'єднані.

Він побоювався її сусідства. В її пропозиції допомагати йому по господарству він побачив саму лише владність, спробу підкорити його собі не лише на кафедрі, а й удома. А головне, посягання на його складну дружбу з Одаркою Степанівною... А що б він подумав, якби дізнався, що йдеться тут про любов, віддану жіночу любов? Хто його знає. Можливо, також злякався б. А може, був би розчулений. Мабуть-таки, був би розчулений.

Лідія Михайлівна повернулася додому пізно. Сіла вона не в свій автобус тільки для того, щоб бути ближче до Миколи Миколайовича, але люди їх роз'єднали.

Може, було помилкою, що вона запросила його на вальс?

Дома був черговий нічний шарварок — молоді приймали гостей, кричали, гитарили, співали (і все при Мишуні!). Лідія Михайлівна, не вмикаючи світла, дісталася до своєї таhti, сіла на неї і гірко заплакала.

АСЯ УМАНЬСКА

З усіх відмінників факультету АКІ найтвердішою була Ася Уманська: самі круглі п'ятірки, без коливань і зривів. Її портрет постійно висів на Дошці передовиків навчання. Йшла прямим курсом на диплом з відзнакою. Один час їй ставили на карб недостатню активність у громадській роботі, і даремно. Робота в неї була, та ще й чимала: викладала у вечірній фізико-математичній школі, де збиралися школярі з усього міста, а кращі студенти читали їм лекції, вчили розв'язувати задачі. Але в комсомольському бюро робота у фізико-математичній школі чомусь не враховувалася, громадською не вважалась. «Адже вони роблять це із задоволенням!» — заперечував комсортгові курсу Сергію Коху секретар інститутського комітету комсомолу, на що Сергій Кох іронічно відповідав:

— Тоді дамо нове визначення: громадською називається робота, що виконується безкоштовно, але з огидою.

— Киньте, Кох,— казав секретар,— іронія — це неросійська риса.

Сергій був з голови до ніг росіянином, а прізвище Кох мав тому, що одному з його предків, кріпосному кухареві, фантазер пан дав його в пориві вишуканості. До вияснення цих обставин Сергій Кох не опускався, проте іронією користувався широко. Був він високий, широкоплечий, білявий,

кирпатий. З питання громадської роботи — що вважати нею, а що не вважати — у них із секретарем бюро розгорілася боротьба (вже не іронічна), в яку були втягнені широкі кола студентів і навіть викладачі. Кінчилося це цілковитою перемогою справедливості: секретаря зняли, а новий, який замінив його, проголосив наукову й педагогічну форми громадської роботи найважливішими і найпочеснішими. Це піднесло Асю Уманську на небачену висоту, а Кох зайнявся черговою кампанією — боротьбою за впровадження домашніх завдань. Ця задача була значно складнішою, і Сергій застряг у ній надовго, якщо не назавжди. Що стосується Асі, то ніякі почесті її не вражали, вона продовжувала бути такою, як завжди, — привітною, працелюбною, скромною. Товариші її любили: завжди допоможе, пояснить, дасть списати. Конспекти вела під копірку, одразу в трьох-чотирьох примірниках (потім за ними ставали в чергу). Професори звикли бачити в передніх рядах Асині уважні очі, усмішливий рот і маленькі руки, які вправно перекладали копірками сторінки зошита; інколи навіть зупинялися й чекали, поки вона закінчить цю нехитру процедуру.

Однокурсники дивувалися: чого тільки Аська Уманська не знає! І зі спеціальності і з загального кругозору (література, музика, живопис). Потрібні були віршики в стіннівку — йшли до Асі. Вона брала кулькову ручку, підпирала рукою щоку, ледь-ледь замислювалася — і хлоп, вірші готові. Люда Величко, сусідка по кімнаті, підозрювала, що Ася пише вірші не тільки на замовлення, а й для себе, хоча нікому їх не показує. Це її не дивувало: Асині здібності до всього на світі вона сприймала як щось задане. Правда, з точки зору Люди, Асине життя було занадто складне. Вона мовби не жила, а весь час себе навантажувала. А куди ще навантажувати? І так дихнути ніколи.

Громіздка, важкобока, з чудовими чорними очима і маленьким ротом, Ася була і гарна, і поганенька з себе. В давні часи, коли «гарна жінка» означало «жінка з гарним обличчям», Ася безумовно могла б вважатися гарною. В наш час, коли жінку оцінюють повністю, як предмет у просторі, швидше негарна. Чудове личко на громіздкій основі. Хвороблива, надмірна повнота, не повнота, а огрядність. Хлопці інколи зітхали:

— У всім ти хороша, Асько, тільки навіщо ти така товста?

Вона червоніла й відповідала:

— Вуглеводний обмін.

Дівчата-подруги, всі як відібрані тонкі, стрункі, Асю жаліли: і їсть ніби не більше за інших, а її розносить і розносить...

Ася болісно соромилася своєї повноти, завжди носила спідницю нижче колін. Інші товсті (були в інституті такі, хоч і небагато)— ті не соромилися, сміливо відкривали ноги, ходили по коридору, трясли стегнами, Ася так не могла.

Єдина і пізня дочка, Ася народилася, коли її матері було вже сорок два роки. Щось було негаразд із вагітністю, лікарі радили перервати, вона — нізащо. Довго лежала на збереженні, пологи були важкі, зі щипцями. Деякі лікарі Асину опасистість пов'язували з пологовою травмою. Софія Савеліївна почувалася безмежно винуватою: народила пізно, зіпсувала дівчині життя. «Не муч себе, Соню,— казав її чоловік, Михайло Матвійович.— Що ж тепер робити? Хіба краще було б, якби нашої Асеньки не існувало?» Про що мова! Навіть подумати про це страшно...

Єдина обожнювана дитина взагалі діло небезпечне. Якщо ж ця дитина до того ще й пізня, небезпека виростає вдвічі. Як її виростити не егоїстом, не пупом землі? Асині батьки про це не задумувалися, просто ростили, безмежно люблячи. Для деяких щасливих натур безмежна любов і є виховання.

Жили вони в українському районному центрі, в невеличкому містечку біля синьої звивистої, зарослої червонокорими лозняками річки. Містечко було затишне зі своїми палісадниками, рожами, соняхами, чепурненькими білими хатками. Підносилися в небо розкошлані, пірамідальні тополі; старий вітряк — самий скелет — порипував неробочими крилами. Рипіння цих крил, рип шпаків. Життя також велося спокійне, із затишним рипом. Ніби все завжди так було і буде, і слава богу, що буде.

Асин батько викладав математику в середній школі. Чудовий педагог, він був поблажливий і несуворий, двійок майже не ставив, проте якось добивався непоганої успішності. Головне, умів прищепити дітям любов до свого предмета — річ рідкісна, особливо в дівчаток.

Софія Савеліївна була вчителькою музики по класу роля. Музична школа, єдина в районі, стояла в тінистому завулку, оточена липами; старий дерев'яний будиночок увесь щебетав і пілікав, розливаючи різноголосий спів скрипок, переливи флейт і гобоїв, полум'яні монологи фортепіано, а то й гучний рявкіт труби. Стікалися туди капло-

вухі серйозні хлопчики з косо зав'язаними червоними галстуками, голінасті дівчатка з бантами в косах, усі талановиті, всі обіцяючі (так принаймні думала Софія Савеліївна).

З найранішого Асиного дитинства між батьками велася любовна мирна суперечка про її майбутнє: математика чи музика? Здібності були до того й до того. Вчили тому й тому: врешті-решт розбереться сама.

З батьком у неї була дружба наукова, ділова. Він з ранніх років навчав її вищої математики; дівчинка вміла інтегрувати в такому віці, коли інші ще й таблицю множення не опановують. З матір'ю був пов'язаний інший світ — світ музики, ноктюрнів Шопена, сонат Бетховена, фуг і прелюдій Баха. У Софії Савеліївни — вродливої, темноокої, розкішно сивої — були дуже маленькі руки, чудове туше. Свого часу вона подавала великі надії, але короткі пальці, кисть, що погано розтягується (насилу брала октаву), завадили їй стати віртуозом. Вона була віртуозом у душі й мріяла про музичну кар'єру для дочки. З цією мрією їй довелося розпрощатися: стало зрозуміло, що і в Асі малі руки. «О, якби ти успадкувала батькові руки!» — зітхала Софія Савеліївна. Ася, розважлива не на літа, чудово розуміла, що далеко по шляху артистичної кар'єри вона не пішла б навіть з батьковими руками, але не суперечила. Рано засвоїла те, що іншим дається з роками: не треба чіпати чарівне «якби», яким тішать себе люди.

З математикою не потрібні були ніякі «якби»: дівчинка була явно обдарована. Є речі, яких треба навчати рано: математика, мови, плавання. Софія Савеліївна, зовсім не розуміючись на математиці (зі школи тільки й винесла боязку огиду до неї), годинами слухала, не розуміючи, розмови батька з дочкою, ловила вирази їхніх облич, усмічалася, коли вони сміялися. Здавалося, що може бути смішного в математиці? Виявляється, може.

В Асиному коротенькому житті були вже свої перелами, свої епохи. Найважчим переламом, на якому вона мало не зламалася сама, був вступ до школи. З домашнього замкнутого світу, який ніжно обертався навколо неї, вона враз потрапила в інший світ — жорстокий, насмішливий, розбійницький, де одразу тавром відмітили її повноту й почали дражнити її «свинтус пузо» (чоловічо-середній рід цього прізвиська робив його особливо образливим).

Бідні товсті діти, скільки мук доводиться терпіти їм у школі! Їх дражнять, шпигають, висміюють. Скільки скалічених доль, надламаних душ! Асю Уманську, на щастя, та-

ка доля обминула. Після короткого періоду пригніченості вона зуміла випростатись. Коли Асю дражили, вона не гнівалася, не огризалася, не замикалася в собі — лише тишенько сумувала. До того ж вона одразу почала вчитися краще за всіх у класі, і тверде становище відмінниці (п'ятірки з усіх предметів, крім фізкультури) врятувало її від грубої душевної травми. До фізкультури, яка їй не давалася, вона, сумлінна в усьому, також ставилася відповідально. Її навіть ставили за приклад іншим: «Ось Уманська нездібна, а як старається!»

Закінчила вона з золотою медаллю. Треба було вирішувати свою подальшу долю. Батько з матір'ю були вже на пенсії, жилося їм важкувато, і Ася схилилася до того, щоб лишитися з ними, працювати і вчитися заочно. Батьки й чути про це не хотіли: всі знають, що таке заочне навчання, а Асенці треба думати не менш ніж про аспірантуру. Обговоривши все на сімейній раді, вирішили — в Москву (колись сімейна рада так само відправила Тетяну Ларіну «в Москву, на ярмарок наречених», нині звичаї були інші, та зробити кар'єру здібній дівчині в Москві було найкраще). Хтось порадив інститут, де, за всіма даними, добре була поставлена математика, чиста і прикладна, і де була знаменита школа кібернетики під керівництвом всесвітньомовного Завалішина. Його книги з серії «Вступ до сучасної математики», чудово й яскраво написані, Ася вже прочитала, і це дуже вплинуло на її вибір. Вона прийняла рішення (до речі, однією з її улюблених була саме книжка Завалішина «Теорія рішень»), болісно розпрощалася з батьками, поїхала до Москви. Екзамени витримала блискуче, була прийнята.

В гуртожитку їй дісталася чепуренька кімнатка на двох. Зі своєю сусідкою Людою Величко Ася одразу ж подружилася. Допомогала їй у навчанні, давала списувати контрольні роботи, домашні завдання. Нормальна форма студентської взаємодопомоги: усі так роблять. Очевидно, це наслідки непродуманої системи вимог. Кожен предмет, кожна кафедра бореться за своє місце під сонцем; кожен викладач, незважаючи на інших, дає домашні завдання, висуває вимоги. Усе це робиться «із запасом» і «з попитом», на зразок заявок на матеріальне обладнання, з розрахунком на те, що «все одно зріжуть». І зрізають, та ще й як! Без цього не обійдеться.

Сергій Кох, людина взагалі допитлива й не ледача; не полінувався й підрахував, скільки годин на день треба

працювати, щоб: а) сумлінно і самостійно виконати всі домашні завдання; б) опрацювати лекційний матеріал; в) підготуватися до практичних, лабораторок і контрольних; г) прочитати всю рекомендовану літературу. Виявилось, п'ятнадцять годин як мінімум (це ж не враховуючи шести аудиторних). А семінари, факультативи, збори, громадська робота? З цим виходило загалом усі двадцять. Двадцяти шести годин на добу не було ні в кого (на сон, за Сергієвою розкладкою, лишалося мінус дві години, тільки він не знав, як здійснити «від'ємний сон»). Доповідаючи результати своїх підрахунків на курсових комсомольських зборах, Сергій викликав легковажний сміх своїх товаришів і закликав куратора «триматися суті справи й не припускатися перобільшень».

Так, звичайно, все зробити було неможливо, та ніхто й не намагався робити все: важливо було забезпечити «нетонучість», тобто вчасно відзвітувати. Студентське життя перетворювалося в серію дрібних обманів: там списати, там підчистити, там уникнути. Домашні завдання виконувалися по черзі, шпаргалки писалися оптом. Підпільно циркулювали одержані ще від попередніх потоків рішення задач; заношені до дірок, вони переписувалися з помилками, яких ніхто не помічав (хіба випадково) — у викладачів також не було часу.

Нездійсненні вимоги страшні тим, що розбещують людей, привчають їх до симуляції діяльності. Дивним чином виходило, що, незважаючи на всі контрольні, причіпки, перевірки, більшість студентів примудрялися викроювати собі вільний час — його було б менше, якби вимоги були помірніші. Фактично зверх шести аудиторних мало хто працював більше трьох-чотирьох годин. Ці години йшли на залатування найневідкладніших, зяючих дірок; процес навчання був як перманентний «Тришин жупан». Деякі, хто «тріумфує, тиняється», як називав їх Сергій Кох, зверх шести аудиторних годин взагалі не працювали, сміливо пливли з розгорнутими вітрилами назустріч сесії (там розберемося). Вони добре розуміли, що відраховувати не в інтересах начальства і що вибути з інституту за неуспішність набагато важче, ніж до нього потрапити.

Дивним було не те, що були «тріумфуючі», а те, що поруч з ними існував, трудився і радів труду нечисленний «клан гинучих». Очевидно, любов до науки невикорінна і нерозлучна з молодістю.

В Асиній групі, крім неї самої, був ще один відмінник — Олег Раков, гарний, високий, самовпевнений, чудово зодягнений (хіпуватості не визнавав). Атласний русявий чуб кінчався елегантним півколом нижче вух (проти Олегової зачіски не заперечувала навіть військова кафедра, яка вела священну війну з патлатими, поки що марно).

Олегові батьки були наукові працівники. Батько — професор, доктор, нещодавно не без зусиль став членом-кореспондентом (проти нього виступали два-три академіки, які казали, що ще рано: насправді ж їх дратувала його манера ліктями пробивати собі дорогу вгору). Мати — кандидат наук, красуня й розумниця, душа конференцій, закордонних поїздок, симпозіумів.

Те, що Олег буде науковим працівником, у сім'ї було зрозуміло само собою, як у сім'ї майстрів арени — циркове майбутнє дітей. Родові наукові клани стійкі, хоча й не плодovitі. Наукова робота для них — природна форма існування. Міцною системою зв'язків Олегове майбутнє було забезпечене: він змалку був «записаний» у вчені, як колись дворянські недоростки з колиски проходили службу в полках. Вступивши до інституту, він уже твердо орієнтувався на аспірантуру. Дані в нього були. Здібний, начитаний, з гарною пам'яттю, він звертав на себе увагу викладачів насамперед чудовою правильною мовою. Зараз взагалі мало хто говорить правильно; серед молоді це особливо рідкісне явище. Наприклад, манера відмінювати числівники майже втрачена. Коли Олег Раков у доповіді на студентській конференції чітко карбував яке-небудь «чотирма тiсячами восьмистами сімдесятьма п'ятьма», старі професори насторожувалися, кивали лисинами і розцвітали усмішками. І на екзаменах гарна, правильна мова також допомагала Олегові. Будь-який екзаменатор, почувши перші його фрази, уже настроювався на п'ятірку. І справді, правильно і гарно важко верзти дурниці. Олег дурниць не верз. Знання в нього були не завжди глибокі, зате завжди блискучі. Він чудово вникав у психологію кожного педагога, знав, змій-спокусник, чим йому полестити, виявляв цікавість до його, педагога, улюбленої тематики, показуючи, що знайомий з його, педагога, роботами. Уміло користувався додатковою літературою, часто не цілком опанувавши основну. Бувають у вузах такі записні відмінники; з першої ж сесії вони створюють собі репутацію і далі на ній котяться як на колесах. Цих відмінників добре знають викладачі і квапляться ставити їм п'ятірки, не копаючи надто глибоко. В товаришів по курсу

Олег особливої симпатії і, як кажуть, авторитету не мав. Зовнішній блиск і добре організована мова в цьому ділі мало що значать; студенти (значно краще, ніж викладачі) вміють розпізнати, що і як і хто чого вартий. Франтуватий Олегів одяг, геометричного узору джинси, різні ланцюжки, бляшки і запонки мало в кого викликали заздрість, частіше поблажливу іронію. Років десять-п'ятнадцять тому про помітно одягненого хлопця казали «стиляга», а тепер напіванглійською — «центровий мен».

Ася Уманська Олега Ракова знала не близько, хоча й училися вони в одній групі: Олег широко користувався правом відмінника на вільне відвідування, Ася — майже ні. Іноді він брав у неї конспекти лекцій (сам він до їх писання не опускався, вважаючи це участю простих смертних). На викладачів поглядав зверхньо, називав їх роботами, говорившими машинами. Запевняв, що лекційна система застаріла, був прихильником машинного навчання, але при нагоді був не від того, щоб списати.

В перший раз вони з Асею розговорилися на студентському вечорі в актовому залі. Драмколектив розігрував скетч, створений Асею Уманською. П'єса, досить вдало зроблена, з гумором, мала успіх. Режисер, Олег Раков, кілька разів виходив на виклики, і на крики: «Автора, автора!»— силоміць витяг на сцену збентежену Асю, що опиралася. Від незграбності вона зачепилася ногою за провід і впала в оркестрову яму; Олег витяг її звідти, крикнувши:

— Ну й важка ж ти, мати!

Після художньої частини почалися танці. Олег Раков запросив її танцювати.

— Ой, що ти,— сказала вона простодушно.— Я не вмію.

— А що тут уміти? Подумаєш, наука. Тепер кожен танцює по-своєму, правил немає.

Танцювали й справді хто як умів, так і миготіли на різних рівнях лікті, коліна, розпущене волосся. Олег тяг Асю за руку, вона опиралася.

— Теж мені Сікстинська мадонна,— сказав він.— З самої Дрезденської.

Не скутий кайданами викладацького нагляду, Олег одразу залишав свою вишукану мову й переходив на вульгаризми. Так він відпочивав.

Він смикнув Асю за руку, кинув її на середину залу й пішов поруч з нею виламуватися: зігнувся в три погібелі,

тряс колінами, стегнами, лікті в нього ходили, як шатуни в старовинного паровоза.

— Ану ворущися! — крикнув він Асі.— Тільки людям заважаєш, стоїш як козел!

Ася спочатку несміливо, а потім усе швидше почала «ворушитися» — виявилось зовсім неважко. Зі своєю музичальністю вона легко вловила ритм, почала ковзати, присідати, вивертатися, і, диво дивне, в неї це виходило вдало.

— Браво, Анна Кареніна! — гукнув звідкись із натовпу вертлявих пар Сергій Кох.

Ася заусміхалася. Два локони, що природними штопорами впали на щоки, пурхали туди-сюди, верхня губа з чорними вусиками спітніла дрібним бісером...

Коли змовкла музика, Олег взяв Асю за талію і вивів її на знаменитий інститутський балкон. Старовинний, білоколонний, побудований з розмахом — не балкон, а цілий зал! — вільно висунутий в саму гушавину саду, цей балкон був улюбленим притулком парочок. Декілька їх уже цілувалися, притиснувшись до колон, і все ж через просторість балкона кожна була ніби наодинці. Тут-таки, зразу за балюстрадою, ріс сад, який гостро й щедро пахнув весняною зеленню; товсте гілля дерев тяглося ззовні прямо на балкон. Десь у глибині саду навіть тьохкав соловей, що несміливо починав і переривав свою руладу...

Мармурова колона була холодна й кругла. Притиснувши Асю до цієї колони, Олег Раков її поцілував. У Асі навіть в очах потемніло. Перший раз у житті її поцілував хлопець.

— А ти нічого гирла,— сказав він недбало.

Ася була вражена і одразу покращала вдвічі.

— Я ж товста,— сказала вона, ніби напоумлюючи його.

— Це нічого, навіть оригінально. Всі акселеранти в довжину, а ти в ширину.

І зареготав. І ще раз поцілував її в губи. Соловей нарешті розпробував голос і розсвистівся щосили. Ася з Олегом стояли й цілувалися, і старий сад обіймав їх гіллям, вітав солов'єм...

Кілька днів вона ходила очманіла. Навіть стала гірше записувати лекції — у найвідповідальнішому місці раптом заплюшувала очі і занурювалася в спогад про гострий запах зелені, свіжої землі, про Олегові губи, про його тривожні руки... Зі стипендії купила собі туфлі на високому каблучку і на цілу долоню вкоротила спідницю. Олег не з'являвся, користувався правом на вільне відвідування.

Якось вона побачила його на великій перерві. Олег стояв біля розкладу екзаменів і щось звідти випишував. Ася скромненько стала поруч.

— Не виникай,— спокійно сказав він.

Вона відійшла. «От і все... «Не виникай». Будь спокійний, я не виникну. Сама винна. Піддалася, пішла на принаду...»

Асине душевне здоров'я, добра рівновага допомогли їй і тут не зломитися. Важко, але воля є воля. Писала листи батькам — веселі, смішні,— і самій ставало легше. Іноді йшла в клуб, грала там на роялі. Музика також допомагала — спасибі мамі. І дивно — чим сумніші речі вона грала, тим легше їй ставало. Одне слово, оволоділа собою, випросталася.

Виробничу практику Ася пройшла в обчислювальному центрі (легко виконала і своє завдання, й Людине). На канікули, звичайно, до своїх. Запрошувала Люду з собою — та відмовилась: пообіцяла, мовляв, мамі.

Дома було чудово: цвіли рожі, душистий горошок дряпався по тину, гули бджоли, і все це плавало в солодкому густому запаху лип. Батьки були безмежно раді їй; Ася з сумом відзначила, як вони постаріли. Михайло Матвійович став погано чути, розмовляючи з дочкою, дивився на її губи, ловлячи на них обриси слів. Софія Савеліївна, хоча й молодша від нього, також змарніла, похитнулася. Обое вони сумували від самотності. «Перевестися на заочний?»— думала Ася, а сказати про це не наважувалася, щоб не вгадали її тривогу про них.

Відбиток невічності, вперше помічений нею на обличчях батьків, робив цю їхню зустріч особливо душевною. Знаючи, що їм не вистачає вражень, Ася говорила й говорила, розповідала про інститутські справи, про завдання, практику, викладачів, про навчальний план, спеціалізацію... Батько слухав тривожно й жадібно. В математиці дівчина явно його перегнала: в його часи вони й не чули про ті предмети, які читалися в Асі на факультеті. А вона відвідувала ще й семінари.. Мови програмування, системний аналіз, ергодична теорія — він і уявлення про них не мав! Він слухав дочку з побожністю. Час від часу казав що-небудь на зразок: «Якими ж велетенськими кроками йде в наші дні наука!»

На навчальний процес в інституті Ася дивилася тверезо, не випинаючи його недоліків, але й не приховуючи. Багато

розповідала про викладачів. Курс аналізу читав у них Терновський.

— Знаєте, він такий лощений-лощений, чисто стилига з минулого століття. Хлопці кажуть, що йому пасував би монокль. Спеціаліст, між іншим, досвідчений. Лекції читає чудово, легко записувати. Але дуже вже якось правильно, наче по книзі. Я особисто думаю, що з книги читати не треба, краще просто дати студентові підручник. Та інші зі мною не згодні, вони більше полюбляють конспект: все, що треба, є, чого не треба — викинуте. Мені Терновський подобається, проте не в усьому. Одного разу його підміняв Семен Петрович Співак — такий величезний, штани падають, рече, жартує. Не лекція — самі відступи. Мені сподобалось, а багатьом ні. Я б узагалі на місці викладачів читала самі відступи, а студентам давала б вільний час: нехай вчать по книзі. А то багато хто з викладачів виписують буквально те, що є в книжці, на класну дошку. Ніби те, що написане крейдою, краще від того, що надруковане в книзі. Білим по чорному краще, ніж чорним по білому. Я не згодна. А по відступах найголовніший майстер у нас Маркін. Він якось умудряється і весь матеріал вкласти і відступи. Людина дотепна, ми його жарти навіть записуємо, але неприємна. Дуже вже високо себе ставить — десь на сто п'ятнадцятому поверсі.

З викладачів Ася найчастіше згадувала Ніну Гнатівну Асташову:

— Оце жінка! Такою б я хотіла бути.

— Що ж у ній такого особливого? — ревниво запитувала мати.

— Чудовий педагог. Сувора, але справедлива. І видно одразу, що людина гаряча. Як би це пояснити? Сухувата, але запальна. Сухуватості їй би зменшити, а запалу залишити як є.

— Якого віку? — запитувала Софія Савеліївна.

— Немолода. Років сорок. Але така підтягнута, фігура — як струнка. В неї, між іншим, Маркін закоханий, тому взагалі років сорок п'ять. І хочеться ото йому робити себе смішним у такому віці? Не розумію.

— Сімейна? — продовжувала допитуватися Софія Савеліївна. Ідеал доччиного майбутнього її цікавив.

— Як сказати. Чоловіка немає; трое синів, і всі, здається, від різних батьків. У нас сміються: «Тричі мати-одиначка». А по-моєму, нічого смішного. Кожна жінка має право захотіти — і народити.

— Ну звичайно,— відповідала мати.— Я, як ти знаєш, не консерватор, але все-таки трое дітей від різних чоловіків — це, по-моєму, занадто...

— А що? Справляється, і права.

— А як наша знаменитість Завалішин?— запитував Михайло Матвійович.

— Кінчився.

— Як? Помер?

— Ні. Кінчився в науковому розумінні. Лекції, кажуть, читає добре. Не знаю, нашому потокові він не читав.

Розповідала Ася і про товаришів-студентів, про всіх, крім Олега Ракова. Найбільше про Люду Величко:

— Така сердечна, добра. Нічого не шкодує, все віддасть. По-моєму, доброта — найважливіше в людині. Важливіше, ніж здібності, ерудиція. Знання можна завжди набути, а доброту ні.

— А що, вона погано вчиться?— питав Михайло Матвійович.

— Посередньо. У нас взагалі важко вчитися, на кібернетиці, а в неї прогалини в підготовці. Плаче, як одержить двійку. Головне, через стипендію. Я її сюди хотіла привезти, підхарчувати. Худюща...

— Чого ж не привезла?

— Вона відмовилась. У неї також мама в провінції. І квиток дорого коштує.

— Наступного разу привозь. На квиток ми їй як-небудь нашкребемо...

Розповідала Ася і про Сергія Коха, повторювала його жарти, батьки сміялися.

— Він мене називає Анна Кареніна. Каже, що в тієї також була хода, яка на диво легко носила її повне тіло. Між іншим, тоді повнота не вважалася недоліком, мені б тоді й народитися...

— Подобається він тобі?— з особливою цікавістю питала Софія Савеліївна.

— Звичайно, подобається. Хороший товариш.

— А зовнішність?

— Нормальна.

— Наша дівчинка ще не прокинулась,— казала вона чоловікові наодинці.

Він мовчав, маючи сумнів, чи вдасться їхній дівчинці взагалі прокинутись і чи буде добре, якщо прокинеться... Дефіцит женихів дається взнаки в усіх поколіннях,

Канікули минули швидко. Восени Ася Уманська повернулася до Москви, відіспавшись, засмагнувши, врівноважившись. Люда Величко, навпаки, мала вигляд поганий — бліда, жовта. До матері чомусь не їздила, всі канікули просиділа в Москві. Обійнялися, розцілувалися. Люда — ось тобі й маєш! — заплакала.

— Що з тобою, Людашенько?

— Нічого, просто скучила. Ти мені, Асько, як мати. Не віриш?

Вночі Ася почула: плаче. Підійшла, присіла до неї на ліжко, погладила. Людині щоки, вуха, навіть плечі були мокрі від сліз.

— Ну що з тобою? Скажи!

— Асько, я попалася,— крізь ридання відповіла Люда. Он воно що... Не зрозуміти не можна було. Всі знали, що значить «попалася».

— Ну й дурна ж ти, — сказала Ася. — Тобі радіти треба, а не плакати.

Люда тупо на неї витріщилась.

— Звичайно, радіти! — повторила Ася.— Мати дитину — велике щастя!

Люді і в голову не приходив цей варіант — мати дитину. Аби тільки звільнитися від неї якнайпростіше і якнайдешевше! Вона вже довідалася про все у бувалих дівчат. Найдосвідченіший факультет — статистичний. Біль, кажуть, терпіти можна, тільки в консультацію не йди — там тебе одразу візьмуть на замітку, почнуть умовляти: народжуй, перший раз треба иароджувати. До того дотягнуть, що буде пізно.

— Я не тому плачу, що боюся, чи що, а тому...

І ще гіркіше заридала.

— А він, чоловік той, він на тобі не одружиться?— запитала Ася.

— Ні,— захитала головою Люда, і так розпачливо, що зразу стало ясно: не одружиться.

— Ну то й що? — мовила Ася.— Невже ми вдвох дитини не виховаємо? Усе-таки третій курс. У мене вільне відвідування, підвищена стипендія. Тобі також дадуть стипендію, ти тільки Сергію скажи все, як є, він людяний, зрозуміє. Підеш у декрет, потім дадуть академічну відпустку. Будемо сидіти по черзі — ти і я. Невже ми його не підніmemo? Асташова он трьох підняла.

— А хіба в гуртожитку з дітьми дозволяють?— сумнівалася Люда.

— А ми й питати не будемо. Народимо — і все. Не виселять же з міліціонером! Кімната на двох, поставимо ліжечко, тут, під стінкою, чудово поміститься. Сусіди заперечувати не будуть: з одного боку титан, з другого — душева. Отже, домовились?

— Домовились.

— А тепер чому ж плачеш?

— Тому.

Всю решту ночі Люда з Асею пробалакали. Лягли обидві на Асине ліжко, ширше, і все говорили, говорили, говорили як заведені. Лише одного Люда нізачо не хотіла сказати — від кого трапилась біда.

— Я його знаю?

— Знаєш, але я однаково не скажу. Все це кінчено, кінчено, ні в чому він не винен. Нічого він мені не обіцяв, нічим не заманював. Я, можна сказати, сама йому нав'язалась. Якщо хлопці визнають, що від нього, почнуть до нього приставати, пришиють персональну справу... Мені тоді не жити, прямо під метро.

Лише під самий ранок шепнула ім'я:

— Олег Раков.

— Ну що ж, — трохи помовчавши, сказала Ася. — Принаймні хоч дитинка буде гарна.

ВЕСНЯНА СЕСІЯ

Яке розбійницьке, яке передчасне літо!

Наприкінці травня вдарила тридцятиградусна спека. Вже почалася весняна сесія. Поспішно дочитувалися пропущені лекції, доскладалися заліки, змінювали один одного екзамени.

Зовні все йшло, як звичайно в сесію. Студенти юрмилися в коридорах, біля дверей аудиторій, де йшли екзамени. Хтось із цих дверей виходив, показуючи на пальцях одержану оцінку. Замість нього заходив той, хто ждав своєї черги, і боязко йшов до столу екзаменатора, вологими пальцями брав білет. Дехто в останньому приступі старанності хапався за конспект; інші лише рукою махали. Одне слово, все як звичайно, але в цю сесію все було задушливе, млосьне, знемагаюче від спеки.

Тільки-но закінчилася запізніла холоднеча, ще недавно падав сніг, лежав лід; студенти хвацько ковзалися по нака-таних доріжках, а професори боязко переставляли занімлі

ноги. Спека, що раптово наступила, навалилася грізною карою. Стомлені за зиму організми не встигли перебудуватися. Деякі слабенькі дівчата непритомніли, з цього стану їх виводили серією легеньких ляпасів (таку рекомендацію студенти видобули з якогось фільму, де для боротьби з непритомністю застосовували саме цей засіб). Всім було важко — і тим, хто давав ляпаси, і тим, хто їх діставав.

Головний корпус інституту — старовинна споруда із стінами півтораметрової товщини — ще сяк-так тримав прохолоду; в нових корпусах було просто нестерпно. Розпечені підвіконня пашіли жаром, як печі. Екзаменаційні відомості на чорних гарячих столах згорталися в трубки. До всього цього божевілля в деяких приміщеннях ще й палили...

Мабуть, через спеку ця сесія була як ніколи рясна на двійки. Студенти відповідали, витираючи піт хто хустинкою, хто рукавом, а хто й просто долонею, скаржилися на «розрідження мозку». У дівчат пливли вії і синьо-зелена облямівка очей. Розплавлені, змокрілі викладачі були не кращі: по тричі повторювали одне й те саме запитання, час від часу бігали до кранів обливати голову водою. Їм було ще важче, ніж студентам, хоча б тому, що вони довше сиділи в аудиторії.

Екзаменаційна сесія взагалі жахлива. Двічі на рік студенти, які увесь семестр майже не вчилися (писання конспектів і домашніх завдань не береться до уваги — це праця фізична, а не розумова), хапаються за науку і великими непрожованими шматками ковтають її. На виробництві це називається штурмівщиною і всіляко переслідується; у вузівському побуті штурмівщина узаконена, затверджена, піднесена в ранг ритуалу. Гріш ціна знанням, хапливо запхнутим у голову, — швидко набути, вони ще швидше вивітрюються...

І для викладача екзамен — найважчий, найвиснажливіший вид праці. Треба вмить переключатися з одного питання на інше, з одного студента на іншого, спостерігаючи одночасно за цілою групою. Особливо важко екзаменувати з математичних (взагалі точних) наук. Розмова ведеться на рівні не слів, а формул. Кожну з них треба уважно перевірити. Витримати це більше двох-трьох годин підряд майже неможливо, а доводиться ж і по десять, і по дванадцять!

Тепер, у цю весняну сесію, всім було як ніколи важко.

З викладачів кафедри Завалішина один лише сивий, підтягнутий Терновський, як завжди в строгому чорному

костюмі, екзаменував спокійно, розмірено, сповнений добро-
зичливої суворості. Коли знеможений студент сам випро-
шував двійку, Дмитро Сергійович не хапався за відомість,
як інші, а казав: «Не поспішайте, дайте відповідь ще на
одне питання». І лише переконавшись, що студент справді
нічого не знає, вдоволено казав: «Ну, тепер нам усе ясно».
Спека на нього не діяла («Людина з внутрішнім кондиці-
онером»,— сказав про нього Маркін).

Бачачи, як знемагають його колеги, совісний Емем при-
ходив на екзамени частіше звичайного. Як завжди, він
вступав у довготривалі, далекі від предмета бесіди зі сту-
дентами, плував їх, і без того очманілих, остаточно і навіть
один раз — усім на диво! — поставив четвірку. Одержати
четвірку в професора Завалішина було нечуваною справою
(він ставив, як відомо, самі п'ятірки); на того, хто одержав
четвірку, показували пальцями, і він навіть сам подумував
перездати кому-небудь іншому, щоб не бути для курсу по-
сміховиськом, але потім відхилив цю ідею як неконструк-
тивну.

Емем, повільний і абстрагований, розтікався мислю де
завгодно, приймав не більше двох-трьох студентів за зміну,
і жалюгідний струмочок п'ятірок, який точився з цього
джерела, не міг змінити загального розгромного рахунку:
близько тридцяти відсотків двійок! Від цих відсотків уже
почали згущатися хмари на обрії: чекали грози.

І справді, гроза довго чекати себе не примусила. Одного
ранку Емем, прийшовши на кафедру, виявив на своєму
столі папір. У вкрай безцеремонних висловах деканат про-
понував завідуючому кафедрою професору Завалішину не-
гайно відвітати про хід сесії і подати доповідну записку
про причини низької успішності. «У противному разі,— за-
кінчувався папір,— буде вжито заходів». Емем прочитав
документ і зблід так, що Лідія Михайлівна кинулася до
нього зі склянкою води:

— Що з вами, Микола Миколайовичу?

Він ловив губами вінця склянки, вода лилася на груди.

— Нічого-нічого, зараз минеться.

Хтось уже телефонував у медчастину — там було зайня-
то,— стукнув телефонною трубкою і лаявся. У Лідії Михай-
лівни знайшовся валокордин; тремтячими руками вона від-
рахувала каплі, налила забагато і виплеснула. Емем пожу-
вав губами і сказав:

— Не треба. Від хамства валокордин не допомагає.

Елла Денисова вигукнула:

— Це ви через той папірець? Киньте! Звичайно, неприємно, та не можна ж так переживати!

— В давні часи...— поволі, над силу вимовив Емем,— у давні часи...

Ніяк не міг закінчити. Зациквився.

— В давні часи,— підказав йому Паша Рубакін,— люди, очевидно, були краще виховані?

Емем заперечливо замотав головою і сказав зовсім чітко:

— В давні часи такий суб'єкт наказав би відшмагати мене на стайні.

— Заспокойтеся, Миколо Миколайовичу,— примирливо сказала Стелла,— їй-богу, нічого такого страшного не сталося. Ви перебільшуєте.

— Нічого страшного?— гаркнув Співак.— Дивіться, товариші, вже молодь не бачить у цьому махровому нахабстві нічого страшного! «Буде вжито заходів!» І це пишуть великій людині, вченому зі світовим ім'ям! І хто пише? Сопля, не гідна дихати з ним одним повітрям!

Швидкими кроками ввійшла Ніна Асташова. Схопила зі столу папір, швидко перебігла очима і, не розділяючи слів, сказала:

— Хам, сучий син, ідіот.

— Оце правильна реакція,— схвалив Співак.

Хтось встиг уже збігати за таксі. Миколу Миколайовича взяли попід руки, звели сходами, посадили в машину. Він опирався, бурмотів:

— Слово честі, дорогі мої, зі мною абсолютно нічого немає. Слово честі!

Маленький хлопчик дивився з очей старої людини.

— Ми вас відвеземо додому. І не смійте завтра приходити на роботу, чуєте?— сказала Ніна.

Емем покірливо заплющив очі. Він був якось не по-звичайному блідий, з жовтизною, і якось не по-звичайному старий. Ніна Асташова з Пашею Рубакіним довели його додому, підняли на ліфті і здали з рук на руки Одарці Степанівні. Загальними зусиллями поклали його в постіль. Він усе жалібно, по-хлопчачому примовляв:

— Слово честі, нічого немає. Справді нічого немає. Ну, я перебільшив. І не треба зі мною морочитись. Ну, будь ласка, мої дорогі.

Все ж Ніна викликала невідкладну. Лікар приїхав через півгодини — молодий, бородатий, непроникний. При загальній переважній більшості жінок у медицині лікарі-чоловіки, особливо молоді, здаються винятком і поводяться якось

підкреслено поважно. Він оглянув хворого, зміряв тиск і сказав:

— Нічого особливого. Серце працює непогано. Звичайно, є вікові зміни, проте підстав для хвилювання немає. Треба полежати днів зо два, зо три, і все налагодиться.

— Він дуже блідий,— сказала Ніна.

— Це від спеки. До речі, метео обіцяє похолодання.

Зробив про всяк випадок укол кордіаміну, сказав, що завтра прийде лікар з поліклініки, і пішов, ще раз повторивши:

— Підстав для хвилювання немає.

— Ну от, ви чули,— сказав Емем, остаточно опам'ятавшись,— нічого серйозного! Мені так соромно за цей переполох. Всіх потривожив.. Пробачте великодушно.

— Дайте спокій людині,— сказала Одарка Степанівна,— йому спати, а не ляжати. Старому-бо все чого.

Асташова з Рубакіним повернулися на кафедру, заспокоїли співробітників, які там зібралися: нічого серйозного, серце працює непогано. Лідія Михайлівна поривалася посидіти, доглянути Миколу Миколайовича, але її відмовили: вдача Одарки Степанівни була досить відома.

— Та не побивайтеся ви так, лікар каже: ніякої небезпеки,— сказала Ніна.

Хтось заходив, виходив, усі були стурбовані, навіть Кравцов. Кілька разів телефонували на квартиру, довідувалися про здоров'я. Одарка Степанівна була невдоволена, що дзвонять:

— Дрімає. А ви тарарам. Коли що, сама подзвоню.

Сиділи довго, ніяк не розходилися. Вже закінчився останній екзамен, заповнена остання відомість. Двійок виявилось менше, ніж в інші дні.

— Зуб притупився,— сказала Стелла, проте якось замислено.

Дехто пішов, стомившись за каторжний день. На кафедрі лишилися декілька чоловік, вони також стомилися, настільки стомилися, що вже втратили лік часу: все вже байдуже. Інколи після надмірної втоми людина впадає в такий анабіоз.

Всі були пригнічені, розмовляли тихими голосами, в стані якоїсь незлобивої образи один на одного. Чекали дзвінка — його не було. Здрігалися від найменшого шуму. Вечір був задушливий і важкий, десь далеко гримів грім, блимали блискавиці.

— Якби хоч похолоднішало! — благально сказала Елла,

— Нам-то що,— заперечила Стелла з м'якою сварливістю,— на нас можна і воду возити. А йому як?

— Ні, все-таки, товариші жінки,— тихо сказав Співак,— нічого ви не розумієте.

Тихий Співак — у цьому було навіть щось таке, що лякає.

Знову змигнули блискавиці, тихо рокотнув грім.

На кафедрі було темно. Світлоока, задушлива ніч стояла за вікнами в інститутському саду. Ні шереху, ні вітереця. На тлі цієї напруженої тиші несподівано заспівав Паша Рубакін. Він співав без слів якусь журливу мелодію, можливо, власний витвір.

В коридорі почулися кроки командора. Виявилося — не командора, а коменданта.

— Громадяни, прошу очистити приміщення,— сказав він гранітним басом. — Будинок закривається.

Вийшли на вулицю. Задуха пахла сіном і пилюкою. Нижній запах сіна зміщувався з шерхлим, грубим запахом пилюки, потривоженої, піднятої в повітря землі. Гроза віддалялася, не принісши полегкості. Вгорі в просвітах між хмарами поблискували невиразні зірки. Завтра, мабуть, знову буде спека...

Розходитись не хотілось, але розійшлися.

...А назавтра вранці на кафедру подзвонила Одарка Степанівна і приголомшеним, але твердим голосом повідомила:

— Микола Миколайович помер.

— Як, що?? Не може бути!

Всі, хто був на кафедрі, стрімголов помчали на квартиру. Попереду бігла Елла Денисова і бурмотіла:

— Я казала, я казала...

Що вона казала, було неясно, та ніхто їй не заперечував.

Двері з квартири на сходи були навстіж відчинені, дзеркало в передпокої завішано чорним.

Микола Миколайович лежав на своєму ліжку попелясто-блідий, але впізнаний. На його щоці коливалася, ніби від дихання, тополина пушинка. Обличчя було спокійне, уважне, очі заплушені. Люди з'юрмилися біля небіжчика, а він ворушив пушинкою, дихав, і ніхто не посмів зняти з нього цю пушинку.

— Вночі ходила-ходила, слухаю: дрімає,— казала Одарка Степанівна. — Дрімає, і слава богу. Думаю, не будити. Вранці прийшла, а він помер. Раніше таких бог, казали, любить. Послав йому смерть легку. Кожному б так, гріх жалітися.

Вона не плакала, тільки частіше, ніж треба, поправляла чорну хустинку, якою, незважаючи на спеку, запнулася. Хустинка сповзала, відкриваючи горду перламутрову сивину.

Люди стояли біля ліжка, схиливши голови, опустивши руки. Смерть завжди приголомшує, раптова смерть — удвічі. Всі ще вчора бачили небіжчика, чули його голос, і розум відмовлявся прийняти факт.

Дихнуло вітром, двері хряпнули. Враз, не тихо, як усі, а рвучко вбігла Майка Дудорова, впала на коліна поруч з ліжком і почала цілувати-цілувати мертве обличчя. В цих шалених безслізних поцілунках було щось божевільне. Час од часу вона підводила голову, оглядала всіх диким поглядом і знову припадала до померлого.

— Встань, артистка, — сказала, підійшовши до неї, Одарка Степанівна.

Майка злякано встала, вийняла хустку, заховала в неї лице.

— Нічого хусткою, відкрійся, яка є, — гримнула Одарка Степанівна. — Твого тут також докладено.

Майка кинула хустку, вчепилася собі в волосся і почала кричати. Кричала вона без слів, на одній ноті. Це було по-справжньому страшно.

— Майє, ану замовкни! — наказав її колишній начальник Петро Гаврилович, взяв її під руку і вивів з квартири.

Вона впиралася, хапалася за кожен одвірок. Після крику Майки заплакали жінки — Елла, Стелла, Лідія Михайлівна. Ніна Асташова стояла збоку з обличчям, яке смикалося і було зле.

Почувся шум, грюкнули двері, зайшли лікар і двоє кременних санітарів з ношами. Ноші зі стуком поставили на підлогу. Обличчя й тіло Емема закрили простирадлом.

— Ану розступіться! — голосно говорили санітари, йдучи коридором.

Квартира спорожніла... Пушинки тополі блукали по паркету.

Похорон був урочистий: помер відомий вчений, найстарший співробітник інституту. Домовина, оббита червоним, стояла в приміщенні клубу. Все було як належить: почесна варта, червоно-чорні пов'язки на рукавах, тихий і чіткий ритуал зміни (змінюючий стає за плечем змінюваного). Зімкнуті губи, серйозні обличчя. Оркестр, гори квітів, вінки із стрічками — червоними, білими, чорними... 3-за квітів

ледь виднілося обличчя покійного, яке вже змінилося, стало червоно-синім біля вух...

Почався траурний мітинг. Виголошувалися, як належить, промови про величезний внесок покійного в світову науку; всі вони починалися однаково: «Смерть вирвала з наших лав...»

Майка Дудорова, вся в чорному, заплакана, розпухла, сиділа на стільці біля самої домовини: її чоловік, сгруктий, смаглявий, з незворушним лицем, час від часу підносив їй склянку з водою; з якоюсь дивною ненавистю вона ту склянку відштовхувала. Тонкими пальцями, побілілими на кінцях, вона судорожно трималася за кумачевий край домовини. Лідія Михайлівна, страшна в своєму горі, тремтіла й кусала пальці, ховаючись за порт'єрою. Одарка Степанівна у великій чорній хустці з бахромою стояла струнко і після кожної промови хрестилася.

Останнім від колективу кафедри виступав Кравцов, в міру сумно, в міру врівноважено, в міру оптимістично. Наприкінці своєї промови він обіцяв «високо піднести прапор, що випав з рук покійного Миколи Миколайовича».

Ніна Асташова підняла руку:

— Дозвольте мені сказати кілька слів.

Розпорядник відповів:

— Але ж від кафедри уже був виступ.

— Я не від кафедри, я від себе.

— Дайте їй слово,— занепокоїлися в залі.

Ніна вийшла на трибуну дуже бліда (не смаглява, а жовта), поторкала мізинцем мікрофон і нетвердо сказала:

— Тут багато говорили про наукові заслуги професора Завалішина. Безумовно, вони були великі. Та, по-моєму, найголовніше те, що він був людиною. Більше того: він був хорошою людиною, сердечною, уважною, доброю, совісною. Ми ще не усвідомили до кінця, ми ще усвідомимо, чим він для нас був. Зле слово, вимовлене навіть без наміру, може вбити. Добре слово — це добра справа. Скільки добрих слів чули ми від Миколи Миколайовича! Давайте їх згадаємо.

Ніна замовкла. Мовчали всі в залі. Мовчання тривало з хвилину, але, як завжди в таких випадках, здавалося довгим. Ніна зійшла з кафедри. Одарка Степанівна заплакала. Розпорядник подав знак. Почалося винесення тіла. В інститутському дворі люди вантажили вінки, розсідалися по машинах.

Після смерті Миколи Миколайовича наша кафедра мовби осиротіла. Хоч як мало останнім часом займався він справами, а помер — і вийшло: без нього як без рук. Вірніше, без душі. Якийсь настрій від нього йшов — високої духовності, чи що. І ще обачність. Думати над кожним питанням, перш ніж висловитися з нього. Уникати категоричності. Перед тим як судити інших, спитати себе: чи правий я сам? Мені особисто цієї обачності завжди не вистачало. Втім, можливо, це мені тепер так здавалося. За життя Емема мені ця його манера видавалася нудною.

Місце завідуючого поки що було вакантне. Виконуючим обов'язки (ВО), звичайно, призначили Кравцова. Спочатку ніхто не сумнівався, що саме він буде завідуючим, та потім поповзли чутки, що його кандидатуру не хочуть затверджувати (не має, мовляв, докторського ступеня) і нібито ректорат схиляється на користь іншого варіанта. Якийсь професор, доктор зі сторони. Прізвище Флягін нікому нічого не говорило; Співак побіжно бачив його статейку в журналі «Проблеми кібернетики» і відгукувався про неї зневажливо: «Звичайний виріб на мікротемі». Та у нас в інституті, як і в багатьох інших закладах, був хронічний дефіцит докторів — помирали швидше, ніж розмножувалися. Про Флягіна розповідали, буцімто в своєму колишньому інституті він не жжився через склочність свого характеру, проте поінформованість тих, хто про це казав, була під знаком запитання — відомості вони одержали з третіх рук. Одне слово, Флягін був «темною конячкою», як сказав Маркін. Кравцов був принаймні звичний, і, мабуть, краще б він лишався завідуючим. Сам він якось по-дитячому надувся, образився на начальство, став рідше бувати на кафедрі, справам оголосив бойкот. Фактично завідувати кафедрою стала Лідія Михайлівна, яка намагалася ні в чому не міняти традицій, які склалися, з тією лише різницею, що засідання кафедри проходили тепер діловито, сухо й коротко. Головував коли хто. Здавалося б, чого краще? А ось засумували ми за тягучими засіданнями зі сплячим Емемом за богатирським столом, за його пробудженнями й репліками, за його туманними, загадковими промовами.

Загалом, неладно було на кафедрі. Все ще справно читалися лекції, велися практичні заняття. Петро Гаврилович воював зі студентами в лабораторії, але якийсь живий

дух вивітрився. Ми висихали, як труп комахи,— обриси ті самі, а життя немає.

А втім, можливо, мені це так здавалося, тому що перший час по смерті Емема я опинилася в більш тісному спілкуванні з ним, ніж усі попередні роки. Справа в тому, що Кравцов запропонував мені, як найближчій учениці покійного, очолити комісію по науковій спадщині М. М. Завалішина, і я погодилася. Скільки разів я потім шкодувала, що погодилася!

Почалося з того, що тижнів через два після похорону до мене з'явився Паша Рубакін (другий і, як потім виявилось, останній член комісії). Він, кречнувши, скинув з плечей по рюкзаку. Йшов дощ, рюкзаки були мокрі, і від кожного з них натекла на підлогу маленька калюжка.

— Приніс,— сказав Паша ніби з глибини незримого колодязя.

— Що це?

— Наукова спадщина професора Завалішина. Щось на зразок рукописів майя. Я дивився— нічого не зрозумів. Ножі, ножі... Можливо, це вид ідеографічного письма? В цих ножах, безперечно, є ідея, тільки яка? До речі, рукописи майя були прочитані за допомогою машини. Якщо треба скласти програму— я готовий.

— Дякую, Пашо,— сказала я.— Подивлюсь, постараюсь розібратися поки що без машини.

Він трусонув мокрим волоссям, бризкаючи кругом себе, як пес, що обтрушується. Тут би йому й піти, а він усе стояв, ніби чекав когось. Моє ставлення до Паші складне: суміш антипатії і жалості. Зараз переважала жалість.

— Сідайте, Пашо,— запропонувала я. Розмовляти з ним не входило в мої плани, та що вдієш. Людина принесла рюкзаки, трудилася.

Він з готовністю сів, витяг ноги у величезних кедах. Одразу було видно, що короткою розмовою не обійдеться: він явно настроївся на спілкування. Я зі страхом помітила, які чіткі рубчасті сліди залишив він на паркеті— прямо для детективного роману. Страх був перед Сайкінім. Натирання підлоги— його добровільний обов'язок; він же присвоїв собі прерогативу влаштовувати мені прорухани за кожне порушення чистоти...

Тут я подумки збунтувалася проти влади Олександра Григоровича. Всі жінки заздять мені: «Ах, він звільнив вас від господарства! Яка щаслива!» Ніхто не знає, що разом з турботами я віддала своє право бути хазяйкою

в своєму домі. Запрошувати гостей з ногами будь-якого розміру...

Ці бунтарські думки долали мене, поки я оглядала величезні кеди Паші Рубакіна і шкоду, якої вони завдали. Та одразу опам'яталася. Старшенький мій, радість моя! Нехай командує скільки захоче! Повинен же він щось мати замість безтурботної юності, яку ми з хлопчиками в нього відібрали...

— Ну як справи? — запитала я Пашу Рубакіна.

Він тільки й чекав цього.

— Власне кажучи, в даний час я буквально перебуваю в стадії перелому. Я цілком зайнятий питанням про стосунки науки і мистецтва. Мені важливо з'ясувати, чи є вони стосунками мирного співробітництва, суперництва, конфлікту чи підпорядкування. Це питання категоріальне. Поки я його не вирішу, я не можу перейти до наступного.

— А яке наступне? — запитала я, симулюючи інтерес.

— Питання про пріоритет моралі. Мої особисто попередні міркування зводяться до того, що гегемоном у науково-технічній революції повинна бути мораль. Не етика, як вважають деякі думофіли (я також думофіл), а саме мораль.

— Пробачте, не бачу різниці.

— Різниця величезна і очевидна. Аморальний вчинок і аетичний — хіба ви не чуєте різниці? До речі, такого слова «аетичний» немає, я вже перевіряв у словниках. Вважайте, що я його винайшов.

Я мовчала явно несхвально, а йому явно не хотілося йти. Потреба виговоритися просто лізла назовні з його непрозорих очей.

— Ніно Гнатівно, ви не повірите, але смерть Миколи Миколайовича була для мене особистою трагедією. На кафедрі стало пусто, буквально немає з ким поговорити на загальні теми. Всі схибнулися на спеціальних. Я в цьому плані сподівався на вас.

— А які загальні теми вас цікавлять?

Паша пожвавішав:

— Багато які. Можу запропонувати на вибір цілу сукупність тем. Приміром, останнім часом я впритул працюю над новою теорією відчуттів. Розумієте, ідея в тому, що ми відчуваємо не одним якимсь органом, а всіма одразу і, крім того, ще й історією свого організму. В його клітинах фіксуються сприйняті образи, формується пам'ять тіла, на зразок пам'яті ЕОМ, на магнітному барабані, або фотопам'яті, яку ще треба розробити. Все це разом заведено вважати

душею. Душа резонує у відповідь на сигнали зовнішнього світу, виникає думка-почуття, що циркулює по яточках чи регістрах пам'яті. Виходить дуже цілісно. Розумієте, в моїй трактовці тіло стає духовним, а душа — матеріальною. Усі суперечки щодо первинності того чи іншого відпадають — адже вони виходили з їхнього протиставлення. Що було раніше: курка чи яйце? В моїй концепції такого питання виникнути не може: яйце є курка, а курка є яйце...

Я мовчала. Все це було на зразок вінегрету з шматочків чогось уже читаного, приправленого майонезом власного Пашиного мутнодумства...

— Ну, що ви на це скажете? — з надією запитав він.

— На «це» я нічого не скажу, «цього» просто немає. Ви чогось там начиталися, як слід не перетравили...

Паша образився:

— Я ніколи нічого не читаю, намагаюся мислити сам. Ну, я бачу, мою надію на вас доведеться відкинути.

— А ви розповідали ці свої ідеї Миколі Миколайовичу? — запитала я.

— Розповідав серед багатьох інших.

— І що він сказав?

— Дуже цікаво. Треба розвинути.

— Боюся, даремно він подав вам надію. Пробачте, Пашо, але ваша філософія стоїть на рівні найжалюгіднішого дилетантизму. Справжня філософія — це наука, не менш складна і розгалужена, ніж наша з вами математика. Щоб сказати щось нове в галузі філософії, треба насамперед знати, що робили люди до вас, над чим вони думали, яких висновків доходили...

І таке інше, і таке інше. Я сама розуміла, що говорю надто загально, лекційно і, загалом, непереконаливо. Мені здавалося, що моїми вустами говорить Радій Юр'єв... Пристрасть до самодіяльної думки, якщо вона вже є в людині, вмовляннями не перебивається. Йї треба дати википіти або перебити чимось рівнозначним. Хоч би він закохався, чи що...

Він дивився на мене із скептичним осудом. Я не вгамовувалася:

— Давайте міркувати за аналогією. Уявіть, що якийсь неук, який ні бельмеса не тямить у математиці, прийде до нас на кафедру і запропонує нам свою теорію оптимального управління. Що ми йому скажемо? Іди, голубчику, спершу повчись, почитай книжки...

Тьмяні Пашині очі загорілися червонястим вогнем:

— Це в так скажете! А я йому скажу: молодець! Тільки свіжий розум, не зіпсований освітою, може народити щось воістину нове...

Слівце «воістину» мене покорило. Який пророк у джипсах! Можливо, тому я сказала сердитіше, ніж хотіла б:

— Ви похваляєтесь, що ніколи нічого не читаете, але «Батьки і діти» у школі ви мимоволі прочитали і тепер невдало наслідуете Базарова. Ви крихітний Базаров наших днів, який абияк навчився програмувати. І якщо ви справді проти всякої науки...

— Протї! — охоче підтвердив Паша.

— ..то навіщо ви нею займаєтесь? Навіщо псуєте свіжі голови студентів освітою?

— Виключно через слабохарактерність! — радісно сказав Паша.— Я давно кажу, що мене треба мітлою гнати з інституту!

— Почекайте до конкурсу, — сказала я нелюб'язно, — у вас будуть усі можливості виступити проти своєї кандидатури.

— Я вже про це думав. Лихо в тому, що я, як молодий спеціаліст, переобранню по конкурсу не підлягаю.

Він мені набрид зі своїми кедами, сплутаним волоссям і каламутними думками, яким гріш ціна. Я в принципі нічого не маю проти довгого волосся у чоловіків, проте тільки тоді, коли воно чисто вимите, а Паша миттям голови не зловживає. Пахло від нього, як від мокрого собаки. А головне, сенсу від нашої розмови не було ніякого. Для Паші характерне почуття абсолютної розумової переваги над будь-яким співрозмовником: лише той ціниться, який йому підтакує. Я замовкла, чекаючи, коли він піде. Разом з роздратуванням дивним чином зростала жалість...

Стукнули входні двері — прийшов Сайкін. «Дістанеться мені за брудний паркет»,— подумала я. Всупереч сподіванню Сайкін зайшов веселий, люб'язний, мило привітався з Пашею Рубакіним і зупинився з виразом дитячої відвертості, рідкісної тепер на його дорослому обличчі.

— Пашо, познайомтесь, це мій старший син.

— Олександр Григорович,— відрекомендувався Сайкін, подаючи йому руку.

— Павло Васильович.

— Дуже приємно.

— Взаємно. До речі, Олександрє Григоровичу, ви не в курсі справи щодо успіхів нашої збірної з шахів?

— Певна річ, у курсі.

І завів. У всіх подробицях: хто, коли, з ким, дебют, цейт-нот...

У шахах я, як більшість жінок, нічого не тямлю.

— Ну добре, бесідуєте, а я тим часом приготую вам чай.

«Дивна ситуація,— думала я, надіваючи фартуха на кухню,— я готую Сайкіну чай». Як правило, не я його, а він мене годує. Навіть тепер, коли хлопчики в таборі, я відносно вільна, а в нього екзамени. Міркуючи по-емерівськи, чи права я?

Готуючи чай і роблячи бутерброди (вони, звичайно, падали маслом донизу), я остаточно переконалася, що не права і взагалі мерзотниця.

Я зайшла до хлопців, штовхаючи перед собою псевдо-елегантний столик на колесах для одного-двох гостей (потуга на «гарне життя», нещодавно опанована нашою меблевою промисловістю, ціна сорок п'ять карбованців). Столик був кульгавий і перекошений, і, поки я його везла, чай виплескувався з чашок. Сайкін сидів, перекинувши довгу ногу через бильце крісла. Розмова у них велась дуже жвава, на цей раз про квазари і пульсари. Я поставила перед ними столик і зовсім невишукано стала зливати чай з блюдечок назад у чашки.

— Спасибі, мамо,— недбало мовив Сайкін.

«Ого!» — подумала я, залишила їх розмовляти й пішла на кухню, почувавши себе жінкою і знаючи своє місце. Вперше я відчула не розумом, а почуттям, що Сайкін чоловік і, можливо, скоро піде від мене в своє чоловіче життя, одружиться, заведе сім'ю... Добре буде його дружині, але мені без нього буде погано...

Паша Рубакін пішов близько одинадцятої, цілковито зачарувавши Сайкіна (чим?) і пообіцявши заходити ще, очевидно, вже до нього, не до мене.

— Маленький, лягай спати,— сказала я Сайкіну,— завтра у тебе важкий день.

І справді, день передбачався для нього важкий: екзамен з фізики. Ставши навшпиньки, я поцілувала свого «маленького». Він поблажливо відповів мені поцілунком:

— На добраніч, мамо.

Лишившись сама, я взялася за рюкзаки. Вони були ледь вологі і такі важкі, ніби набиті цеглою чи залізом (цікаво, що найлегше, папір, стає найважчим, коли його багато). З хвилюванням я почала проглядати їхній зміст. Папери, папери, папери — різних форматів, різного кольору і якості. Одні були зібрані в папки, інші скріплені, треті просто

навалом. Ні нумерації, ні дат. Траплялися серед них і зошити — шкільні, цератові, канцелярські. Усе це пахло пилом і тліном, і все це мені треба була розібрати, привести до ладу. У мене навіть серце занило. Найнеприємнішим видалась мені велика кількість малюнків, зокрема ножів, чудово виконаних. Подумати лишень, лагідний Емем, мухи не скривдить — і раптом наодинці з собою ножі...

Було пізно. Я згадала, що ранок мудріший від вечора, відкрила шафу для одягу і висипала вміст рюкзаків на нижню полицю. Лягла я спати з відчуттям чужої присутності в кімнаті. Уві сні я бачила Емема, який стояв біля шафи, відкривши дверцята й нахилившись над своєю спадщиною. Я йому сказала: «Слава богу, тепер ви самі займаєтесь своїми ножами». Він випростався, похитав головою і пішов кризь стіну.

На другий день я почала розбирати папери. Наступні кілька місяців я продовжувала їх розбирати. Робота, відверто кажучи, не з легких. Інколи в мене просто руки опускалися. Почерк у Емема завжди був нерозбірливий і дрібний, а за останні роки іще здрібнів і ніби всох. Судячи з почерку, всі папери, які дісталися мені, належали саме до останніх років. Та справа не в почерку.

Природно, найперше я взялася за матеріали наукового змісту. У спадщині було багато аркушів, геть укритих формулами, із скупими вставками на зразок «але враховуючи (27)», «таким чином», «звідки» і т. ін. Читати такі тексти ми, професіонали, вже звикли, та, відверто кажучи, це завжди неприємно по інтенсивності розумових зусиль, що потребуються для їх подолання. Кожен перехід як перевал. Можливо, для мене читання математичних текстів тому так неприємне, що я бездарна? Але я говорила з багатьма товаришами, і всі вони чесно признаються: важко. Тут треба не просто читати, а робити слідом за автором усі його перетворення, перевіряти їх на папері, відтворюючи опущені подробиці. Особливо мене дратує, коли який-небудь мудрований фортель супроводжується словами: «...легко побачити, що...»: саме тут і просидиш інколи цілих півдня, намагаючись «легко побачити». Нелегко буває пояснити каторжність нашої роботи гуманітарію. Читати науковий текст у будь-якій галузі нелегко, потребуються зусилля, але в нас треба, так би мовити, друге зусилля...

Одне слово, взялася я за читання емеївських матеріалів із зрозумілим небажанням, переборюючи себе. На мій подив, виявилось, що читати їх зовсім не важко — справді,

все було «легко побачити». Надто легко... Читаючи ті аркуші, я, на жаль, не змогла знайти в них майже нічого нового. Автор, мабуть, лише переспівував, повторював самого себе. Суцільно йшли одна за одною занадто детальні нудні викладки. Старомодна манера писати не в компактній матричній, а в скалярній, розгорнутій формі надавала їм подобу обсягу за майже повною відсутністю змісту. Все це було схоже на мильну бульбашку, але без її блиску. Інколи на полях траплялися вигуки типу «боже, яка нісенітниця!» або «сором і ганьба!» — з чого було видно, що й сам автор не дуже-то тишився від своїх робіт...

Минали дні за днями, але нічого хоч трохи цікавого мені знайти не щастило. Це були, по суті, його давні роботи, інколи з незначними, до речі зовсім не потрібними, узагальненнями. Формули, очевидно, писалися з тією самою автоматичністю, з якою малювалися ножи...

Пам'ятаю, Льоля розповідала мені про відоме в медицині явище фантомних болів, коли в людини гостро, нестерпно болить ампутована кінцівка. Вона це розповідала у зв'язку із своїм ставленням до колишнього чоловіка.

Тепер за якоюсь (можливо, зворотною?) асоціацією я згадала про фантомні болі, розбираючись у спробах Емема творити. Відчуття творчості не забуте, але основа, де воно зароджується, відсутня.

Врешті-решт, прочитавши уважно всі уривки, замітки і проби, які складають «наукову спадщину професора Завалішина», я занепала духом. Публікувати тут, власне, нічого.

А який же був талант! Феномен, раритет. Місце йому було б у якійсь науковій кунсткамері. Ні в кого не зустрічала я такого миттєвого сприйняття, такого своєрідного, яскравого ходу думки. «Науковий ферзь, — казав про нього Льова Маркін, — ми всі перед ним пішаки». Треба було самому поламати голову над якою-небудь упертою проблемою, щоб належним чином оцінити несподіваний блиск і грацію, з якою її вирішував Емем.

Найбільше мене в ньому вражала повна відсутність інерції, постійна готовність включити думку. Ми, звичайні люди, зволікаємо перед розумовим зусиллям, як купальщик вагається перед тим, як увійти в холодну воду. Емем стрибав у думку сторч головою.

Всі ми, його співробітники, звикли думати, що ми — це одне, а він — зовсім інше. Він, як казав той-таки Маркін, «походив від іншої мавпи».

Свого часу він дав мені тему кандидатської дисертації. Я зробила що змогла, принесла йому. Він прочитав, похвалив, але сказав: «Тут можна було б обійтися простішим апаратом». Взяв ручку і за чверть години, ніби граючись, накидав на трьох сторінках те, що в мене було на ста двадцяти...

Пам'ятаю відчуття розчавленості, з яким я від нього пішла. Звичайно, свої сто двадцять сторінок я знищила. А його дорогоцінні три зберегла. Виявилось, що тут він несподівано винайшов зовсім новий метод, який був застосований далеко за межами моєї вузької теми. Від неї, остогидлої, я звернулася до іншої і, користуючись методом Емема, за рік написала роботу, яка, мабуть, тягла на дисертацію. Треба було принести її на суд наукового керівника. Але тут саме померла Ніна Пилипівна; Микола Миколайович, спалений горем, став для мене недосяжним, як і для всіх інших. Він почав затинатися, дивився крізь людей. На мої несміливі прохання подивитися дисертацію він відповідав: «Так-так, коли-небудь займемось»,— і навіть нібито став мене уникати.

Тим часом на факультеті мене підганяли із захистом (займаючи посаду доцента, я не мала вченого ступеня). Я зробила, очевидно, правильно (хоча в якійсь мірі і безпринципно), залишивши Емема в спокої. Без нього підібрали опонентів, розіслали автореферат, одержали відгуки (всі позитивні). Звичайно, в тексті я посилялася на те, що метод був запропонований моїм науковим керівником, але всі дружно хвалили мене саме за метод! Захистила я вдало, пройшла одностайно, але почуття незадоволення і невиразної вини мене не полишало. На моєму захисті Емем був присутній, виступив і також мене підніс, особливо за самостійність. З його виступу було ясно, що дисертації він так і не читав, а про свою ідею, покладену в її основу, геть забув. У мене на все життя залишилося відчуття, що я в якійсь мірі його обікрала, а він навіть не помітив — такий безмірно багатий був!

Не тільки я, всі ми, його співробітники, були впевнені, що його внутрішні запаси невичерпні. Те, що за останні роки в нього майже не було публікацій, ми пояснювали тим, що він працює над якоюсь дуже важливою проблемою і не поспішає обнародувати результати, які, безперечно, складуть епоху в науці. Ми — це старожили кафедри, які знали Емема в епоху його розквіту. Молоді схильні були під-

жартовувати з нього, але, дивлячись на нас, проймалися повагою.

Що ж виявилось? Спадщини наукової немає, як кажуть, «пуста безліч». Я терпляче продовжувала пошуки, не втрачаючи надії набрати хоча б на скромний посмертний збірник.

Якось мою увагу привернули ніби знайомі формули; в інших позначках я не зразу їх упізнала. Вчиталася, вдумалася і переконалася, що Емем (звичайно, без наміру) відтворив у своїх спробах творити деякі фрагменти моєї дисертації. Мене він тоді не слухав, відгук написав, не читаючи роботи, під час захисту спав... Можливо, тут було щось на зразок гіпнопедії (навчання під час сну)? Ні, найімовірніше, до цього він дійшов самостійно, незалежно від мене. Раніше від мене чи пізніше? Це дослідити було вже неможливо. Якщо раніше, то я здійснила мимовільний плагіат.

Одна з найсумніших речей, які зустрічаються в науковій роботі,— мимовільне перехрещення результатів. Людина працює над проблемою інколи роками, а тоді виявляється, що її результати вже хтось одержав. У нас це називається «потоптали пасовисько». Той, чие пасовисько потоптали, намагається триматися браво, береться за нову тему. В моєму випадку неясно було, хто чие пасовисько потоптав (до того ж, лише діляночку, а не все пасовисько), проте мені було тяжко й гірко... Головним чином тому, що Емем, який завжди стояв наді мною в недосяжності, тут виявився нарівні зі мною... Признаватися в моєму відкритті не мало сенсу (це було б схоже на те, як інколи студент приходиться до екзаменатора з проханням знизити оцінку; такі дивацькі акції хоча й рідко, але бувають). Так чи інак, публікувати знайдене не було сенсу.

Отже, на посмертний збірник, хоч як крути, матеріалу не набиралося. Слава богу, на кафедрі мене не підганяли. Кравцову було не до мене з моєю комісією: він уже трищав крилами, підшуковуючи собі іншу роботу. А я довгими годинами сиділа й сиділа над паперами професора Завалішина...

Річ у тому, що в цих паперах поруч з науковими замітками я знайшла записи зовсім іншого плану. Розрізнені, не датовані, невизначені за жанром — щось середнє між щоденником і мемуарами,— вони привернули мою увагу гостро і якось хворобливо. В цих записах Емем бесідував сам з собою, роздумував, дивувався, звертався до минулого — особливо настійливо до дитинства. Записи були різні за

обсягом, тематикою, інтонацією. Траплялися більш чи менш цільні, на кілька сторінок; були й зовсім невеличкі уривки, два-три рядки, що тонули в ножах; їх важко було датувати навіть приблизно. Була серія записів на теми педагогіки вищої школи, освіти й виховання. Можливо, дещо з цієї серії можна буде включити в збірник?

Читати чужі інтимні записи (особливо близької людини, а Емем був мені все-таки близький!) цікаво, але й соромно, ніби підглядаєш у замкову щілину. Весь час, поки я розбирала записи (інколи з лупою — так сліпо це було написано!), мене мучило почуття незручності й вини. Хоча за своїм становищем я не тільки мала право, але й зобов'язана читати все. Паша Рубакін неодноразово пропонував мені свою допомогу, та я з самого початку відмовилася від неї, і добре зробила.

З ОСОБИСТИХ ЗАПИСІВ М. М. ЗАВАЛІШИНА

Буває, людині здається, що її душа зароговіла, а насправді виявляється — ні.

Знову приходила Майя. Співала під гітару «Ні, не любив він...» Я був розчулений, мало не розплакався.

— Що з вами, дядю тату?

Обіймає, поруч щока, сама плаче.

Чи маю я право засуджувати її?

Сказано: «Не судіть, то й судимі не будете». Неправильно. Всі ми судимо, і всі судимі.

Добре, що наші думки і стіни будинків непрозорі і люди не знають, що про них думають і що говорять позаочі.

Старечі мрії: як би хотілося покласти комусь голову на коліна і щоб мені її гладили. Проте згадую, що лисий, і з жахом цю думку відкидаю.

Хтось сказав: трагедія старості не в тому, що старієш, а в тому, що лишаєшся молодим.

Інститут. Іду вниз по сходах, сходинки слизькі, кудись пливуть. Повз біжать-миготять молоді, їх багато. Відступають, пропускають мене вперед або ввічливо переганяють. Сам.

Стіна ввічливості навколо людини посилює її самотність. Якби мене штовхнули чи облаяли, мені було б легше.

Вся моя біда — немає співлюдини (Mitmensch німецькою «близький», буквально «співлюдина»). Адже ж були в мене співлюди. Як і коли я їх розгубив?

Де б я не був, мое становище почесне, але одиничне. Я не буваю рядовим членом жодного колективу. На кафедрі мене поважають, навіть, мабуть, люблять (по-своєму, буркотливо, насмішкувато). Та я сам, існую в єдиному екземплярі.

Колеги-професори? Всі вони з дружинами, із сім'ями, впорядкованими квартирами. Майже у всіх машини, багато хто з них мріє про гаражі. І серед них я один, відокремлений.

Якось їхав у автобусі. Передмістя, невисокі будинки з телевізійними хрестами. Всі хрести стоять паралельно один до одного, і лише один, мов п'яний, стирчить навмання, під кутом до решти. Я — такий хрест.

Ніколи я не беру участі в кафедральних або інститутських збіговиськах. Один-єдиний раз як виняток поїхав на екскурсію теплоходом. Сидів сам у кріслі. Злиття з іншими не вийшло, але був радий, що поїхав. Незабутнє відчуття душевної відради. Щось мене відпустило.

На кормі танці. Танцюють самі жінки, серед них Лідія Михайлівна. Як вона хвацько танцювала, з яким вогнем!

Я з дитинства дикунською любов'ю любив вогонь — багаття. Збереш палички, бадилля, суху траву, підпалиш газету. Полум'я на сонці спочатку невидиме, блідо-синювате, з димком, лише газета скручується, чорніє по краях. Якщо кинути у вогнище гілочку хвої, вона задимиться, затліє, потім починає тріскотіти, сипати іскрами.

Як я жадав зберегти вогонь, не дати йому погаснути! Як я дмухав у вогнище всіма силами своїх маленьких легенів! Як, врешті, воно спалахувало переможно і яскраво!

Про це палахкотіння роздмуханого вогнища я згадував, дивлячись на Лідію Михайлівну, яка танцювала. Я милувався нею, поки вона до мене не підійшла.

Жахливо, що моя самотність супроводжується відштовхуванням від людей. Реакція відторгнення (з Майєю було не так).

Знову про теплохід. Я, що ніколи нікуди не виїжджав, набрався вражень у цій поїздки, як дитина, яку повели до театру. Береги були чудові. Якесь особливо прозоре повітря струмувало над нами. Увечері не без задоволення слухав танцювальну музику. Бувають якись дні, коли ти відкритий для вражень і дивуєшся, як це ти раніше жив без них.

Вальс линув з радіурпорів — сріблястих, кожен ніби з великим яблуком усередині. Срібні яблука.

Часто кажуть про золоті яблука. Такі, мабуть, росли в раю — розкішному, ошатному, нахабному раю.

Я бачу скромну країну, де на тонких чорних деревах ростуть срібні яблука. Не дуже важкі, вони висять, не обтяжуючи, майже не згинаючи гілок. Увесь пейзаж тонкий, строгий і графічний. Якісь чорні конвалії ростуть під деревами. Я все це бачу, і я щасливий.

Я не люблю кольорового кіно. Не терплю кричущої яскравості так званих художніх листівок. Скупа чорно-біла гамма значно більше мені до душі. Поезія бідності.

Колись ми вмiли бути бідними і не соромилися бідності. У нашій юності вона була нормою існування. Коли ми з Ніною одружилися, у неї була лише одна сукня. Я мріяв би зараз зустріти жінку, в якій була б лише одна сукня і яка б цього не соромилася. Та єдина сукня була сіро-зелена, у вузьку смужечку. Потім вона витерлася, і ми пошили іншу — чорну.

Кажуть, блондинкам личить чорне. Заплющую очі і намагаюсь уявити собі Ніну в чорному. Нічого не виходить, образ розсипається на скалки. Напружую пам'ять, і на хвилину мені вдається побачити Ніну зі спини. Вузька струнка спина, що ховається в чомусь широкому, траурному. Вузька щиколотка над мотузяною туплею (тоді такі носили, самі робили) — от і вся Ніна перших років нашого спільного життя. Я силкуюся повернути до себе обличчям тонку фігуру в чорному — не вдається. «Ніно, оглянься, подивись на мене!» Не обертається, зникає.

Ще напружую пам'ять, і виникають її очі після смерті Колі. Очі не голубі, а чорні, поспіль залиті самими розширеними зіницями. Їх я не можу знести, їх я гашу.

Ще бачу Ніну якихось середніх, не найпізніших літ, чомусь завжди нахилену, з совком і віником у руках, підбирає з підлоги сміття. Але й цю Ніну я не можу розігнути, випростати, зазирнути їй в обличчя.

Фотографії нічого не дають, уява відмовляє.

Чоловік, котрий забув, яка його дружина, що з нею прожив майже сорок років! Ні, час мені вже помирати.

Сьогодні розмова з Павлом Васильовичем Рубакіним (язик не повертається назвати його Пашею, як у нас заведено).

На кафедрі з нього підсміюються. Його дивакувата зовнішність, його складносурядна, плутана мова, його манера з будь-якого приводу вдаватися до філософії примушує людей звичайних, нормальних цуратися його. За всіма ознаками я відчуваю себе його братом. Він також самотній, як і я. В ньому також нуртує вимоглива, але безсила думка. І, однак, він не співлюдина; наше спілкування не скасовує самотності: він сам, і я сам.

Думки його збагнути важко; навряд чи вони особливо змістовні. Мова в нього загалом правильна, та мене чомусь тішить, коли ця правильність порушується. Сьогодні він сказав: «Я з дитинства боготворю перед Енштейном», — і я був зворушений.

Розмірковує про вищу освіту, про її долі і перспективи. Власне, про вищу технічну освіту (лише в ній я відносно компетентний).

Мені здається, що, ганяючись за масовістю, ми щось тут втратили. Намітилася інфляція вищої освіти. Щось на зразок грошової реформи тут необхідне.

Мені важко про це судити, не маючи фактів, але, по-моєму, такої кількості спеціалістів, яку щорічно випускають вузи по всій країні, народному господарству не потрібно. Диплом інженера у нас знецінений. Кваліфікований робітник одержує більше, ніж інженер, це тривожна ознака.

Той набір знань, який ми даємо студенту, для більшості наших учнів надмірний, для меншості, навпаки, малий. Інженер на виробництві, як правило, обходиться без високої науки. Йому потрібні зовсім інші знання й навички (організатора, постачальника). З наших поганих студентів нерідко виходять ділові інженери.

Меншість наших випускників потрапляють на наукову роботу, і для них обсяг наукових знань, одержаний в інституті, вкрай недостатній.

Тих і інших ми стрижемо під один гребінець, готуємо за одною програмою однакову кількість років. Ні тих, ні інших ми не вчимо самостійно набувати знань із книжок, а це найважливіше в наш час, коли будь-який запас готових знань через п'ять-десять років стає застарілим.

Все це наводить на думку (десь вона вже висловлювалася), що вищу освіту треба було робити двоступінчатою. Підвищену наукову підготовку давати лише тим, хто має (і ділом зумів довести) здібності, покликання і старанність до наукової роботи. Таких фахівців треба готувати не валовим, а штучним методом. Для цього потрібно різко змен-

шити число студентів у групі і навантаження викладача. Там, де йдеться про твори мистецтва, масова штамповка безглузда. Фахівець високої кваліфікації — такий самий твір мистецтва.

Спілкування викладача зі студентом повинне бути індивідуальним, а не знеособленим. Ніщо так не формує особу учня, як щедрі, не обмежені часом бесіди з наставником. Для цього той і другий повинні мати час.

Процес навчання треба зробити привільним і радісним. Як цього досягти? Не зовсім ясно. Риси цього привілля інколи помічаються. Хороша лекція — завжди свято. Число лекцій слід обмежити, давати студентам можливість самостійно вивчати предмет за книжками.

Наша сучасна система контролю (екзамени) з жорсткими вимогами до пам'яті студентів найбільше страшна тим, що вона придушує природну допитливість юної особи. Згадаймо павловський рефлекс «що таке?». Собака, особливо молода, зустрічаючись з незнайомим предметом, намагається його обнюхати, обстежити. У більшості наших студентів цей рефлекс знищено. Вони не тільки не допитливі — вони люто відштовхують від себе будь-яку інформацію. Викладач, який повідомляє їм додаткові відомості, стає їхнім особистим ворогом. Ще б пак — він збільшує обсяг того, що треба завчити і відтарабанити на екзамені. Зовсім неправильним я вважаю звичай (заведений майже скрізь) вимагати від студента, аби він відповідав на екзамені увесь матеріал напам'ять, без довідників, конспектів. Такий екзамен перетворюється в безглузду процедуру, принизливу для обох сторін.

Особливо ненависна мені манера деяких викладачів читати лекції, не відриваючись од конспекту, а на екзамені вимагати від студента все напам'ять. Слава богу, у нас на кафедрі такої огидної практики немає. Наші лектори (вид франтуватості!) виходять до дошки, не маючи в руках не лише конспекту, а й узагалі нічого («Кругом живіт та ноги», — каже Маркін словами Зоценка).

Що стосується екзамену, то мою вільну позицію поділяють не всі.

На мою думку, ідеально було б, якби студент на екзамені, користуючись будь-якими посібниками, продемонстрував своє вміння прикласти дану науку до вирішення реального завдання. Адже саме цього вимагатиме в нього життя!

Мені заперечують: на такий екзамен піде занадто багато часу. Мабуть, у цьому вони мають рацію. Але що значить

«занадто багато часу»? Чи можна сказати, що письменник витратив на свій роман занадто багато часу? Або художник на картину?

Мені самому, коли я від вільних мрій переходжу до реальної дійсності, незрозуміло тут багато питань.

Можливо, не можна поєднати масовість навчання з його індивідуальністю? Але ж усе наше життя — ланцюг спроб поєднати те, що не поєднується. Цілком нам це не вдається, проте частково — так. Дивовижно, що навіть за вкрай недосконалої системи навчання ми все ж вирощуємо якусь кількість повноцінних фахівців. Очевидно, це саме ті, яких би ми відібрали у групи підвищеної підготовки, якби такі групи існували. Але тоді ми змогли б приділити кожному з них більше уваги.

Кілька слів про процедуру прийому до вузу: у своєму теперішньому вигляді вона негодяща і своєї функції відбору найдостойніших не виконує. Перевіряється не розвиток, не здібності, а (в кращому випадку) ступінь нахапаності. В результаті — фіктивний відбір, випадковий прийом. Потрапити до вузу досить важко, але це останнє зусилля. Будучи прийнятим, студент незалежно від своїх якостей (обдарованості, сумлінності, покликання), як правило, вуз закінчує. Звідси квіти блату. Батьки із шкури вилізуть, аби лиш їхнє чадо було прийняте.

У нашому інституті, як і в переважній більшості інших, немає ні хабарів, ні прямого підкупу, зате досить часто «підкуп знайомства». Потрапляють не найдостойніші (їх однаково відібрати неможливо), а ті, в кого вдалі зв'язки.

Знову напрошується неоригінальна думка про «прийом з запасом», коли прийняті вважаються лише кандидатами в студенти і повинні на ділі довести своє право навчатися в вузі. Доцільність такого заходу очевидна, але заперечення традиційне: дорого! Та чи не дорожче коштує випуск неповноцінних спеціалістів, які п'ять років училися з примусу і мали глибоку відразу до будь-яких знань, будь-якої праці?

А втім, цілком імовірно, що у всіх цих міркуваннях я й не маю рації. Завжди легше критикувати, ніж робити.

Одне незаперечне: треба шукати нові форми вищої освіти, експериментувати, пробувати. Та все це вже без мене. Я старий.

Говорив з Ніною по телефону. Далекий дорогий голос із легким надломом на голосних, з чіткими закінченнями слів.

Був тимчасово щасливий. Добре, що по телефону не видно облич. Мое було б найвищою мірою не надихаючим.

Читаю Коран. Яка це приголомшуюча, жорстока й чудова книга! Магомет (правильніше Мухаммад), виявляється, не писав її, а диктував. Одержимий якимись припадками (мабуть, епілепсії), він впадав у священний транс і вигукував слова, які йшли ніби від самого Аллаха. Слова записувалися і згодом склали Коран.

Кожна сура (уривок, вірш) починається словами «в ім'я Аллаха милостивого, милосердного». Проте-яка в них різноманітність! Чого варті самі лише назви сур: «Той, що загорнувся», «Насупився», «Той, що обважає», «Хіба ми не розкрили...» Одна сура яскравіша за іншу, шаленіша, виразніша.

Це насамперед чудова поезія. Випишу, наприклад, повністю мою улюблену дев'яносто сьому суру «Могутність»:

В ім'я Аллаха милостивого, милосердного!
Воістину Ми дарували його в ніч могутності!

А що дасть тобі знати, що таке ніч могутності?
Ніч могутності краща від тисячі місяців.
Зіходять ангели і дух у неї з дозволу Господа
їх для різних повелінь.

Вона — світ до сходу зорі!

Читаю — і підкорений шаленством натхненного повчання. Яка величність у цьому риторичному питанні: «А що дасть тобі знати!..» До речі, таке питання раз у раз зустрічається на сторінках Корану.

(Висновок для себе: урок, щоб справити враження, повинен бути насамперед натхненим. Емоційність тут важливіша за ясність. Не біда, коли щось залишиться ніби в тумані: це створює відчуття неосяжності всього, що не сказано).

А ось початок сотої сури, «Ті, що мчать»:

Клянусь тими, що мчать, задихаючись,
І викрешують іскри,
І нападають на світланні...

Здавалося б, «ті, що мчать» повинні бути вершниками на конях — наша європейська свідомість одразу підказує нам цей образ. А ось деякі дослідники схиляються до думки, що «ті, що мчать» — не що інше, як верблюжий загін Мухаммада! Які повинні бути ці верблюди і як вони повинні мчати, щоб викрешувати іскри? І чи потрібен тут реалізм?

П'ятдесят четверта сура («Місяць») починається нищівним своєю силою рядком:

Настала година, і розколовся місяць...

Читав це вчора увечері. З острахом подивився у вікно. Місяць був на місці, й це мене трохи втішило.

Цікаво, що сказало б моє начальство, якби знало, що я захопився Кораном? Боюся, що воно прислало б до мене психіатра...

Я взагалі часто собі уявляю, хто і що про мене говорить позаочі. Інколи виголошую за них цілі монологи. Очевидно, таки я помиляюся. Балакають про мене і гірше і краще, ніж я собі це уявив.

Бувають слова містичні, не слова, а зв'язки асоціацій. Наприклад, «кібернетика».

Я сам, завідуючий кафедрою кібернетики, не знаю, що це слово означає.

Свого часу — більш як двадцять років тому — слово «кібернетика» було лайливим. «Наскрізь хибна, буржуазна лженаука». Пам'ятаю, як мене в свій час ганили за одну з моїх статей, де я спробував описати за допомогою диференційних рівнянь спільну роботу людини й машини. Головний доказ проти мене був: «Це якась кібернетика!» Я був упевнений у своїй правоті, але цей доказ якось на мене подіяв, примусив виправдуватися. В тому, що кібернетика погана, я не сумнівався, думав лише, що моя робота до неї не має відношення...

Відтоді багато чого змінилося, і слово «кібернетика» змінило свій колір на діаметрально протилежний. Кібернетикою клянуться й божаться, відмінюють її за всіма відмінками (між іншим, найохочіше саме ті, які її свого часу викорінювали), і вже нав'язло це слово в зубах, і соромно його вимовляти. На моїй кафедрі займаються пристосуванням математики до різних завдань управління, проте саме слово «кібернетика» вживати уникають. Мені навіть здається, що твердо знають, що таке кібернетика, лише профани і журналісти, які захлинаються од захоплення від одного звуку цього слова.

Однак існування нашої кафедри осмислене. Під модним прапором тріскучого слова виявилось можливим створити хороший колектив, переконати начальство, що студентам потрібна висока математична культура, ввести в навчальний

план низку нових дисциплін, тримаючи рівень викладання врівні з переднім краєм науки. Для тих студентів, які здібні й хочуть вчитися, це корисно, для інших байдуже.

Кафедра клекоче. Тісне, хоча й високе приміщення, поламні меблі, скупченість. На великій перерві гвалт, як напташиному базарі. Ведуться розмови на методичні теми: лектори дають вказівки асистентам. Тут-таки штовхаються дипломники з паперовими стрічками — результатами машинних розрахунків, цими стрічками вони обмотані з ніг до голови. Тут-таки двієчники — перездають свої хвости. Тут-таки: «Що дають? Де купили?» В буфеті вобла — ажютаж, біжать туди, вже закінчилася...

Після години, проведеної в цьому бедламі, голова болить, як від чаду. До речі, сучасні люди не знають, що таке чад. Багато з них ніколи не бачили гасової лампи. Діти на вулиці збігаються дивитися на коня, як ми колись збігалися дивитись на перші автомобілі...

Уривки розмов:

— Геть вимотаєшся на цих заняттях. Шкідливе виробництво. Уявіть собі актора, якому треба грати по шість вистав на день. Та він не витримає, збожеволіє.

— А ми хронічно божеволіємо, але ніяк остаточно не збожеволіємо. Скоро нас усіх оптом відправлять у божевільню. Палата кібернетики.

— І якого біса ми тут стирчимо? У будь-якому НДІ в сто разів легше. Тиша, бібліотечні дні...

— Зате там стояча вода, а в нас проточна. Студенти — наш порятунок.

— Думаю, наша любов до студентів аж ніяк не взаємна.

— Вічна історія. Батьки і діти.

Подумати лише: ця молодь — батьки! Мені вже треба вважати себе не інакше як прадідом.

Сьогодні закінчилися лекції.

Ніна в хмарі квітів. Щасливе піднесене обличчя.

І знову, вже вкотре, розпушуються тополі. Тополинний пух завжди порівнюють зі снігом. Сьогодні я вперше помітив, що це «зворотний сніг». Більшість пушинок летять не вниз, а вгору; решта майорить у повітрі. Як же вони, врешті-решт, приземляються?

Уві сні я бачив Ніну. Здійснивши свою мрію, поклав їй голову на коліна. Ніна гладила мене по голові. Я відчував ці сухі, тонкі, улюблені руки на своїй голові і був безмежно щасливий. Вві сні я не був лисий: ці руки не ковзали, а, ледь затиноючись, рухались по моєму волоссі, нібито їм щось заважало, можливо, кучері? Так, уві сні я був навіть кучерявий, чого ніколи не було в житті...

Згадав епізод: зустріч у поліклініці з професором К., старим, колишнім генералом, нині глибоким відставником. Він ніс своє тіло на огляд до терапевта, скуто пересуваючись, ніби стриножений. На прийом його записувала сестра, маленька й ладненька, як райське яблучко, в коробчастій шапочці на стоячих кучерях. Записуючись, К. не зміг згадати свого прізвища. Вона дивилася на нього ввічливо, але насмішкувато великими вологими сірими очима. Я, стоячи позаду в черзі, підказав йому його прізвище. Він подякував мені. Те, що він сказав услід за тим, мене вразило. Він сказав: «За життя я був іще нічого...»

І як тут не згадаєш Гоголя:

«Грізна, страшна грядуща попереду старість, і нічого не віддає назад, і навпаки! Могила милосердніша від неї, на могилі напишеться: «Тут похована людина», але нічого не прочитаєш у холодних, нечутливих рисах нелюдської старості».

Боже! Чи варто мені продовжувати моє життя, що так затяглося?

Поки що іще читаю лекції. Поки що радію цвірінканню горобців. Поки що іще пам'ятаю своє прізвище. Поки що люблю Ніну — хочу жити. Коли всього цього не буде — жити не хочу.

Але як знайти межу, за якою життя вже безглузде? Як через неї не перемахнути?

Тягар прожитих років висить на мені не лише фізично, а й морально.

Відходять реалії минулого. Відходять люди, які ці реалії знали.

Читаєш книжку — в ній текст пісеньки, популярної в роки моєї юності. Для мене вона співає, для інших мовчить, читається лише очима.

Моє минуле співає для мене одного. Немає нікого в живих, хто знав мене хлопчиком.

Час не йде — слово «йде» натякає на якийсь горизонтальний рух. Час падає, провалюється, безперервно пришвидшуючий своє падіння. Від цього пришвидшення в мене голова йде обертом.

Куди я падаю? Мабуть, у смерть.

Смерть ми самі собі уявляємо як щось урочисте, якусь межу, рубіж. Можливо, це не так. Можливо, смерть — це стан, який продовжується, щось перманентне.

Раніше не було людини, яка б пережила свою смерть (привида не беруться до уваги). Тепер реаніматори просто й буденно виводять людей із стану клінічної смерті. І сама смерть втратила урочистість, побуденнішала.

Мені, як кажуть газетярі, довелося побесідувати зі старим, який уже один раз помер. Тобто був у стані клінічної смерті і був виведений з неї бригадою реаніматорів. Старий, наш інститутський столяр, п'яниця й халтурник, після клінічної смерті був таким самим, як і до неї. Його давно збиралися звільнити за пияцтво, але тепер якимось соромилися: все-таки померла людина. Після смерті він став практично невразливим і працювати перестав остаточно. Днями він прийшов до нас у лабораторію і почав вимагати, щоб йому дали «фільтр».

— Навіщо вам фільтр, Іване Трохимовичу?— поцікавився я.

— Проганяти політуру. Я її, вважаю, за все життя три цистерни випив, а тепер, після клінічної, побоююсь.

— А як ви після того почуваетесь?— запитав я з природною цікавістю.

— Добре почувуюся,— сказав він упевнено.— Якщо помирав, та не помер, вік житиму. Так я невістці й заявив. Не звільниться вам після мене кімната, я вічний житель.

— І як воно вмирати? Не страшно?— запитав я.

— Ніскілечки не страшно. Бульк — і все. Як муху проковтнув.

Поки я розмірковував над почутим свідченням з того світу, він швидко зорієнтувався і попросив у мене на пляшку. Я, певна річ, дав. Про фільтр він одразу забув. Через півгодини чи через годину я його зустрів у коридорі вже п'яного. Він ішов, урочисто похитуючись, і співав: «Христосе воскресє із мйортвих...» Чомусь мене дратувало це «йо» в слові «мертвих». Стара людина, він повинен був би пам'ятати, як це слово вимовляється.

- Мертвих, а не мйортвих, — сказав я йому.
- Що? — не зрозумів він.

Дитинство моє. Заутреня.

Одною з головних радощів мого дитинства були свята з їхніми традиціями: різдво з ялинкою, зелені свята з берізками і найбільше, найперше з усіх — великдень. Нас, дітей, будили серед ночі, ошатно вдягали і вели в гімназичну домову церкву. У мене ошатними були косоворотки, шовкові, блискучі, червона, синя, голуба, і оксамитові шаровари, заправлені в сап'янові чобітки. До косоворотки був шовковий кручений пасок з китицями, з якого суворо заборонялося висотувати нитки (я все-таки їх висотував). Сестри-близнюки Надя і Люба в білих серпанкових платтячках з кольоровими атласними бантами, в білих тупоносих черевичках, у білих панчішках. Волосся розпушене, збоку бант. Нинішні дівчатка носять бант ззаду чи вгорі, збоку ніколи.

Сестри були старші від мене на два роки. Вони називали мене Кока, а коли сердилися — Кокса. Писали на стіні: «Кокса дурень».

Старшою за них була ще одна сестра, Віра. Тієї я не пам'ятаю, вона ще маленькою померла від дифтериту.

Страшна тоді була ця хвороба — дифтерит. Саме слово звучало смертю. Розповідали, що коли знаменитого лікаря Раухфуса запитували: «Чим ви лікуєте дифтерит?» — він відповідав: «Домовинами»...

Тепер дифтериту немає, є дифтерія — рідкісна хвороба, майже виключена завдяки щепленням, і вона виліковна. Коли я роздумую про марність науки (а таке буває, і нерідко), я згадую про «домовини» лікаря Раухфуса і змушений стати на коліна перед цією самою наукою.

Як трансформувалися за мій довгий вік реалії побуту, зникли одні, з'явилися інші. Теперішні діти не цілком розуміють, скажімо, «Мийдодира» Чуковського: «Я за свічку — свічка в пічку!», «Хочу я напитись чаю, але що це? Сам не знаю! Самовар мій, повний вщерть, утікає шкереберть!», «Враз із маминої спальні, кривоногий і кульгавий, вибігає умивальник...» Відійшли в небуття не лише самовар і умивальник, але й спальня (та ще й мамина). Невже через півстоліття діти так само не розумітимуть, що таке телевізор?

Пам'ятаю, як хлопчиком, років десяти-дванадцяти, я вперше побачив автомобіль (тоді казали «мотор»). Хлопчики

вибігали з підворіть, кричали: «Мотор іде!» Я також біг, кричав і вдихав п'яний запах бензину (тепер сказали б «вихлопних газів»). Але той запах зовсім не був схожий на нинішній. Можливо, тоді, в перших двигунах внутрішнього згорання, застосовувався не сьогоднішній погано очищений бензин, а інший, близький за формулою до нашого авіаційного. Одного разу на аеродромі я потрапив у струмінь цього запаху і просто очманів: з такою п'яною силою накинулося на мене дитинство!

Відомо, що саме запахи найсильніше пробуджують пам'ять. Поки я не прочитав про це в книжках, я думав, що сам відкрив цей психологічний закон. Запахи зворушують мене, приголомшують, збивають з ніг.

В ранній юності я був закоханий в одну дівчину, Зіну, яка потім покінчила життя самогубством. Я не був винен у її смерті. Я її любив, а вона любила іншого. Високий, дужий, як кажуть, сажневі плечі. Звали його, як і мене, Миколою (Коля-великий і Коля-маленький). Щось між ними сталося трагічне. Потім казали, нібито Зіна розповіла Колі-великому щось таке про своїх друзів, чого не треба було розповідати, і друзі постраждали, а вона отруїлася. Записку вона лишила одну: «Сам знаєш». На похороні всі трималися осторонь Колі-великого, і він стояв окремо, величезний, з похиленою головою, як заїжджений кінь.

Зінина мати, на диво спокійна, підтягнута, стояла біля домовини і весь час витирала мертвій дочці щоки і лоб якимсь особливим, пахучим одеколоном. Цей запах — благородний, глибокий, трагічний — запам'ятався мені на все життя. Тоді я зрозумів, що запах може бути трагічним...

А в свята великодня був цілий букет чудових веселих запахів. Запах калачів і мазурок. Запах гіацинтів — ніжних і тугих, ніби виліплених з воску, — ними завжди прибирали великодній стіл. Запах крашанок, які ми, граючись, качали в лакованих червоних лоточках; перемогти означало розбити своїм яйцем чуже. Розбите яйце з'їдалося: переможець і переможений по черзі від нього відкушували. Яйце було дуже круте, посинілий жовток просвічував крізь білок небесною синявою. З'їдалося воно без солі, і його запах, ледь сірководневий, солодко змішувався з запахом ячної фарби, лакованого лоточка, паркетної мастики, яка лишала жовтуваті сліди на наших білих панчохах.

Білі панчохи означали свято. Звичайно ми ходили в чорних або коричневих, заштопаних на колінах (тоді панчохи штопали). Мої сестри Надя і Люба також повинні були

штопати панчохи, це вміння входило до програми виховання дівчаток. У них були спеціальні грибочки — червоний у Наді, синій у Люби. Я, як хлопчик, до штопки панчіх не залучався. Я б охоче штопав, але, боячись принизити свою чоловічу гідність, спостерігав за їхньою роботою збоку. Спочатку нитки натягалися тісними паралельними рядами в одному напрямку, потім треба було, перебираючи голкою, сплести ряди поперечною ниткою. Виходила справжня, тільки ручної роботи, тканина. Тепер цього звичаю немає: чи то люди стали багатші, чи то панчохи міцніші. Коли я на лекції мимохідь порівнюю процес числового вирішення диференційного рівняння зі штопанням панчіх, студенти мене не розуміють.

Тоді, в дитинстві, я лише заздрив Наді й Любі; тепер, на старості, я інколи, потай, штопаю собі шкарпетки, для чого купив сувенірний гриб з порожньою ніжкою, яскраво і строкато розмальований. Одарка Степанівна, коли помічає в пранні заштопані шкарпетки, сердиться, докоряє мені скупістю: «Шпана не люди, робочий як-не-як, а ви професор, тищі одержуєте». Щоб не гнівити даремно Одарку Степанівну, я інколи заштопані шкарпетки з душевним болем викидаю в сміттєзбірник.

Як приємно когось боятися — ніби поринаєш у дитинство. Смішний дитячий страх, який я відчуваю перед Одаркою Степанівною, дивним чином прикрашає мені життя, так само як і її дивовижна мова, що складається з суцільних ребусів, головоломок. Наприклад, сьогодні, стоячи біля вікна і дивлячись у двір, вона авторитетно каже: «Нуль-три приїхала, кого повезуть, сестра із вени». Спочатку я спантеличений. Потім догадуюсь. Смісл висловлювання такий: приїхала за кимсь, невідомо за ким, машина «швидкої допомоги», з неї вийшли люди з ношами, з ними медична сестра, та, що в поліклініці бере на аналіз кров з вени. Я радію із своєї догадливості, я пишаюся.

Сьогодні знову розмовляв з Ніною. Завжди мене зворушувало, розривало душу це довге «і» в слові «Ніна».

Я знаю, я смішний. Коли дивлюся в дзеркало, бачу якусь подобу бога Саваофа з альбому Ж. Еффеля «Створення світу». Біла бахрома навколо лисини успішно заміняє сєво. Так і бачиш поруч з собою грубуватого, невинно-голоного Адама і потішних ангелів-асистентів.

Я старий, мені вже за сімдесят. Але в старому живе юнак, який усе ще чогось чекає від життя. Йому, цьому юнакові, треба любити, і він любить, сидячи всередині старого.

Сьогодні на кафедрі розмова про навчальні плани. Завзято, з серйозними обличчями сперечаються через якісь години. Особливо лютує Співак.

Мене дивує, як ці люди можуть таку увагу приділяти розподілу годин між дисциплінами. За довгі роки викладання я дійшов до дивного переконання: більш чи менш однаково, чого вчити. Важливо, як вчити і хто вчить. Захопленість, любов викладача до свого предмета виховують більше, ніж будь-яка повідомлена ним інформація. Слухаючи ентузіаста, учні набувають більше, ніж із спілкування з будь-яким ерудитом: високий приклад безкорисливої любові.

Користолюбство несумісне з особою справжнього педагога. Педагог повинен бути щедрим, повністю витратити себе, час, душу. Цей труд — завжди подвижництво.

Процес навчання сам по собі з усіма своїми недоліками високоморальний. «Сіяти розумне, добре, вічне» можна, викладаючи будь-який предмет: автоматику, хімію, теорію механізмів.

Свого часу, ще до мого народження, було поламано багато списів з питання про так звану класичну освіту. Її противники твердили, що давнім мовам у гімназіях приділяється занадто багато часу; його, мовляв, можна було б використати, щоб набути інших, реальніших знань. Можливо, це й так.

Я сам навчався в класичній гімназії (щоправда, в одній з кращих), зубрив латину і грецьку. Чи дало це мені щось реальне? Безумовно. Насамперед навик до праці, хай і не зовсім правильно організованої. Крім того, знання латини полегшило мені потім опанування інших мов.

А найголовніше: мені пощастило вчитися в чудового латиніста. Звали його смішно: Іван Іванович Тріпак (можливо, за співзвуччям мені таке приємне прізвище Співак?). Тріпак був кришталевим ентузіастом, представником цього племені в хімічно чистому вигляді. Латинські вірші, які Тріпак скандував гучним, високим голосом, досі звучать у моїй пам'яті і викликають блаженні мурахи по шкірі:

Exegi monument'...

Так само, очевидно, Співак запалює студентів словами: «Яким би не було довільно мале, позитивне число епсілон, завжди знайдеться таке позитивне число дельта, що...» Важливо бути впевненим у красі й величі того, що викладаєш. В його незаперечній важливості.

Моя невизначена позиція, що вічно вагається, моє самокатування, пошуки справедливості педагогу протипоказані. Така людина, як я, не може нікого нікуди за собою повести.

Якби я був порядною людиною й не був боягузом, я давно пішов би на пенсію. Але я цього боюся. З багатьох причин.

По-перше, я боюся розстатися із своєю роботою — єдиним для мене зв'язком з рухомих життям. Боюся не бачити більше цих молодих, життєрадісних, жвавих, що поспішають і перегають, не чути більше на перервах особливого студентського галасу — суміші сміху, спеціальних термінів і погано вимовлених англійських слів. Студенти обтікають мене. Бачу себе їхніми очима: невелике чудовисько. Однаково щасливий, що вони мене обтікають.

По-друге, що я робитиму вдома, коли вийду на пенсію? Дивитимуся телевизор? Е, ні. Гомонітиму з Одаркою Степанівною? Вона хороша як приправа — сіль або перець. Не можна харчуватися лише сіллю й перцем.

Нещодавно зустрів у дворі свого колишнього колегу, також професора, який нещодавно вийшов на пенсію. Його шановне бриласте обличчя було сповнене власної гідності. «Раджу вам наслідувати мій приклад. Тепер я одержав простір для наукової роботи. В інституті мене заїдала текучка». Я слухав його і думав досить нелюб'язно: «Чорта з два одержав ти простір. У тебе розвиток кролика». Під час нашої розмови була присутня десь коло наших колін його онука, маленька дівчинка років трьох у червоних черевичках і синьому береті, вона тягла його за палець і примовляла: «Діду, ходімо». З усіх нас трьох вона єдина не кривила душею.

Наукова робота... Після того як я зрозумів, що для цього вже непридатний, і припинив усі спроби, мені стало значно легше. Так, мабуть, стає легше потопаючому, коли він перестає борсатися і йде на дно.

І остання, найдрібніша причина, через яку я боюсь іти на пенсію: я не хочу, щоб моє місце зайняв Кравцов. Це катастрофа у формі огірка.

Видовища із знаменитої формули «хліба й видовищ». Обличчя людей, що юрмляться навколо вуличної катастрофи. Жадібне лице якоїсь старої, що питає: «А жертви є?» Я не відповідаю, проходжу повз, роблю вигляд, що мене це не цікавить. Але я обманюю. Пристрасна зацікавленість нещастям живе і в мені.

В нещасті є дивна притягальна сила. Я не раз про неї думав. Як люди поспішають повідомити одне одному про чийось смерть, катастрофу, тяжку хворобу. Бояться, щоб хтось не випередив, не розповів раніше за них.

Колись я думав, що корінь цього в егоїстичній радості: трапилось не зі мною, з іншим. Тепер я краще думаю про людей. В цій рисі, як не дивно, є щось дитяче.

Уявляю собі, як після моєї смерті люди повідомлятимуть одне одному: «А ви знаєте, Микола Миколайович помер», — і будуть розчаровані, почувши у відповідь: «Так, я вже знаю».

Я органічно непослідовний. Я не можу навіть тимчасово розглядати річ з однієї і тієї ж точки зору. Мій зір двоїться, предмети розшаровуються.

Інколи від цього я впадаю у відчай. Мені починає здаватися, що я втілена безпринципність.

Але приступи такої «шельмівської самокритики» (вислів Маркіна) не можуть продовжуватися дуже довго. Їх змінюють оптимістичні періоди, коли я тішу себе ілюзіями.

Мені починає здаватися, що коли річ розглядати одразу з кількох точок зору, вона набуває об'ємності, яка недосяжна за одностороннього погляду (аналогія: кругла скульптура, котру можна обійти навколо і яка тому багатша від барельєфа).

Інколи я навіть заношусь настільки, що свої вагання ставлю собі в заслугу. Хаотичність бомбардування якоїсь проблеми невдалими спробами її вирішити здається мені тоді пліднішою, ніж чітка, послідовно розвинута теорія. Важливо у всьому цьому не втратити цілеспрямованості. Я часто її гублю і навряд чи можу для кого-небудь бути зразком.

Йдеться не про саму науку. Життя обступає нас безліччю завдань. У кожній ситуації треба сформулювати рішення. Точок зору може бути багато, але рішення приймається одне.

Звичайно, добре, якщо майбутнє рішення попередньо обговорюється з самим собою не однобічно, а з урахуванням усіх можливих точок зору, навіть найсуперечливіших. Це повинно бути схоже на ідеальний судовий процес, коли на

рівних правах вислуховуються показання сторін. Але після закінчення розгляду неминуче повинно прозвучати «суд іде» і повинен бути оголошений один-єдиний вирок.

Моя біда в тому, що я безнадійно заплутуюся в показаннях свідків. Я поперемінно стаю на різні точки зору і від цього захворюю чимсь на зразок морської хвороби.

Я болісно шукаю справедливості. Де вона? І де межа, за якою, знайдена, здавалося б, вона обертається безпринципністю? І як цю межу не переступити?

Десь, не пам'ятаю де, я читав (а можливо, сам вигадав?) про камертон. Важливо, щоб ніколи, ні за яких обставин у душі не вмовкав камертон.

Настройщик, настроюючи фортепіано, час од часу виймає з кишені камертон, щоб звірити свої відносні відчуття за абсолютною шкалою. Ось такий самий камертон повинен бути у людини в душі, допомагаючи їй у пошуках справедливості. Ознака правильного рішення — повна згода з камертоном.

Нещодавно я після довгих вагань прийняв рішення. Гроші й речі — Майї. Телевізор і посуд — Одарці Степанівні. Книги — інститутіві. Камертон погодився.

Як би мені хотілося лишити що-небудь Ніні. Та камертон сказав «ні».

Сьогодні вночі я не спав і слухав годинник. Його цокання було надзвичайно голосне. Він не йшов, а крокував, як сам Час — дерев'яний, неблаганний. Годинник мені подарували недавно на мій так званий ювілей — сімдесят п'ять.

Я ховався, я тікав від цього безглузлого ювілею. Я взагалі не люблю ювілеїв, урочистих дат. Чому збіг (чи кругле значення різниці) якихось чисел повинен взагалі привертати увагу розумної людини? Це щось на зразок магії, релікт первісної свідомості в наш нібито й не забобонний час.

Особливо жахає мене становище ювіляра, змушеного вислуховувати хвалебні промови. Воно гірше від становища мерця. Латинська приказка говорить: «De moritus aut bene, aut nihil» (про мертвих або добре, або нічого). З ювіляром іще гірше: тут уже й вибору nihil не лишається.

На цей раз я зробив усе, щоб уникнути вшанування. Зателефонував до ректорату, до парткому, просив відмінити ювілей, посилаючись на погане самопочуття. Мені пішли назустріч. Але співробітники кафедри — чорт забори! — застали мене зненацька. Прийшли додому, і подітисся мені

було нікуди. Кравцов виголошував промову, а Ніна тримала під рукою великий картонний футляр. Я ще не знав, що в тому футлярі годинник, що мені привели компаньйона і співрозмовника на багато ночей, на весь залишок життя...

Футляр весь час зсувався набік, і Ніна його поправляла. А Кравцов говорив, говорив... На диво автоматизована мова. Так, мабуть, будуть говорити машини, коли навчаться,— по штампах, як по роликах: «Ви, крупний учений, талановитий педагог, турботливий керівник, якому кожен з нас так багато зобов'язаний (і ататá, і ататá, і ататá)...» Я слухав і почувався гірше за покійника.

Кравцов говорив, а футляр на боці в Ніни все вислизав, вона з досадою поправляла його, прикусивши нижню губу білою полоскою зубів, з яких один, що стирчав, був до того ж темніший за інші (ця нерівність зубів чомусь мене зворушує).

А Кравцов усе говорив... Раптом вона сказала: «Як хочете, я більше не можу його тримати. Закінчуйте урочисту частину, давайте ми його повішаємо».

Всі засміялися, Кравцов забулькав, як раковина, з якої виходить вода. З футляра вийняли годинник і стали його вішати на стінку. Рубакін приніс табурет, став на нього і насамперед упустив годинник. Він упав зі смертельним стогоном, але, на диво, лишився цілий. У стіну забили костиль, закріпили на ньому годинник, перевірили хід, бій. Ніна сказала: «Слава богу, йде». Терновський пожартував: «Тепер ви не будете спізнюватися на лекції»,— і викликав сміх (всі знають, що я ніколи не запізнююсь). Лідія Михайлівна, яка мало не знепритомніла, коли впав годинник, дивилася на мене гарними сумними очима («Раб без права на амністію»,— згадав я). Елла Денисова поцілувала мене «від комсомольської організації». І тут я, старий дурень, заплакав.

Пили вино, ними ж принесене. Стільців не вистачило — молодь розсілася на підлозі. Одарка Степанівна суворо стояла в дверях і всього, що відбувалося, не схвалювала: «Сказали б за два, прийдете люди як люди, я б пирогів, страм, а то як на паперті жебраки». Ніну вона взагалі не любить, називає її «ця ваша, з гончих». Засуджує: «Трьох народила, а пуза не нажила. Хоч маленьке, а треба».

«З гончих...» Досить влучно. Ніна й справді нагадує гончу — сухорлявістю, стрімкою поставою голови, гарячою збудженістю (вся на нервах).

Цього дня, незважаючи на мою нелюбов до ювілеїв, я вперше в житті був розчулений у зв'язку із збігом дат...

Вони пішли, а годинник лишився — цокає, клацає, відмірює мені час, якого лишилося небагато.

Вночі, коли починає боліти серце, це схоже на тяжкий політ у невідомість. Кожен удар серця — помах крил. Летить, припадаючи, підранок.

Я приймаю валідол, лягаю і слухаю годинник. Звук у такі ночі ніби посилюється, розбухає.

Ось і сьогодні вночі я слухав годинник (він особливо голосно, навіть агресивно клацав, у його клацанні був ритм, майже слова). Слухав-слухав і придумав вірш, який запишу тут не тому, що вважаю його хорошим (він старомодний навіть для мене, дуже старомодного), а просто так, щоб не забути.

Ритм, звичайно, навіяний годинником.

ГОДИННИК

Вічність тече,	Легкі сакви,
Хронос мовчить.	Ніжності пісню.
Душу пече	Вивітривсь сон,
Дум ненасить.	Вічність тече,
Пам'яті птах	Тисне закон,
Висвище звук:	Душу пече.
Страх попервах,	Тягнуть на кон
Юності гук.	Часу голоблі,
Диво із снів —	Строгий закон,
Диви тюльпан,	Прискіпливий облік.
Всмучений стан,	Кров стугонить,
Матері спів...	Б'ють дзигарі,
Благослови	Идуть гробарі,
Нині і прісно	Хронос мовчить. ¹

І як це я придумав таке? Не збагну. Віршів я ніколи після ранньої юності не писав. Тоді це було звичайне молоде бродіння духу: через вінця посудини. А тепер?

Не про вірші мені треба думати на порозі смерті. Про справедливість.

Чи був я справедливий? Чи навчився цього за довге життя? І як звести кінці з кінцями, шукаючи справедливості?

¹ Переклав Юрій Каверін.

Особисті записи Миколи Миколайовича я читала не тільки уважно, але й із стиснутим серцем, і що далі, то більше. Одна дивна обставина сприяла цьому. В записках часто зустрічалося ім'я Ніна — природно: так було звати його покійну дружину, смерть якої жорстоко його змінила.

Її я бачила всього разів зо два, зо три і не дуже їй симпатизувала. Попелясто-сива блідоока жінка, з манерою тривожно ворушити пальцями. Дуже мовчазна, дуже вихована. Якось я занесла Емему кілька книжок. Його не було вдома. Ніна Пилипівна відчинила мені двері, взяла книжки, люб'язно подякувала, слабенько всміхнулася, і я пішла, відчуваючи себе безмежно непотрібною їй. Та непотрібна була і вона мені. Я взагалі, грішним ділом, не дуже-то люблю дружин своїх співробітників, особливо не працюючих, — щось класове.

Іншого разу ми (кафедра) допомагали Завалішиним у їхньому переїзді на дачу. Ніна Пилипівна була вже тяжкохвора. Вона спускалася сходами під руку з Одаркою Степанівною, обережно ставлячи одну ногу за другою. Підскочив Співак, підняв її, як пір'їнку, посадив у машину. Вона йому навіть не подякувала — витала десь поверх усього. Саме по цьому випаданню звичної, автоматичної ввічливості було видно, як вона безнадійно хвора. Вона сиділа попереду, поруч із шофером. Микола Миколайович сидів позаду. «Ну, їхати, чи що? — спитав шофер. — Бо змарнували цілісіньких дві години». Ніна Пилипівна якось затривожилась: «Ні, зачекайте ще одну хвилинку». Вона підкликала мене жестом руки. Я підійшла. «Ні, нижче нахиліться, нижче». Я нахилилася. «Не забувайте його, — сказала вона пошепки, — він дуже самотній». Я, не знаючи, що відповісти, кивнула. Більше я її живою не бачила — лише в домовині.

Читаючи особисті записи Емема і постійно зустрічаючи в них ім'я Ніна, я спочатку не сумнівалася, що мова йде саме про Ніну Пилипівну. Розмова з Ніною по телефону мене збентежила. Або Емем галюціонував, або це була якась інша жінка... Поступово з якимось млосним тягарем у душі я почала здогадуватися — йдеться про мене... Яке безглуздя!

Я перечитувала записи — так, найімовірніше саме так.

Бідний чудовий старий, який втратив усіх, саме на мені спинив свою душу. Чому на мені? Невже через ім'я? Це довге «і» в слові «Ніна»...

А ніколи ж нічим жодного разу не дав він мені зрозуміти, що я означаю для нього більше за інших. Ні поглядом, ні словом. Його почуття (якщо я права в своїй догадці) було таємне, таке невиявлене, що його ніби й зовсім не було. Якби не випадок, що поставив мене на чолі комісії, про нього просто ніхто б не знав...

Так чи інак — я була винна. «Не забувайте його», — просила Ніна Пилипівна. Цього прохання я не виконала. Взагалі різка з людьми я й з ним була інколи різка, роздратована. Думала про нього тільки тоді, коли він був у полі зору, і то не завжди. А в його відсутність і зовсім не думала. Він якось сам собою розумівся, сидів у своєму образі, як у фортеці...

Зате тепер, після його смерті, я думала про нього майже безперервно. З одного боку, на мені була відповідальність за спадщину. Крім того, якийсь моральний обов'язок. Я не знала, як правильніше зробити. За складом характеру мало схильна до вагань (як правило, рубаю з плеча), я стала нерішуча, обачлива, ніби успадкувала від Емема його основну рису.

Ну добре. Особисті записи, не призначені, як він сам писав, «для чужого погляду», я збрала в одну папку й вирішила нікому не показувати. Адже реєстрового опису паперів ніхто не робив. А як бути з іншими матеріалами?

З «наукових аркушів» я сляк-так склала невелику статтю. Зміню позначки, і вона цілком зійде за щось нове: посмертні збірники мало хто читає.

Ще я відібрала пачку аркушів з розмірковуваннями про вищу освіту, про навчальний процес; вони в якійсь мірі могли становити загальний інтерес, хоча багато думок у них були суперечливі.

От і все... Невже так і обмежитись кількома сторінками, які вдалося зібрати? Чи, може...

Уже давно в мене щодо цього почала ворухитися думка. Спочатку я відкинула її, та вона все лізла й лізла. Справа в тому, що в мене здавна лежала одна незакінчена робота (або, користуючись кафедральним жаргоном, «виріб»), довести яку до кондиції в мене не було ні часу, ні бажання. До моєї теперішньої тематики вона не примикала, а до колишньої я сама збайдужіла, переконавшись у її міщан-

ській обмеженості. До того ж мені цілком вистачало поточних справ (два нових курси, плюс курсові роботи, плюс дипломники, це не беручи до уваги аспіранта, який невідомо як, сам по собі до мене прибився). Отже, «виріб» так і лежав кілька років без руху.

А що, коли взяти його, доопрацювати, переписати в старомодному стилі та й видати за працю Миколи Миколайовича? Все-таки краще, ніж нічого.

Роздумуючи про це, я ніби роздвоювалася. Так чи ні?

Якби запитати самого Миколу Миколайовича — звичайно, ні! Він би розгнівано підскаочив на своїх коротких ніжках, якби про це дізнався. Він гребував навіть співавторством, ніколи не ставив свого імені на роботах, виконаних за його ідеями, під його керівництвом. Рідкісна в наші дні манера. Більшість керівників, ганяючись за кількістю публікацій, не схильні дарувати своїх ідей. Емем — не так, він відмовлявся навідріз, як би його не вмовляли поставити своє ім'я на роботі поруч з іменем виконавця. А втім, він не вів рахунку своїм ідеям і часто їх забував (як я переконалася на прикладі моєї власної дисертації). Хтось мені розповідав, що Петро Ілліч Чайковський також не пам'ятав своїх творінь і інколи, прослухавши свій власний романс, казав: «Як чудово! Хто це створив?» От саме таким був Емем.

Отже, він був би різко проти моєї ідеї. Чому ж тоді вона мене так невідчепно переслідувала? Ніяким лицарством чи самопожертвою тут і не пахло — простий егоїзм і марнославство. Мені нестерпно було уявити собі, як я, голова комісії (і, власне, єдиний її член), буду доповідати на кафедрі про результати своїх розшуків. Кілька жалюгідних сторінок, нічого нового... Я так і бачила іронічні посмішки молоді, яка прийшла на кафедру недавно і не знала, що таке Емем. Мій «виріб» не бозна-що, а все-таки щось нове...

І ще одне міркування: все-таки в мене не було спокійно на душі з приводу перетинання наших з Емемом результатів. Можливо, він одержав їх раніше за мене. Моя диявольська гордість не хотіла з цим миритися. А тут мені траплявся випадок якось поквитуватися по цьому рахунку... Найменше це схоже було на великодушність.

Все ще перебуваючи в нерішучості, я про всяк випадок розшукала й прочитала ту мою давню роботу. Враження гидке: якою ж я була ідіоткою! Так ломитися у відкриті

двері! Тепер, читаючи, зметикувала, як можна було б це зробити зовсім інакше, в загальнішому плані, і захопилася. Все-таки марно прожиті роки: по-новому все виходило досить доладно і мені самій сподобалося...

Цікаво виходить із своїми працями, принаймні у мене. Найостаннішу, як правило, любиш. До передостанньої ставишся критично. Давні читаєш з ненавистю і соромом. Не те щоб там були помилки — це було б ще півбіди! — жахлива бідність концепції. По суті, я малоздібний науковий працівник, треба відверто в цьому зізнатися. Втім, усі ми на кафедрі пігмеї в порівнянні з Емемом у період розквіту. Цікаво, що він відчував, перечитуючи свої давні роботи? Боюся, що заздрість.

Не дай боже заздрити самому собі в минулому...

Тим часом на кафедрі сталися події. Майже одночасно пішов Кравцов (на посаду завкафедрою в іншому інституті) і з'явився наш новий завідуючий.

Ректор інституту привів до нас на кафедру і відрекомендував:

— Товариші, знайомтеся: ваш новий завідуючий професор Флягін Віктор Андрійович. Прошу любити й шанувати.

Флягін віддав нам загальний уклін, ледь нахиливши голову, ніби від запотилочника. Був він високий, худий, в окулярах, з езуїтською посмішкою і одразу ж нам не сподобався. Пірчасті рештки волосся стирчали на його вузькій голові, створюючи враження не до кінця обпатраної птиці. Ще не старий, років сорока п'яти — сорока семи...

— Професор Флягін, — вів далі ректор, — відомий спеціаліст у вашій галузі. Я впевнений, всі ви читали його праці, наприклад... Вікторе Андрійовичу, як називається ваша основна праця?

— Основної праці в мене ще немає, — усміхаючись, відповів Флягін, — і взагалі відомим спеціалістом мене назвати не можна.

— Ну-ну, не прибіднюйтесь, — зі сміхом сказав ректор, — самокритика хороша річ, але в міру.

На цьому процедура знайомства закінчилася. Ректор з Флягіним пішли, а ми лишилися обговорювати нове начальство.

— Схожий на севільського циркульника, — сказала Елла.

— Що ти маєш на увазі? — в'їдливо запитала Стелла.

— Ну, такий довготелесий у рясі. «Гине, гине — всі це знають, — на смерть вражений брехнею».

— Так це Дон Базіліо, а не циркульник.

— Не присікуйся, всі мене зрозуміли.

— Ну, дасть він нам прочуханки, — сказав Співак. — Одразу видно, що за фрукт.

— Так, — підтримав його Маркін, — ще згадаємо ми добрим словом незабутнього Володимира Івановича...

І справді, в порівнянні з Флягіним круглий, невеличкий, обкатаний Кравцов дуже вигравав. У ньому принаймні все було ясно. А тут? Сама скромність нового завідуючого була неприємна: щось зловісне.

— Поживемо — побачимо, — сказав Радій Юр'єв, — може, й нічого.

На другий день Флягін прийняв кермо влади. Лідія Михайлівна обдзвонила всіх викладачів, повідомляючи їм про термінове, позачергове засідання кафедри.

Зібралися. Флягін вийняв з нагрудної кишені старовинного срібного годинника, відстебнув його з ланцюжка і поклав на стіл з легким стуком, який повідомив для нас початок нової ери. Тронна промова, яку він після цього виголосив, справила на нас гнітюче враження. Насамперед сама техніка мови. На відміну від усіх нас (на кафедрі культивувалася мова некваплива, карбована, з особливо підкресленими закінченнями слів), Флягін говорив швидко, невиразно, з якоюсь рідкою кашею в роті. Ось приблизний зміст того, що він сказав:

— Товариші, не будемо гаяти час. Нас чекає велика робота. Попереджаю: працюватиму сам, вимагатиму від вас. Розхлябаності тут не місце. Я не вимагаю таланту, я сам не талановитий, але кожен повинен старатися. Наступне засідання кафедри призначаю через тиждень. До цього терміну кожен викладач повинен подати індивідуальний план.

По кафедрі пройшов гул.

— Ми вже здавали індивідуальні плани, — підвівшись, сказав Терновський.

— Я їх вивчив, і вони мене не влаштовують. Не досить конкретні. В новому плані треба буде вказати точні терміни початку й кінця кожного етапу, обсяги статей, передбачених для публікації, а також назви книжок, журналів і дисертацій, які будуть опрацьовані.

Гул посилювався.

— Планування з точністю до дня в науковій роботі неможливе,— сказав Терновський.

— Сидітимете ночами. Твердий план дисциплінує, а дисципліни нам усім не вистачає. Я не схильний задарма одержувати зарплату і від вас також вимагатиму максимальної віддачі.

Підвівся Семен Петрович Співак:

— Я вас не розумію, товаришу професор. Ви гадаєте, що ми тут працюємо не з повною віддачею?

— З повною, але недостатньою,— відповів Флягін.

Співак сів, обурений, на свій «електричний стілець». Різні форми обурення відбилися на обличчях присутніх.

— Я бачу, ви незадоволені,— сказав Флягін, усміхнувшись (крізь його езуїтську посмішку раптом проглянуло щось людське).— Я сам на вашому місці був би незадоволений, але виходу у вас немає. На наступному засіданні кафедри ми поговоримо про все детально, а поки що мені треба з вами познайомитись. Будь ласка, в порядку природної черги, від дверей сюди, називайте ім'я, по батькові, прізвище, вчений ступінь і звання, конкретну галузь, у якій працюєте. Я це все запишу і до наступного разу постараюся запам'ятати.

Викладачі по черзі вставали й повідомляли про себе відомості. Всі були серйозні і якісь скорботні (навіть Льова Маркін). Флягін ретельно записував, низько схилившись над столом, майже торкаючись паперу дзьобоподібним носом. Паша Рубакін, звичайно, вирішив зоригінальничати, побудував свій виступ у формі театралізованої анкети. Запитання промовлялося одним замогильним голосом, відповідь іншим, ще замогильнішим:

— Ім'я? Павло. По батькові? Васильович. Прізвище? Рубакін. Вчений ступінь? Немає. Звання? Без звання. Посада? Асистент. Конкретна галузь? Теорія пізнання.

Флягін глянув на Пашу, відірвав ніс від паперу і поставив додаткове запитання:

— Освіта?

— Мехмат,— відповів Паша.

— Теорію пізнання відставити,— спокійно мовив Флягін.— До індивідуального плану внести тему, що відповідає спеціальності.

Дійшла черга й до мене. Я встала й відтарабанила:

— Асташова Ніна Гнатівна, кандидат технічних наук, доцент, доцент, стохастичне програмування.

Флягін знову підвів очі й запитав:

— Навіщо двічі доцент?

— Перший раз звання, другий раз посада, яку займаю.

— Дуже правильно, — схвалив Флягін і знову пірнув у записування. — Раджу й іншим товаришам бути такими ж лаконічними.

Я сіла й кипіла від досади: мене похвалив Флягін!

В заключній промові наш новий завідуючий виклав своє кредо:

— Товариші, я зрозумів, що спрацюватися нам буде не легко. Ви звикли до традиційної викладацької вільності: знати лише свої обов'язкові аудиторні години, а решту часу витратити як заманеться. Дозвольте вам нагадати, що робочий день викладача за існуючими нормами складає шість годин аудиторного та іншого навчального навантаження плюс час, потрібний на підготовку до занять, наукову роботу й інші види діяльності. Все це в теорії збільшує робочий день до восьми годин, але фактично не можна все це зробити менш ніж за десять. Від вас я вимагатиму десятигодинного робочого дня. Формально я на це не маю права, я це висловлюю як тверде побажання. Але шість обов'язкових годин ви повинні проводити тут, в інституті, в аудиторіях або на своїх робочих місцях.

Встала Елла Денисова:

— Що значить на своїх робочих місцях? Робочих місць як таких у нас немає. Приміщення тісне, столів менше, ніж людей.

Флягін замислився й, помовчавши, сказав:

— Це ми уточнимо. Можливо, я не наполягатиму на буквальному розумінні терміна «робоче місце». Важливо, щоб викладач був тут, в інституті, в межах досяжності, і в будь-яку хвилину міг бути викликаний. Вам, Лідіє Михайлівно, треба забезпечити, щоб на кожного викладача був складений графік присутності і заведена персональна табличка. Кожен повинен завести зошит обліку робочого часу, якщо хочете, щоденник. Я сам уже багато років веду такий щоденник, і, запевняю вас, це дуже корисно. Кожен лектор повинен, крім того, вести зошит відвідувань занять у своїх асистентів, детально протоколювати свої спостереження... І нарешті останнє: я виявив, що викладачі нерідко запізнюються на заняття на дві, три, навіть на п'ять хвилин. Це абсолютно неприпустимо, особливо враховуючи втрати часу, пов'язані з відомими вам обставинами. Картопля —

справа державна, а розхлябаність викладачів — аж ніяк ні. За дві хвилини до дзвінка кожний викладач повинен стояти коло дверей аудиторії і заходити в них у ту саму секунду, коли пролунає дзвоник. А тепер засідання кафедри закінчене. Прошу пробачити мені — йду до ректорату.

Флягін вийшов. Що тут почалося! Загули, забурчали, закричали.

— Нечувано! — сказав Терновський, струшуючи крейду зі свого рукава. — Жандарм, та й годі!

— Товариші, а він, часом, не псих? — запитала Стелла Полякова.

— Тварюка він, а не псих! — загорлав Співак.

— Так, мабуть, ви маєте рацію. Тварюка, — погодився Радій Юр'єв.

Всі засміялися, так це було на нього не схоже.

— Я людина м'яка, — вів далі Радій. — У дитинстві я був вундеркіндом. Коли потрапив в армію і мене лаяли матом, я не розумів, що це значить. Але, знаєте, в даному випадку...

— Охоче б вилаялись? — підказала Елла.

— Саме так.

Льова Маркін продекламував співуче:

— «Витерпів стільки російський народ, — витерпів ще і дорогу залізму, витерпить все, що господь не пошле...»

— Досить цитат! — крикнула я і одразу пошкодувала за свою різкість: Льова хворобливо скривився (тисячу разів даю собі слово бути з ним м'якшою і не витримую).

Паша Рубакін сказав:

— Ні, знаєте, він не такий уже й поганий. Мені подобається його фанатизм. Історію взагалі роблять фанатики: Жанна д'Арк, Савонарола...

— Нехай би він робив історію де-небудь в іншому місці, — буркотливо сказав Терновський.

— Якщо цей Савонарола прив'яже мене мотузкою до робочого місця, — мовила Елла Денисова, — я на зло йому погано працюватиму. Рабовласницький лад занепав через низьку продуктивність праці.

— Цьому типу рішуче однаково, яка в нас буде продуктивність праці, — сказав Співак. — Аби сиділи задом на своїй точці.

Одне слово, новий завідуючий був прийнятий кафедрою в штики (особиста думка Паші Рубакіна не береться до уваги, та він і сам на ній не дуже наполягав).

Конкретні заходи почалися другого дня. Лідія Михайлівна вивісила наказ (дацзибао — назвав його Маркін), яким наказувалося кожному викладачеві завести зошит обліку часу (запропонованою формою). На столах були встановлені таблички (типу ресторанних «стіл зайнятий») з прізвищами викладачів і позначенням годин присутності. Оглядали ми ці таблички з острахом, як дика тварина оглядає пастку. На колишній стіл Емема також була поставлена табличка «Флягін Віктор Андрійович» з більш широкими, ніж у інших, годинами присутності. Особливо нас обурило зникнення голови витязя, яка стала за довгі роки ніби емблемою кафедри...

— Наказали викинути,— виправдувалася Лідія Михайлівна,— я занесла додому як пам'ять...

Отак і почалося наше нове життя «столозобов'язаних». Шуміти на кафедрі було заборонено, сміятися нам і самим не хотілося. Методичні розмови виносилися в коридор (з обов'язковим записом у щоденнику, скільки часу на них витрачено). Двієчники й дипломники більше на кафедру не допускалися, їх також приймали в коридорі на випадкових лавках, викинутих з аудиторій як непотріб. Мигтіли й галасували студенти, і тут-таки на рівні їхніх ліктів і стегон ішла переекзаменовка, консультація... Інколи вдавалося зайняти порожню аудиторію, звідки будь-якої хвилини могли вигнати (в інституті з аудиторіями було погано). Зате на кафедрі панувала священна тиша, яка порушувалася лише тоді, коли Флягін куди-небудь виходив (тут ми вже давали собі волю!). Відкрито проти нових порядків («Аракчєєвські казарми!») виступив Семен Петрович Співак із притаманним йому темпераментом. Йому Флягін незворушно відповів:

— Не будемо гаяти часу. На черговому засіданні вам буде надане слово.

Одне слово, на кафедрі стало тихо, мертво й безплідно. Геть зник сміх. Раніше, коли ми жартували, галасували, так би мовити, базікали, і жити було легше, й працювати. Все частіше я згадувала міркування Емема про творчу силу сміху...

Треба віддати Флягіну належне: він не тільки з інших вимагав, але і з себе. Довгими годинами сидів за своїм столом з розгорнутими книжкою і конспектом, низько схилившись, ніби викльовуючи зі сторінок знання, — читав і стро-

чив, читав і строчив. Очевидно, великих здібностей він не мав, але працелюбність його була нечувана («працездатність», як сказав Льова Маркін). Будь-яка книга, за яку брався наш шеф, вивчалася ним завжди досконало, всі докази перевірялися до знака і відтворювалися в конспекті. Читав він дуже повільно, сторінок по вісім-десять на день, але читав доскіпливо. Святом для нього було знайти в книжці помилку...

— Науковий трупод, — відгукувався про нього Радій Юр'єв.

Жінки ремствували більше, ніж інші. Бувало, вони встигали в перервах між заняттями забігти до магазину, до перукарні; тепер це було виключено: відсиджуй.

Чергового засідання кафедри чекали з нетерпінням: всім хотілося вговоритися. Почалося воно з обговорення щоденників. Флягін знову поклав перед собою годинника й сказав:

— Часу на те, щоб прочитати всі щоденники, у нас не вистачить. Я вивчатиму їх поступово. А зараз ми застосуємо метод вибіркового контролю. Лево Михайловичу, — звернувся він до Маркіна, — вам надається слово для зачитання щоденника.

Маркін встав, смертельно серйозний, і почав:

— «10 лютого. 9.00—10.50 — заняття згідно розкладу.

11.00—12.15 — думав над доведенням теореми 1.

12.15—14.00 — вивчав § 10 глави III книги В. Болтянського «Математичні методи оптимального управління». В доведенні леми заплутався.

14.00—14.10 — ішов у їдальню.

14.10—14.50 — Обідав. Водночас розмірковував про незрозуміле доведення...»

— Зупиніться, — сказав Флягін. — Якщо ви поставили собі за мету висміяти моє розпорядження, то цієї мети ви не досягли. Я знав, що зустрінуту тут опозицію. Люди взагалі чинять опір будь-якій спробі їх дисциплінувати. Ваш прийом — доведення до абсурду — тут недоречний. Кожному зрозуміло, що записувати в таких подробицях щоденно ви не будете, та я від вас цього й не вимагаю.

— А що ж ви вимагаєте? — кинулась Елла.

— Звіту про витрачений робочий час, саме робочий. Умивання, їжа і відвідування місць загального користування сюди не входять. Лево Михайловичу, замість того, щоб висміювати мої розпорядження, краще спробуйте знайти в них здорове зерно.

Він знову підвів необскубану голову і всміхнувся. І знову в цій усмішці промайнуло щось людське... «Біс його знає, що таке,— подумала я,— нема чого придивлятися до його посмішки». В тому, що ми з Флягіним вороги, я ні на хвилину не сумнівалася. Все волосся на мені ставало сторч, як на кішці при зустрічі з собакою.

Були прочитані ще два-три уривки з щоденників. Флягін уважно слухав, вносив поправки, робив зауваження. Цікаво, що кожного з викладачів він уже твердо знав на ім'я, по батькові і, звертаючись до них, жодного разу не помилюся.

— А тепер перейдемо до поточних справ. Хто хоче висловитися?

Пускаючи пару з ніздрів, підвівся Співак:

— Будемо говорити відверто. Я обурений тими методами адміністрування, які намагається запровадити професор Флягін. Наша кафедра — сформований, зі своїми традиціями організм. Загалом ми непогані спеціалісти, свою викладацьку справу знаємо. Погроза й окрик не кращий засіб виховання. Лекцій професора Флягіна я поки що не слухав, але переконаний, що вони погані. Лектор перш за все повинен захопити студентів, повести аудиторію за собою. А кого й куди може повести за собою професор Флягін? Тягти й не пускати — ось його девіз. А навіщо — він і сам не знає.

Флягін зблід.

— Навіщо, я знаю,— тихо відповів він.— А лектор я справді поганий, ви вгадали.

— Неважко було вгадати! Перш за все у вас каша в роті. Якийсь стародавній оратор, щоб поліпшити дикцію, клав до рота камінчики. Ви, мабуть, собі їх переклали. Якщо ми, що сидимо поруч, вас погано чуємо й розуміємо, то як же студенти? Чи ви навмисне з нас знущаетесь?

— Ні з кого я не знущаюся, — ще тихіше мовив Флягін (у його блідості з'явилося щось мертвотне).— Семене Петровичу, мені ясно одне: нам з вами спрацюватися буде важко. Може, ви подасте заяву про звільнення?

Всі зацікавилися. Співак на секунду сторопів, але одразу ж опам'ятався й закричав:

— Подам із задоволенням! Сьогодні ж подам!

Викладачі зашуміли. Встав наш завлаб Петро Гаврилович, схожий на великого, добродушного, але розгніваного пса:

— Як парторг заперечую! Ви тут, Вікторе Андрійовичу, занадто вже розійшлися! Кадрами, кадрами розкидаєтесь, і якими! Семен Петрович — один з найкращих лекторів, гордість інституту! Ви студентів запитайте, що таке Співак!

— Та я що,— сказав Флягін,— я на своєму не наполягаю. Якщо хочете, я ладен вибачитися.

Якась дивна простодушність була в його манері. Цілковита відсутність самолюбства.

— Не треба мені ваших вибачень! — загорлав Співак.

— Нехай вибачиться! — сказав Петро Гаврилович.

— До дідька! — крикнув Співак, вийшов і хряпнув дверима.

Кафедра ще деякий час гула. Коли шум зтих, Флягін подивився на годинника й запитав:

— Хто ще хоче висловитися?

— З таким самим результатом? — в'їдливо спитав Маркін.— Боюся, що ви залишитеся без співробітників.

— Адже я сказав, що ладен вибачитися. У випадку з Семеном Петровичем я був не правий.

Я піднесла руку.

— Можна мені?

— Прошу, Ніно Гнатівно.

— Я також належу до тих, хто проти дріб'язкового опікування. Безумовно, дисципліна важлива, та важливіше від дисципліни дух колективу. Це добре розумів Антон Семенович Макаренко, виховуючи малолітніх злочинців. Цього не розуміє професор Флягін, який береться виховувати педагогів. Кожен вихователь повинен враховувати, з яким колективом він має справу. І ні в якому випадку не можна ображати людей. Якщо ви сподіваєтеся, що я також подам заяву про звільнення, то марно. Вам доведеться самому мене звільнити.

Я сіла. Флягін сидів, опустивши голову. Раптом він нею струснув, ніби проганяючи сумніви, й запитав:

— Хто ще хоче висловитися?

Ніхто не хотів.

— Якщо бажаючих немає, засідання кафедри вважаю закритим,— сказав Флягін і вийшов.

Отже, війна була оголошена. Залишалось чекати подальших подій.

Семен Петрович того дня написав заяву про звільнення, але ми вмовили його не подавати. Хтозна-як може обернутися справа. Піде Флягін, або його не затвердять. Поки що конкурсу він не проходив (якісь формальності цьому заважали). І що, врешті-решт, важливіше: один самодур чи колектив, у якому ти працював багато років? Семен Петрович незадоволено погодився, що колектив важливіший, і заяву порвав.

Настало тимчасове затишшя. Флягін зменшив прудкості в своїх починаннях, ніби щось обмірковував, нижче схилив голову над столом, рідше подавав голос. На кафедрі було невесело...

У мене з ним з першого дня склалися стосунки найогидніші. Ні я, ні він цього не приховували. Буває антипатія фізіологічна — саме таку я відчувала до Віктора Андрійовича. Навіть просто перебувати з ним в одній кімнаті мені вже було нестерпно.

Особливо це посилилося після того, як Флягін добрався до моєї «комісії по спадщині». Вивчаючи зі старанністю, гідною кращого застосування, протоколи засідань кафедри, він вичитав там, що я очолюю цю комісію, і одразу почав вимагати від мене звіт. Я стояла біля його столу.

— Сідайте,— з гречністю вовкулаки сказав Флягін.

— Нічого, я постою.

Тоді він також підвівся.

— Доповідайте про стан справ з науковою спадщиною,— сказав він ніби з кашею в роті.

Коротко і навмисне повільно я повідомила про стан справ: рукописи майже всі прочитані, приведені до ладу.

— Скільки треба часу на те, щоб закінчити цю роботу?

— Тижнів зо два.

— Тижнів зо два — це не термін.

— Два тижні.

— Добре. Через два тижні ми вас заслухаємо на кафедрі.

Він щось заніс до записника, який близько й сліпо підніс до очей.

Отже, настав час звітувати... Але ж не могла я на засіданні кафедри під головуванням Флягіна, з його бридкою посмішкою, сказати правду — що ніякої наукової спадщини не виявилось! Е, ні. Довелося мені поквалом закінчувати свій «виріб».

Я просиділа над ним кілька ночей і два-три вихідні. Вишло не так уже й погано. Нормальна наукова робота,

може, навіть з ідеєю. Можна повірити, що його. Я переписала її в старомодній манері Емема (це ще й тому було зручно, що сторінок виявилось приблизно в чотири рази більше), передрукувала на машинці, вписала формули. Приєднала до цього раніше відібрані і підготовлені матеріали. Ну що ж, з цим врешті-решт можна було й виступити...

Хвилювалася я перед доповіддю надмірно. Втім, це не завадило мені збешкетувати — зняти з руки годинник, зі стуком покласти його на стіл і сказати: «Не будемо гаяти час». Почулося хихикання. Я доповідала коротко, по можливості чітко.

Мене здивував Флягін. Виявляється, готуючись до цього засідання, він не полінувався вивчити всі (принаймні головні) завалішинські праці. Це видно було з його запитань. Якщо взяти до уваги його черепаший темп, це був один з гераклових подвигів.

— Дайте-но сюди,— сказав він мені, коли я закінчила.

Я подала йому всі три рукописи. Перший — справжній емеївський, який я спробувала освіжити, перейшовши до нових позначок. Другий — підредаговані записи Миколи Миколайовича про вищу освіту. Нарешті третій — мій «вірив»...

Флягін поринув у них старанно й низько. Згорбленість постави підкреслювала старанність. Дивно, але іншими позначками обдурити його не пощастило. Він сказав:

— Нічого нового. Оpubліковано в такому-то році, в такому-то журналі. Інтересу не являє.

— Але ж у цьому новому варіанті розглянуто більш загальний випадок, не за таких жорстких обмежень...

— Інтересу не становить,— повторив він.

Власне, він мав рацію, але ненависний мені до того, що це мене засліплювало.

— Пропоную включити статтю до посмертного збірника,— вперто сказала я.— Всі ми смертні,— додала я з дурнуватою багатозначністю.

Він підвів на мене невиразні сіро-блакитні очі й посмінувся:

— Не заперечую. Можете включити під цим приводом.

Нотатки про вищу освіту він читав, мабуть, з півгодини, а я тим часом шаленіла. Лице в нього було як у людини, яка жує лимон.

— Не піде,— сказав він, закінчивши читання.

Чи треба було наполягати? Адже, врешті-решт, Емем і сам не вважав ці записи до кінця продуманими...

Флягін узявся за третій рукопис. Я так і чула загода його кислий голас: «Не піде»... Дивно, але він цього не сказаў.

— Ви не будзеце заперечувати,— спытаў він,— якщю я візьму цю работу дадому й дэталёна з нею ознаёмлюся?

— Звычайна, ні.

За тыждень він прыніс работу й каротка павідоміў:

— Все гаразд. Можна публікуваці. Звычайна, треба перысаты все це в сучаснай, матрычнай формі.

Оце так так! А я стількі сіль вытратыла сама на процілежне! Я розгнівалася й сказала:

— Мені здаецца, праці покійнаго Микола Миколаіовіча Завалішына не патребуюць рэдагування. Вони шырока відомы як у нас, так і за кордоном. Жодна з ных не напісана в матрычнай формі.

— Так, мабуць, вы маеце рацыю,— пагодывся Флягін, пачухуючы мізынецем свого гостраго носа.

І мізынец, і ніс былі мені асобліва гідкі. Але, так чы інак, справа закінчылася на мою карысьць. Я одержала маленьку, але все-такі перемогу. Це мене пдбадьоруло, і я пачала грубіяніці. Сумна зізнатыся, але в нашай хронічнай сварцы з Флягіным справядлівісь далеко не завжды була на моёму боці. Він також тэрпіці мене не міг, як і я йаго, але выявляў це стрыманіше.

Якось він прышоў да мене на экзамен. Відпавідаў мені студент, якога я дабре знала по вправах протягом року. Не бліскучы, але старанный, тугодум, да того ж з легкым дэфектам мовы. Флягін пдсів за мій стіл. Павільнісь студента йаго дратувала і моё тэрпіння також. Раптом він паставіў студентаві якась запытання — швідко, непрыемна й незразуміла. Студент нічога не зразумів, дывіўся на ньаго, як мыша на удава.

— Будзьце ласкаві, Вікторе Андрійовічу,— сказала я,— павторіць запытання, і якомога чіткіше. Мої студенты звыклі да чіткай мовы, тым паче на экзамені.

Флягін пдывіўся на мене з відразою і павторыв сваё запытання мало не по складах. Студент, прыголомшанный, барывся з відпавіддю. Запытання було якась не по-людськыму хитромудре. Якбы йаго задалі мені, мені б також важко було відпавіці...

— Двійка,— швідко сказаў Флягін.

— Кому? — запытала я.

— Звычайна, йому.

— Даваціте выйдемо в корыдор,— запропонувала я.

Ми вийшли. У мене стукотіло в вухах.

— Чи думаєте ви, Вікторе Андрійовичу, що я свого предмета не знаю?

— Ні, не думаю. Ви знаєте, а цей студент, звичайно, не знає.

— Так ось я також не можу відповісти на те питання, яке ви йому поставили. Крім того, що складне, це питання було ще й погано сформульоване, навмисне щоб заплутати. Можете ставити мені двійку, можете взагалі мене звільнити, та поки я читаю цей курс, на екзамені господарюю я, а не ви. А вас я прошу не втручатися в хід екзамену, не ставити запитань. Можете бути присутні, але не більше.

Рішуче ця людина — загадка. Він нічого не сказав, повернувся й пішов. Я повернулася до аудиторії, поставила студенту четвірку і далі продовжувала екзамен. Елла Денисова, яка допомагала мені, була здивована моїм виглядом:

— Що з вами, Ніно Гнатівно? Ви бліді, як сама смерть.

(Елла інколи полюбляє пишномовні вислови).

— Нічого,— сказала я,— просто полаялася з Флягіним.

— Так я й знала! От паразит!

«Паразит» і «сама смерть» в такій безпосередній близькості мене потішили...

А з Флягіним у нас якось усе пішло шкереберть, інколи навіть за межі пристойності. Розмовляти одне з одним ми перестали. Якщо йому треба було передати мені якийсь документ, він звертався до мене не прямо, а через Лідію Михайлівну. Кликав її до себе й казав:

— Будь ласка, скажіть Ніні Гнатівні, що їй треба зробити те і те.

Він сидів від мене за якихось два метри. Не дивлячись на нього, звертаючись тільки до Лідії Михайлівни, я відповідала що-небудь на зразок:

— Лідіє Михайлівно, я чудово чула те, що сказав Віктор Андрійович. Прошу, передайте йому, що те і те я виконати відмовляюся з такої й такої причини.

Або ж (варіант):

— ...що його розпорядження буде виконане.

І сміх і гріх. Щось ніби з дитячого садка. Навіть Льова Маркін, який завжди мене підтримував, у такій ситуації звинувачував не Флягіна, а мене:

— Вам, як кажуть, попала віжка під хвіст. Добром це не закінчиться.

Що так, то так... А поки що постійна опозиція Флягіну була погана тим, що позбавляла мене самостійності. Раніш у мене була своя позиція — вона зникла. Я ніби втратила себе, перетворилася просто в «анти-Флягіна». Він був вимогливий до студентів до жорстокості. Я стала поблажлива до м'якотілості...

Якось мені складала екзамен студентка Величко, старанна, проте недалека. Така собі гарненька блондинка, волосся по плечах, може, занадто висока (втім, тепер це звичайне). Взяла білет, сіла за найдальший стіл, почала готуватися. Очевидно, знала поганенько, була бліда, витирала хусточкою лоб і щоки. Довго готувалася, потім на мою вимогу сіла поруч, почала відповідати. Після кожного питання здригалася, як ляклива конячка: «Можна, я подумаю?» — ворушила беззвучно губами, пригадавши, відповідала точно по книзі, але без розуміння. Коли мені так відповідають, на мене нападає жах: який величезний труд витрачено марно... В чомусь, мабуть, винні і ми, викладачі: не вміємо навчити думати... Так сиділи ми і катувалися обидві, і раптом вона сказала:

— Ніно Гнатівно, поставте мені двійку, я сьогодні не можу відповідати.

І справді бліда вона була, «як сама смерть», за Еллою Денисовою.

— Що з вами? Ви хворі?

— Ні... Але мені час годувати дитину... Розумієте, молоко...

О, я це добре розумію. По собі знаю, як важко матері, що годує, чекати, чекати годинами і знати, що десь там твій маленький також чекає, плаче...

— Чому ж ви раніше не сказали? Ідіть годуйте. Ви підготувалися добре. Дайте заліковку...

Сама не розумію, як це вийшло, але рука сама вивела «відмінно»... Вона була здивована, очам не вірила.

— Ідіть годуйте...

Вперше в житті я поставила п'ятірку за відповідь, красна ціна якій трійка. Ось тобі й висока принциповість, за яку мене завжди вихваляє Співак...

А все Флягін, дідько б його забрав!

З ОСОБИСТИХ ЗАПИСІВ М. М. ЗАВАЛІШИНА

З деякого часу мене невідчепно переслідує думка про кінцеву долю кожної речі. Ми з усіх боків оточені речами. Кожна з них не вічна, тліє, розсипається, в якомусь розумінні вмирає, тільки на відміну від людей не одразу.

Дивлюсь на який-небудь черевик і болісно роздумую про його подальшу долю. Ну, зараз він іще живий, поки його носять. Через якийсь час він продірявиться; можливо, його віддадуть у ремонт і він іще проживе якийсь час. Потім його визнають негодящим і викинуть. Куди? В наших міських умовах найвірогідніше у сміттєзбірник, це своєрідне кладовище для речей. Але ж і там його доля не кінчається. Де, коли, на яких полях зрошення буде він врешті дотлівати, скрючений, скособочений, роззявивши рота, виваливши назовні язика? Які дощі, які сніги пройдуть над ним, поки він не зотліє остаточно і не зіллється, нерозрізнений, з земним порохом?

Думка про кінцеву долю кожної речі стала в мене чимось на зразок *idée fixe*. Дати б мені волю, я б, мабуть, ховав речі, закопував їх у землю, щоб допомогти їм уникнути посмертних поневірянь. З похмурим гумором уявляю собі старого, який ховає свої черевики з жалю до них...

Ось і ці записи слід було б знищити з жалю до них. Найкраще було б кинути їх у вогонь — веселий, всепоглинаючий, як багаття моїх дитячих років. Та в сучасній квартирі без жодного вогнища, де є лише безликий голубий вогонь газу на кухні, дуже важко що-небудь спалити. Крім того, записки ці ще живі, і знищити їх пахнуло б убивством.

І ще одне. Хоча розумом я знаю, що жити мені лишилося недовго, я, соромно зізнатися, не вірю в свою смерть. У моїй таємній самосвідомості я вічний.

І знову — дитинство! Мабуть, я про нього ще не дописав. Чи допишу?

Я впевнений: як би не скривдила людину доля, вона не в змозі відібрати в неї дитинство. Якщо воно було світле, сяюче, людина щаслива до кінця своїх днів. По суті, я щасливий.

Мое дитинство навіть не сяяло — воно іскрилося, спалахувало. Осередком усього був батько. Низенький, лисий, дивовижний чоловік з невеликими світло-карими очима, які вміли бути і суворими, й веселими.

Тепер я розумію, що в ті часи він був молодий: спритно катався на ковзанах, займався гімнастикою, грався гирями. Та вже тоді він був лисий. У моїй уяві він був споконвічно лисим: з недовірою я розглядав його юнацькі фотографії: там він був з чубом, і це було гірше...

Звали ми його не тато, а Пулин. Дивне ім'я, що виникло, мабуть, з «папуля», «папулин», але колись дуже давно. Скільки я себе пам'ятаю, слово «Пулин» вже утвердилося як його особисте, власне ім'я. Ризикуючи бути смішним, я і в цих записах (не призначених, втім, для чужого ока) називатиму його Пулиним.

Батьки називалися Пулин і Мамочка — злита подвійна формула на зразок Пат і Паташон. Шапошников і Вальцев... Мамочка була чорноока, повна, сміхотлива, короткозора. Велика майстриня і рукодільниця. За світоглядом поганинка, життєлюбка, вогнепоклонниця, як і я. Сама по собі людина цікава, але Пулин завжди її затьмарював: він був головним, вона при ньому — мов тінь.

Лисий, він був по-своєму благородно гарний. Голову всю, крім лисини, він голив, і сполучення ошатної рожевої голови з молодими блискучими очима створювало особливий ефект. Я принаймні бачив його красенем.

Математик за освітою, він був директором однієї з найстаріших московських гімназій. Жили ми там-таки, при гімназії, у великій казенній квартирі, на другому поверсі старовинного жовто-білого будинку з крутими склепіннями і заокругленими вікнами. З вікон було видно гімназичний плац і далі за ним старий сад, повний крислатих лип з дуплами і чорно-залізними латками на стовбурах. Узимку плац заливали, і він ставав ковзанкою, по якій хвацько каталися гімназисти, похваляючись один перед одним голландськими кроками, крюками і викрюками. Катався і Пулин у чорному, в обтяжку костюмі, в смушевій шапочці. Мене він також учив кататися, та я був тупий — далі найелементарніших фігур не пішов.

Гімназисти свого директора боялися і обожнювали. Потрапити до нього на прочуханку було водночас страшно і захоплююче, на зразок казки з жахами і щасливим кінцем. Це я знав від своїх товаришів. Саме я вчився в тій самій гімназії, але ніякими привілеями не користувався, навпаки:

з мене, директорського сина, вчителі суворіше вимагали, ніж з інших. Нерідко мені доводилося чути: «Не ганьбіть своє ім'я!» А я його частенько ганьбив, бо був непосидючий і винахідливий. На прочуханки мене викликали до інспектора. Цього я не боявся. Холодний погляд Пулина, коли ми зустрічалися в коридорі, був страшніший від будь-якої прочуханки.

Спостерігаючи за ним — директором, педагогом, батьком, — я назавжди зрозумів, яке велике діло виховання сміхом. Сміх, найблагородніша форма людського самовиявлення, до того ж і геніальний вихователь, творець душ. Посміявшись, людина стає кращою, щасливішою, розумнішою й доброшою.

Висновок з моєї довготривалої практики: читаючи лекції, не треба шкодувати часу на смішне. Будь-яку наукову інформацію можна знайти в книжках; наукового сміху, як правило, там немає.

Цінуючи сміх, як важливий елемент навчально-виховного процесу, я, грішним ділом, не люблю тих лекторів, завзятих дотепників, які з року в рік потішають аудиторію одним і тим набором анекдотів. По-моєму, взагалі анекдот — найнижчий різновид гумору. Смішне, щоб бути виховним засобом, повинне народжуватися тут-таки, на очах аудиторії. Обманути її неможливо. Студент — істота колективна і, як така, дуже розумна. Його на м'якуші не обдуриш. Він чудово вміє відрізнити справжній жарт, раптово сказаний з випадкового приводу, від заздалегідь заготованого фабрикату.

Виховна сила сміху ще й у тому, що людина, яка сміється, більше схильна любити саму себе, а це велике діло! Передбачаю заперечення («Проповідь себелюбства!»), але все-таки наполягаю: людина найкраща, коли вона сама себе любить. Якщо вам добре, якщо ви свіжі, веселі, приязні, працездатні — хіба ви не любите поруч з іншими і себе самого? А ті, кого неправильно називають себелюбцями, — хіба вони люблять себе? Ні, вони серйозно, жертвовно, похоронно самі собі служать.

Але це відступ. Повернусь до Пулина. Писати про нього приносить мені насолоду, ніби я воскрешаю його, ставлю перед собою, торкаюся руками.

Талановитий він був надзвичайно, різнобічно. Чудово грав на скрипці. Прекрасно читав уголос. Малював аквареллю, писав вірші (переважно жартівливі). Володів яскравим акторським обдаруванням.

Про читання вголос. Нині цей звичай у сім'ях якось вивівся. Всі заклопотані, розрізнені. Вважається, що кожна грамотна людина може все що завгодно прочитати сама.

В старі часи було не так. Спільне сприйняття літератури було формою спілкування. Згадаємо романи минулого століття,— скільки в них сцен читання вголос (як правило, він, закоханий, читає їй, коханій). А в Данте — Пасло і Франческа («І в день цей більш вони вже не читали...»)? В якійсь мірі цю прогалину заповнює телевізор, але дуже мало. Дивляться телевізор одночасно, але й осібно.

В нашій сім'ї читання вголос було ритуалом, святом.

Роками поспіль щовечора перед сном, коли ми, діти, вимиті на ніч, помолившись, вбравшись в довгі, до п'ят, нічні сорочки, лежали в своїх ліжках, починалося найголовніше: приходив Пулин і читав нам уголос.

Читав він чудово, артистично, проте не як професіональний читець (таких я терпіти не можу), а як посередник, інтерпретатор, який знайомить своїх найдорожчих з тим, що для нього найдорожче. Його чудовий, досить низький голос мінявся, переходячи від ролі до ролі, від репліки до репліки. Він ніби показував нам коштовний камінь, обертаючи його різними гранями і милуючись його грою.

Мамочка тут також була присутня, сидючи в кріслі за шитвом; інколи, не втримавшись, вигукувала: «Яка краса!» — але одразу хапала себе за рот: Пулин не любив, щоб його перебивали.

Чого тільки не почули ми в його читанні! Всього Гоголя від «Вечорів на хуторі» до «Мертвих душ», включаючи другу частину (читалося уривками), після чого нам була розказана трагічна історія спалення рукопису (досі не можу забути болю, який тоді відчув!). Толстой: «Дитинство» і «Отроцтво», «Севастопольські оповідання», «Війна і мир», Достоевський: «Записки з Мертвого дому», «Злочин і кара», «Брати Карамазови»... А Гончаров, Тургенев, Помяловський, Лесков! Всього й не перелічиш! Тепер розумію, який це був титанічний труд: прочитати своїм дітям усю російську класику! І не лише російську: були тут і Марк Твен, і Діккенс, і Гюго, і Конан-Дойль... Все це нам читалося в тодішніх наївних, нехитрих перекладах, які мені досі подобаються більше, ніж сучасні, витончені. Пам'ятаю наші дитячі світлі сльози над поневіряннями Жана Вальжана, маленького Давіда Копперфілда; пам'ятаю страх і хвилювання, викликані грандіозним образом баскервільського собаки...

До речі, про страх. Мое чудове дитинство знало і страх. Пам'ятаю одвічний страх темряви, від якого довго не міг відучити мене Пулин. Він не сміявся з мене, не лаяв мене за боягузтво. Він просто брав мене за руку і вів у саме жерло темряви...

Чомусь ці жахи не суперечили загальному почуттю насолоди життям, а якось парадоксально його підтримували. Мерці, які встають з могил наприкінці гоголівської «Страшної помсти», ці кощаві руки, котрі «піднялися з-за лісу, затряслися і зникли», досі викликають у мене блаженні мурахи по шкірі. Звичайно, не в такій мірі, як у дитинстві. Тоді це було почуття високого жаху, як у Пушкіна:

Від жаху і не зворухнусь, бувало,
Ледь дихаючи, я під ковдрою зіщулюсь
И не відчуваю ані ніг, ні голови...

...Ці чарівні вечори, коли Пулин читав нам уголос! Електричного освітлення тоді ще не було (принаймні у нас). Пулин читав при гасовій лампі, яка кидала на його лице і гарну лисину яскраві полиски. Тінь від його голови на стіні була оксамитно-чорною. Я до цих пір люблю гасове освітлення, недолюблюю біле казенне електричне світло і вже зовсім терпіти не можу так званих ламп денного світла (ними нещодавно обладнали наш інститут). Світло в них не денне, а мертво, покійницьке. Сині кольори в ньому шаленіють, червоні гинуть.

Отже, про вечірні читання. Вони закінчувалися завжди в суворо визначений час (о дев'ятій годині), після чого Пулин прощався з нами, підходячи по черзі до кожного ліжка й цілуєчи кожного з нас у щоку. Біля мого ліжка він ніби затримувався довше (мабуть, тому, що я був найменший, та мені хотілося думати: найулюбленіший). «Пулин», — казав я йому, і він відповідав: «Тс-с...» Це була ніби наша змова про особливу взаємну любов. Після Пулина підходила прощатися Мамочка — м'яка, духмяна, дуже своя. Я завжди намагався торкатися віями до оправи її окулярів. Як би ми не нагрішили за день, вечір був наш, і ця прощальна ласка — наша... Потім у дитячій гасили лампу, прикрутивши гніт і подувши на нього, і губи того, хто дув, на мить висвічувалися особливо яскраво. Чарівний запах погаслого гноту довго ще плавав у повітрі, і з цього запаху мовби виникало нічне мерехтіння лампадки...

Було в мене з Пулиним і особливе, лише наше з ним спілкування. Коли я трохи підріс, він почав зі мною займатися

математикою *privatissime*, як він казав по-латині. Ці «най-приватніші» уроки, віч-на-віч, зробили мене тим, ким я пізніше став і ким, на жаль, перестав бути (але це питання особливе).

Як він пишався моїми успіхами, як радів, коли я, кінчивши університет, був залишений при кафедрі (йому самому наукової кар'єри зробити не пощастило — перебило ранне одруження, сім'я). І як шкода, що до мого професорства він не дожив... Помер він у двадцять п'ятому році, ще молодим, за теперішніми моїми поняттями, від розриву серця (тепер сказали б — від інфаркту). Мамочка ненадовго його пережила, тінню пішла за ним у могилу. В день, коли мені було присуджене звання професора, я прийшов на кладовище і постояв біля їхньої спільної могили з капелюхом у руках.

Нікого і ніколи в житті (навіть Ніну!) я не любив так нестямно, як любив батька. Він був моїм божеством. Його голос, блиск очей, голови, увесь його чистий і міцний вигляд здавалися довершеністю. А найбільше підкорювало в ньому незбагненне злиття серйозності, глибини і постійної готовності до сміху.

Власне, він був суворим батьком. Одної піднятої брови Пулина ми боялися більше, ніж будь-яких Мамочкиних красномовних докорів. Вона нас, бувало, ляскала — він ніколи їй пальцем не торкав. Карав нас інакше: пасивністю, нерухомістю, вимушеним неробством. Вів винного до себе в кабінет, садовив на диван, забороняв рухатися й розмовляти, а сам сідав за стіл працювати. Для мене це було жахливо, я сидів, уже через хвилину геть зморений, задихаючись, сповнений ремствування, але усвідомлюючи свою провину. Інколи, не витримавши каторжного неробства, я починав нишком тягати кінський волос з тіла дивана. Пулин підводив голову — і я завмирав. Шпалери в кабінеті були візерунчасті, темно-вишневі; досі для мене цей колір як докори сумління.

І разом з тим у веселі хвилини він був бешкетливий, як хлопчик. Він спілкувався з нами, дітьми, як з рівними, завжди був заводієм наших утіх. Тепер посада заводія утіх штатна, його називають витівником, — о, Пулин не був витівником, в його бешкетливій, молодецькій веселості було щось споріднене з філософськими вибриками середньовічних блазнів.

Улюбленим матеріалом, з яким він працював, були слова. Граючи ними, як жонглер, він складав шаради, прислів'я,

каламбури, пародії. «Всі люди поділяються на дві категорії,— казав Пулин,— одні живуть як моляться, інші — як біса потішають». Чи треба говорити, що ми (сім'я) належали до другої категорії? «Потішання біса» йшло у нас перманентно і різноманітно. Розмовляли ми на якомусь божевільному жаргоні («гажечка», «вонтик», «борзятина»). В ужитку були «збільшуючі» слова: замість «чашка» казали «чаха», замість «ложка» — «лога». Співали пісні, пародіюючи народні; в одній, наприклад, були такі слова: «Ти пробач, прощай, сор дрімучий тір...» Ні, цього не розповіси — виходить безглуздя, безглуздя і безглуздя. А в цих дурощах був якийсь нам зрозумілий вищий смисл...

А як ми ходили! Нам було мало просто переставляти ноги — у нас було безліч різної ходи, у кожній своя назва, своя виразна функція. Наприклад, ходити «лапчастим кроком» означало дрібно котитися на ступнях як на колесах; цим виявлялася улесливість. Ходити «наступальником» — агресивно притопувати правою ногою, підтягуючи до неї ліву («Сам чорт мені не брат»). Була ще хода «круто по сходах» — сходів ніяких не було, ми їх зображували поставою, пихтінням...

Як я тепер розумію, Пулин у своїх «постановках» користувався прийомами, чимось схожими на прийоми китайського класичного театру, про який тоді й не чули (принаймні в нашому колі). Багато років по тому, побачивши в китайській виставі нашу домашню ходу «наступальником», я був приголомшений...

Безперечно, він був дотепний, але дуже своєрідно. Я не пам'ятаю, приміром, щоб він розповідав анекдоти, смішні історії. Смішне робилося з підручного матеріалу: слів, рухів, виразу обличчя. Ледь-ледь зміщене слово, зсунутий акцент, пауза — і маєш: смійся до знемоги, до щасливих сліз!

Пам'ятаю, якось я підійшов до нього і, пестячись, пригнувся щокую до його лисини. Вона була гаряча, а щока прохолодна. Пулин звів на мене очі і промовив урочистим ямбом: «Глава вогнем палає. Щока хладить главу». Здавалося, що тут особливого? А я мало не помер від сміху. Досі, згадуючи, сміюся.

І навіщо я все це тут записую? Однаково передати словами його інтонацію неможливо. Вона живе лише в моїй свідомості, і, коли я помру, зникне. Пишу для того, щоб зараз для себе самого щось відновити, закріпити, зафіксувати. Та, вдарившись об безсилля слів, відступаю.

Пулин був з тих рідкісних людей, які за будь-яких умов, у будь-яких обставинах залишаються самими собою. Користуючись математичним терміном, він був інваріантний у відношенні до зовнішнього середовища.

Після революції гімназію розформували, будинок зайняли під якийсь заклад з багатопверховою назвою. З квартири нас виселили в іншу, тісну й холодну. Пулин на всі ці зміни дивився незворушно, навіть з веселою цікавістю, на відміну від більшості своїх колег, що впали в паніку.

Позбавившись свого становища і привілеїв, він одразу пішов рядовим учителем математики в Єдину трудову школу (ЄТШ). Склад учнів був найрізноманітніший — від інституток до безпритульних. Пулин і до цих дітей знаходив шлях, сполучаючи суворість із сміхом...

У важкий час громадянської війни і розрухи життя було сповнене злигоднів — не вистачало харчів, одягу, дров... Кожне з них він умів обіграти, зробити предметом нових і нових жартів. Вдома у нас було страшенно холодно, ми палили стільцями, розпиляли на частини буфет. У Пулина мерзла голова, і він надівав на неї ковпак від чайника — розкішна споруда з гребенем і стрічками. Цей ковпак він називав тіарою. Пулин у тіарі — до чого ж він був хороший, як сповнений гідності! Коли я їхав на фронт, він кивнув мені головою в тіарі...

Він досі для мене живий. Інколи я, стара людина, наодинці з собою кажу вголос: «Пулин!» — і чую у відповідь: «Тс-с...»

МАТВІЙ ВЕЛИЧКО

Людиного сина назвали Матвієм. Це ім'я вибрала для нього Ася Уманська (так звали її покійного улюбленого діда).

Весна цього року була рання, яскрава (левітанівський «Березень», що пробився крізь чорний сніг). На вулиці, засліпленій сонцем, бешкетували горобці, а небо було таке голубе — не небо, а небеса! Коли Ася з Людою вийшли зпологового будинку, така кришталева радість сипалася з цих небес, мерехтіла в калюжах, капала з бурульок, що обидві мимоволі замружилися. Все раділо. І Матвій на руках у Асі, радіючи, спав у блакитній ковдрі, відтінений мереживним трикутником ошатної пелюшки, розклавши довгі

вії по ніжних щоках. Увесь він був такий новенький, рожевий, чистий — сама досконалість!

— Ну признайся тепер, що дурепа була,— сказала Ася.

— Факт,— погодилася Люда.

Сама вона, прозоренька, з синявою, здавалася майже нематеріальною (так буває після важких пологів: не йде, а летить). Матвій дався їй нелегко. Мало того що важкий (чотири кіло вісімсот!), він був ще надзвичайно довгий (шістдесят два сантиметри, якась аномалія!).

— Мабуть, акселерація осягає молодь ще в утробі матері,— сказала лікарка, проводжаючи Матвія у велике життя.— Ви й самі не маленька, а цей... Мабуть, батько дуже високий?

— Нормальний,— відповіла, почервонівши, Люда.

— Ну, бережіть свого багатиря.

Люда пообіцяла берегти.

Принесли в гуртожиток — Матвій спав. Розгорнули ковдру — спав. Було в цьому тривалому сні якесь зачароване торжество. Він попрацював, з'явившись на світ, і тепер відпочивав. Що ж, людина в своєму праві...

— Асько, ну ти даєш! — сказала Люда, із захватом дивлячись навколо.

І справді, Ася, поки Люда лежала в пологовому будинку, все для Матвія приготувала: ліжечко, постіль, повивальний столик з двома купками пелюшок... Над майбутнім узголів'ям Матвія висіла велика ялинкова куля. Вона так і сяяла, розгойдуючись на довгій нитці. Кватирка була розчищена, дув вітерець — весняний, пахучий.

— Може, закрити, застудиться? — нерішуче сказала Люда.

— Нічого! Нехай загартовується, росте справжнім чоловіком.

Чоловік! Неймовірно. В їхньому жіночому гуртожитку оселився чоловік! Розповіли, щоб перевірити і вочевидь переконатися в його приналежності до дужої статі. Голий, він був не такий показний, як у пелюшках: червоний, скоцюрблений, посередині роздутий, ніби глечичок. Поквапились сповити його знову. Ні та, ні друга сповити дітей не вміли. Люді показували в пологовому будинку, але вона не засвоїла. Ася виявилася спритнішою й перехопила ініціативу.

— Голову йому тримай, голову! — панічним шепотом благала Люда.— Так і метляється, раптом відірветься...

— Дурниці! Де ти бачила, щоб у живого сама по собі відірвалася голова? — хоробро відповідала Ася, про всяк

випадок все-таки притримуючи м'яку, червонясту, в темному пушку голівку.

Загалом загорнула. Не таким франтом, яким прибув з пологового будинку, та для першого разу прийнятно.

Матвій уперто спав. Коли настав час годувати, розбудити його не вдалося. Тицяли йому груди — не брав. Затискували носа двома пальцями — жалібно роззявляв рота, але спав.

— Та чи живий? — тривожиласть Люда.

— Не панікуй. Теплий, дихає, значить, живий.

Поклали Матвія в ліжечко, самі сіли за стіл, поїли, випили чаю, але без особливого бажання. Матвій спав.

— Ми їмо, а він, бідний, голодний! — бідкалася Люда.

— Нічого страшного, — відповіла Ася. — Жодна тварина не вмирає з голоду, коли поруч є їжа. Прокинеться, нагодуємо.

Але і їй було ніяково. Якийсь стовпник.

У двері постукали. З'явилася делегація однокурсників і вкотила коляску з подарунками; вирізнявся великий, апельсинового кольору ведмідь, який тримав у розчепіренних лапах книгу «Дитяче харчування».

— Ой, друзі! — простогнала Люда.

Сергій Кох, який очолював делегацію, оголосив:

— Подяки відставити, переходимо до урочистої частини. — Він став у позу, простяг руку і почав промову, звертаючись до Матвія: — Громадянине Величко! Ми вітаємо в вашій особі сміливого порушника законів, які забороняють проживання в стінах гуртожитку непрописаних осіб, тим паче протилежної статі...

Матвій прокинувся. Лице його зморщилося, рот викривився жалісним відкопленням розкритих губів (як у деревної трагічної маски), і звідти почувся кислий крик...

— Розбудив! Як не соромно! — посипалися докори.

— Навпаки, друзі, — сказала Ася. — Спасибі, що розбудив, а ми як не намагалися — не виходило! А тепер, пробачте, обідня перерва. Оглядини увечері.

Хлопці й дівчата пішли навшпиньках, а Матвій уперше в житті поїв з апетитом...

Спав він уперто тижнів зо два, Люда з Асею ніяк не могли добудитися. Розповитий, навіть не морщився, лежав, зберігаючи ембріональну позу зі схрещеними, кульочком складеними ногами. «Пережитки утробного життя», — називала цю позу Ася. Сповиваючи, вона намагалася випрямити ці вперті ніжки — марно, Матвій підтягав їх знову і спав. У випадках особливо зтяжнього сну викликали з чолові-

чого гуртожитку Сергія Коха (йому вдалося виклопотати постійну перепустку — випадок безпрецедентний!). Він став у головах ліжечка, простягав руку і виголошував:

— Громадянине Величко!

Цього було достатньо. Матвій одразу прокидався і плакав, а після цього з апетитом їв. Умовний рефлекс.

За два тижні впертого сну хлопчик втратив у вазі близько шестисот грамів — у всьому богатирський розмах! — потім зупинився, потім почав набирати і пішов, пішов...

Отак почалося у Люди з Асею їхнє дитнє життя. Спочатку це виявилось не дуже складним, навіть на диво: Матвій спав. Потім, коли він відпочив, оговтався і вступив у свої права, все важче й важче. Він один, а їх двоє — і, однак, часу не вистачало. Особливо діймали пелюшки («Щедрий талант», — називав Матвія Сергій Кох). Прали в підсобці, але вішати не було де. Спочатку, поки ще продовжувався опалювальний сезон, сушили на батареї. А коли перестали палити — ну чисто біда! Пробували розвішувати на балконі — проти цього рішуче виступила комендант гуртожитку Клавда Петрівна (саме Клавда, а не Клавдія — вона на цьому особливо наполягала і ображалася, коли її називали Клавдією). Це була велика, монголоїдна жінка, з плескатим носом і чоловічим голосом. Студенти з неї підсміювалися («Скупчення сідалищ», — охрестив її Кох), але й побоювалися. Могутній темперамент у сполученні з полум'яною вірою в свою правоту породжує тиранів — таким тираном у гуртожитківському масштабі була Клавда Петрівна. Насилу вмовили її не зчиняти скандалу через Матвія, який явно суперечив правилам внутрішнього розпорядку, але бачити розвішані на балконі пелюшки вона вже не могла. Одного разу заявила грозою в кімнату, де жило «беззаконня» (вдома була сама Ася з Матвієм), і розсипалася докорами. У відповідь на це Матвій обдарував Клавду Петрівну такою широкою, рожевою, беззубою усмішкою, що вона не могла встояти. Після цього Люди з Асею було офіційно дозволено сушити пелюшки в підсобці, з цією метою Клавда Петрівна, з безпекою для життя видершись на табурет, власноручно натягла кілька рибальських жилок — чистий капрон! («Такому королю палацу не шкода, не те що підсобки», — казала вона).

Матвій і справді ріс королем — повний володар двох відданих жіночих душ. Якби не пелюшки, він би особливих клопотів не завдавав. Променисто-незворушний, товстенький, розвинутий, він уже в два місяці навчився сміятися, в три

з половиною сидіти, важно розставивши перед собою міцні піжки і налігши на них животом. З пелюшок рано переселився в повзунки, цінував свободу рухів. Ася з Людою любили покласти його впоперек столу й дивитися, як він вовтузився, швидко-швидко перебираючи ногами (це в них називалося «їхати на веселому велосипеді»). Один час обговорювалася ідея, чи не віддати Матвія в ясла, але була відкинута, як неконструктивна (інститутські ясла були дуже далеко, а в цілодобові Ася з Людою віддавати не хотіли). Одна біда — у Люди рано почало зникати молоко.

— Зурочила мене, мабуть, твоя Асташова, — казала вона Асі. — Як сказала я їй про молоко, як поставила вона мені п'ятірку, так і почало воно зникати, зникати... Око в неї чорне.

— Дурниці! — заперечувала Ася. — Терпіти не можу забобонів. У неї, коли хочеш знати, очі не чорні, а темно-сірі, я спеціально дивилася. А якби й чорні? У мене чорні, а нікого ще в житті не зурочила. І взагалі, соромно в наш час космічних швидкостей вірити в погане око. Ти її ще й відьмою назвеш!

— А що? Найсправжнісінька відьма. Погляд такий пильний, недобрий. Дивиться, ніби двійку ставить.

— Спробуй дожити до таких років, та ще з трьома дітьми! У нас з тобою один, і то насилу справляємось.

І справді, справлятися було все важче, особливо паралельно з навчанням. Діймали молочні суміші, які доводилося носити з консультації, та ще каші, овочеві відвари і пюре (їх варили вдома на нелегальній плитці). Академічної відпустки вирішили не брати, щоб не розлучатися, закінчити інститут разом: «Як-небудь переб'ємося». І перебивалися. Сиділи з Матвієм по черзі. У Асі взагалі було вільне відвідування, вчилася вона між пелюшками, кашами, сумішами — в одній руці ложка, в другій — книжка. Люді було важче, але й вона трималася героєм, не дуже обросла хвостами. Спочатку вони інколи залишали Матвія взагалі самого: кричав він мало, тільки коли був мокрий (цього органічно не терпів). Виходячи, Ася й Люда домовлялися з черговою, щоб, коли закричить, його перемінити. Для трансляції крику Ася приладнала в головах Матвія мікрофон і від нього зробила проводку до столу чергової. Почувши по цій сигнальній системі крик Матвія, чергова бігла міняти пелюшки, повзунки, а інколи й ковдру. Щоправда, скоро таку практику довелося припинити: одного разу Матвій, залишений у самотині, примудрився вибратися з ліжка. Ася з

Людою, повернувшись, застали його в протилежному кутку кімнати, далеко від мікрофона, зовсім мокрою; він гірко плакав і встиг обдерти і з'їсти шпалери з великої ділянки стіни. Відтоді самого Матвія не залишали, а в разі крайньої потреби прямо вручали його черговій. Всі три змінні чергові були поголовно закохані в Матвія. Він гарнішав на очах. Колишній темний пушок на голові виліз, витерся, змінився золотенькими кучерями, щоправда, ще рідкими («Кучер, почекай трохи, ще кучер...» — казала Ася). Очі з молочно-синіх стали голубими, співучого блиску. Схожий ставав на Олега все більше й більше, навіть ямочка на підборідді його. Цієї подібності дуже боялася Люда, яка свято зберігала секрет походження Матвія («Добре, будемо вважати непорочним зачаттям», — розпорядився Сергій Кох; всі його послушались, ні про що не розпитували).

Серед шанувальників Матвія була і комендантша Клавда Петрівна. Загляне, почукикає, заспіває пісеньку: «Літатушки, татинушки, тата! Літатусеньки, татусеньки, тата!» Матвій незворушно підстрибував у неї на руках; коли вона стомлювалася, підбадьорював її якимсь гортанним хрюканням: мовляв, чого зупинилася, співай далі!

З двох мешканців кімнати вона більше подружилася з Асею. Та дуже уважно її вислуховувала, а цим Клавда Петрівна не була розпещена. Така собача робота — кричи та кричи, а поговорити щиро немає з ким...

— Слухай, Асько. Моя доля — це цілий романс. Три місяці розповідати не вистачить. Я мчала по життю, гнана вітрилами. Я тип Аксинї — читала у Шолохова? Якби не пізно народилася, була б упевнена, що це він з мене писав. Щось особливе! Я товста. Я в обширі товста. Не вір, коли хто тобі скаже: худенькій краще. Чоловіки віддають перевагу товстим. Був у мене один задушевний друг — ну просто млів від мого обширу. Казав: богиня. Тепер, наближаючись до пенсійного віку, від богині мало що лишилося, та все-таки є. Минулого року в будинку відпочинку два стареньких майже освідчилися. Та я старими не цікавлюся, мені краще молодшого за себе. Був у мене такий — ну не описати. Сильний духом. Люблю чоловіків, сильних духом, — щось особливе. Мав утрату в особистому житті. Ну, я його поселила в моїй. Кімната шістнадцять метрів, телевізор. Я також не послід, соромитись нема чого. Я тільки фактично шість класів закінчила, а в душі — із закінченою середньою. Жили добре. Прийде з роботи — я йому пляшечку, оселедчика. Вип'ємо, закусямо і ляжемо дивитися телевізор.

Чим погано? А все-таки він, паразит, від мене пішов. Іншою спокусився. Молода, гарна, ноги як яблука. Поганого про неї не скажу, тільки його звинувачую. Чоловік завжди винний за природою. Ось і Люську не звинувачую, навіщо народила. Він винен, його б притиснути: плати аліменти! Люська занадто чокнута щодо принциповості. Сказала б — хто, на нього б натиснули силами громадськості. Платив би як мильний.

Ася намагалася щось заперечити, та Клавда Петрівна не слухала.

— Я про себе. Зустріла одного. Говорить так по-старовинному, ввічливо. Провідував завжди з червоними гвинтиками. Сподобався. Це в мене чисто нервово: я вдячна і прихилиста. Думаю: чому ні? В міру сил та інших явищ. Однак увійшов у близькість і почав собі дозволяти. По-перше, жадібний, я цього не люблю. Кажу: «Треба купити мила». А він: «Перуть руками, а не милом». Треба ж таке! Спочатку я його обожнювала, а потім почала дискредитувати. Далі — гірше: виявилось, що в нього чужа дружина і чужа подруга. Я терплю із властивості нервової системи. Потім не вистачило терпіння. Ти подумай: вип'є і в кімнату заходить задом. Попереживала і вигнала. Тепер нікого немає. Більше горя від них, аніж радості. Та й здоров'я похитнулося. Вийдеш на вулицю, раз-два, дивишся — вступило...

— А дітей у вас не було? — запитувала Ася. Все, що стосується дітей, для неї було болісно цікаво.

— Ні, не було. Все в повноту пішло.

«Невже і в мене, — думала Ася з душевним болем, — ніколи не буде своєї дитинки?»

Про те, що в Люди народився син, вона ще додому не писала, думала: розповідь, коли побачаться.

Весняну сесію склали нормально — Ася на всі п'ятірки (рятувала її міцна репутація), Люда, звичайно, слабше, але також без двійок. Трієчки були, проте із стипендії не зняла як маму-годувальницю. Наближалися канікули, на носі відпустка, а куди їхати? І, головне, як бути з Матвієм?

Біда в тому, що Людина мати Євдокія Луківна також досі про Матвія не знала. Люда боялася її хвилювати (серце слабе) і від листа до листа все відкладала. Мати в неї була суворих правил, своє вдівське життя прожила без єдиної плямочки, хоч у мікроскоп розглядай. Тепер писала Люді, що стало гірше із здоров'ям, щось таке про смерть («Чергує стара з косою»), просила Люду приїхати побачитись

хоч на два тижні, дорікала, що минулого року не знайшла часу. Писала, як тепер, коли вийшла на пенсію, гине від туги, постарілася, подалася. Як почав до неї ходити якийсь отець Яків з божественними проповідями («У нас багато хто на це діло з пенсії подався»).

Люда мучилася: що робити? Незаконної дитини мати їй не пробачить, і не сподівайся. Головне, не самої дитини, а осуду, як почнуть її дочку пересуджувати вечорами на лавочках...

Ася знайшла вихід: Люді їхати самій, без Матвія, потроху підготувати матір і при нагоді признатися. А їй самій, Асі, відвезти Матвія на Україну до своїх батьків.

— Як же ти їм його поясниш?

— А їм і пояснювати не треба. Вони у мене без забобонів. Привезла дитину — і все...

Так і вирішили. Відбули практику, відчергували на протипожежній обороні; настав час розлучатися. Люда їхала перша, Ася з Матвієм ще лишилися на кілька днів (з квитками на Україну в цей гарячий сезон було важко). Люда плакала, цілуючи Матвію ніжки, рожеві, пухкенькі, неходжені, він незворушно смоктав свій кулак. Як він умудрявся повністю засунути його в рот, незрозуміло, але вмудрявся.

— Асько, я, мабуть, погана мати? — запитувала Люда вся в сльозах.

— Нормальна. Заспокойся, не бередь дитини.

А дитя і не думало бередитися. На матір, що їхала від нього, воно дивилося з веселою байдужістю.

Люда пішла вся зарюмсана. Ася вперше відчула себе наодинці з Матвієм, повністю відповідальною, як справжня мати. Щастя бути матір'ю зразу її захопило... А що? Хіба не був Матвій її сином? Адже якби не вона, він би на світ не народився...

Дорікаючи собі за такі думки, Ася дала Матвію брязкальце, а сама сіла за навчання. За останній рік у неї сформувалася звичка навчатися уривками, враз відриваючись від книги за будь-якою терміновою потребою. Повчила, наварила каші, нагодувала Матвія. Запитала його:

— Будемо бай-бай?

Він відмовився.

В двері постукали.

— Заходьте, — сказала Ася.

Увійшов Олег Раков. Вона так і стиснулася.

— А Людка де? — запитав Олег, граючись ланцюжком закордонного ременя.

— Поїхала.

— Надовго?

— Мабуть, на всі канікули.

Олег присвиснув.

— Послухай, Уманська, це ти розляпала на курсі про нас із Людкою? Більше немає кому.

— Я?? Ти з глузду з'їхав! З чого ти взяв?

— На курсі мені проходу не дають, називають татом.

— Я тут зовсім ні до чого.

— Та невже? — посміхнувся Олег.

— Ти свої підлі натяки кинь! Ні Люда, ні я нікому про тебе не казали. Не вартий ти того, щоб язик об тебе бруднити. Вона, навпаки, до смерті боїться, щоб хтось не дізнався.

— З чого ж тоді вони взяли?

— Просто Матвійко дуже схожий на тебе. На жаль.

Олег підійшов до ліжка, де, поважний, гарний і товстий, сидів його син. Першим зубом, який недавно пробився, він гриз кільце. Королівською вдачею, на все наплювацтвом він і справді був схожий на Олега — навіть більше, ніж ямочкою на підборідді.

Щось пом'якшало в Олеговому обличчі. І гордість тут була, і жаль, і навіть ніжність якась...

— Послухай, Асько, ти не думай, що я такий уже страшенний негідник. Я навіть Людці готовий допомагати, щонебудь ре двадцять-тридцять на місяць...

— Забирайся геть, Раков,— Ася показала йому на двері,— забудь сюди дорогу і ніколи більше не приходи!

— Теж мені Єлизавета Англійська! А ти тут, цікаво, до чого? Від жилетки рукава.

Тут Ася розмахнулася і вліпила Олегові ляпаса. І не якого-небудь символічного, а навідліг, від плеча, з усією вагою і силою. Олег вилаявся. Матвій заревів. Олег заскреготав зубами і сказав придушеним голосом:

— Ідіотка! На жаль, у моему колі не заведено бити жінок, а то я б тобі показав. Бочка, довбешка!

Вийшов і хряпнув дверима. Посипалася штукатурка. Матвій заревів ще дужче. Ася взяла його в свої тремтячі руки, притиснулася щочкою до його мокрої кисленької щоки, і вони вдвох почали плакати.

Перед від'їздом Ася дала додому телеграму: «Іду, зустрічайте», номер поїзда, номер вагона. Про Матвія не писала, знаючи у своїх батьків традиційний страх людей похилого віку перед будь-якою звісткою, повідомленою телеграфом...

В дорозі спека була жахлива: Ася намучилася з пляшечками молочних сумішей, які аж ніяк неможливо було втримати, щоб не скисли. Стала годувати Матвія лише бубликами, які він гриз своїм єдиним зубом. Познайомилася з сусідами по вагону; всі вони дружно захоплювалися хлопчиком, не сумніваючись, що це Асин син. Вона не заперечувала, та й безглуздо було б заперечувати. Деякі навіть знаходили явну подібність між сином і матір'ю: «Обое такі повненькі...» Ася вперше відчула, як її повнота, відбита в повноті Матвія, стає чимось милим, невинним... А головне, їй було невимовно солодко хоч ненадовго, але побути матір'ю...

Нарешті приїхали. Ася вийшла з вагона — Матвій на одній руці, сумка в іншій, а ще зверху дружні руки опустили їй чемодан. Ще здалеку вона побачила сиву голову батька. Він шукав її очима і, знайшовши, здивувався, але одразу вгамував здивування. Спокійно підійшов, узяв чемодан, поцілував Асю в щоку. Спокійно запитав:

— А хто це в тебе? Дівчинка? Хлопчик?

— Хлопчик, Матвій. Я його назвала на честь дідуся.

Досі все було чистісінькою правдою. Продовжувалася умовна роль матері, якою вона тішилася в вагоні. «Поясню, встигну», — думала Ася...

— Могла б і повідомити, — з м'яким докором сказав Михайло Матвійович. — Ми тобі не чужі.

— Не хотіла писати. Думала, так краще. Я...

— Пробач, будь ласка, — нервово запитав батько, — а... твій чоловік?

— Я не одружена, — правдиво відповіла Ася і ладна була одразу все пояснити. Але глухуватість Михайла Матвійовича його явне небажання слухати, та й (чого гріха таїти) солодка думка побути ще трохи Матвієвою матір'ю її спинили. — А мама чого не приїхала?

— Вона нездужає.

Щось у батьковому тоні стурбувало Асю.

— Що з мамою?

— Нічого серйозного. Просто погано себе почуває.

— І давно?

— Місяців зо три. Ми не писали, не хотіли тривожити. Так... Отже, ніхто нікого не хотів тривожити...

— Ти з нею обережніше,— сказав батько,— не кажи, що має поганий вигляд. Вона стала, знаєш, така підозрілива...

— А лікарі що кажуть?

— В тім-то й річ, що нічого. Нічого не кажуть лікарі. Спокій, догляд, вітаміни...

Мовчки прийшли додому. Матвій був важкий на руках. Батько посадив їх у великій кімнаті (вона в них по-старому називалася вітальною):

— Ти тут поки що зачекай. Мені треба піти її підготувати... Така нервова стала, жах!

— Послухай, тату...

— Ні-ні,— замахав він рукою,— все зрозуміло, мовчи! Через зачинені двері почувалася приглушена розмова, охи, вигуки, і враз навстіж розчинилися двері й почувся милий голос матері — слабкий, але виразний:

— Так веди їх сюди, скоріше веди! Мої дорогі, мої любі! Асеню, Матюшечко!

Ася з Матвієм на руках нерішуче ввійшла до кімнати. Там було напівтемно від спущених штор. Пахло ліками. Софія Савеліївна лежала в ліжку, жадібно й безсило намагаючись підвестися назустріч. Тяглися руки, очі, душа — тіло лежало, скуте. Одразу стало видно, як вона змінилася — вся, крім голосу.

— Дівчинко моя,— сказала вона уривчасто.— Двоє моїх дорогих, підійдіть сюди, дайте, я обійму вас разом!

Ася опустила на підлогу поруч з матір'ю, посадила Матвія на край ліжка.

— Ну, херувим! — вигукнула Софія Савеліївна.— Рубенсовський хлопчик! Викапана ти в його віці. Тільки в тебе оченята були чорні, а в нього голубі...

Гарячково притиснула Асю з Матвієм до себе — звідки така сила в цих висхлих руках? — вона почала їх цілувати навперемінно.

— Соною, спокійніше, не хвилюйся,— промовляв Михайло Матвійович.

— Від радості не вмирають.

Матвій був незворушний. Спокійний, величний і гарно подитячому огрядний, він спостерігав усе, що тут відбувалося, і лише покрекував.

— А волосся, волосся — червоне золото! — лепетала Софія Савеліївна.— Диво який хлопчик! Чого ж ти не писала? Боялася, дурненька, що засудимо, не приймемо? Погано ж ти нас знаєш!

Її обличчя, змарніле, висунуте наперед, було виразно

жовте. Вдивившись у нього, Ася зрозуміла, що хвороба серйозна і справи погані. Серце у неї щеміло подвійно — страхом за матір і каяттям за свій обман. Мимовільний, легковажний, непростимий. «Як же я скажу їм правду? Треба було одразу, на вокзалі. Тепер, здається, пізно...»

Тут Матвій повівся не зовсім так, як треба, і все потонуло в сміхові, вигуках, пошуках потрібних речей (чемодан, сумка, шафа для білизни). Ця незначна подія закріпила повний і безумовний вступ Матвія ще на один престол.

— Михайле,— захлинаючись, сміялася Софія Савеліївна,— пам'ятаєш, я тобі казала: до внуків уже не доживу? А ти: «Ні, доживеш!» Ти був правий — дожила...

«Як я їм скажу правду? — думала Ася.— І чи треба?»

— Солов'я байками не годують,— оголосив нарешті Михайло Матвійович і тим поклав край захопленню, що надто затяглося і від якого навіть терплячий Матвій почав уже попинькувати.

Помити його, самій умитися з дороги, розчесатися, переднягтися — все це зайняло час, було втішним зволіканням. Михайло Матвійович варив манну кашу за новим методом:

— Не в гаряче молоко сипати крупу, а в холодне, тільки в холодне. Виходить значно ніжніше, треба лише весь час мішати, ні на секунду не зупиняючись. Не каша, а крем!

Він, як і багато чоловіків, змушених займатися домашнім господарством, ставився до нього надто вже серйозно. Зворушливий був на ньому кокетливий фартух з оборочкою.

— Я в господарюванні набив руку,— казав він, помішуючи ложкою,— не таке вже хитромудре діло, у всьому важливий науковий підхід. Що таке домашнє господарство? Одна з галузей хімії.

Каша була готова, обід для Асі розігрітий.

— Ану йди до мене,— покликав Михайло Матвійович,— я тебе погодую, а мама нехай пообідає.

Матвій пішов на руки до незнайомого діда з сонячною готовністю (кочовик, він узагалі охоче переходив з рук у руки), взяв його ручкою за щоку і казав «бу». Михайло Матвійович був зворушений:

— Впізнає діда, розумник!

Поки Ася їла, він годував хлопчика з ложечки. Він був щасливий, дивлячись, як швидко зникає каша.

— Бачиш, як йому подобається? Ніжність незвичайна! В холодне молоко, тільки не в гаряче!

Ася пообіцяла — віднині тільки в холодне. А сама думала: «Сказати? А може, не треба?» І все більше переконувалася: поки що не треба.

Після обіду спорудили для Матвія ложе з двох зсунутих крісел. Він, натомлений, одразу заснув, затиснувши в руці брязкальце.

— Тату, а що з мамою? — тихо спитала Ася.

Михайло Матвійович змінився на лиці.

— Ти ж сама бачиш, який у неї вигляд. Лікарі конкретного діагнозу не ставлять. Але це похудання... Ти помітила?

— Звичайно.

— Так ось, ти їй не кажи, що вона схудла. Вона до цього дуже чутлива. Уяви собі — дорожить своєю красою! Просить подати собі дзеркало, пам'ятаєш, таке овальне, з ручкою, безперервно в нього дивиться. Я питаю: «Чого ти все себе розглядаєш? Ти й молода так не кокетувала». Відповідає: «Печать смерті шукаю». Такі думки! Ти її від них відволікай. Тепер, слава богу, Матюша її відволікатиме...

Прожили Ася з Матвієм у батьків майже місяць. За цей час дід і баба полюбили хлопчика нестямно. На очах ставало краще Софії Савеліївни. Все ще слабенька, вона вже сідала, підперта подушками, і до неї на коліна садовили Матвія. Вона поклацувала схудлими пальцями, співала йому пісеньки без слів. Хлопчик усміхався, казав своє «бу», з насолодою чухав зуби об будь-що: об спинку ліжка, об бабусин палець... Штори в кімнаті були тепер підняті («Дитині необхідне сонце!»), і її обличчя здавалося не таким уже жовтим, не таким обтягнутим... Ледь-ледь покращився апетит — інколи за компанію з Матвієм з'їдала півблюдечка манної каші, тієї самої ніжної, як крем, звареної за новим методом. Ася раділа, дивлячись на неї, сподівалася на краще.

Одержала вона листа від Люди, який її трохи стривожив, але зараз вона не хотіла тривожитись: такі хороші були останні дні з батьками, з Матвієм. Хлопчик, розметавшись, спав у смугастому гамачку в саду під черешнею, а Михайло Матвійович умовляв півня, щоб горлав подалі...

Саме напередодні від'їзду погода зіпсувалася. Виїздили в дощовий, похмурий день. Матвій у пластикатовому плащику з капюшоном був кумедний і схожий на міліціонера. Вже одягнені, довго прощалися з Софією Савеліївною.

Батько пішов проводити, ніс Матвія, важкого, пишаючись його вродою і вгодованістю. «Онучок?» — запитували зустрічні. Михайло Матвійович гордо кивав.

Ось і поїзд подали.

— Ну прощай, дочко, не забувай, пиши! Якщо другого народиш, повідомляй одразу!

ЛИСТ ЛЮДИ ВЕЛИЧКО

Асенько, сестричко моя дорога!

Багато що тут сталося. Ти собі уявити не можеш обстановку. Мама вся під впливом цього отця Якова. Чоловік ще не старий, ходить у цивільному, очі чорні, такі пильні, що тремтять коліна, а бороди немає і волосся стрижене. Наші хлопці на попів більше схожі, ніж цей. Втім, він не офіційний піп, а керівник секти, чи як це називається. Їх там душ двадцять жінок, всі пенсіонерки, а він один чоловік.

Мама вмовила мене піти до них у молільний будинок. Я з цікавості пішла. Нічого цікавого. Співали на мотив «Сміло, товариші, в ногу» якісь їхні псалми чи гімни. Потім виступив отець Яків. Він, безумовно, оратор, говорить без папірця. Зміст я не зовсім зрозуміла, щось складне, як теорія випадкових процесів. А ці жінки, видно, ще менше за мене розуміють, але так до нього й тягнуться. Мабуть, гіпнотизер. Загалом мені не сподобалося.

Він звернув на мене увагу не як-небудь, а просто я одна молода. Коли закінчилося, підійшов до нас з мамою, просив познайомитися. Щось сказав про вівцю. Мама запросила його пити чай, пішли, сіли за стіл. Мама на нього дивилася з якимось рабством, яке мене злякало. Пили чай з варенням, мама пропонувала наливку, він відмовився — не п'є. Я думаю, в нашій антирелігійній літературі дуже перебільшують про попів, що вони і жадібні, і п'яниці, і бабії. Цей отець Яків — складна особистість, безкорисливо помиляється.

Поки пили чай, він на мене поглядав дуже гостро, а коли кінчили, сказав: «Людмило, на вашій душі лежить якийсь тягар. Відкрийтеся, і вам стане легше».

Я, дурепа, одразу заридала. Але заперечую — немає в мене тягаря! А мама за ним: «Краще відкрийся, дочко», — і сама плаче. Одне слово, кіно. Під цим тиском видала я їм усе про Матвія. Олега не назвала, лише сказала, що одружуватися не збирався і не збирається.

Мама розкричалася: «Проклену». Це звідкись із глибокого минулого, хто в наш час проклинає? А він їй так м'яко: «Заспокойтеся, Євдокіє Луківно, яка ж ви християнка, якщо рідній дочці пробачити не хочете?» Вона нізачо! Каже, і її, і покійного батька зганьбила, і як вона буде у вічі людям дивитися? Буря, взагалі, була велика. Я реву, мама реве, він заспокоює. Години зо три продовжувалося, пішов об одинадцятій. Над нею помахав рукою — називається поблагословив, а вона йому руку поцілувала. Мене також хотів благословити, я не далася, кажу: комсомолка.

Плакали ми з мамою до другої години ночі. Взагалі, помирилися. Пробачила вона мені і Матвійка визнала. Сердилася, що ім'я дала просте, мужицьке, краще б Едик чи Славик. Я її заспокоїла, що зараз мода саме на найпростіші імена: Кузьма там, Пимен і інша екзотика.

А ще вона мені докоряла, що даремно я його до чужих людей відправила (узявляеш, до чужих!). Каже: «Привозь сюди, я його сама виховую». Я мовчу, щоб не викликати нового спалаху, а сама собі думаю: «Так я його тобі й віддам, ще в секту запишеш».

Щодо секти, я з матір'ю велику роз'яснювальну роботу провела проти релігії в принципі. Вона не заперечувала, навіть ніби згодна, а як настане час зборів — так її туди й тягне. Я для протидії повела її в клуб на лекцію про виникнення життя. Лектор нічого, ще молодий, інтересний, але хмикає і все за конспектом. Об'єктивно кажучи, з отцем Яковом ніякого порівняння. Взагалі, нудна доповідь, мамі не сподобалося. «Будеш ходити до клубу?» — «Ні, не буду». І справді, якщо по совісті, нічого привабливого. Там, у молільному домі, вони хоч співають, щось на зразок самодіяльності для підстаркуватих. Я про це багато думала, але конкретних форм, які б годилися для нашого часу, придумати не могла. Треба буде на цю тему поговорити з Сергієм, у нього голова велика.

Взагалі стало в мене легше на душі, коли про Матвійка відкрилася. Все-таки рідна мати, а йому рідна бабуся. Обіцяла восени приїхати до нас побачити онука. Як ти на це дивишся? Я за. Де троє, там і четверо, я можу спати на підлозі або й з мамою валетом. Можливо, ти, Асько, від секти її розагітуєш.

Ну, ось і все, бувай здорова, моя дорога сестричко, а Матвійка цілую в усі місця.

Твоя Люда

Професора Флягіна на кафедрі не любили. Буває така стихійна нелюбов, що охоплює цілий колектив і виштовхує з нього чужака (так перенасичена сіллю вода деяких озер виштовхує людське тіло). Все не так, кожна дрібниця ставиться на карб. Навіть позитивні якості Флягіна — працелюбність, цілеспрямованість, скромність — сприймалися як вади. Смішні зовнішні риси — короткозорість, згорбленість, журавлиний крок — обігрувалися із зловтіхою. Будь-які розпорядження, розумні чи нерозумні, однаково зустрічалися в штики. Так інколи в школі клас поводить з нелюбим учителем, втрачаючи почуття міри й справедливості. Взагалі скільки дитячості (інколи неприємної) ховається в дорослих людях...

Часто порівнювали теперішнє з минулим. Правда, вільні порядки (швидше безладдя), що панували при Емемі, не у всьому були хороші. Багато було розмов, гамору, даремно розбазарювався час, у приміщенні кафедри працювати було майже неможливо. Але все це згадували тепер добром — за контрастом. Навіть Кравцова згадували добрим словом — такий собі невинний пустомеля-кар'єрист, який загалом-то не заважав працювати. В зловісній жертвої цілеспрямованості Флягіна було щось лякаюче, ніби відправа похмурого культу якоїсь наукової богині Калі. Форму, звітність, порядок він підніс у ранг святині. А живе людське спілкування, жарт, сміх для нього мовби не існували. Та при ньому і людям не хотілося сміятися...

Не жаліючи інших, він не жалів і себе. «Найлютіший ворог всім на світі, в першу чергу собі самому», — як сказав Маркін. Будь-який почин, що йшов від Флягіна, був тим самим приречений на провал. Деякі з них були, власне, розумними і, якби їх правильно зрозуміти, могли б принести користь. Та де там! Кафедра накидалася на них, як згряя собак на кошеня, і роздирала на шматки.

Наприклад, щоденники обліку часу. Самі собою вони могли бути корисними (скажімо, надати конкретного змісту слову «перевантаження», що постійно відмінювалося на кафедрі). Та дружна опозиція колективу все позбавляла сенсу. Викладачі кожен на свій кшталт мудрували над тим, як би вести їх якнайбезглуздіше, із знущанням, наприклад, купували шкільні щоденники, заповнювали їх з орфографічними помилками, ставили закарлюку навпроти слів «підпис батьків»). Флягін на ці вибрики, як і раніше, уваги не

звертав, вимагав щотижневого показу щоденників, уважно їх читав і робив виписки.

Категорично відмовився показувати щоденник Семен Петрович Співак. Сказав, що вже старий займатися дурницями. Флягін із в'їдливою посмішкою звільнив його від цього обов'язку: «Не наполягатиму, зважаючи на ваш справді поважний вік», — і цим уразив Семена Петровича в самісіньке серце.

Так виходило й зі всіма іншими нововведеннями Флягіна: хто їх бойкотував, хто висміював. Йшла своерідна партизанська війна в тилу ворога: флягінські заводи випускали брак, флягінські поїзди пускалися під укіс («Борці Опору», — казав Маркін, який спостерігав усе це ніби збоку і не сприймав усерйоз). На чолі «Опору» були Співак і Асташова. Обое відкрито висловлювалися на засіданнях кафедри, інколи навіть примушуючи Флягіна йти на деякі поступки. Інші більше мовчали, але їхній настрій був зрозумілий. Навіть Паша Рубакін, єдина людина на кафедрі, яка ставилася до Флягіна з якоюсь дивацькою симпатією, частково примкнув до «Опору», ввівши нову форму звітності: щоденник з малюнками. Про Лідію Михайлівну й казати нічого: вона з самого початку зненавиділа Флягіна за те, що він не Емем. Інтерес Флягіна до індивідуальних планів вона сприймала хворобливо, як посягання на її вотчину.

Оскільки розмови в приміщенні кафедри були заборонені, всі дебати виносилися в коридори і на сходові майданчики. Загальна думка була така, що працювати з Флягіним на чолі кафедра не зможе. Питання в одному: зразу йти з роботи чи ще трохи зачекати? «Хто кого пересидить — ми його чи він нас?» Посидючість Флягіна сумнівів не викликала. Надію вселяла інша обставина: він з якихось формальних причин (відомих ректорату, але не відомих кафедрі) досі ще не пройшов по конкурсу. Хтось із викладачів по знайомству підглянув у відділі кадрів характеристику Флягіна з колишнього місця роботи — великого НДІ із стійкою репутацією. Характеристика була позитивна. Підкреслювалися високі ділові якості Віктора Андрійовича, його працелюбність і принциповість, але загалом тон характеристики був стриманий, ніби крізь зуби. Очевидно, комусь він там добряче допік.

Семен Петрович Співак не полінувався і сам поїхав у НДІ до своїх знайомих, щоб детальніше довідатися про Флягіна. Привіз відомості швидше невітшні для кафедри. Про Віктора Андрійовича говорили з повагою. Цінний працівник,

скажімо, не дуже талановитий, але до всього доходить горбом. Ерудиція величезна. Сумлінний надзвичайно. Якщо дасть позитивний відзив про дисертацію, будь спокійний, помилок там немає. Все проточить, перевірить до буковки. Одне слово, цілком на своєму місці. Чого ж надумав звідти йти? Не помирив з начальством, відмовився підписати якийсь звіт, де були, на його думку, не до кінця перевірені дані. Поставив під загрозу виконання плану, мало не позбавив увесь відділ преміальних. Отже, чесний? Безумовно, але в чомусь неприємна людина, навіть відштовхує від себе. Дружби ні з ким не водив, у гості не ходив і до себе не кликав.

Одне слово, схоже було, що нічого, що ганьбило б Флягіна, немає і рано чи пізно він пройде за конкурсом... Ну-ну... Вирішили все-таки поки що з місця не зриватися, зачекати, берегти колектив. Боротьба з Флягіним то відверто спалахувала, то йшла в підпілля.

Найгостріший конфлікт виник з питання про бюлетені. Справа в тому, що на кафедрі з давніх-давен встановився звичай: викладачі, що захворіли, лікарняного не брали. Ніяких збитків державі це не завдавало, ніякої корисливої мети в цьому не було. Однаково оплата по лікарняному в усіх була б сто відсотків (крім наймолодших, які не хворіли), а марудні клопоти по оформленню відпадали. Якщо викладач захворював, він просто телефонував на кафедру і просив когось з товаришів себе замінити. Певна річ, ті, хто замінював, жодної копійки за зайві години не одержували, але відмовлятися не заведено було: сьогодні ти, а завтра я. Лікарняний брали тільки у випадку серйозного, тривалого захворювання, а хвороби дрібні, буденні (грипи, ангіни, простуди) обходились без паперового оформлення. Певна річ, що ніхто без серйозної причини не віддасть свій потік чи групу іншому («Все рівно, що тимчасово віддати дружини», — казав Маркін). Навпаки, намагалися триматися до останнього, приходили на заняття напівхворими, але до замін вдавалися лише в крайньому випадку. Так завжди було до цього часу, і всі сприймали це як норму.

Флягін ці «дворянські вільності» відмінив. Він зажадав, щоб усі хвороби і заміни оформлялися офіційно, через лікарняний. Здавалося б, вимога законна, а от викладачів вона ображала. Вони, хто звик працювати не за страх, а за совість, справді не жаліючи ні здоров'я, ні сили, були обурені.

— Як він не розуміє, бовдур, — сказав Співак, — що на формальні вимоги йому відповідатимуть формальною

роботою? А якщо чимось і була досі сильною кафедра, так це неформальною роботою.

Не раз згадувалося в кулуарах ім'я покійного Миколи Миколайовича, який керував кафедрою саме не формально. Навіть Елла і Стелла, які колись більше за інших скаржилися на довгі засідання кафедри, згадували про них із розчуженням.

— Там принаймні кожен міг говорити все, що думає і скільки завгодно,—казала Елла.—А цей як вийме годинника та пристукне — все бажання виступити відпадає.

Особливо розбурхав усіх випадок з хворобою Радія Юр'єва. Почалася вона з того, що Радій почав невтримно чхати — разів по десять-двадцять підряд, до сліз. З його франтуватістю і привабливістю (улюбленець студенток!) йому, звичайно, не хотілося чхати на заняттях. Раніше він просто подзвонив би на кафедру, попросив себе замінити, та й по всьому. За нових порядків це було виключено. Довелося Радію йти в медчастину, де йому дали довідку, в якій вказано хворобу: риніт. Цю довідку він поклав на флягінський стіл неподалік від нахиленого носа Віктора Андрійовича і зупинився, чекаючи реакції. Таке безмовне викладання паперів перед світлі очі начальства останнім часом увійшло на кафедри в моду. Флягін продовжував писати. Радій голосно чхнув (як потім запевняв, не навмисне, а стихійно). Реакція Флягіна була несподівана: він підняв носа, узяв довідку, прочитав її і сказав зі своєю езуїтською посмішкою:

— Риніт — це означає просто нежить. Дозволю, але без звільнення від лекцій.

Приголомшений Радій відійшов від начальницького столу, залишивши на ньому ту нещасливу довідку. І цього дня, і наступного він читав лекції. На третій день у нього підвищилася температура, він її не міряв і на зло Флягіну читав лекції. Лице у нього було як у святого Себастьяна, пронизаного стрілами... Товариші вмовляли його йти додому, лягти, викликати лікаря — нізащо! Радій навідріз відмовився лікуватися. Кінчилося тим, що його прямо з інституту з температурою тридцять дев'ять відвезли до лікарні. Виявилось, важка пневмонія.

Випадок цей гаряче обговорювався на кафедрі. Думка про Флягіна була одностайна («Тварюка!»). Суперечки були про поведінку Радія. Більшість стояла на тому, що він вчинив як дурень.

— Дурень, але гордий,— сказала Елла Денисова.— Я його розумію.

— Дозвольте мені, — сказав Паша Рубакін своїм похоронним голосом, — розповісти анекдот.

— Краще не треба, — попросила Стелла.

— Він короткий, німецькою мовою, але я, для стислості, одразу розповідатиму по-нашому. Іде взимку наймит, поганяє кобилу й радіє: «Ось на зло хазяїну відморожу собі руки, чого він не купує мені рукавиці?»

Посміялися, але невесело. «Гордий дурень» видужував поволі, на цей раз за всією формою, з лікарняним. Відвідували його і товариші з кафедри, і представники профорганізації. Випадок набував розголосу.

Кафедральні розмови в коридорах кипіли, демонстративно записувалися в щоденники під в'їдливою назвою «обговорення різних питань». Проходячи повз такий гамірний гурт, Флягін нахилив голову і робив вигляд, що це його не стосується.

— Цікаво, гризе його сумління чи ні? — запитувала Елла.

— Такий сам будь-яке сумління загрізе, — відповідав Співак.

Якусь приватну бесіду мав з Флягіним Петро Гаврилович, після чого повідомив товаришам:

— Усвідомив і кається.

Викликав Віктора Андрійовича і проректор. Секретарка розповідала:

— Сидів годину, пішов мов побитий.

Після цього Флягін став якийсь сумніший і мовчазливіший, рідше всміхався, але своїх звичок не змінив.

На черговому засіданні кафедри, незважаючи на сухий стукіт срібного годинника по столу («Бережіть час!»), виступив Співак з питання про людське ставлення до людей. Флягін несподівано перервав його і сказав усміхаючись:

— З усім тим, що ви сказали і збираєтесь сказати, я, безперечно, згоден.

Всі так і сторопіли.

— Вибив, бісів син, ґрунт у мене з-під ніг, — жалівся потім Співак у коридорі. — Погодився, а я схибив...

Ніна Асташова мовчала.

Професор Флягін мав звичку засиджуватися на роботі до пізнього вечора. Він поставив перед собою, як завідуючий кафедрою, завдання досконало вивчити всі курси, які на ній читалися. Попередня його робота не зовсім збігалася за профілем з тематикою кафедри, доводилося перебудовуватися, міняти орієнтацію; до цього він був готовий, коли дав згоду перейти до інституту. Деякі курси він уже подолав і

розбирався в них незгірше від провідних викладачів, інші треба було ще подолати. Крім того, він вважав за свій обов'язок ознайомитися зі структурою інституту в цілому, тематикою факультетів, кафедр — без цього він не уявляв собі роботу. Робота чекала його величезна, особливо враховуючи надзвичайну в'їдливість і сумлінність, що не дозволяли Віктору Андрійовичу ні з чим знайомитися в загальних рисах. Все, що треба було вивчити, він вивчав до тонкощів. До того ж він просто не вмів читати будь-що, не конспектуючи (про нього ходили чутки, що і меню в їдальні він також конспектує). Через це всяке читання посувалося в нього повільно, втілюючись у товсті зошити, списані дрібним, але вольовим почерком. Зошити нумерувалися і прилучалися до архіву наукових записів, у якому нараховувалася вже не одна сотня «одиниць зберігання». Система була двоетапна: самі записи і «записи про записи» — де що шукати. За цими справами і засиджувався Віктор Андрійович на кафедрі пізніше за всіх. Ішов додому в ті години, коли вже і вечірників в інституті не лишалося, самі гардеробниці кидали свої рогаті володіння, і лише на якихось рундуках дримали нічні чергові, вкрай невдоволені тим, що треба було відмикати йому двері. Трудовий героїзм Віктора Андрійовича ні в яких прошарках, на жаль, не знаходив співчуття...

...Ось і сьогодні він засидівся допізна (сам не помітив, як минув час), взяв у порожньому гардеробі свій поношений напівплащ, розбудив чергову і вийшов на вулицю. Вітер шмагав великими краплями дощу і котив по тротуарах опале листя. В старовинному будинку лікарні де-не-де горіли вогні. Віктор Андрійович швидко крокував на своїх худорлявих ногах, нагадуючи журавля, який несподівано набув не притаманної йому спритності: він квапився додому. Добре, що продукти встиг купити зранку, бо магазини вже зачинені.

Трамвай, повискуючи на поворотах, підвіз його до будинку. Під'їзд, сходи, темрява, тривога. Він відімкнув оббиті дерматином двері і ввійшов до своєї більш ніж скромної двокімнатної квартири.

Дружина його рік тому померла, і Віктор Андрійович, приховуючи тугу, мужньо ніс тягар сімейного життя. Сім'я його складалася з хворої, паралізованої тещі й дочки Тоні, чотирнадцяти років. Дівчинка зустріла його в передпокої і неспіливо, мовчки зраділа. Негарна, худенька, короткозора, вона була дуже подібна до батька і разом з ним до якогось птаха. Навіть волосся такими самими пір'їнами стовбурчилося на її невеличкій, з боків стисненій голівці.

— Ну як справи, Антошо?— запитав Віктор Андрійович.

— Справи нічого.

— Щоденник заповнила?

— Звичайно.

— Молодець. Увечері подивлюсь.

— А вже вечір. Добре, що прийшов,— дуже по-дитячому сказала Тоня.— Я вже почала хвилюватися.

— Даремно. Нічого зі мною не станеться.

Вона незграбно обхопила його вугластою тонкою рукою за шию і на мить притислася до його плеча. Він ледь обійняв її, і вони постояли так, трохи хитаючись, але зразу відсунулись одне від одного. Пестоші були побіжними, стриманими.

— Як бабуся? — запитав він.

— Як завжди. По-моєму, не гірше.

— Наталія Іванівна приходила?

Наталія Іванівна була жінка, що допомагала Флягіним по господарству, але сугубо факультативно.

— Приходила, тільки швидко пішла. У неї хтось з онуків хворий.

— Стомилася ти?

— Нічого. Добре, що повернувся. Бабуся тебе дуже чекає.

Віктор Андрійович зняв напівплащ і берет, струсив з них дощові краплі, пригладив долонями чуб і ввійшов до тещиної кімнати.

— Вітю, це ви? Ох, як пізно! Чекала вас, чекала...

— Затримався в інституті,— м'яко відповів Віктор Андрійович.— Дуже багато роботи, раніше не міг.

— Не знала, як і діждатися. Ви завжди так добре мене перекладаєте... В Тонюшки немає сили, а Наталія Іванівна така незграбна. Будь ласка, перекладіть мене знову, як минулого разу. Подушку під лікоть, пам'ятаєте?

— Зараз, тільки руки помию,— сказав Віктор Андрійович і вийшов.

— Боже мій, як я його мучу!— пробурмотіла жінка й заплакала.

— Ну от, Ганно Павлівно, знову дощик пішов! А я тільки-но з дощу, зрадів, що сухо.

— Не буду, не буду.

Вона вже всміхалася, простягаючи до нього хрест-навхрест скуті хворобою руки:

— Як минулого разу, пам'ятаєте?

— Все пам'ятаю.

...Тихе вовтуження, стогони, полегшене зітхання. Шелест простирадл, поляскування по подушках, що збиваються. Він тримав її, легку, великооку, однією рукою за спину, другою звично, вправно поправляючи постіль. Опустив хвору на подушки (одну під лікоть), прикрив ковдрою. Вона лежала щаслива, дивлячись кудись перед собою поверх його голови.

— Ну раювання! Ніби заново народилася! Знаєте, Вітю, ваше нове снотворне просто чарівне. Уявіть собі, спала! Бачила вві сні покійну Машу. Вона мені каже: «Не кривдь його». Я вас намагаюся не кривдити, та мимоволі доводиться.

— Ну-ну, яка ж це кривда?

— Ну тягар. Краще не буду говорити, бо знову заплачу. А вдень я одним оком трохи читала. Якщо поставити книгу не прямо, а навкоси, мені вдається читати. Захотілося перечитати «Злочин і кара». Тонюшка мені встановила дуже вдало. Останній раз я його читала ще здорова, а цього разу була вражена: яка жорстока книга! Достоевський взагалі любив описувати страждання, але вимучені, самими людьми собі заподіяні, розумієте?

— Розумію. Багато там зайвого, та загалом захоплює.

— Захоплює і навіть відтягує. Мене, наприклад, відтягло від самої себе. Вітю, а чому Достоевський — такий знавець страждання! — жодного разу не ввійшов у психологію паралізованої людини? Епілептики в нього є, сухотні є, а паралітиків немає.

— А Ліза Хохлакова в «Братах Карамазових»?

— Що ви! У неї не параліч, а кокетування.

— Можливо.

— Саме так. Але читати багато я не можу, втомлюється око, і я мимоволі змушена думати. За вашою порадою намагаюся думати не про себе, а про інших людей. Придумую їхні долі... Сьогодні, уявіть собі, віддала заміж нашу Тонечку. Чоловік у неї такий тендітний, граціозний юнак, можливо, навіть артист балету.

— Ну, артисти балету не тендітні. Їм потрібні міцні м'язи.

— Цей був уявний, а не реальний. Можливо, не артист балету, а натирач підлоги. Я одного разу такого бачила — іде граціозно, тримаючи осторонь дві щітки, як дві квітки. Уявляєте собі?

* — Уявляю.

— Знаєте, Вітю, що мене гнітить? Що я забуваю свої думки. Якби я могла їх записувати.

— Давайте я вам поставлю магнітофон коло ліжка. Прийде в голову думка, ви її туди і скажете, однаково що запишете.

— Ой, як було б добре!

— Буде зроблено. А тепер прийміть таблетку і спробуйте васнути. Добре? Тільки не плакати! Спіть спокійно.

— Добраніч, Вітю.

Віктор Андрійович вимкнув світло, вийшов на кухню. Тоня вже накрила йому на стіл. Скромна вечеря, а zarazom і обід: холодні котлети, чорний хліб, огірки. Віктор Андрійович у своїх звичках був невибагливий. Поки він їв, Тоня звітувала йому про проведений день:

— Після школи прийшла, відпустила Наталію Іванівну, завтра вона не прийде. Нагодувала бабусю, хотіла її перекласти, вона сказала: чекатиме тебе. Готувала уроки. Геометрія дуже важка, не зрозуміла.

— Ще раз прочитай.

— Тричі читала, не допомагає.

— Що робити, розберемося разом. У неділю.

— А в п'ятницю контрольна!

— Добре. Завтра постараюся прийти раніше. А ти все-таки почитай іще раз. Може, зрозумієш сама. Ще що?

— Дзвонила тьотя Лена. Пропонувала прийти допомогти. Я сказала — не треба.

— Молодець. Ще що?

— Ніби нічого.

— Ну йди спати. Будильник принеси мені. Постав на пів на сьому. Щоденник залиш, продивлюся.

Тоня принесла будильник, щоденник.

— Добраніч, тату.

— Добраніч, Антошо.

Поки Тоня готувалася до сну, Віктор Андрійович помив посуд, перетер, розставив на полицях і сів за стіл працювати. Найперше проглянув Тонин щоденник, поставив на полях ледь помітні галочки, зрозумілі лише для них двох. Потім взявся за англійську: йому треба було виписати й вивчити чергові сорок слів.

Так він вивчав мови. Спочатку вчив слова по сорок штук щоденно. Не за алфавітним порядком, а смисловим: починаючи з простих і переходячи до складних. Коли їх набиралося двадцять тисяч, брав книжку й одразу починав читати. Таким способом він уже подолав французьку і

тепер добивав англійську. Вимова його не цікавила: важливо було вміти читати. Кожне слово він вимовляв по буквах, як воно пишеться (наприклад, that у нього читалося «тхат», write— «вріте»). Виписавши порцію слів, він занурився у вивчення. Читав, заплющував очі, намагався відтворити, ворущачи губами; знову читав, знову заплющував очі і так далі. Тінь від його голови на стіні розгойдувалася, як великий чубатий птах.

Години за дві сорок слів були засвоєні. Віктор Андрійович ще раз прочитав їх напам'ять підряд і врозбивку, вдоволено зітхнув і взявся стелити собі постіль. Спав він тут-таки, на кухні, на дерев'яному диванчику, вкритому байковою ковдрою (запевняв, що любить, коли твердо). Вимкнув світло, ліг, вигнав із себе зайві думки. В сусідній кімнаті щось забурмотіла Тоня. Віктор Андрійович усмінувся і став засинати, чуючи над вухом падаючі дзвінкі краплі будильника.

З ОСОБИСТИХ ЗАПИСІВ М. М. ЗАВАЛІШИНА

«Щоб виходив собачка».

Не так давно, відвідуючи Варвару Владиславівну (вона хворіє), я познайомився з її давнім другом, відомим режисером В. В. сивий, стрімкий, яскравий. Перше, що він сказав, зайшовши до кімнати, було:

— Товариші, годину тому я кинув палити. Що мені робити?

— Не палити,— дурнувато відповів я.

— Хіба що так,— сказав він і приклався до руки Варвари Владиславівни.

Вона по-старомодному поцілувала його в лоб.

— Хворіти, хворіти не треба б,— дорікнув він.

— Що вдієш, роки!

Якась мила звичайність була в цій розмові. Тисячі людей уже обмінювалися такими самісінькими репліками і тисячі ще будуть обмінюватися.

Чим старшим я стаю, тим більше мене зворушують банальності. Бажання бути не таким, як усі,— знак юності. На старості ми б хотіли бути як усі, та вже не можемо.

За чаєм В. багато розповідав про своє життя, про минуле (життя було більш ніж строкате), про театр, про акторів. Час від часу виймав з кишені срібного портсигара, пере-

конувався, що він порожній, і клав назад у кишеню. Фізичною насолодою було слухати його мову — плавну, звучну, зі старомосковською (нині рідкісною) вимовою. Він, наприклад, говорив «тьвердо», «сьмерть...».

Одна його оповідь, про собачку, мене вразила. Спробую передати її якомога точніше.

— Колись,— розповідав В.,— коли жив на Півночі, я працював у суто провінційному театрику з дуже посередніми акторами. Ставили ми досить посередню п'єсу. Один з акторів, старий, завжди приходив на репетиції зі своїм собачкою. По закінченні репетиції він щоразу вів собачку до буфету, де пригощав чим-небудь смачним. Протягом усієї репетиції собачка спокійно сидів під стільцем у господаря й чекав. Як тільки репетиція закінчувалася, він негайно вилазив з-під стільця і виходив на сцену. Як він здогадувався, що репетиція закінчилася? Очевидно, по тому, що люди переставали говорити штучними, акторськими голосами й переходили на звичайну людську мову. Сталося так, що в наше містечко потрапив (не за своїм бажанням) один посправжньому талановитий актор (назвемо його А.). Він був прийнятий до театру і одержав роль у тій п'єсі, де я був режисером. Почалась репетиція. І що ж? Як тільки заговорив А., на сцену негайно вийшов собачка. От,— закінчив свою розповідь В.,— треба завжди так працювати, щоб виходив собачка.

КІТ-ЗЛОДЮГА

Наші кафедральні бурі майже не виходили пазовні: кипіння відбувалося в межах одного шару. Я не раз думала про шарувату будову суспільства: окремі шари живуть, майже не змішуючись. Активне спілкування відбувається всередині шару, зіткнення з іншими епізодичні. От і наша кафедра живе досить ізольовано й мало спілкується з іншими. В інституті до нас ставлення складне. Нас, загалом, поважають і навіть побоюються, але на спеціальних технічних кафедрах заведено вважати, що ми з нашими математичними тонкощами далекі від життя. Якщо під життям розуміти наївну техніку з її, як кажуть, «шурупчиками», то, мабуть, вони мають рацію. Та якщо розуміти техніку майбутнього, техніку в польоті — очевидно, не праві. Вплив Емема (точніше, його записок) на мені позначився поки що лише в тому, що я частіше, ніж раніше, кажу «очевидно».

Отже, інші кафедри поглядають на нас з шанобливим зневажанням. А втім, почасти і з заздрістю. За останні роки їх охопила якась гарячкова любов до математики. Любов, я б сказала, аж ніяк не взаємна. Зараз будь-яку наукову роботу (тим більше дисертацію) заведено оповивати в математичну одягу. Це гарний тон, латина нашого часу. Чим складніший застосований апарат, тим краще. Вони обвішують свої роботи кратними інтегралами, кванторами і матрицями, як свого часу купчихи обвішувалися коштовностями. У нас, професіоналів, навпаки: чим простішим апаратом пощастило обійтися, тим краще.

З цього аж ніяк не випливає, що вони неuki і в своїй справі нічого не розуміють. Навпаки, чисто технічний бік у них, як правило, на висоті. Це ділові, реальні знання, які нічого, крім поваги, не викликають. Та коли вони пускаються в математику, то це виходить так, якби, скажімо, Семен Петрович Співак у своїх вельветових штанах почав танцювати партію принца Зігфріда в балеті «Лебедине озеро».

Одна з суміжних і за назвою близьких нам кафедр особливо хвацько пішла за останні роки в математичні танці. Очолює її професор Яковкін—товстий, широкий, поважний чоловік із скрадливою посмішкою на округлому, донизу заплилому обличчі. Звання професора він одержав колись давно, без захисту докторської дисертації, а за сукупністю уявних заслуг і дійсних знайомств. В інституті у нас іде кампанія за суцільну докторизацію кафедр (саме в якості доктора віддали перевагу Флягіну перед нашим Кравцовим). Нещодавно пройшла чутка, що всім завідуючим кафедрами (крім мовних, військової і фізкультурної) буде запропоновано або терміново захистити докторські, або розпрощатися з інститутом. Принцип «доктор-вчений» сам по собі досить безглуздий. Наприклад, наш завлаб Петро Гаврилович, чудовий знавець техніки, дуже цінний спеціаліст, і думати не хоче про те, щоб захищати докторську: «Що ви, братці, який я доктор? З мого вигляду ніхто не вірить, що в мене вища освіта». А деякі наукові нікчеми, не варті його нігтя, давно доктори.

Серед інших завідуючих кафедрами, які не мають докторського ступеня, занепокоївся, забив хвостом і професор Яковкін. Нещодавно пройшла чутка, що він зібрався захищати докторську. Повне його неучтвo у всіх без винятку питаннях було загальновідоме, тому чутку зустріли з сумнівом, але вона виявилася вірною. Дива!

Я цим ділом не дуже-то цікавилася з причин тієї самої шаруватості суспільства. Чи мало де, хто і що захищає. Та до мене прийшов Паша Рубакін. Він взагалі відвідує мій дім, але ходить не до мене — до Сайкіна (що їх зв'язує — неясно). Цього разу він прийшов до мене і, як завжди, почав розмову здалеку, туманними напливами. В поєднанні з його потойбічним голосом ця система далеких підходів до теми завжди мене дратує.

— Ніно Гнатівно, мені треба з вами порадитися з одного дуже важливого, не лише для мене, питання, яке має навіть громадське звучання. Ви не проти?

— Чому я повинна бути проти? Давайте радьтеся.

— Справа ось у чому. Ніно Гнатівно, ви любите Паустовського?

— Дивлячись що. Деякі речі люблю.

— Чи згодні ви, що це один з наших великих письменників-гумористів?

— Ну не знаю. Я його як гумориста не розглядаю.

— І даремно. Читали ви, приміром, його оповідання «Кіт-злodyга»?

— Не пам'ятаю. Здається, ні.

— Обов'язково прочитайте. Щоб зрозуміти суть моєї справи, вам неодмінно треба познайомитися з цим оповіданням.

— А без цього не можна? Розкажіть своїми словами.

— Не можна. Потрібен оригінал.

— Киньте,— сказала я, втрачаючи терпець.— Де я зараз візьму Паустовського?

— Я вам його приніс,— радісно відповів Паша і витяг з кишені пошарпаний томик.— Ось дивіться, читайте: «Кіт-злodyга».

Не розуміючи, я взялася за читання. Оповідання й справді кумедне, смішне. Йдеться про злodyкуватого кота, який тероризував дачників. Написано славно, свіжо, я кілька разів засміялася вголос. Оповідання не довге, я швидко прочитала його й запитала:

— Ну то й що, Пашо?

— Зараз перейду до справи. Ось моя ілюстрація до цього оповідання.

Він витяг, цього разу з іншої кишені, перфокартку і подав мені. На ній була зображена широка, розширена донизу котяча морда, в якій я зразу впізнала професора Яковкіна. Під нею слов'янською в'яззю було написано: «Кіт-злodyга».

— Ваша робота? — запитала я.

— Моя, — скромно опустивши очі, відповів Паша.

— Досить схоже. А що це означає?

— Кіт-злodyга.

— В якому розумінні?

— В найпрямішому.

Зрозуміти його було неможливо.

— Ну ось що, Пашо, киньте ваше ходіння по муках. Або кажіть прямо, в чім справа, або закінчимо розмову, мені набридло.

Паша злякався і відверто розповів історію досить-таки непривабливу. Суть зводилася ось до чого.

На кафедрі Яковкіна працює асистентом його, Пашин, приятель Володя Карпукін. Хлопець сумирний, працелюбний. Ось уже кілька років працює над кандидатською дисертацією під номінальним керівництвом професора Яковкіна («Про справжнє керівництво не може бути мови, бо Яковкін — науковий стілець»). Деякі розділи роботи Карпукіна опубліковані у співавторстві з науковим керівником, причому прізвище Яковкіна, останнє за алфавітом, скрізь стоїть першим.

Досі це не виходило за межі звичайних норм: багато хто з начальників вступають у співавторство зі всіма своїми підлеглими («Сучасне право першої ночі», — сказав Паша). Але ось недавно Яковкін подав докторську дисертацію, основний зміст якої склали роботи Карпукіна, а самому Яковкіну належала лише «зв'язуюча балаканина».

— Як посуд пакують, знаєте? Тарілки — стружка, тарілки — стружка... Так от у дисертації всі тарілки Володині, а вся стружка Яковкіна.

Я, звичайно, обурилась:

— А що ж ваш Володя не протестує?

— Мій Володя дуже скромний хлопець. Можливо, він і протестував би, але на всіх його роботах як співавтор приписаний Яковкін. Тепер доведь, що ти не верблюд...

— Навіщо ж він Яковкіна приписував?

— У них на кафедрі так заведено. І без цього його б не надрукували. В журналах становище складне, паперу немає, обсяг скорочують. Без Яковкіна він у кращому випадку чекав би публікації два роки. А в kota-злodyги могутні зв'язки. Під його прапором все проскакує як по маслу. У Володьки вже чотири публікації, і всі у співавторстві з Яковкіним.

— Чому ж він на кафедрі не оголосить відкрито, в чім справа?

— Розумієте, хлопець скромний, сором'язливий. Совісті в нього навалом. «Сам же я,—каже,— його в співавтори ставив і сам же тепер відхрещуюся — незручно». Та й інші його не підтримають — бояться злодюги.

— Що ж ви від мене хочете?— розсердилася я.— Ваш Володя, як унтер-офіцерська вдова, сам себе відшмагав, а я повинна в це діло лізти?

— Угу. Більше нема кому.

— Та я їхньої специфіки не розумію.

— Нічого, зрозумієте. Там специфіка тільки в стружці, і то кіт наплакав, а тарілки — сама математика.

Скільки я не опиралася, втяг-таки мене Паша в цю кляузну справу. Приніс мені статті Володі Карпухіна і докторську дисертацію Яковкіна. Як кажуть, один до одного. Вся смислова частина збігалася до букочки; самому Яковкіну належала тільки стружка—пухла, підворушена, сповнена демагогічних закликів, посилян на рішення і постанови. На це в мене пішло кілька днів. Знову до мене прийшов Паша:

— Ну як — злодюга?

— Злодюга,— погодилась я.— Безперечно.

— Що будемо робити?

— Щось придумуємо. Пришліть до мене свого сором'язливого Володю Карпухіна. Подумаєш, красна дівчиця!

Прийшов Володя. Довго витирав ноги, вибачався. Не красна дівчиця, але щось подібне: тоненький, чорненький, окатий, з вузькими плечима в просторому светрі, який звисав до колін. Він явно мене побоювався: я була для нього науковий авторитет, класик... Смішно! Я намагалася його підбурити на боротьбу, але марно.

— Ви розумієте, Ніно Гнатівно, я ж йому ці роботи своїми руками однаково що подарував... Це нечесно буде — подарував і відібрав. Краще я напишу іншу дисертацію.

«Дурень»,— хотіла я сказати, але стрималася.

— Зрозумійте, ця справа стосується не вас одного. Ви підтримуєте науковий паразитизм. Такі, як Яковкін, харчуються чужою кров'ю. Підгодовувати їх — означає робити удар по нашій спільній справі.

Знову я відчувала, що кажу надто до ладу, гладенько і, загалом, непереконаливо. Таке відчуття постійно заважає мені говорити з молодими. Думка про спільну справу була Володі Карпухіну явно чужа: в даній ситуації він бачив тільки себе і Яковкіна...

— Ні,— сказав він,— я проти нього виступати не буду. Нехай захищається.

Мабуть, він так розумів благородство. Я розлютилася.

— Так якого ж дідька ви мені розповідали всю оцю нісенітницю? Цілий тиждень я вгатила на вашу з Яковкіним продукцію! Що я вам, науковий асенізатор? Гадаєте, мені це цікаво? Дідька лисого!

Одне слово, розходилася. Навіть Сайкін вийшов з кухні поглянути, в чім справа.

— Залиш нас,— сказала я йому голосом вдовствуючої королеви.

Він стенив плечима і вийшов.

— Пробачте мені,— пробурмотів Володя.

— Бог пробачить,— відповіла я, налякавши його ще більше.

Взагалі, паскудний у мене характер! «Не прохось мимо, бий у морду!» — називає його Маркін. Залишити б усе, як є, не втручатися. Ні, я не могла. Замість цього природного мирного кроку я провела ще кілька войовничих днів. Ще раз вивчила спільні праці Яковкіна — Карпукіна (в зворотньо-алфавітному порядку) і навіть знайшла в них кілька дрібних помилок. Дістала в бібліотеці праці самого Яковкіна (без співавторів). Вони виявилися нечисленні і склалися головним чином із закликів до діяльності («Тоді вже піде музика не та, в нас затанцюють ліс і гори!»). Був у нього ще альбом конструкцій — праця солідна, але ні з якого боку не наукова. Зате в співавторстві виявилось в нього праць до дідька. Жоден співробітник кафедри не міг що-небудь опублікувати, не поставивши на титульній сторінці першим професора Яковкіна. Наукова цінність цих робіт, як я розумію, була невисока. Де-не-де зустрічалися явні помилки, та головне було не в них. В роботах Яковкіна со авторами вражала наукова пустопорожність, що сповнювала їх. Після кожного абзаца хотілося спитати: ну то й що? Зустрічалася велика кількість математичних фігур, які ніякого стосунку до справи не мали, а швидше грали роль бойової розкраски дикуна. Деякі з них були буквально списані з відомих посібників і монографій, навіть зі всіма друкарськими помилками. Решта, очевидно, також були звідкись списані, тільки я не знала звідки. Автор, судячи з його власної наукової стилістики, навряд чи зумів би навіть правильно розкрити дужки. Рішуче на цьому фоні Володя Карпукін вірізнявся зіркою першої величини.

Одне слово, усе це стало для мене якимсь насланням. Якось я навіть бачила уві сні Яковкіна в парчевих трусиках (верх непристойності). Ворушила це сміття й питала

себе: «Ну на що я вбиваю свій час?» — та припинити вже не могла. Мною заволодів якийсь гидкий азарт. Інколи я почуваюся чимось спорідненим моему ворогу Флягину — він також, якщо брався за якусь проблему, впинався в неї бульдожою хваткою і вже не міг розтиснути щелепи. Різниця в тому, що він із стиснутими щелепами живе все життя, а я лише час від часу. До кінця двох-трьох тижнів я вже була повним знавцем усієї проблематики та праць кафедри Яковкіна і повністю озброєна для виступу на раді.

За моєю малоосмисленою діяльністю насмішкувато спостерігав Льова Маркін.

— Ну навіщо ви копаєтесь у всій цій гидоті? Йй-богу, перлинного зерна ви там не знайдете. Заради чого ви витрачаєте час?

— Заради справедливості.

— Ох, як пишномовно. Жінка Дон Кіхот, верхи на Росінанті б'ється з вітряками... Йй-богу, це не робить вас привабливішою.

Щось нове. Такого я від Льови Маркіна ще не чула. Він набуває самостійності. Ну що ж, давно вже час. І все-таки сумно...

Та мова про Яковкіна. Настав нарешті день захисту його дисертації. Я не член інститутської великої ради, де захищаються докторські, і не маю відношення до кафедри Яковкіна. Моя поява на раді була зустрінута з подивом: робити їй нічого, чи що? (Певна річ, мовчки). Флягін був тут і спрямував на мене погляд василіска. «Ой, даремно я в це діло влізла!» Та відступати було пізно.

Вся кафедра Яковкіна прийшла боліти за свого главу і серед них Карпукін — тоненький, сумний, як побита морозом квітка. Я йому кивнула, він подивився на мене з острахом. З осторогою дивився на мене й сам дисертант, що сидів у передньому ряді, нервово озираючись. Професор Яковкін ззаду був ще більше подібний до kota, ніж анфас. Щоки стирчали з-за вух, а вуса стирчали з-за щік.

На численних плакатах, пришпилених до щитів, красувалися формули Володі Карпухіна і графіки, які їх ілюстрували. Збоку це мало вигляд солідний: он яку махину людина підняла!

Почався захист. Вчений секретар оголосив документацію, після чого слово було надане дисертанту. Вже оговтавшись від шоку, викликаного моєю появою, він м'яко, котом ходив коло плакатів, час від часу тицяючи у який-небудь з них і

вигукуючи: «Ця формула свідчить...» — або: «Звідси з усією очевидністю виходить, що...» Доповідав він досить жваво і до ладу — видно, не пожалів часу на підготовку. Лише зрідка, коли брав з розгону який-небудь екзотичний термін, боязко мружив очі. Володя Карпухін ворухив губами, безгучно вимовляючи ним же, мабуть, складений текст. Яковкін вклався точно у відведений йому час, потім зіперся на указку, не без грації оповив її ногою і подякував усім за увагу.

— У кого є питання до дисертанта?

Члени ради один по одному вставали і ставили питання. По-моєму, питання в таких випадках ставляться не для того, аби щось вияснити, а щоб показати власну ерудицію і розуміння роботи. А насправді більшість присутніх роботи не розуміє, та за час доповіді її зрозуміти й неможливо. Передбачається, що члени ради заздалегідь знайомляться з дисертацією; це справжня фікція. Щоб докладно в ній розібратися, потрібний час, і немалий, не менше, ніж два-три тижні (суджу по собі), а в кого є цей час? Доводиться симулювати розуміння, а для цього запитання — найкращий засіб. Втім, я була зла і, можливо, несправедлива. Деякі питання (з технічної частини) були цілком осмислені. Яковкін відповідав на них швидко, з ходу. Мені не подобалася саме ця швидкість, яка наводила на думку, що питання були загодя підготовлені, проте на аудиторію відповіді Яковкіна справляли враження. Головуючий схвально кивав головою у формі більярдної кулі.

— У кого ще є питання?

Я піднесла руку. Кілька членів ради повернулися в мій бік: що за особа? Я запитала:

— У вашій роботі, виконаній разом з Карпухіним, стверджується, що... (І далі низка спеціальних термінів). Ви й зараз дотримуєтесь такої думки?

Кіт-злodusя насторожився: чи немає тут якої каверзи?

— Бачите,— сказав він,— робота, про яку ви згадали, вже трирічної давності. Звичайно, відтоді наука просунулася вперед.

— Отже, сьогодні ви не наполягаєте на цьому твердженні?

— Ні, не наполягаю.

— Чому ж тоді на сторінці сто тридцять другій вашої дисертації, яку ви захищаєте сьогодні, а не три роки тому, дослівно повторюється те саме твердження?

Яковкін морально заметушився.

— Бачите, товаришу Асташова, при доведенні цього положення мною застосований надто тонкий математичний апарат, входить в деталі якого тут не місце. Я охоче задовольню вашу допитливість потім, у кулуарах.

Я розізлилася:

— Випадково за освітою я математик, розбираюся в тонкощах цього апарата й хочу почути від вас тут, а не в кулуарах, правильне це положення чи ні.

Рада загула нібито схвально. Будь-яка бійка на захисті — безплатний атракціон. Яковкін зам'явся:

— Ну, знаєте, на таке питання не можна відповісти однозначно. З однієї точки зору правильне, з другої — неправильне.

— Ну, а з вашої точки зору?

Я перла на нього, як танк на солдата.

— З моєї? Скоріш неправильне.

По залу знову пробіг шумок. Наполовину співчутливий Яковкіну, наполовину мені.

— А з моєї точки зору,— сказала я повільно, мало не по складах,— положення це цілком правильне. Тільки у вас із Карпукіним воно виведене некоректно. І я вам зараз біля дошки можу його довести. Дозвольте? — звернулася я до голови.

— Може,— обережно сказав він,— ми не будемо відволікати увагу ради складними перетвореннями?

— Перетворення зовсім не складні. Щоб їх виконати, досить двох хвилин. Тонкість апарата дисертант явно перебільшив.

Голова вагався. Шум у залі зростає. Хтось вигукнув: «Нехай доведе!» — хтось: «Не треба!» Встав Флягін і зі своєю постійною посмішкою сказав:

— Пропоную перенести суперечку на дошку. Читаючи дисертацію, я також звернув увагу на це слабке місце.

У Яковкіна був вигляд kota, зацькованого собаками. Здавалося, він от-от розпластається по стіні. Про що йшлося, він явно не розумів. Зате Володя Карпукін розумів чудово і був червоніший від своїх вух.

— Прошу,— сказав голова.

Відсунули вбік щит. Я вийшла до дошки, взяла крейду і в кількох рядках довела суперечне положення.

— Ох, дурень я! — необережно вигукнув Володя і одразу зіщулився.

Яковкін відступав насторожено:

— Бачте... продемонстроване вами доведення справді дуже витончене... Обіцяю врахувати його в своїй подальшій роботі.

— А в чому була помилка вашого?— безжально запитала я.

— Зараз, у ході захисту, я не беруся на це питання відповідати.

Добре. Один — нуль.

— Є у вас ще питання?— запитав голова.

— Є. Я хочу запитати у дисертанта, як із формули п'ятнадцятої на плакаті четвертому вивести формулу дев'ятнадцяту на плакаті п'ятому?

Яковкін підійшов до плакатів обережно, як до відкритої ополонки. Знайшов указкою формули, запитав:

— Оця? Оця?

Я підтвердила.

— Як вивести? Елементарно. За допомогою тотожних перетворень.

— Дуже дивно,— сказала я,— оскільки ці формули являють собою два суперечливі допущення.

Яковкін мовчав, ворущачи вусами. Чудово: два — нуль.

— Ще є питання? — запитав голова, не приховуючи невдоволення. Це вже ставало непристойним.

— Звичайно, є,— сказала я хвацько.— Я попросила б дисертанта уточнити, яка частина його особистої участі в роботах, наведених в літературі під номерами сорок сім, сорок вісім, сорок дев'ять, п'ятдесят і опублікованих ним у співавторстві з Карпухіним?

Володя з жахом закрити лице руками.

— Бачте, — сказав Яковкін, — частину участі в спільних роботах важко оцінити в процентах. Мені належать ідеї, постановка питання, а Карпухіну — конкретна розробка. Кожному своє.

— Дозвольте ще одне, на цей раз останнє запитання. Якщо робота виконана в співавторстві, чи повинен кожен з авторів розуміти все, що в ній написано?

— Ну, в загальних рисах, звичайно, так...— невизначено відповів Яковкін.

Рада загула. Яковкін, як кажуть, підставився.

— Ще є запитання?.. Запитань немає. Продовжимо захист. Ми повинні ознайомитися з відзивами на дисертацію і автореферат. На адресу ради надійшло двадцять вісім відзивів...

— Багато! — гукнув хтось з місця.

— Перебір! — підтримав інший.

Традиція вимагає десять, ну щонайбільше дванадцять відзивів. Перспектива вислухати двадцять вісім викликала протести.

— Товариші! Товариші! — закликав голова.

Шум не вщухав.

— Товариші, будьте дисциплінованими! — намагався навести лад голова. — Будь-який відступ від процедури призведе лише до витрати часу.

Згадка про витрату часу трохи витверезила аудиторію. Шум ушух. Вчений секретар — точний, серйозний, тонкий, як олівець, — почав читати відзиви. Одноманітно хвалебні, вони були схожі один на одного, як брати, позначені загальним надмірним пишномовством, навіть однаковими риторичними фігурами, ніби їх писала одна й та сама блудлива рука... А втім, уже через кілька хвилин ніхто посправжньому не слухав. Біда в тому, що на присутніх напав сміх. У найбільш непідхожих місцях вони починали сміятися. Ніби звичайна церемонія враз постала перед ними в костюмі голого короля. Сміх літав по залу, підстрибував, перекидався з ряду в ряд. Перекотився навіть до столу президії, і засміявся сам голова, трясучи більярдною кулею. Найдовше тримався вчений секретар. Увесь мокрий, він далі читав, та враз, спіткнувшись на слові «епохально», засміявся й він...

Голова, оговтавшись, закликав до порядку:

— Товариші, серйозніше! Ми обмежені часом!

Почалися виступи опонентів. Перший — нудний, понурий — був страшенно схожий на стару заїжджену шкапу і навіть здригався шкірою, ніби його їли гедзі. Відзив його був довгий, як мотузка, позитивний до огиди, і читав він його, не підводячи очей, заглибившись у текст, як кінь у торбу з вівсом... Ті місця відзиву, де говорилося про «віртуозне володіння математичним апаратом», рада зустріла веселим хихиканням. В цілому настрої складався не на користь Яковкіна...

Другий опонент — товстий, медовий — врахував обстановку й читати свій відзив не став, перейшов на усну творчість. Його виступ був примирливим, інтимним.

— Товариші, невже ми будемо сперечатися з-за кожної літери? Важлива не літера, а дух. Робота професора Яковкіна загалом є велике наукове досягнення. На відміну від

багатьох, що будуть повітряні палаци (кивок у мій бік), професор Яковкін ходить по землі. Його робота вже запроваджена в практику. За методикою професора Яковкіна в нас у КБ вже два роки ведуться розрахунки. Ця методика дає величезний економічний ефект...

І почав сипати цифрами зекономлених мільйонів. А я з досвіду знаю, як легко обгрунтувати економічний ефект методики (час од часу від нас цього вимагають). Варто перейнятися цим, взяти зі стелі кілька цифр, допустити, що досить довго будуть далі користуватися старою методикою замість прогресивної нової, і, дивись, набігла чимала сума. Одного разу Паша Рубакін підрахував економічний ефект теореми Піфагора — вийшло щось астрономічне...

Під зливою мільйонів, звалених на нараду другим опонентом, досвідчені люди лише підсміювалися; недосвідчені були вражені. Баланс почав схилитися на користь Яковкіна.

Несподівано повівся третій опонент — людина суха, вузька, різка, такий собі сивий ніж.

— Мій відзив на дисертацію представлений на вчену раду. Відзив загалом позитивний. Щоб змінити його на негативний, у мене немає даних. Можна, я не виступаю тиму?

Вчений секретар сказав, що ні, виступати треба обов'язково. Третій опонент запитав, чи бувають випадки, коли хто-небудь з опонентів не виступає. Вчений секретар сказав, що так, бувають, у випадку хвороби опонента.

— Тоді запишіть у протокол, що я захворів. Мене нудить, — сказав третій опонент і вийшов із залу.

Рада вирувала, як група болільників перед екраном телевізора. Хто схвалював, хто обурювався. Дехто вже посхоплювався з місця. Голова (мені було щиро його жаль) якось навів лад, завзято стукаючи олівцем по карафі і вигукуючи: «Товариші!» — а потім запитав ученого секретаря:

— Як заведено робити у випадку раптової хвороби опонента?

— Його відзив зачитує вчений секретар.

— Так і зробимо.

Члени ради, яким уже набридло, погано слухали відзив третього опонента. Не такий хвалебний, як перші два, він все-таки був позитивний і містив серйозні зауваження, які також зустрічалися вибухами сміху...

Коли перейшли до виступів, зал уже вгомонився. Першим узяв слово Флягін:

— Я не ставлю під сумнів наукову цінність дисертації. Я з нею ознайомився. Серйозне дослідження. Докторська чи кандидатська — важко сказати. Недарма кажуть, що докторська — це дисертація, яку захищає кандидат. Якби з цією дисертацією виступив, скажімо, Карпукін, вона була б повноцінною кандидатською. Зараз ідеться не про цінність роботи. Поставлене під сумнів авторство. Справа навіть не в тому, що дисертант використав чужі матеріали, а в тому, що він їх не зрозумів. У цьому мене переконали його відповіді на питання Ніни Гнатівни. Я голосуватиму «проти» і закликаю членів ради наслідувати мій приклад.

Ще чого не вистачало — бути підтриманою Флягінім! Цей бузувір, цей кощій безсмертний вибивав ґрунт з-під моєї коханої ненависті! «Ні, дзуськи, не вийде!» — думала я.

Подальших виступів я не слухала. Одні були «за», інші «проти». Мені вже набридло. Даремно я встряла в цю справу, дідько забрав би Пашу з його приятелями!

В заключному слові Яковкін з обвислими вусами дякував опонентам і рецензентам, обіцяв врахувати їхні зауваження в подальшій роботі...

— Що стосується питання про авторство, яке тут мусувалося, і, по-моєму, даремно, то це питання взагалі тонке. Працюючи в колективі, люди проймаються ідеями один одного, починають жити як один організм. Успіх одного є водночас успіхом колективу. Взаємній заздрості тут не місце. Я, наприклад, щасливий, що на моїй кафедрі працюють такі талановиті молоді спеціалісти, як Карпукін та інші. Коли настане їхній час захищати дисертації, я перший подам їм руку допомоги... — Тут він відкрито подивився на мене. Його кошача морда хитро ошкірилася, вуса настовбурчилися. — Товариші, я зазнав різкої критики з боку Ніни Гнатівни Асташової. Але критика повинна супроводжуватися і самокритикою. Чи дозволено мені буде запитати Ніну Гнатівну: які були її наукові взаємостосунки з покійним професором Завалішиним? Чи може вона по совісті сказати, що її кандидатська дисертація зроблена самостійно?

Я навіть розгубилася. Ну й нахаба!

Підняв руку Флягін:

— Дозвольте мені як завідуючому кафедрою відповісти на це питання. Поставивши його, дисертант явно переплутав поняття. Одна справа користуватися ідеями свого наукового керівника і зовсім інша — своїх підлеглих. Інший моральний аспект. Що стосується дисертації Ніни Гнатівни, то я її добре знаю, як і роботи покійного Миколи Мико-

лайовича Завалішина, і можу стверджувати, що дисертація виконана самостійно. Це видно з її наукового стилю, відмінного від завалішинського. Більше того,— тут він повернув у мій бік тьмяне окулярне лице,— Ніна Гнатівна більш схильна дарувати свої роботи, ніж привласнювати чужі...

От змій! Невже здогадався? В мене просто горло перехопило. Та я опанувала себе і сказала:

— Я не потребую захисту від кого б то не було, навіть завідуючого кафедрою. На ваше питання,— звернулася я до Яковкіна,— відповім, що, звичайно, багато ідей мого наукового керівника я використала в своїх роботах. Та я завжди на нього посилалася і в будь-якому випадку розуміла все без винятку, мною написане.

...Закінчилося все це тим, що Яковкіна провалили. Коли я виходила, його потилиця й вуха виказували таку смертельну тугу, що я засумнівалася в своїй правоті. Навіщо були ці театральні ефекти? Чи не краще було б, не доводячи до захисту, загода з ним поговорити?

По-людському краще. А з міркувань загальної справедливості? Не знаю. Спектакль був корисний не для даного конкретного kota-злodingи, а для інших, потенційних злoding, щоб не кортіло.

— Добилися свого?— запитав мене на другий день Льова Маркін.— Наїлися чоловічинки?

— Ідїть до дїдька! — сказала я.

— З насолодою! — відповів він.

З його обличчя було видно, що він і справді йде від мене з насолодою. Що поробиш...

Хто тріумфував, так це Паша Рубакін. Він навіть Сайкіну дзвонив і говорив про мою велич.

З ОСОБИСТИХ ЗАПИСІВ М. М. ЗАВАЛІШИНА

Думаю про поганих людей. Вірніше про тих, кого заведено вважати поганими. Багато хто з них погані не загалом, а суб'єктивно — для нас. Поганість людини — це більш душевний стан інших людей, які її сприймають і про неї судять.

Наприклад, чи завжди об'єктивно погана людина, яка не заступилася за іншого, бо побоялася? Найчастіше це так. Але ж, можливо, ця боязкість більше властивість нервової

системи, ніж душевної організації. Візьми таку людину за руку, поведи за собою — піде.

Це я розумію, бо сам у дитинстві знав страх! Сила його в деяких обставинах була непереборна. Вилікував мене від нього Пулин. Найкращий засіб боротьби з боягузством — сміх. Людина, що сміється, в якомусь розумінні стає богом. Вона вже недосяжна потворам — життєвим страхам.

Особисто я (не враховуючи раннього дитинства) боягузом, мабуть, не був. Хоча й серйозних випробувань на сміливість не проходив. Волею долі мені майже не довелося воювати. Для першої світової війни я був занадто молодий, для другої занадто старий. Воював я — зовсім трохи — лише в громадянську. Вірніше, не воював, а чистив коней. Через короткозорість для стройової служби я не годився. Зброй в руки не брав, але добре знаю, як почуватися, коли по тобі стріляють. Неприємно. На мене завжди в таких випадках нападало якесь заціпеніння, зовні схоже на сміливість. Я запізнювався здригатися на звуки вибухів, час для мене розтягався, як гума. Властивість нервової системи.

В тій самій стайні зі мною разом доглядав коней другий нестройовик, за тодішніми моїми поняттями чоловік дуже старий, років сорока — сорока п'яти. Цей чоловік, інтелігентний і порядний, був органічним боягузом. Він буквально не міг себе примусити вийти з бліндажа під час обстрілу. Мені його психологія була недоступна, так само як йому моя. Інколи я його питав: «Та невже ви не можете взяти себе в руки?» На це він відповідав: «Не дай боже вам коли-небудь пізнати стан, коли треба взяти себе в руки, а рук-то й немає».

І все-таки одного разу ця людина взяла себе в ті відсутні руки. Якось під час обстрілу мене поранило. Я впав. Він бачив це і так злякався, що в нього вирости руки. Він виліз із бліндажа й витяг мене, непритомного, з-під вогню. Для нього це було великим подвигом, і досі я згадую про те із святобливістю.

Головна причина боягузтва — невідомість. Людина не знає, що її чекає, і тремтить. Декому треба сказати: «Ну, чого ти боїшся? Що з тобою буде врешті-решт?»

Найжахливіше — боягузливий старий. Йому вже нічого втрачати, а він боїться. Ну що врешті-решт йому загрожує? Втрата становища? Смішно. Майна? Ще смішніше. Життя? Воно вже прожито. Боягузливий академік — це нонсенс.

І ще одне міркування: кожна погана людина для самої

себе, всередині себе — права. Вона не може жити, усвідомлюючи себе поганою. Вона вибудовує систему самовиправдань, своєрідних внутрішніх фортець.

Думай про неї не зовні. Увійди подумки в її душу, постарайся зрозуміти, на чому вона зміцнила свою рівновагу. Як вона сама себе бачить і чим себе виправдує?

Вміння залізати в чужу шкіру — сумний дар, яким нагороджує людину життя. На жаль, цей дар частіше притаманний старим, німечним, скривдженим життям, ніж молодим і дієздатним.

Я переконаний: навіть найгірша людина податлива на ласку і схвалення. Захоплюйся нею (тільки щиро!), і вона буде з тобою щаслива й добра.

Часто ми починаємо вважати людей поганими, несимпатичними тільки з лінощів. Життя наше переповнене враженнями. Кожна нова людина, з якою воно тебе стикає, вимагає уваги, а вона в нас не безмежна. Не можна вмістити в себе всіх і кожного. Тому ми квапимосся не злюбити людину, яка ні в чім не винна, а просто подала заявку на вашу увагу. Оголосивши когось неприємним, ми мовби знімаємо з себе вину за неухвагу. Ми раді присікатися з будь-якого приводу, щоб не полюбити людину. Одного ми не любимо за те, що він товстий, другого за те, що він шморгає носом, третього за його пристрасть до зменшувальних. Часто мене засмучує думка про велику кількість недобррозичливості, серед якої ми живемо. Нашої до інших людей і інших людей до нас. Мимоволі згадуються рядки із «Скупого лицаря»:

Так! Якби всі сльози, й кров, і піт,
Пролиті за усе, що тут ховаю,
Із надр земних всі виступили враз,
То був би знов потоп — я б захлинувся
В моїх льохах незрадних...

Так от, якби враз, якимось дивом почули всі висловлювання позаочі одних людей про інших, більше того — всі погані думки, ми захлинулися б у морі недобррозичливості. Кожен з нас по-своєму в цьому винний.

Я, старий, намагаюся не засуджувати людей. Але і я винен: я гостро не люблю Кравцова. Буваю до нього несправедливий (внутрішньо завжди, а інколи й зовні). Намагаюся розібратися в причинах цієї гострої антипатії. Егоїст? Звичайно, але не він один. Кар'єрист? Багато кар'єристів (я вже ні). Любить поговорити? Багато хто любить. Я сам

на старості став до огиди балакучий. Мене дратує не сама по собі його балакучість, а обкатаність його мови. Тут я, мабуть, несправедливий. Є люди (з тих, що пізно навчилися правильно говорити), для яких штапована мова — свого роду досягнення. Така людина насолоджується своїм умінням нанизувати одну на одну гладенькі фрази, щоб виходило так, як у газеті. Щось подібне відчував я, коли, потрапивши за кордон, вів розмови мало знайомими мені мовами. Сам факт гладенької, правильної мови — вже досягнення.

Неприховане бажання Кравцова стати завідувачим кафедрою ставити йому на карб я не можу. Він чоловік молодий, йому цікаво завідувати кафедрою. Здібності в нього є, як науковий працівник, він заслуговує на повагу.

Отже, якщо вдуматися і розібратися як слід, головною причиною моєї ворожості до Кравцова є те, що в нього фігура не звужується, а розширюється до пояса. Нівроку, причина... Ганьба!

ДОЛЯ МАТВІЯ

Восени до Люди приїхала в гості мати Євдокія Луківна. Познайомилася з онуком і, звичайно, одразу ж його полюбила. Розмістилися, як кажуть, хоч не пишно, та затишно. Бабусі віддали Людине ліжко, а Люда ставила собі на ніч кульгаву розкладачку із запасів списаних меблів, які зберігалися в коморах Клавди Петрівни. Коли закінчувалися приготування до сну, в кімнаті не лишалося місця навіть для капців. Сяк-так пробиралися на свої місця, набиваючи об меблі на стегнах синці.

Бабуся, крім того, що няньчилася з Матвієм, ще взяла на себе все господарство. Була вона з тих тихих умілих російських жінок, які все роблять швидко, непомітно й добре. Така, може, й не зупинить коня на ходу і в палаючу хату побойться ввійти (хіба що коли там онучок), але простою своєю тишею і скромністю допоможе жити. Люда з Асею, звільнені від турбот, гаряче кинулися в навчання. Люда лікувала хвості, склала курсову, що висіла над нею ще з минулого року. Ася під керівництвом Асташової написала наукову роботу з галузі самонастроювальних систем. Працювала з захопленням, навіть ночами при світлі настільної лампи. Зробила доповідь на засіданні студентського наукового товариства; доповідь висунули на конкурс, і вона

одержала першу премію. Ася була безмежно щаслива, особливо пишалася схваленням свого наукового керівника. Ніну Гнатівну вона завжди поважала, а тепер, попрацювавши з нею поруч, почала поважати ще більше.

— Ой, Людо, яка ж вона розумна — просто жах! Їй ще тільки почнеш розповідати, раз-два, а вона вже зрозуміла.

— Їм за це гроші платять,— заперечувала Люда, яка Асташову взагалі не любила.

— Гроші платять усім викладачам, а вона така одна.

— Ну скажеш! А Семен Петрович? Набагато кращий.

Люда була з шанувальниць Семена Петровича Співака. Взагалі на факультеті дівчата в питанні чоловічої привабливості ділилися на «семенисток» і «радисток». Люда була з перших.

— Семен Петрович, звичайно, сила,— погоджувалася Ася,— але від нього більше шуму, а Ніна Гнатівна тиха.

— Тиха вода греблі рве.

— Нехай рве. В тихій людині повинно щось вирувати.

Написавши роботу, Ася й далі ходила до Асташової за порадою, підтримкою. Студент, який почав займатися наукою, схожий на кошеня, котре ще не навчилося пити молоко. Його треба тицьнути мордою в блюдечко, і тоді воно почне хлєбтати. Ось це наукове блюдечко, як ніхто, вміла підставити Ніна Гнатівна.

На кафедрі тепер розмовляти не можна було. Ася з Ніною Гнатівною зустрічалися в коридорі, інколи в читалці, а бува, і в буфеті. Коли сиділи одна навпроти одної біля буфетного столика, Ася намагалася їсти поменше, щоб не шокувати наукового керівника своїм апетитом. Та й Ніна Гнатівна їла зовсім мало. З душевним болем Ася помічала, що Ніна Гнатівна схудла, має поганий вигляд, але запитати: «Що з вами?» — не наважувалася. Надто велика була дистанція, жорстока дистанція між викладачем і студентом, подолати яку важко і тій, і іншій.

— Може, в неї якесь горе,— казала Ася Люді.— Знаєш, мені здається, що в неї не все гаразд. Або хвороба. Або, може, якась драма в особистому житті?

— Ти несповна розуму! Яке в її роки може бути особисте життя?

Поки гостювала Євдокія Луківна, Ася з Людою і Матвієм як сир у маслі купалися. Кімната прибранна, обід приготовлений, Матвійко чистенький—земний рай! Втішали Асю

й листи з дому. З кожним днем Софії Савеліївни ставало краще. Вона вже вставала, ходила по кімнаті, стала розумувати для Матвія дитячі пісеньки, тільки пальці ще були слабкі. Сама написала і вклала в лист Михайла Матвійовича записку: «Ася, мені краще. Привіт моему дорогому Матюшенці. Цілую обох. Мама й бабуся». Цю записку Ася Людї не показала. Нагромадження секретів її обтяжувало, подумки вона називала їх «таємницями мадрідського двору». Сподівалася, що, коли мати зовсім видужає, секрети закінчатся...

Купання як сир в маслі скоро закінчилося. Комендантша Клавда Петрівна, приревнувавши Матвія до новоявленої бабусі, стала до неї присікуватися, заперечувати проти її проживання «зверх санітарних норм», витіснити її з Матвієвими повзунками і навіть погрожувала конфіскувати плитку, що було б катастрофою. З приводу плитки Ася ходила до неї з дипломатичною акцією. Клавда Петрівна була як кам'яна:

— Поки була потрібна, шанували, а тепер своя бабка є, прощай, Клавда, лети в трубу!

Ася насилу її вмовила. Та ось одного разу Євдокія Луківна одержала листа (від кого, не сказала) і того ж дня заявила дочці:

— Погостювала, і годі. Час і додому. Я тут у вас більмо на оці. Так і чекай, що через міліцію виселять. Я скільки живу — з міліцією не зустрічалася.

— Мамо, цього не може бути! Клавда Петрівна лиш нахвалятися любить, а в душі вона добра.

— Видно, добре в неї глибоко в жирі закопане. Ні вже, не вмовляйте, поїду.

Що тут зробиш? Силоміць не втримаєш. Ася, що з дня на день відкладала розмову з Людиною матір'ю на антирелігійні теми (саме розсмокчеться?), спохопилася й вирішила провести бесіду. Ася вважалася кращою викладачкою фізматшколи, славилася вмінням пояснити зрозуміло й просто, і Люда дуже сподівалася на її здібності. Сама ж Ася сумнівалася в них, але чого не зробиш заради дружби. Люда навмисне кудись пішла увечері, щоб залишити Асю з матір'ю наодинці. Коли випили чаю, посумували, розм'якли, Ася почала здалеку:

— Євдокіє Луківно, я така рада, що ви полюбили Матвія! А колись же не хотіли його визнавати.

— Хто давнє пом'яне, той лиха не мине. Не хотіла, бо незаконний, попросту — байстрюк. А отець Яків: у бога всі

однакові, законні й незаконні, хрещені й нехрещені. Всяке дитя святе.

— Отже, ви можете відмовитися від своєї колишньої думки?

— Аякже! Звичайно, можу. Людина не цеглина.

— Яка я рада! Давайте широко поговоримо. Я давно хотіла спитати у вас: ну навіщо вам цей отець Яків, ця секта? Євдокія Луківна образилася:

— У нас не секта, а дружба. Сектою нас називають злі люди. Ти, Асю, такого не повторюй.

— Ну пробачте, сказала дурницю. Навіщо вам ця дружба?

— Всякій людині дружба потрібна. Бо живуть окремо, як могилки на кладовищі: замок, огорожа, лавочка. Особливо хто на пенсії. Зварила борщу ківшик та кухлик каші, поїла — ото й усе. А треба щось і для душі. Без людей не проживеш. А кому ми, старі, потрібні? Людочка мене на лекцію водила, я з сорому мало не спаленіла. Всі на мене очі витріщили: чого, стара шкапа, пришкандибала? У них після лекції кіно, танці, я між них одна, як більмо на оці. А в молільному домі всі ми рівні. Всі старенькі, всі в хусточках.

— Це ж і погано, коли самі старенькі. Треба, щоб і старенькі були, й молоді, і діти. Ви кажете: не потрібні. А хіба нам з Матвійком не потрібні? Подумайте, ну навіщо вам поспішати? Пожили б іще. Клавду Петрівну я вмовлю.

— Ні вже, пожила, і досить. Я тобі по секрету скажу, Асю. Висунули мене там на керівну роботу. На збір якийсь посилають.

Ася найбільше злякалася «збору». Розгубилася, почала доводити Євдокії Луківні, що бога немає, але так безглуздо, непереконаливо. Мовляв, гіпотеза бога не потрібна сучасній науці. А яке тій діло на науки, та ще й сучасної? Сказати правду, існування бога Євдокію Луківну не дуже й хвилювало: є він там чи немає. Більш важливою для неї була та форма життя на людях, яка їй відкрилася тепер, на старості літ.

Повернулася Люда, викликала Асю в душеву:

— Ну що?

— Не виходить,— засоромлено призналася Ася.— Якби вона твердо вірила в бога, я б, може, змогла її переконати...

Незабаром Євдокія Луківна збрала речі, зробила необхідні закупки, попрощалася з Матвієм і поїхала. На вокзалі вона стояла уже відчужена — богомолка в чорній ху-

стині. Життя без неї стало важчим, але в чомусь і вільнішим. Інколи Ася казала Люді:

— Є конструктивна пропозиція: не прати сьогодні пелюшок. Залишити на завтра.

Люда радо погоджувалася.

Клавда Петрівна знову почала вчашати до них у гості. Знову почалися вільні розмови:

— Слушайте, дівчата, мою життєву мораль. Любов — це блешня. Схопила — і все, вже на гачку, а там на кукані. В мене від цієї любові нетравлення вітамінів...

Хоч і важко, а дотягли-таки семестр. І раптом у січні (вже почалася сесія) Асі прийшла телеграма: «Мама померла, приїжджай». Її ніби оглушило. Ніщо не віщувало кінця, навпаки, останні листи були веселі...

Запухла, отупіла від сліз, кинувши всі справи (яка там сесія), Ася рвонулася, поїхала першим поїздом, який трапився. На похорон встигла...

Після похорону стало ясно: батька не можна залишати самого. У нього з рук випадали речі, він губив гроші, міг вийти на вулицю роздягненим... Одного разу почав палити папери, спалив свій паспорт, університетський диплом... Ася не сумнівалася: її місце тут, поруч з батьком. Навчання? Можна перейти на заочне. Адже з самого початку планувала заочне, тепер сама доля вирішила за неї. Ось тільки Матвій... За Матвієм нила душа...

Прожила два тижні, поїхала до Москви оформляти перехід на заочне. Поки її не було, за Михайлом Матвійовичем взялася наглядати сусідка.

— Ти тільки швидше повертайся,— одна нога тут, друга там. Гірше за малу дитину твій старенький. Дуже переживає.

В інституті були зимові канікули. Більшість студентів роз'їхалися — хто на лижах, хто до батьків. Люда, звичайно, була на місці. Зраділа Асі без пам'яті, засмутилася до сліз, дізнавшись про її рішення.

Матвій без Асі навчився ходити. Бігав тепер по всьому гуртожитку, мандрував навіть по сходах з поверху на поверх: підкладе під себе ногу калачиком, а другою відштовхується від сходів. Одержавши свободу пересування, він увійшов в азарт і зовсім відбився від рук. Перестав проситися, впав у нігілізм. Ходив увесь у синцях і гулях, так і чекай, що в'язи собі скрутить. Одного разу, розповідала Люда,

вибрався у двір і їв там сніг; спасибі, Клавда Петрівна впіймала його й відлущувала. Сусідки по гуртожитку жалілися: Матвій залазить до них і їсть папери (одній дівчині розшматував зубами конспект з гідравлики). Громадськість в особі однієї аспірантки вимагала, щоб дитину віддали в ясла. Ця аспірантка була літня, років тридцяти, в окулярах, справжня кобра. Люда боялася її як вогню.

— В цілодобові! — казала вона, побачивши Люду з Матвієм. Почувши це слово, Матвій заходився ревіти.

Сама Люда в сесію знову схопила дві двійки — цілком могли зняти із стипендії... Одне слово, було про що подумати.

В деканаті до Асі поставилися співчутливо, оформили їй, як відмінниці, академічну відпустку на рік з правом захищати диплом разом з усіма. Дозволили скласти поза строком зимову сесію. Вона склала її одразу, без підготовки. Викладачі її й не питали — ставили п'ятірки. Асі було і приємно, й соромно.

Останній екзамен складала вона Ніні Гнатівні. Та питала по-справжньому. Все-таки п'ятірка, хоча й заплуталася в одному місці. Потім Ніна Гнатівна почала розпитувати Асю про її справи (дещо вона вже чула). Розпитувала не формально, а щиро — одразу видно. Асю понесло, і вона їй усе розповіла: і про смерть матері, і про батька, і про Люду, і про Матвія — як він по поверхах повзає і конспекти гризе.

— Знаєте що? — сказала Ніна Гнатівна. — Заберіть його з собою, ціліший буде.

— Да? — зраділа Ася. — Я й сама так думала, та не була впевнена...

— Видно, що ви його дуже любите.

— Страшенно! Ви собі навіть уявити не можете. Як свого. Більше, ніж свого...

— Чому ж? Дуже навіть можу собі уявити.

Поговорили про диплом. Ніна Гнатівна взялася бути керівником, назвала тему, дала літературу. Сказала:

— Власне, ви могли б захищати ту свою роботу, за яку одержали премію, та від вас я хочу більшого. — Накидала план, усміхнулася, сказала: — Старайтеся.

Подарувала Асі свою книжку з написом: «Дорогій Асі Уманській від автора в надії на подарунок у відповідь». У Асі навіть вуха запалали від збентеження й радості. Додому мов на крилах летіла, поспішала поділитися з Людою, показати книжку, але не встигла: зник Матвій.

Люда металася в страшній тривозі. Чергова його не бачила; у Клавди Петрівни також Матвія не виявилось:

— Був, випив чаю й пішов.

Разом з Клаудою Петрівною обнишпорили увесь двір, знайшли чийсь слід, по розміру виявилось — не його... Нарешті знайшли його в найнесподіванішому місці — в тій аспірантки, кобри в окулярах, яка вимагала: «В цілодобові!» Матвій сидів у неї на столі й пив чай.

— Ти що тут робиш? — накинулися на нього Ася й Люда.

— Тай, — незворушно відповів Матвій і всміхнувся по самі вуха.

— Пробачте, будь ласка, він вам перебив заняття, ми винні, недогледіли.

— Ой, що ви! — сказала кобра. — Такий чарівний хлопчик!

Взяли чарівного хлопчика (не хотів іти), понесли додому. Якось заспокоїлися після пережитих хвилювань. Ася сказала:

— Ну знаєш що, я заберу його з собою. Він тут у тебе зіп'ється.

Люда в сльози:

— Ти думаєш, що я зовсім негодяща мати.

— Нічого я не думаю. Я тільки знаю, що рік для тебе буде важкий.

— А якщо в ясла? — запитала Люда.

— В цілодобові?

Матвій одразу заревів.

— Ось бачиш, як він хоче в цілодобові ясла. Ні, йому не мине їхати зі мною.

Матвій перестав ревити.

— А як ти справишся і з Матвієм, і з батьком, і з навчанням?

— А мені саме Матвій і потрібен. Тато в поганому стані, вплив Матвія буде для нього дуже корисний. Його треба прив'язати до життя, розумієш?

Люда подумала, зрозуміла, поплакала й погодилася.

Поїхали Ася з Матвієм. Добре, що припало на канікули (студентам половинна знижка). І то розоритися можна на ці поїздки туди-сюди...

Дома батько так до них і кинувся. Плакав, цілуючи дитину, захоплювався його кучерями, умінням ходити, говорити (насправді Матвій умів говорити лише двоє слів: «атя» і «тай»). До чаю він був дуже охочий. Михайло Матвійович

ставив для нього самовар, роздував чоботом (процедура, казково цікава для Матвія), і вони вдвох довго сиділи за столом. Дід пив із склянки в срібному підстаканнику, онук із чашки з трьома ведмедями (дитяча Асина). Хлопчик навчився розрізняти й показувати пальцем, хто Михайло Іванович, хто Анастасія Петрівна, а хто Мишко. Дід змайстрував для нього високий стілець; Матвій сидів на ньому підвищений, як на троні.

Ася недаремно сподівалася на вплив Матвія. Намагалася більше навантажувати батька дорученнями. Він спочатку несміливо, лякливо, а потім усе впевненіше їх виконував. Спочатку траплялися з ним приступи відчаю, тремтіли руки, плакав над кожною розбитою чашкою, поривався кудись піти. Але Матвій — пишний, ясноокий, привітний — робив потроху свою нехитру справу. Впливав. От уже інколи кутиком губів усміхався старий, дивлячись на хлопчика.

Жили вони дуже скромно на батькову пенсію, економлячи кожну копійку. Заощаджень у Михайла Матвійовича не було. Все, що було, витратив під час хвороби дружини, потім на похорон, а потім на гранітний пам'ятник, встановлений, тільки-но зійшов сніг. Ася знайшла такі-сякі уроки — готувала з математики в вузи. Вчила вдумливо, доладно, терпляче, з милою усмішкою на маленьких червоних губах (досвід роботи у фізматшколі їй тут дуже знадобився). Не бозна-скільки, але якийсь приробіток це давало. Загалом зводили кінці з кінцями. Найважче було одягати і взувати Матвія; хлопчик ріс як на дріжджах, був непосидючий, взуття й штанів не настачиш. Ася казала, що він рве штани зсередини, «пишністю заду». Діставши викройку, вона навчилася сама непогано шити штани з старих штанів і піджаків Михайла Матвійовича. Одного разу він приніс Асі шерстяну, майже нову спідницю Софії Савеліївни і тремтливими губами сказав:

— Поший із цього що-небудь для Матюші, вона була б рада.

З цього дріб'язкового епізоду почалося для нього вже тверде входження в життя. Про матір вони з Асею майже не говорили, обоє сумували і пам'ятали, але життя по вінця було повне клопотами і Матвієм...

Настала рання сонячна південна весна. Сніг розтав швидко, та його багато й не було. Шпаки шаленіли на деревах; рожеві хробаки виповзли в саду на доріжки. Ася купила Матвію перші в житті гумові чобітки, блискучу пару червоних красенів. Він їх бурхливо полюбив, притискав до гру-

дей, намагався цілувати і дуже неохоче надівав на ноги. Правда, надівши, тупав у них що є сили, здіймаючи фонтанчики тванюки.

Листи від Люди надходили не часто, але регулярно, з обов'язковими привітаними дорогому синочкові й Михайлу Матвійовичу. У неї все було гаразд, із навчанням підтягувалася.

В Асі академічні справи також посувалися (навчалася вечорами, вклавши Матвія), але йшли не блискуче. Там, у Москві, вчитися допомагали стіни інституту, юрми студентів, їхні жарти, хитрощі, спільне важке, але веселе життя. Та ж Люда допомагала своїм нерозумінням: поясниш їй, дивишся — і сама зрозумієш. Тут, наодинці з книгою, і пояснити нікому.

І ще одна обставина весь час її тривожила: фальшивість її становища як матері Матвія. З цим час було кінчати. Влітку обіцяла приїхати Люда — як бути з нею? Втягувати її в «таємниці мадрідського двору»? Ні! А що буде з батьком, коли він дізнається?

І так думала Ася і так і нарешті наважилась: треба сказати правду, — а там уже що буде. Одного разу ввечері (Матвій уже спав, набігавшись за день) вона сказала якомога чіткіше:

— Знаєш, тату, я перед тобою винна. Мені давно треба було це зробити, але я не наважувалася. Це стосується Матвія...

Батько зблід і відповів спокійно:

— Що він не твій син? Це я вже знаю.

— Звідки?

— Я також перед тобою винен, приховав від тебе цей лист. Його принесли без тебе, я поклав на рояль, а Матюша, ти його знаєш, дуже любить гризти папір. Прийшов, бачу — сидить на килимі й шматує. Один ріжечок зовсім від'їв, а решту я зібрав по шматочку і підклеїв. І при цьому мимоволі прочитав. Лист від Люди. Дізнався, що Матвій її син, а не твій. Звичайно, це мене приголомшило. Але нічого. Довго думав — обманула ти нас чи ні? Вирішив — ні. Адже ти жодного разу не казала, що він твій син, просто дозволяла нам так думати...

— Отже, ти знаєш? І не сердися?

— Ні, звичайно. І не турбуйся — менше любити я його не буду. Любиш не рідного, а людину. Якби раптом виявилось, що ти не моя донька, слово честі, я б любив тебе не менше...

Обнялися, поплакали.

— А лист де? — згадала Ася.

— Несу, несу.

На початку липня приїхала Люда — гарненька, весела, трохи поповніла. Матвій спочатку її не впізнав, але дуже швидко обвикся.

— Скажи — «мама», — вчила його Люда.

— Атя, — вперто говорив Матвій.

— Ну хіба тобі важко? Скажи «ма-ма».

Не казав. Таке простеньке слово не хотів сказати, хоча вмів говорити набагато складніші: «мило», «малина». Отак врозтяжку: «ма-ли-на». Говорити це слово він навчився після сумного випадку, коли, пролізши сам у сад, об'ївся малини і досить серйозно захворів. Відтоді, угледівши кущі малини, він кожного разу сам собі сварився пальцем і повчально казав: «Ма-ли-на!»

Люду Матвій сприйняв швидше як ровесницю і подругу по іграх, ніж як дорослу. Бігали вони наввипередки по саду — вона довгонога, струнка, гарна, він коротконогий, круглий, гарний.

Спали Ася з Людою в одній кімнаті, а дід з Матвієм в іншій. Чоловіча половина й жіноча. В чоловічій вечорами було тихо, а в жіночій балаканина, сміх, жарти.

В першу ж ніч, як тільки лягли, Люда сказала:

— Знаєш, Асько, в мене величезна новина. Я, здається, заохалася.

— Що ти! В кого?

— Ні, поки що говорити не буду, щоб не зурочити. Це такий чоловік, такий... Ну, всебічно освічений, просто незвичайний. Він в тисячу разів вищий за мене за всіма параметрами. Навіть моторошно, до чого вищий.

— Я його знаю?

— Ні, його ніхто не знає. Чорна скринька.

— А хороший?

— Страшенно! Просто не віриться, щоб така людина могла мене полюбити. Він мені ще нічого не говорив, але відчуваю — любить, і все! Асько, до чого ж я щаслива! Дивлюся на себе — руки-ноги мої, а все разом не я.

— Дивись, не помилися знову, як тоді з Олегом.

— Що ти! Нічого схожого. Олег і він — це небо й земля.

— А все-таки хто ж він? Таємниця мадрідського двору?

— Не скажу — значить не скажу. Поки він мені всіма словами не уточнить свою любов. Тоді скажу, слово честі. Ти не бійся, Асько, я тепер обережна!

— А про Матвія він знає?

— Він усе знає, йому навіть говорити не треба, він за визначенням усе знає.

— Ну, це вже ти перебільшуєш. Жодна людина, навіть геніальна, не може все знати за визначенням.

— А він може. Ой, Аська, яка я щаслива!

Люда стрибнула на ліжко до Асі, почала її турсати.

— Дурненька, я ж лоскоту боюся! — відбивалася Ася.

— Треба ж мені себе виявити. Сил немає терпіти, яка я щаслива!

Ледве вгомонилася, заснула Люда. А Ася ще довго не спала, роздумувала. Доля Матвія її тривожила. З ким, врешті, буде Матвій? Тут любов і там любов, але тут законного права немає, а там право. Якщо Люда вийде заміж, як її чоловік поставиться до Матвія? Велике запитання.

І ще одне: якась скабка сиділа в серці. Прислухавшись до себе, зрозуміла Ася, що заздрить, так, заздрить Людині частю. І син і любов...

Люда поїхала сама, без Матвія. Прощаючись, шепнула Асі:

— Потім видно буде, що до чого.

Ася була сумна, заклопотана. Хто був щасливий, так це дід.

ВСЯКА ВСЯЧИНА

В моєму житті за останній час відбулися різні зміни.

Насамперед захворів Валентин. Ніколи нічого з серцем не було і раптом — інфаркт. Правда, кілька місяців перед тим він вів несамопитий спосіб життя. Їздив, пиячив, знімав одразу дві картини, любив одразу двох жінок — одну красуню, другу розумницю. А головне, пив, пив...

Я його майже не бачила. Забігав до мене поспіхом між двома пароксизмами діяльності, спав на моїй тахті, цілував мені руки, казав, що любить мене, і йшов. Щодо любові була брехня, нітрохи він мене не любив. Просто звук, боявся в своїй божевільній гонитві залишитися без тихої пристані, де нічого від нього не вимагають, нічим не дорікають. Чим-чим, а докорами він був ситий по горло.

Любила я його як одержима, мучилася нестямно. Досі Валентин мені не брехав. Тепер він збивався, плутався. Про красуню й розумницю розповів мені сам, вульгарно підхихикуючи. Це був не він. Справа була не в так званих

зрадах. Він зрадив самого себе. Вірна своєму зароку, я й тут йому не докоряла. Все це перекипало в мене всередині, як диявольське зілля, де й зміїна отрута, і жаб'яча кісточка, і корінь мандрагори. Йшло це у мене якось дивно, смугами. То жахливо (жити не можна!), а то нібито й нічого. Пам'ятаю, в самому розпалі моїх страждань ясного осіннього вечора (сонце світило, листя падало), обходячи калюжу по цеглинках, я раптом відчула, що щаслива. Та частіше було інше, біль нестерпний, ніби всередині щось рветься (напевно, серце). Але інфаркт трапився не в мене, в нього. Коли мені про це повідомили, в мене буквально затрусилася руки. Та мені треба було йти на лекції, і я зібралася. Прокляте і благословенне наше ремесло — що б не трапилося, йди читай.

Кілька днів він був у небезпеці, але, врешті-решт, видріпався, вижив. Чого варті були для мене ці кілька днів! Я металася, як собака без господаря, тільки не вила.

Коли йому стало краще, я відвідала його в лікарні. Як хворий важкий і привілейований, він лежав у окремій палаті. В головах стояв кисневий балон. Кисень, символ життя, завжди стоїть поруч із смертю (нічого немає страшнішого від кисневих подушок, темно-захисних, туго надутих, з чорними трубками і нагубниками). В палаті було багато квітів, очевидно, від його жінок. Я дивилася на довгий кощавий Валентинів череп, який глибоко запав у подушку, і мені було страшно: саме такий вигляд він матиме на смертному ложі. Він був не схожий на себе насамперед своєю відмежованістю від усього. Ця чужа людина розімкнула спечені губи й сказала:

— Рідна моя. Добре, що прийшла. Я тут без тебе занудьгував.

Якийсь словник — не його. Я поклала лице на його руку, яка нерухомо лежала долонею вгору на ковдрі. Він ледь-ледь стиснув пальці, і моє лице опинилося в його жмені. Його дужа видовжена рука була тепер волога й слаба. Я поцілувала його в долоню.

— Молодець, що не вмер.

— Старався для тебе.

Щастя, що він не вмер. Мені здається, його смерті я б не перенесла. Хоча людина може витерпіти багато чого.

Поступово він почав видужувати, місяців через два виписався з лікарні. Кинув палити, кинув пити, полисів. Волосся його, завжди рідке, тепер відступило, ніби відсунуте на задній план.

Побувавши на краю смерті, Валентин став іншою людиною. Коли почав виходити на вулицю, першого ж дня прийшов до мене і лишився ночувати. Це була перша ніч, яку він провів зі мною.

— Наша перша шлюбна ніч,— сказав він.

Скільки разів за всі ці роки я мріяла про таку ніч! І ось він був зі мною цілу ніч, і все це було не те, не так. Як би це висловити? Він був зі мною поруч, але не разом. Він був поруч, але я нічого не відчувала. Він? Він. Ну то й що? Це мене навіть налякало. «Опам'ятайся, це ж він»,— казала я собі. Він помітив.

— Ніно, ти тут?

— Так, я тут.

— Мені здалося, що тебе немає.

— Тобі здалося.

Вранці він пішов. Я не нагодувала його сніданком (бо-ялася Сайкіна). Того самого дня він поїхав до санаторію. Повернувся засмаглий, розповнілий, навіть з якимось натяком на черевце (завжди був худий і жиливий). Почав працювати, але без колишнього летючого натхнення. Став урівноважений, обережний, обачливий. Зовсім не пив. Про красуню й розумницю щось не було чути. Часто (разів зо два, зо три на тиждень) приходив до мене ночувати, на велике невдоволення Сайкіна, який поведився гідно, але ворожості не приховував.

Димка й Іван — ті, навпаки, завжди раділи дяді Валі. Він їм складав якісь паперові пароплавчики, через які вони потім люто билися, підраховуючи, в кого скільки і яких саме. От дурники! Великі хлопчики, школярі, вони поки що не подають ознак входження в розум.

Якось вранці Валентин, надіваючи шкарпетки, несподівано сказав:

— Ніно, послухай, а тобі не здається, що нам пора збирати дітей?

Серце в мене завмерло. Збирати дітей? Це могло означати лише одне: жити разом. Може, одружитися? Не має значення. Жити разом, збирати дітей — моїх двох і його одну і ще одного — спільного...

Я барилася з відповіддю. Якось це було несподівано і хворобливо. І він барився, поставивши босу ступню на килим. Його ступню — білу, суху, дужу — я, здається, бачила вперше й дивилася на неї з якоюсь ворожістю. Щось хазяйське було в цій владній поставі...

Я уявила собі його дочку Ірину — тепер уже майже дорослу, з крупними, капризними, обметаними пушком губами. Подумки поставила її поруч із Сайкіним, хлопчиками... Ні. Нічого не виходило. І справа навіть не в дітях. Я не могла уявити собі самого Валентина — поруч, на завжди...

— Я не кваплю тебе. — Він натяг другу шкарпетку. Щось колишне дитячо-лукаве майнуло в його обличчі; я ніби розглядала його давній кінокадр. — У тебе буде час обдумати. Я їду на зйомки місяців на три-чотири, а ти поки що на дозвіллі обдумай.

— А Олександра Федорівна? — спитала я.

— Тут усе нормально. Поки я лежав у лікарні, вона знайшла собі іншого. Головне, він буде її знімати.

— А красуня й розумниця?

— Давно не існують. По-справжньому потрібна мені тільки ти.

Валентин підійшов, поклав руки мені на плечі, зазирнув у очі — все як заведено в романах.

— Ніно, ти мене любиш?

— Так, — відповіла я правдиво.

— Чи надовго?

— Поки що назавжди.

— Все ясно.

Через кілька днів він поїхав на зйомки. Зайшов попрощатися. Вигляд мав дуже поганий.

— Чи розумно тобі їхати? Ти ще слабкий після хвороби.

— Нічого зі мною не станеться. А якщо й станеться — туди мені й дорога. Бита карта. А ти все-таки без мене подумай...

Поїхав, а мене лишив думати. Виходити заміж? Збирати дітей? Боже мій, мені не хотілося. Нехай краще як було: він з дочкою в себе, а я з синами в себе...

Тут саме сталася ще одна подія. Якось увечері, прийшовши з інституту, я застала в себе в кімнаті Димку. Він був у своїй смугастій піжамі, з якої давно виріс, і мав дуже жалюгідний вигляд, але не хотів з нею розлучатися і навіть прати давав неохоче («Каторжник, який здурів від поганої страви», — каже Сайкін, коли бачить його в цій піжамі).

— Чому не в ліжку? — запитала я грізно, лаконічністю та інтонацією наслідуючи Олександра Григоровича.

— Мамо, мені треба повідомити тобі щось незвичайне.

Здається, це фраза з Чапека. Димка останнім часом читає дуже багато і весь аж димиться цитатами. Теж мені домашній Льова Маркін!

— Що ж таке незвичайне ти хочеш мені повідомити?

— Можливо, це підло з мого боку — виступати в ролі донощика, та я все-таки виступлю. Олександр Григорович закохався.

— В кого?

— В якусь жінку чи дівчину. Він сказав їй сьогодні по телефону «кохана». Потім звелів нам з Іваном лягати спати, а сам пішов з нею кудись, судячи з телефонної розмови — в кіно.

Мене завжди вражає книжність і сформованість Димчиної мови. Професор!

— Слухай, любий, іди собі спати і викинь з голови ці дурниці.

Димка зарідав.

— Дурниці! Знайшла дурниці! А якщо Олександр Григорович одружиться, хто нам варитиме обід?

— Ну, я буду.

— Ага!! Хіба ти вмієш так варити борщ, як він?

— Навчусь і варитиму. Подумаєш, мистецтво! — сказала я нігілістично.

Димка зарідав ще дужче.

— І взагалі! Справа не в борщі! Хіба ти можеш нам його замінити! Хлопчикам потрібен чоловічий вплив.

Я обійняла його за худу спинку.

— Ну-ну, маленький, не засмучуйся. Може, він ще не одружиться.

— Ти так думаєш? — з проблиском гіркої надії вигукнув Димка.

— Цілком можливо. Не кожне кохання закінчується одруженням.

У Димки текло з носа, я його витерла своєю хустинкою. Він був дуже задоволений і запитав:

— Французькі?

Я не сразу зрозуміла, що це він про парфуми.

— Наші, — відповіла я.

— Також пристойна продукція.

Взагалі, він заспокоївся, і я відвела його в хлопчатник. Іван спав розкішно, в моїй піжамі (після великих потрясінь це йому дозволяється). Богатирські груди здіймалися.

— Гей, Іване! — гукнув Димка.

Іван вмить прокинувся. Як правило, його розбудити важко, хоч з гармати стріляй.

— Ну як? — запитав він, протираючи очі.

— Олександр Григорович, цілком можливо, не одружиться, — сказав Димка.

— Не одружиться? — підстрибнув Іван. — Оце здорово!

Тут вони обидва заходилися стрибати по Івановій тахті і горлати дурнуватими голосами:

— Не одружиться, не одружиться, ура, ура, ура!

Пружини так і стогнали. Я намагалася припинити цю радість суворим окликом — нічого не вийшло. Тоді я підійшла до буфета, вийняла за ріжечки дві цукерки «Медведик клишоногий» і, тримаючи їх у простягнутій руці, підійшла до тахти. Стрибки і крики порідшали і поступово зовсім припинилися.

— Мамо, це нам? — з несміливим захватом запитав Іван.

— Вам, якщо вгмонитеь.

— Ми вже.

— Олександр Григорович, — нагадав Димка, — не дозволяє їсти цукерки після чищення зубів.

— А ми йому не скажемо.

За цей педагогічний прорахунок я одразу назвала себе Песталоцці (ім'ям цього великого педагога ми з Сайкіним перекидаємось, коли викриваємо один одного в помилках виховання). Хлопчики натхненно вхопилися за цукерки, розгорнули їх, тут-таки встигли побитися за обгортки, але малою бійкою. Заспокоїлися, поїдаючи цукерки.

— Я в цьому «Медведику» найбільше люблю вафельну прокладку, — казав Іван. — Мамо, а він справді не одружиться?

— Думаю, що ні, — збрехала я, вимкнула світло й пішла до себе.

Ох, якщо Сайкін і справді одружиться, як же я їх розбещу...

Олександр Григорович повернувся пізно, до мене зайти не зволив, ліг спати. Другого дня був похмурий, мовчазний. Я ні про що не питала. Розмова відбулася на третій день.

— Між іншим, — сказав він, постукуючи носком кеда по підлозі, — ці негідники вже тобі набазікали, а ти робиш вигляд, що нічого не сталося.

— Так воно й є. Поки що ніби нічого не сталося.

— Ні, сталося. Можна, я її приведу сюди? Познайомитись, а не зовсім.

— Звичайно, можна.

Домовилися про день. Я наготувала частування (звичайно, куплене — на домашнє в мене не вистачає ні часу, ні вміння), примусила Димку з Іваном добре вимитись і після цього заборонила їм виходити надвір.

— Мамо, на хвилиночку! — канючив Димка.

— На дві хвилиночки! — вторував йому Іван.

— Ні на півхвилинки!

— А на секунду? — запитав Димка.

Я розсердилася і сказала низьким голосом, імітуючи чоловічий вплив:

— Що за базар? Слухатись незаперечно!

Хлопчики послушалися й пішли на кухню. Незабаром звідти почувся огидні суперечки. Іван щось канючив, а Димка йому заперечував. Кілька разів до мене долинуло улюблене слово «дурень». Я проти нього не заперечую, слава богу, що не гірше. Я читала книгу, та не могла зосередитись. Коли канючення і обмін «дурнями» перейшло в плач і гуркіт речей, я вийшла на кухню й побачила, що куплений мною шикарний торт розтерзаний. Димка з Іваном виколупали з нього всі чотири шоколадинки на ріжках, а тепер билися за п'яту, центральну. Билися, обливаючись слізьми. Побачивши мене, вони підбігли до мене і вчепилися в мою святкову кофту, одразу забруднивши її шоколадом і кремом.

— А Димочці завжди все найкраще припадає! — ридав Іван.— Я в цій сім'ї як чужий!

— Мамо, слово честі...— скиглив Димка.

— Ти з'їв центральну? — суворо запитала я.

— Так, я з'їв, але справедливо. Він не згоден, що п'ять — число непарне, і тому на два не ділиться.

— Зате ви ділитесь, пройдисвіти, архарівці!

— Роззява Омелян і злодій Антошка,— послужливо підказав Димка, який тільки-но прочитав «Мертві душі».

Тут рипнули вхідні двері, і зайшли Сайкін з дівчиною.

— Знайомтеся. Це мама, а це Катя. А ці двоє — мої молодші негідники. Ти вже їх знаєш з розповідей.

Дівчина була світла, тендітна, як морська голка. На запалих матових щоках легенькі плями рум'янцю. Негусте волосся не падало на плечі, а здіймалося, як у невагомості. Вона подала мені тонку холодну руку.

— Мелітонова Катя.

— Дуже приємно,— відповіла я.— Мене звати Ніна Гнатівна.

— Дуже приємно,— слухняно повторила вона.

Тут я помітила, що Сайкін з жахом дивиться на мою кофту. Голубий мохер мав чіткі сліди шоколадних пальців.

— Дозвольте відрекомендуватися,— сказав Димка по книжному, але відрекомендовуватися не став.

— І я також,— сказав Іван.

Обидва вони були замурзані шоколадом до вух і вище. Олександр Григорович метнув на них погляд громовержця, і вони негайно зникли.

— Я приготую чай, а ви поки що поговоріть,— сказав Сайкін тоном, що не допускає заперечень.

Я провела Катю до себе. Ми сіли одна навпроти одної в приземкуваті крісла-розкоряки й почали мовчати. Я просто мовчала, а вона з сором'язливості. «Ех,— думала я,— не так нам треба було б знайомитись...»

— Ви вчитесь чи працюєте? — спитала я, намагаючись бути привітною. Загалом у мене це погано виходить.

— Працюю і вчусь. Кінчаю школу робітничої молоді...

— А де працюєте?

— На пошті. У відділі відправки бандеролей.

— Подобається робота?

— Непогана.

Що б іще в неї запитати?

— А батько у вас є?

— Мама є. Батько помер.

— Мама десь працює?

— Ні, пенсіонерка.

Ця розмова щось мені болісно нагадувала. А, здогадалася я, якесь сватання минулого століття. «А скільки кріпаків у вашого батька?»

Не знаходячи тактовніших питань, я замовкла. А Катя сиділа в кріслі прямо, насторожено, дивлячись на мене підзвітними голубими очима. Мовчанка затяглася.

— Вибачте,— сказала я,— піду переміню кофточку. Ці хлопчиська билися за торт і всю мене забруднили.

— Не треба так переживати,— мовила Катя й почервоніла.

Я зібрала всю свою вихованість (взагалі в мене її мало, дається взнаки дитинство, ніхто мене не вчив «манер»), усміхнулася, вибачилася й вийшла. Кофточку я замінила іншою, переодяглася в ванній. Потім виявилось, що забруднена й спідниця. Її я також перемінила. Коли я повернулася, Катя сиділа й плакала, а Сайкін, пристроївшись на більші крісла, втішав її. Побачивши мене, обоє встали.

— Чай подано,— сухо сказав Сайкін.

Сіли за стіл у кухні. На Катиних біленьких віях просихали сльози. «Молодші негідники» також були покликані до столу. Вони були вже вмиті, переодягнені й поводитися цілком пристойно. Димка, показавши на рибу, люб'язно запитав: «А як вам, панове, сподобається оцей витвір природи?» — на що Катя злякано відповіла:

— Нічого.

Розорений торт Сайкін вдало нарізав шматками так, що нічого не було помітно. Розклав на тарілочки закуску. Катя все хвалила: «Смачна ковбаса... Смачний сир... Смачна риба», хоча все це було звичайнісіньке — нормальний московський гастроном. А може, бідна дівчина недоїдає?..

Коли чаювання було закінчене, Сайкін наказав хлопчиськам йти спати.

— «Але людину людина послала до анчара владним поглядом...» — з пафосом продекламував Димка.

— Саме так,— відповів Сайкін і обдарував Димку таким владним поглядом, що той «слухняно в путь потік», одразу ж у хлопчатник. За ним поспішив Іван, жадібно озирючись на недоїдений торт, але не наслідуючись подати голос.

Коли ми лишилися самі, Сайкін взяв слово і сказав таке:

— Мамо, ти, звичайно, здогадуєшся, що ми з Катєю вирішили одружитися. Не лякайся, це ще не скоро, мені треба спочатку закінчити вуз. Але намір наш твердий. Я знаю, як тобі важко буде без моєї допомоги, і не збираюся позбавляти тебе її. Ці негідники мені також не чужі, і за їхнє виховання я почуваю себе відповідальним. Ти мені пробач, але тебе вони зовсім не слухаються.

Я кивнула. Сайкін продовжував своє слово:

— Все залежатиме від того, які стосунки складуться між тобою і Катєю. Ти її бачиш сьогодні вперше, а вже встигла образити.

— Сашо, що ти, ніхто мене не ображав! — вигукнула Катя, болісно склавши ручки з довгими млявими пальцями.

— Мовчи,— сказав Сайкін,— знаю, що образили. Мамо, я все чудово бачу. Катя, звичайно, не така рафінована інтелігентка, як тобі хотілося б, зате вона краще за тебе знає життя. А ти, пробач мені, життєвих труднощів, взагалі-то, не знаєш...

Тут заплакала я.

— Ніно Гнатівно! Що з вами? Та не плачте ж, не плачте, ради бога! — кинулася до мене Катя.— Сашо, як тобі не соромно!

Я відчувала на своєму плечі легку Катину руку, на своєму волоссі легке Катине дихання. Я плакала нестримно, зі всіх сил, вкладаючи в цей плач всю нервову напругу, всі «витрати і збитки» останніх місяців, а може, й років... І дихання Каті, і її легка рука, і ніжні докори, що сипалися з її губів: «Та навіщо ж так, перестаньте, чого ви так переживаєте?» — були мені чомусь втішні... З цього вечора ми з Катею стали друзями.

А Валентин? Він усе ще у відрядженні. Не знаю, як обернеться життя...

І остання «різниця», не така вже й важлива: Льова Маркін від мене зовсім відійшов. Він закохався в студентку, свою дипломницю, Люду Величко, ту самісіньку, якій я колись поставила п'ятірку за молоко.

Це стало мені зрозуміло вчора. Я зустріла їх в інститутському дворі. У Люди через плече висіла плетена з лози сумка-корзинка з тих, що були в моді років п'ять тому. Він їй щось казав, дивлячись в обличчя знизу вгору. Вона відповідала йому, всміхаючись, та коли я підійшла, злякалася, квапливо привіталась, сказала: «Мені пора», — і побігла юно й гнучко на довгих ставних ногах через увесь двір до воріт. Корзинчаста сумка гойдалася збоку вбік біля її стегна, а Льова Маркін дивився на її спину, на її гнучкий біг і корзинку, що гойдалася, з такою сумною ніжністю, що мені одразу все стало ясно...

Що ж, справедливо. Всі ці роки відданістю Льови Маркіна я користувалася не по праву. Нехай буде щасливий.

ЛИСТ СЕРГІЯ КОХА

Асько, дружище, здрастуй!

Ми тут без тебе дуже нудьгуємо. Просто немає в кого тепер списувати.

Новин у нас небагато. Олежка Раков цілком визначено йде в аспірантуру. Каже, що без всякого блату, лише за своїми особистими якостями. Цілком можливо, така людина сама собі блат.

Розповзлися ми по кафедрах, як таргани, сидимо тихо, пишемо дипломи. Мені не пощастило — потрапив до Флягіна. Своєю волею до нього ніхто не йде, мені це дали як громадське доручення. Це якийсь науковий доходяга. Людина, безумовно, знаюча, ерудиції навалом, але тиран і зануда. Студентів терпіти не може. Вічно намагається чимось об-

разити, висміяти. Залізно вимагає, щоб увесь матеріал напам'ять і в темпі. Якийсь середньовічний садист. Я йому складав системотехніку (за його лекціями). Він, собака, там описав одну систему за допомогою вісімнадцяти рівнянь з випадковою правою частиною. Сидів я, ніби без штанів, списати немає звідки, подавав сигнали вбік дверей, у нас там пункт невідкладної допомоги, але друзі мене не зрозуміли. Я питаю: «Товаришу професор, можна вийти? Я на хвилинку». А він усміхнувся, як інквізитор біля багаття, й каже: «Я раніше за вас прийшов, а сиджу. Дайте відповідь на білет, тоді вийдете». Повернувся я на своє багаття. Пітнів-пітнів, згадував-згадував, хоч убий, більше шістнадцяти рівнянь не згадав. Підходжу, подаю аркуш: «Більше не можу, товаришу професор». А він проглянув аркуш і з в'їдливою усмішкою каже: «Нашкребли все-таки шістнадцять?» Поставив трояк. У мене цей трояк єдиний за весь час навчання. Можна було б перескласти, та не хочеться знову йти до цього птеродактиля.

І ось треба ж: потрапив до нього на дипломне проектування! Для початку він примусив мене вивчити напам'ять усі формули елементарної тригонометрії, штук сорок. Потрібні вони мені, як собаці п'ята нога. Коли треба буде, я будь-якої хвилини можу вивести. Ні, це його не влаштовує: мало хто що може вивести, треба знати напам'ять. Що поробиш, вивчив я формули, прийшов, відтарабанив. А він: «Швидше!» Зовсім замучив. Думаю: «Ах ти, чорт лисий, посидів би ти в нашій шкурі, коли і те треба встигнути, і п'яте, й десяте! Ти ще мене закон божий вчити примусиш!» На щастя, він один такий, своєрідний унікум. Але у всіх викладачів цей недолік: кожен вважає, що, крім його предмета, нічого на світі не існує. Думаю, якщо я коли-небудь стану викладачем, то в мене буде такий самий недолік.

Ага, мало не забув найважливішу новину: твоя Людмила виходить заміж. І як ти думаєш, за кого? Ніколи не вгадаєш! За Маркіна, цього дотепника-самоучку з кафедри Флягіна. З глузду з'їхала: він же старий, між ними мінімум двадцять років різниці! Нічого слухати не хоче. Каже: «Люблю! Любила ж Марія Мазепу!» Отака дурепа! Ну що ж, вільному воля, кожен втрачає розум по-своєму. Можливо, ти, коли прийдеш, відмовиш її від цього мазепства?

Розподіл у нас був, але не остаточний. Хотів би я розподілитися куди-небудь разом з тобою. Ти цінна людина і роботяга класний.

Ну бувай, біжу в бібліотеку. Привіт моему підопічному. Сподіваюся, його більше не треба будити, а то я готовий. Гуд бай.

Сергій Кох

ЛИСТ ЛЮДИ ВЕЛИЧКО

Асенько, люба, дорога!

Нарешті я можу поділитися з тобою своїм секретом (пам'ятаєш наші нічні розмови?). Хто це? Лев Михайлович Маркін! Ти здивуєшся, але це так. Він мені всіма словами освідчився в коханні, і я обіцяла вийти за нього!

Він каже, що його любов до мене почалася давно, ще на другому курсі, коли я пересклала йому матлогіку. Я таким тривалим строком похвалитися не можу, але також люблю його безтямно! Мені так подобається його освіченість, шляхетність, і обличчя в нього також хороше, правда? Я в захваті від його обличчя.

Єдине, що його бентежить, це велика, навіть величезна, різниця в роках. У нього, він каже, вже могла б бути така дочка, як я. Колись він був одружений, але розлучився, оскільки дружина виявилася зовсім не чуйна. Після того, як він поламав ногу, вона до нього стала байдужою.

Я його так люблю, що нехай би він поламав собі що завгодно, я однаково буду його любити. Різниця в роках мене аніскілечки не бентежить. Заради нього я сама погодилася б постаріти! Та оскільки це неможливо, доведеться миритися з різницею років.

Я все ще не звикла почуватися з ним як рівня. Знаєш, коли коханий чоловік раніше ставив тобі двійки, до нього страшно звертатися на «ти». Боюся, що ніколи не звикну!

Розписатися ми хочемо одразу після мого захисту, щоб мене не розподілили хтозна-куди. Може, він навіть піде з інституту. Взагалі любов між викладачами і студентами вважається порушенням. Та нас, мабуть, чіпати не будуть, оскільки я ось-ось кінчаю.

Він мені розповів під великим секретом, що багато років був закоханий у твою Асташову. Теж мені секрет! Всі це знали, досить було бачити, як він на неї дивиться. Розумієш, коли думаю про це, мені якось кривдно за Льову (ніяк не звикну його так називати). Вона його не цінувала, проходила мимо. Та він на це не скаржиться, він досі її глибоко шанує. Почуття в нього такі благородні, що я його до кінця

навіть зрозуміти не можу. Літературу всю він знає прямо напам'ять. Це добре, тому що в мене в загальній освіті великі прогалини. Буду з його допомогою їх ліквідувати.

Тепер найголовніше: щодо Матвія. Льова наполягає, щоб він жив з нами. Каже, хлопчикові потрібен чоловічий вплив. Це, звичайно, правильно (тим більш такої розумної людини), та я б не хотіла розлучати його з тобою й Михайлом Матвійовичем. А там ще і моя мама на нього претендує. Жах! Будемо ми бідну дитину рвати на частини. Зараз про це думати ще рано, а після захисту дипломів ми все обговоримо.

Ось такі справи, моя дорога сестричко. Цілую тебе, обіймаю і за все, за все величезне спасибі! Любого мого синочка цілую всього-всього. Привіт Михайлу Матвійовичу.

Твоя Люда.

КОНКУРС

Неспокійний час, неспокійний момент.

З самого цього конкурсу мене посідають сумніви. З одного боку, ніби ми діяли правильно, а з іншого... Ні, Емем таки заразив мене своєю хворобою — множинністю точок зору. Людина з такою хворобою ніколи не зможе нічого зробити.

Конкурсу цього ми довго чекали. За якимись формальними причинами Флягін досі царював без коронації, числився в. о. завідуючого. Нарешті начальство розкачалося й оголосило конкурс. У таких випадках все вирішується заздалегідь, на найвищому рівні. Конкурсу, як такого, немає. На вакантне місце подається одна-єдина заява. Не знаю, чи належить за конкурсними правилами обговорювати кандидатуру завідуючого на засіданні його майбутньої кафедри; у нас, в усякому випадку, вона не обговорювалася.

Конкурсна комісія розглянула кандидатуру Флягіна і дійшла позитивного висновку: рекомендувати. За чутками, не обійшлося без суперечок, але рішення було прийняте одностайно. Головним аргументом на користь Віктора Андрійовича був, звичайно, його вчений ступінь. Не викликали сумніву й інші заслуги Флягіна: на кафедрі збільшилася кількість наукових праць, була піднята дисципліна, викорінені запізнення. Правда, все ще на високому рівні залишався відсоток двійок, яким завжди кафедра відзначалася на загальному середньоблагополучному рівні, але з

цим, врешті, можна впоратися й потім. Загальна думка тих, від кого це залежало, була на користь Флягіна.

Нуртування всередині самої кафедри назовні майже не виходило. Так само як ми майже не знали, що діється на інших кафедрах, так і вони майже не знали, що діється на нашій (всім ніколи). Сам Флягін останнім часом був тихіший, лютував менше, навіть щоденники майже не пере-віряв і нібито про щось почав замислюватися...

Мене вразило, що напередодні конкурсу колишньої одностайності в середовищі викладачів не виявилось. Якщо спочатку, зразу після появи Флягіна, всі як один були проти нього, то тепер лунали й окремі голоси «за». Наприклад, Петро Гаврилович недвозначно висловив Флягіну вотум довіри, підкресливши, що загальна його лінія правильна, «просто він ще не притерся, а коли притреться, буде у самий раз. Мізки в нього на місці, а душу ми «вправимо» (мені не зовсім був зрозумілий механізм «вправлення душі», але це справило враження). А головне, активно діяти ніхто не хотів. Поки йшло шушукання, всі висловлювалися, а дійшлося до прямого конфлікту — ніхто на нього не йшов. Елла Денисова сказала:

— Ну добре, провалить Флягіна. Замість нього при-шлють іншого. А який він буде? Цей принаймні чужих робіт не краде.

Стелла Полякова, як завжди, солідаризувалася з подру-гою:

— Будь-яка визначеність краща від невідомості.

Здивував мене Радій Юр'єв, який не лише пробачив Фля-гіну епізод із своєю хворобою, але навіть звинувачував себе в надмірній упертості.

Втім, Радій завжди був у нас миротворцем. Мене не по-лишала думка, що всі угодовці не хотіли вступати в кон-флікт із Флягіним, боячись, що він усе-таки пройде (дум-ка, мабуть, несправедлива). Льова Маркін на все, що від-бувалося, дивився з дивною байдужістю, навіть забуваючи вставляти найбільш доречні цитати, які так і напрошували-ся на язик. Багато хто просто відмовчувався: «Наше діло теляче, прив'язали — і стій». Паша Рубакін мовчав уже якусь абсолютну ахінею, відносячи Віктора Андрійовича до категорії страстотерпців, яких у майбутньому нащадки безперечно канонізують...

Отже, активних противників Флягіна на кафедрі ли-шилося троє: Співак, я та ще Лідія Михайлівна. Кожен з нас був твердий у своєму рішенні ні в якому разі не працю-

вати з Флягіним. Лідія Михайлівна погоди не робила, але й від нас із Співаком мало залежало. Ні він, ні я не були членами великої ради, де мала розглядатися конкурсна справа.

Я вирішила виступити на раді відкрито, а якщо Флягін пройде — звільнитися. Звичайно, втрата одного доцента для інституту мізерія, але за мною стояв ще Співак з такою самою готовністю, а двоє — це вже дещо (при нагоді те може бути поставлене на карб начальству). Ми з Семеном Петровичем вирішили, що першою виступатиму я, а він — залежно від обставин.

Настав день конкурсу. Зранку накрапав дощ, було душно і важко в повітрі. Думаючи про свій майбутній виступ, я ніяк не могла зібратися з думками. Примусила себе сісти, накидати конспект, хоча з досвіду знаю: ця справа безнадійна, однаково відірвусь і занесе мене вбік. Скільки себе пам'ятаю, жоден мій виступ не виходив за планом.

Зранку в мене були лекції, закінчилися. На кафедрі йти мені не хотілося (там сидів Флягін). Півтори години я простояла біля вікна в коридорі, дивлячись на темні хмари, які невизначено громадилися на небі, не в змозі ні відійти, ні пролитися справжнім дощем. Невеликий павучок бігав по склі, зайнятий якоюсь своєю невідкладною справою, то опускаючись до нижнього зрізу рами, то піднімаючись угору. Якась надокучлива невизначена думка вчепилася в мене до цього павучка...

Пункт «конкурсні справи» стояв у порядку денному останнім, але ми прийшли заздалегідь. Голова з посмішкою відзначив високу активність кафедри кібернетики, що з'явилася на засідання ради майже в повному складі. Мені в очі кинулась широка вусата морда kota-злodingи (alias професора Яковкіна), який подивився на мене з відвертою відразою. Він також був членом великої ради. Загалом народу було багато. Велика аудиторія амфітеатром (не радіофікована, але з чудовою акустикою, як уміли будувати в старовину) була заповнена майже до верхніх лав. Лави тут з відкидними столиками. За одним з них сидів Флягін, як завжди, занурений в роботу — щось читав і строчив...

Не переставав він строчити й тоді, коли почався розгляд його справи. Вчений секретар оголосив документацію. Потім виступив голова конкурсної комісії. Він широко висвітлив наукові заслуги Віктора Андрійовича, віддав належне його авторитетові й закінчив позитивним висновком комісії. Потім виступили якісь члени ради на підтримку Флягіна.

Одне слово, усе йшло, як завжди в таких випадках, з наперед вирішеним результатом. Я не слухала — треба було виступити мені, а я все ще не знала своєї першої фрази. Раптом я згадала про павучка — він бігав, як я, невідомо чого. Захотілося піти...

— Хто ще хоче виступити? — запитав голова.

Я піднесла руку.

— Прошу, на трибуну.

Підвівся Яковкін:

— Якщо не помиляюся, товариш Асташова ще не є членом нашої ради.

— Правила передбачають можливість висловлюватися всім бажаним, — дав довідку вчений секретар.

Я піднялася на трибуну. Першої моєї фрази ще не було. Я помовчала, чекаючи, що враз вона до мене спуститься. Дехто в залі дивився на мене підозріло, як на відому скандалістку.

— Просимо, — мовив голова.

— Я виступатиму проти кандидатури професора Флягіна.

Зал зашумів з інтересом. Узагалі всяких скандалістів зустрічають на радах з інтересом: вони руйнують трафаретну нудьгу, що панує на цих збіговиськах. У таких випадках я завжди згадую пса, який пробрався в церкву («Том Соєр»). Зараз я почувалася таким псом. Дехто дивився похмуро, для більшості я була розвагою.

— Так, я виступатиму проти кандидатури професора Флягіна і спробую обґрунтувати свою думку. Для того, щоб керувати колективом (тим паче колективом викладачів), треба як мінімум бути людиною. Цієї мінімальної вимоги професор Флягін не задовольняє...

На жаль, я знову замовкла. Мені було що сказати, та я не знала, як це висловити, — знамениті «муки слова». Флягін відірвався од своєї роботи і спрямував на мене погляд без усякого виразу, стертий окулярами.

— А що таке людина? — з веселою цікавістю запитав голова.

— Не берусь визначати. Я думаю, це й так ясно.

— І це говорить математик! — обурено вихопився Яковкін.

— Так, це говорить математик. Далеко не всі поняття можуть бути чітко визначені і далеко не завжди це потрібно. Між іншим, в універсальність математичних побудов вірять найперше не математики, а профані. Їм здається, що чим більше математичних бризкалець вони на себе на-

вішають, тим краще. Вони помиляються. Глупота в математичному одязі гірше, ніж гола глупота.

Кругом засміялися. «Пес у церкві» продовжував веселити прихожан. Це не входило в мої плани, і я розсердилася:

— Зараз не місце й не час для схоластичних диспутів. Будемо виходити з того, що поняття «людина» і «людяність» інтуїтивно зрозумілі всім, хто тут зібрався. Так от, я кажу, що саме людяності немає в поведінці професора Флягіна.

Тут я знайшла дар слова і розповіла про порядки, які ввів Віктор Андрійович на кафедрі. Про примусові щоденники, про вимоги до індивідуальних планів. Про те, як, домагаючись тиші, Флягін заборонив студентам заходити на кафедру. Про наші коридорні розмови. Про таблички типу ресторанних «стіл зайнятий»...

Тільки я зібралася витягти свій головний козир — Радія Юр'єва, який читав лекції з температурою тридцять дев'ять, — коли сам Радій благально замахав мені руками, схрестивши їх перед обличчям, як роблять в авіації, забороняючи посадку. Не треба, то й не треба. Я квапливо перемінила курс.

— Одна з головних ознак людини — вміння ставити себе на місце іншого, влазити в чужу шкуру. Цього вміння професор Флягін геть позбавлений. Він ніколи не ставить себе на місце іншого, ніколи не має сумніву в своїй правоті. Справжній людині притаманне співчуття. Співчуття — означає почувати себе разом з іншим...

Знову засміялися. Справді, я потішала публіку. Знову розізлившись і одержавши таким чином новий заряд, я вела далі:

— Треба віддати належне професору Флягіну — він надзвичайно працелюбний. У нього працелюбство маятника. Але відтоді, як він у нас з'явився, на кафедрі вмер сміх...

— Подумаєш, велика втрата! — скипів Яковкін. — Нехай сміх умирає в робочий час. Сміятися можна в себе вдома...

Знову пролунав вибух реготу членів ради. Вони явно насолоджувалися дивертисментом.

Ох, не те я кажу, не те, не так!

— Покійний Микола Миколайович Завалішин, керуючи кафедрою, можливо, грішив зайвим лібералізмом, але ми його любили і він нас любив. Віктор Андрійович Флягін нікого не любить, ні з ким не спілкується. Ні з нами, ні із студентами. А робота викладача — це спосіб спілкування. Для чого ж ми в такому випадку існуємо?

— Для науки, — поважно мовив Яковкін.

Його підтримав гул голосів. Я розуміла, що кажу по-дурному, бездарно, але спинитися вже не могла. Мені треба було висловити свою думку.

— Професор Флягін працює, як молиться. Він не розуміє, що коли менше молитися і більше сміятися, сама робота піде краще...

— І це каже науковий працівник! — сказав Яковкін, звівши очі до стелі, від чого його вусате широке лице стало ще ширше і ніби ще вусатіше.

Несхвальний шумок у залі явно був проти мене.

— Ніно Гнатівно, ви вичерпали регламент. Якщо ви ще хочете сказати що-небудь істотне за порядком денним, без узагальнень, ми вас слухаємо.

— Та ні, я вже закінчила.

Я сіла з гострим почуттям ганебного провалу. Нічого собі, виступила! Як восьмикласниця на диспуті про любов і дружбу.

Тут підніс руку Співак, вийшов на трибуну:

— Я вважаю, що Ніна Гнатівна виступила невдало. «Людина, людяність...» Не про це треба було говорити. Я впевнений, що професор Флягін людина, і, більш того, людина шанована. Особисто я глибоко поважаю Віктора Андрійовича...

Флягін підвів бліде обличчя й витріщився на Співака.

— Я його глибоко поважаю і все-таки вважаю, що, як завідуючий кафедрою, він не на місці. Насамперед з однієї простої причини: він не любить студентів. А це вже остання справа: бути викладачем і не любити студентів! Однаково, що виховательці в дитячому садку не любити дітей...

Знову засміялися.

— Ваша аналогія не зовсім вдала, — сказав голова.

— Можливо. І все-таки, я наполягаю: викладач повинен любити студента. Навіть ставлячи йому двійку.

— Якщо любиш, навіщо ж ставити двійку? — крикнув хтось із місця.

— Саме люблячи. Але це ще не все. Професор Флягін взагалі не вміє працювати з людьми. Він настроїв проти себе всіх викладачів.

— Не всіх, — кинув з місця Радій Юр'єв.

— Більшість. Основна його вина: він зумів за короткий строк майже розвалити чудовий колектив. Такі колективи треба оберігати, як заповідники...

Знову сміх. Співак люто зблиснув очима.

— Буду говорити коротко. Вважаю, що кандидатура професора Флягіна на посаду завідуючого кафедрою кібер-

нетики неприйнятна. Якби я був членом цієї ради, я б голосував проти.

— Продовжимо засідання ради,— сказав голова.— Ми тут вислухали думки як за кандидатуру професора Флягіна (переважна більшість), так і проти (Ніна Гнатівна, доцент Співак). Я думаю, питання більш-менш зрозуміле. Можна переходити до голосування. Заперечень немає?

— Є заперечення.

Це сказав сам Флягін.

— Прошу, Вікторе Андрійовичу.

— Можна, я з місця?

— Ні, краще сюди, на трибуну. Засідання стенографується.

Флягін вийшов на трибуну. Він був блідий, навіть зеленкуватий, і пір'евидний віхоть волосся на його голові загнущся вгору, як хвіст у качура. Коли він заговорив, губи в нього смикалися і каша в роті була відчутніша, ніж завжди.

— Товариші, те, що я тут почув, справило на мене сильне враження. Сильне і важке. Я дуже шкодую, що з моєї вини ви змушені були все це слухати. Більше цього не буде. Я знімаю свою кандидатуру. Справді, я не створений для того, щоб керувати людьми. Краще зрозуміти це пізно, аніж ніколи.— Тут він усміхнувся, але не своєю езуїтською, а простою людською усмішкою, в якій було навіть щось дитяче.— Ніно Гнатівно, ви помилилися в одному: що я ніколи не сумнівався в своїй правоті. Даю вам слово честі, відтоді як прийшов на кафедру, я тільки те й робив, що сумнівався в своїй правоті. Сьогодні ці сумніви розсіялись — я зрозумів, що був неправий. Прошу вибачення у всіх присутніх за те, що на розгляд моєї справи вони витратили багато часу. Дозвольте мені піти.

В залі пролунали вигуки, запитання: «Що він сказав, що?» Хто його не почув, хто не зрозумів.

— Вікторе Андрійовичу, що ви! — заметушився голова ради.— Не робіть цього! Ви дуже вразливі! Запевнюю вас, все буде гаразд!

— Дозвольте мені піти,— повторив Флягін.

Він зіліз з помосту, короткозоро дивлячись собі під ноги, і рушив проходом між двома — правим і лівим — крилами амфітеатру в бік дверей. Усі мовчки проводжали його очима. Я дивилася йому вслід з не зрозумілим мені самій відчуттям. Здавалося, що, віддаляючись, він стає не меншим, а більшим.

УНИЗ І ВГОРУ ЗА ТЕЧІЄЮ

Нарис про одну поїздку

Слава богу, все закінчилося. Закінчилася ця безладна і виснажлива біганина по магазинах, коли й сам не знаєш, що шукаєш, аби тільки щось купити, не обійти когось із подарунком і не обділити гостинцем; це хапливе прагнення якнайшвидше позбутися всіляких різних клопотів, великих і малих, що набралися, як завжди, на останній день, і треба притьма мчати туди й сюди, поговорити з тим і з тим, взяти одне й повернути інше; це гарячкове, коли ти тільки й озираєшся — не забути б іще про щось — лаштування до подорожі. Закінчилося все враз, наче відрубало, тільки-но Віктор зайшов до каюти й поставив валізу, і тепер попереду чекало саме лиш легке і приємне байдикування, яке наперед хвилює своєю святковістю і незалежністю.

Погода як на травень випала на диво жаркою, весь день палило, а тепер, надвечір, спекота ще більш загускла, поважчала. У каюті до того ж пахло фарбою, повітря було затхле й гірке. Віктор одразу ж, як зайшов, до кінця, до упору, опустив раму скла у вікні й висунувся назовні. Його обдало теплим і кволим, але все ж вітерцем, від води ледь чутно повіяло свіжістю. До п'ятої години, до відплиття, залишалося ще хвилин з п'ятнадцять; посадка тривала, чути було, як по трапу йдуть люди, але в усьому вже відчувалося близьке звільнення, вже почала здригатися нетерпляча масивна біла туша теплохода, вже напівсонний жіночий голос з платівки, хвилюючи та піддражнюючи, повів прощальну і досить заграну пісеньку про те, що — «провожають пароходи совсем не так, как поезда».

Каюта була маленькою, але досить зручною і затишною: диван з високою м'якою спинкою, біля вікна невеличкий столик з намертво прикрученою до нього настільною лампою, біля дверей шафа для речей та одягу і за важкою зеленою завісою — раковина для вмивання. Віктор уперше взяв окрему каюту і тепер нетерпляче чекав на відплиття, аби сповна втішитися в ній своєю самотою. Тут він сам

собі пан, досхочу буде вилежуватися й читати, нікому не заважаючи і ні від кого не залежний, увечері підніме у вікні решітку і засвітить настільну лампу, вранці відіспиться донесхочу, до втоми в голові, і вийде на борт, під вітер.

Будучи студентом, він їздив у третьому класі, що розміщався тоді в трюмі, і щоразу ці поїздки були для нього святом, про яке він починав мріяти ще взимку і до якого готувався якомога старатливіше: складав гроші, заощаджуючи карбованці з бідненької стипендії, навмисне залишав нечитаною найкращу, за чутками серед свого брата студента, книжку, підправляв, як міг, свою амуніцію. Тут він з повним правом, що його виколисав і зігрів у мріях за місяці зубріння, дозволяв собі нарешті невелике марнотратство: йшов у ресторан, вибирав столик біля одного з широких, на півстіни, вікон і замовляв пиво. Це й була головна, найбільш хвилююча частина свята — сидіти, недбало розвалившись у кріслі, попиваючи холодне пиво і вдаючи, що воно неабияк тобі смакує, й дивитися, дивитися у вікно на рівну і неквапну течію, в яку вдирається пароплав, на береги, на все те, що на них втаковилося й живе. Тоді ще не було цієї пісеньки — «вода, вода, кругом вода», яку з нарочитою байдужістю і далі тягне зараз той самий напівсонний голос, але вода й тоді зачаровувала аж ніяк не менше, ніж тепер, — зачаровувала, хмелила й вабила кудись, пробуджуючи неясний і глибокий неспокій. Це був якийсь дивовижний, незбагнений, неземний стан, коли, проймаючи бентегою душу, раптом спалахували несподівані бажання, привиджувалися незвичайні звершення або ні з того ні з сього находило замилювання власним життям, де найбільшим щастям здавалося — бачити, думати, запам'ятовувати.

Тут-таки, на пароплаві, в нього трапилася одного разу любов зі студенткою медичного інституту, дівчинкою гарненькою, але такою тоненькою, що мимоволі виникав сумнів: яким чином їй вдалося вмістити в собі все, що належить мати людині? Вона їхала не одна — з матір'ю. Віктор тепер уже не пам'ятав, з чого, через яку випадковість почалося це знайомство, зате добре пам'ятав, як потім усю ніч вони таїлися від її матері, ховаючись то на верхній палубі, то в кормі, серед бочок і величезних котушок з тросами, то в трюмі, на його лаві: як він накривав її від вітру своїм піджаком, який щасливий був, слухаючи її квапливий і, по суті, пустопорожній шепіт. Ось що коїться з людьми, коли «вода, вода, кругом вода». Усе літо потім вони посилали

одне одному нетерплячі й ніжні листи, а коли зустрілися восени в місті, вже не біля води, спокійно і без найменшого жалю розійшлися.

Гримнув нарешті відчалювальний марш, і теплохід одразу ж легенько відійшов, відсунувся від стінки. З берега і з борту закричали, замахали одне одному, почулися окремі слова команди в машинне відділення, десь стривожено й голосно заплакало дитя. Теплохід став упоперек ріки і дав течії розвернути його вниз, за ходом. З берега він мав вигляд зараз, мабуть, дуже гарний: білий, легкий і довгастий, сяючий усім своїм оснащенням. У нинішній навігації він вирушав тільки в перший, іменинний рейс і був чисто прибраний, підфарбований та підладжений, матроси франтували новенькою формою, молоденькі провідниці усміхалися чемними і допитливими усмішками. Все це потім обстріпається, зблякне або видається просто непотрібним і зайвим, але поки що, коли не прискіпуватися, все мало вигляд досить ошатний. Якби ще так різко не пахла фарба в каюті.

Тепер уже рушили своїм ходом. За бортом зашуміла знуртована вода, швидше потягся назад берег, у вікно увірвався вітер. Дихати стало легше. Віктор підвівся з дивана і, не кваплячись, принатурюючи себе до дозвольного й лінкуватого життя в дорозі, почав улаштовуватися: дістав з валізи те, що могло тут знадобитися, сходяв до провідниці за постільною білизною. Ним оволоділо рівне й приємне почуття вдовolenня собою: ось він і їде, хоч би там що, все ж таки їде... Можна піти зараз у ресторан, і, всівшись, як колись, біля вікна, попросити пива. Щоправда, від пива він уже одвик, але щоб упевнити і самого себе і когось ще, хто пам'ятає його по колишніх звичках, що він усе той самий, одну плящину випити варто.

П'ять років він не був удома, в своєму селі, довгих п'ять років, за які неабияк змінилося й ускладнилося його життя. За ці роки він побачив чимало інших країв, з'їздив навіть за кордон. Усе це було добре, корисно й потрібно йому; повертався назад, сповнений якимось особливим, внутрішнім смыслом; у нього мовби вливалася свіжа кров, вносила в узвичаєне й розмірене існування почуттів і гостроту, й новизну. Але як же все-таки втомлювався він у цих поїздах! Від початку й до кінця там доводилося бути в постійному напруженні: завжди щось тривожило попереду, змушувало підстьобувати або, навпаки, стримувати себе, увесь час, боячись схибити, треба було робити вибір — те чи це, одне або інше, туди чи сюди. Навіть рідкісні хвилини роз-

слаблення здавалися там спокоєм людини, яку підвісили до гори ногами. І лише вдома (вже й не вдома треба говорити, а якось інакше, бо в нього своя сім'я у місті, з якого він зараз виїхав), і лише в рідному селі, у батька з матір'ю, він знав, відпочинок його буде повним, цілковитим і невідчутним: він піде туди, куди заманеться, робитиме те, що забагнеться, він порине в це життя, як у дитинство, що повернулося, і довго буде залишатися там у щасливому забутті, не пам'ятаючи нічого ні про себе, ні про інших і скоряючись лише найпростішим і найлегшим бажанням. Уже й тепер він почувався так погідно і затишно, як давним-давно з ним не було, мовби кожна клітинка, виплутавшись з щільного клубка, нарешті знайшла в ньому своє місце.

Він усе ж таки вирішив зазирнути в ресторан, хоча й не знав, залишиться там чи ні. Один столик біля вікна виявився вільним, немовби саме для нього, і він не наважився піти геть. Раніше Віктор плавав на пароплавах, це був теплохід, до того ж теплохід морського типу, що не боїться великої хвилі; але ресторан у ньому, схоже, залишився колишній, мовби перенесений з пароплава у цілковитій незайманості — те ж напівокругле, похиле до бортів невеличке приміщення в кормі, з вузькими, на два боки, дверима, ті ж просторі вікна, прибрані в жовті штори, і ті ж низькі, м'які крісла в білих чохлах. Віктор міг би побитися об заклад, що й меню тут анітрохи не змінилося, хіба що на якусь дециму. Він розгорнув карточку й усміхнувся. Звичайно, все те саме: щі, піснувато-кислий запах яких він пам'ятав ще й досі, ячня, біфштекс і рисова каша. Але річкову рибу замінила морська, це він повинен був передбачити. В усьому іншому меню нагадувало раз і назавжди викарбуваний на камені напис, свідчення сталості смаку невідомого постачальника.

Сидіти, розвалившись у кріслі, зі склянкою пива, тримаючи її в руці, було і зручно, й приємно. Десять угорі нечутно і пружно працював вентилятор, гнав повітря, і по залі колами ходив вітерець, ворухив на вікнах легкі високі штори й обережним, пригасаючим повівом торкався обличчя. З одного боку за сусіднім столиком уже збуджено гомоніла за пивом компанія чоловіків, з іншого — з мовчазною і несерйозною, як у забавці, жартівливою зосередженістю вечеряла сім'я: він і вона з однаково широкими і чистими, чомусь схожими (чи не від спільного життя, бува?) обличчями — молодими й добрими, і хлопчик з дівчинкою приблизно

одного віку, років шести або семи. Не дістаючи з крісел до столу, діти їли навстоячки. Очевидно, це й викликало лукаво-уважний і веселий настрій батьків: раз по раз вони презиралися й усміхались. Спостерігаючи за ними, Віктор, сам не знаючи чому, відчув у собі незбагненні ревності до цієї невеликої, але вже повної сім'ї, щось, oprіч любові й злагоди, зачіпало й зворушувало його в ній — чи то схожість і фізична рівність, що одразу впадали у вічі, мовби він і вона були створені одне для одного, як ліва рука для правої, чи то обачна, парна поміркованість: мати, батько, син, дочка — всього, що може бути, по одному, але все гарно, міцно, на славу людині, чи то щось іще, приховане глибше і міцніше. І від того, що він не міг збагнути свого почуття, неспокій не полишав і заважав йому; він не одразу забув про нього і після того, як за сусіднім столиком повічерили й пішли.

А за вікном, за неширокою смугою, все плинув і плинув берег, за кормою здивовано й неохоче закипала вода і, підбравшись, котила на два боки хвилі. Річка позаду, здавалося, легенько розгойдувалася то ліворуч, то праворуч; на її поверхні далеко й довго, доки сягало око, трималися після хвиль яскріючі на сонці брижі, від яких боляче і задьористо ставало очам; течія там мовби слабшала або ж і зупинялася зовсім. Берег часто змінювався: то низький, яскраво-зелений, на свіжій зелені пасуться корови, то за поворотом одразу яр, нагорі будівлі, униз, до води й човнів, ведуть сходинки, біля човнів вистрибують, щось кричать і махають руками дітлахи, біля будинків, прикриваючись від сонця долоньками, стоять дорослі.

Віктор виріс на цій річці, кожного божого дня пропадав на ній з ранку до ночі, і більша частина його дитячих і вже не дитячих радощів була пов'язана з нею. Ніколи він не забуде, як щоразу боявся пропустити льодохід; з яким захватом і острахом, нетямлячись, дивився на дику, осатанілу силу, що зіштовхувала кригу вниз, здіблювала і троцила незграбні, з глибоким полиском синяви брили; який багатоголосий і протяглий, зі стогоном і відчаєм стояв довкола гуркіт.

Один спогад, чи не найдавніший, був яскравіший за інші. Йому тоді виповнилося шість років, і не просто виповнилося, а виповнилося саме цього дня — 1 травня. Льодохід звичайно теж припадав на кінець квітня — початок травня. Йому, хлопчаківі, не досить було того, що його день на-

родження так вдало збігався зі святом, йому ще кортіло, аби цього дня неодмінно рушила крига — інакше не буде щастя. Звідки, з яких глибин і снів виник у ньому цей забобонний зв'язок одного з другим, він, звичайно, не знав; але ще й досі, правда, без колишньої ширості й зацікавленості, немов жартома, він продовжує стежити, коли — до чи після свята — пробудилася річка, усміхнеться чи ні йому нині удача. (Ось іще відмінність: щастя обернулося на удачу, з якою легше й безпечніше поводитися — якщо й прогавиш, то втрата невелика; з віком він, здається, привчає себе ризикувати лише тим, що небагато важить).

З раннього ранку 1 травня він сидів на березі, вдивляючись у посинілу, розбухлу кригу. Ніколи ще не випадало йому бачити перший, вирішальний поштовх, який зривав кригу з місця, і тепер він чекав на нього нетерпляче і з важкою зосередженістю, понад усе на світі боячись, що день закінчиться раніше. Десь у селі співали, яскраво світило сонце, з пониззя навіть не дув, а легенько плинув над річкою м'який рівний вітрець, доносячи звідкись свіжий і прохолодний, вербний запах щойно звільненої води. Річка неспокійно вовтузилася, погойдувалася, зітхала; часом зсередини чувся глухий, утробний шум, далі лунав порський і сильний, наче постріл, тріскіт, і в кризі спалахували тріщини. Ось-ось усе це мало зірватися з місця, закружеляти, зашуміти, попливти, але стояло. Трималося якоюсь силою, чіплялося за щось, впиралося, проте нікуди не рухалося. Увесь день прочекав він марно, ввечері, геть нещасного і змученого, його насилу забрали додому. Тепер усе: ніколи не закінчиться війна, не повернеться з фронту батько, не полюбить його сусідська дівчинка Нінка. Далі жити просто безглуздо.

Серед ночі він прокинувся від невиразного далекого гуркоту, який то затихав, то раптом болісно й тривожно виникав знову. Іншого разу шестирічний хлопчак, напевно, одразу пірнув би від нього під ковдру і постарався хутчіше заснути, але тепер остання надія змусила його перебороти страх і встати з постелі. Скоряючись якійсь сторонній владній силі, він навпомацки добрався до дверей, нечутно відхилив їх і вислизнув на вулицю. І небо, й землю поглинула суцільна, непроглядна пільма, крізь яку ніде нічого не було видно, але дорогу до річки він знав і з заплющеними очима. Кумедно й незграбно підстрибуючи, боячись налетіти на паркан, але ще більше боячись іти кроком, він кинувся на берег.

Тут було світліше. Від криги йшло слабке сіре мерехтіння, і в ньому він легко роздивився, що річка як стояла, так і стоїть. Нічого в ній звечора не змінилося. Вона навіть мовби принишкнула, після довгих і марних потуг її опосіла байдужість. Від жаху, від нерозуміння того, що з ним коїться, чому він тут, а не вдома, не в постелі, маленький Вітька заціпенів. Прибігши сюди, він уже неспроможний був бігти назад. Від страху в нього одібрало ноги.

Десь далеко в тайзі загуркотіло, набралоя сили і покотилося, покотилося прямо на село, погрожуючи розчавити і зім'яти його, і, тільки ледь-ледь не докотившись, розвалилося. Насувалася гроза. Те, що він сприйняв за шум річки, було громом небесним, першим тієї весни, що народився зненацька і спочатку негучно. Спалахнуло і нараз погасло коротке світло блискавки, і знову вирушив грім, випростовуючись у своїй ході над річкою, і знову застряг неподалік від села.

Небо тепер було могутнє і страшне. По краях, зливаючись із землею, воно занурювалося в безмежну пільму, згори нависало велетенською тривожною тяжкотою. В нагромадженні хмар, рухаючись і змінюючись, зловісно синявою палахкотіли якісь смуги і плями. Поміж ударами грому, коли наставала тиша, з височини долинав нечіткий, ледь вловний шум, — чи то шерхїт хмар, чи то приглушений свист вітру. Внизу повітря було тривожно-нерухоме й порожнє: без гострих весняних запахів, без звичайної нічної свіжості — гроза встигла виссати з нього все.

Грім розгулював уже над самим селом. Він починався знехотя, лїнькувато, мовби не знаючи, варто чи не варто гриміти, але, розвередивши себе бурчанням, раптом робив миттєвий і лютий стрибок убік і важко, надсадно лопався, вибухав, розкидаючи довкола безліч гримкотливих осколків. Ледве встигав відшуміти один перекїт, як виникав новий. У яскравому і мертвотному світлі блискавиць хати в селі здавалися прозорими, і якщо за стїнами нічого не можна було побачити, то лише тому, що за ними нічого й не було, а лїс — до моторошності білим і неживим, з вузькими й довгими камінними стовбурами.

Увібравши голову в плечі, хлопчак схлипував — судомно, безпорадно і вже в нестямі. Він був на ногах, але давно втратив відчуття землі під собою, мовби його, як пушинку, підхопило й понесло кудись, і ніхто ніколи не знайде навіть слїду цієї маленької нещасної людинки.

Гроза, домагаючись дощу, дедалі розпалювалася і розпалювалася. Небо із зовсім чорного, непроглядного стало темно-багровим і вирізнилося чіткіше. Грім бив розмірено й злісно, без тієї стриманості і грайливості, що були спочатку, він вибухав одразу і, не послаблюючи, гнав цей вибух, поки де-небудь в іншій стороні не спалахував новий. Все довкола було сповнене тільки гуркотом, що його раз у раз підстьобували помахи блискавиць, все стискалося й тремтіло перед ним, а йому вже бракувало простору, він задихався від шаленства.. ось-ось повинно було статися щось і зовсім страшне.

І воно сталося. Блискавка стьобнула, як звичайно, тонким довгим розчерком, але не згасла, а раптом, мовби заплутавшись, закружляла, завихорилася у танку і розійшлася широким кінцем, оголивши моторошний голубий вогонь. Скажений, небувалої сили гуркіт одразу ж охопив усе небо, роздираючи його на частини,— воно тріснуло й обвалилося.

Хлопчак закричав і впав, не зміг встояти, але одразу ж знову схопився на ноги. Він почув, хоча неспроможний був ні чути, ні бачити, якимось дивом він почув, як звук шматованого неба, слабший і легший, але той, той самий звук знову пролунав десь неподалік від нього. У моторошному і несподівано-радісному передчутті він різко підвів голову й побачив, як, ламаючи кригу, виносить середину річки. Її тільки-тільки зірвало, її смуга була зовсім неширокою.

І одразу ж упав дощ. Гроза почала швидко відступати, блискавка спалахувала лише з одного боку, на самому краю неба, туди ж, геть присмирнівши, перебрався грім. Небо потемніло й притихло, з нього лив дощ.

А хлопчак усе плакав і плакав, не витираючи сліз, і все дивився, дивився на річку, на її гомінке святкове звільнення, що почалося вночі, серед грози, подалі від людських очей.

...Боже мій, невже це було?! І чи було це так, як він запам'ятав, чи не приснилося це йому в чистих і осяйних дитячих снах?

...Ще несло крижини, крига лежала і на берегах, а вони, дітлахи, вже закидали в каламутну зеленкувату воду перемети. Пробуджена річка була повною і нетерплячешвидкою; від її відкритого, вільного плину довкола одразу ставало просторіше й вище; в легкому й дзвінкому повітрі зі свистом носилися стрижі, знижуючись і черкаючи об

воду білими черевцями; звучав капіж із навислих над каменницею важких крижаних дашків; весело і широко грало сонце. Було якесь особливе — сторожке й таємниче — щастя в тому, щоб, ледь піднявши нитку перемета над водою, слухати, як тюкає риба наживку; в хвилюючому чеканні замирало серце і весь безмежний світ сходився в одну цю тонку нитку, по якій передавалися поштовхи.

Невдовзі річка випрямлялася, звільнившись од усього зайвого, чужого, що знесли в неї з гір шальні весняні потоки й струмки; вода в ній ставала темно-голубою, прозорою, так що далеко було видно дно; течія напиналася: знаходила свою неквапливу, спокійно-швидку силу, яку могла поруйнувати лише тривала негода. Влітку вони всією сім'єю вирушали човном за річку на сінокіс, збирали там ягоди, потім гриби; Віктор випрошував собі у бакенщика два ближчих до сінокісного наділу бакени, вечорами запалював їх, ранками гасив, навчився незгірше за дядьків підніматися у човні на тичині, справлятися з одноручним веслом. Ніколи не втомлювався від нескінченної втіхи бувати на річці, зазирати в її моторошну звабливу глибину, у дужий вал, випробовуючи своє щастя, зіштовхувати човен і гребти від берега, все далі й далі, злітаючи й провалуючись у хвилях, а потім, щасливо повернувшись, вважати себе переможцем і думати, що річка після цього одразу стала покірнішою.

У темні осінні ночі дідусь, тепер уже покійний, брав його з собою бити рибу з смолоскипом. На носі човна яскраво і жваво палахкотів смоляк, дідусь, широко розставивши ноги і терпляче вдивляючись у воду, стояв біля вогню з наготованим остенем, а він, сидячи в кормі, безшумно правив веслом. Річка втомлено і глухо зносила їх униз; у важкому металевому кольорі води ледь-ледь поблискувало опале листя; лопались і меркли бульбашки; де-небудь посеред річки хтосьна-чому в спокійну погоду довго трималася на одному місці нескінченна смуга брижів, яка мерехтіла незбагненими хвилюванням, що далі так само несподівано, як і з'являлася, щезала. Було вогко й мерзлякувато, вогонь лише дратував недосягаючим теплом, проте було і тривожно-солодко, незвичайно на душі — від схилених з берега кущів, що пропливали в суворому мовчанні, від таємничих сплесків, що вишикали то тут, то там, від далекого крику нічного птаха, від казкового і зрадливого витанцьовування вогню, на який десь мчить і ніяк не може зупинитися очманіла від його сяйва рибина.

Спогади, пов'язані з річкою, жили в ньому осібно від інших, і жили теплим душевним смутком, коло якого він часто грівся і відпочивав, перш ніж рушити далі. Він розумів: їх зберегло дитинство — все, що належить до перших вражень, зберігається надовго, можливо, назавжди, але втім-то й річ, що з багато чого іншого дитинство виокремило саме їх. Тайга не бентежила і не випробовувала Віктора так, як річка; тайга залишалася і повинна була залишатися на місці, тим часом як річка могла щезнути, спливти геть, померти, відкривши на пам'ять про себе голе кам'янисте річище, по якому будуть бігати собаки. Ранками, боячись зізнатися в цьому навіть самому собі, він обережно йшов перевірити, чи не скоїлося чогось з річкою, і не розумів, чому це більше нікого не тривожить, чому всі спокійні, що річка і завтра буде текти так само, як текла вчора і позавчора.

Він розрахувався за пиво і вийшов на борт. Величезне призахідне сонце було зовсім низько і близько, тому здавалося, ніби воно не піде за гору, а сяде на березі; і берег в очікуванні цього першого, чудовного і небезпечного доторку завмер. Його вже накрила тінь від гори; але барви були світлі, ясні і точні, в суцільній зелені листя легко розрізнялися осика й береза, в яру соковито червоніла глина. Другий, протилежний берег, залитий сонцем, положистий і порожній, лежав далеко і тоскно. Схоже, там було болото, висока темна трава росла нерівно, жмутками, ніде поблизу не маячила жива душа. Невдовзі відійшла кудись углиб і гора з лівого, західного боку, і сонце одразу відсунулося од річки, і піднялося вище, поменшало. Небом потягся дим.

Хвилини через п'ятнадцять оголосили першу пристань. Теплохід наближався до міста, якого не так давно — Віктор у перших своїх плаваннях ще застав той час — не було тут і близько. Побудували його швидко і, поки будували, писали й говорили про нього багато: в глухій тайзі, на голому місці і таке інше, хоча, за сибірськими поняттями, те, що розташоване біля дороги і особливо залізниці, вже ніяка не тайга. Потім з'явилися інші, гучніші назви, і місто було притихло, але невдовзі зажило слави знову, цього разу своїми демографічними показниками: виявилось, що тут, коли роки старого й малого скласти разом, а тоді поділити на число мешканців, оселився наймолодший у країні люд, який в розрахунку на кожну тисячу душ більше за

всіх справив весіль, після чого, природно, більше за всіх народжував дітей. Але відтоді місто стало пасти задніх, здається, і в цьому плані.

З річки його не було видно, воно стояло осторонь, стриміли лише його високі різномасті димарі. Але свій причал воно про всяк випадок мало. Пасажири звичайно користувалися ним на зворотному шляху. Течія тут сильна, і теплохід, піднімаючись угору, чалапає звідси до кінцевої зупинки добрих вісім годин, тоді як дорога електричкою забирає всього годину. Тому найбільш нетерплячі вивантажуються тут і їдуть на вокзал. Так було раніше, так, очевидно, буває й нині. Теплохід наполовину порожніє; лише на лавах, обіклавшись клунками, з безмежною терплячістю на обличчях сидять бабусі та по горішній палубі, не знаходячи собі перед прибуттям місця, бродять сімейні з дітьми. Стає тихо й сиротливо: команда зайнята прибиранням, пасажери, що залишилися, говорять чомусь упівголоса, дивляться довкола задумливо і сумно або ж і взагалі усамітнюються, надовго прилипають до поручнів, замикаються в собі. Береги, здається, не зрушуються, не сповзають униз, лише ледь розвертаються, ворущаються, коли теплохід, у пошуках найбільш легкого і зручного шляху, повзе то до одного з них, то до другого; проте там і там з однаковою люттю і шумом б'є в ніс теплохода дужий стрічний струмінь, високо вгору здіймаючи великі й гострі бризки. Все це Віктору належало знову побачити і випробувати на зворотному шляху, але раніше він, як пригадає, любив ці останні довгі й виснажливі години, бо їхав з дому і нікуди не квапився; нетерплячка і марна метушня інших, які раз у раз вибігали дивитися, скільки ще залишилося пливти, викликали в нього якусь недобру, зловтішну насолоду: невже, думав він, їм невтямки, що в цьому чеканні треба виходити не з відстані і не із швидкості, а з часу, вказаного в розкладі, який буде виконано саме в належний йому строк, хоч як би швидко теплохід не рухався. Знай, що ти прибудеш рівно о дев'ятій вечора, ні на хвилину раніше, і доти спокійнісінько собі спи або читай книжку, а не мордуйся, не смикайся даремно — мимо не провезуть.

Мовби нагадуючи, чим іще зовсім недавно славилася це місто, на березі на теплохід чекало весілля. Воно тупцало біля невеличкого автобусика, на якому, очевидно, і приїхало сюди прямо з-за столу, Зморено і нервово озивалася риданням гармошка, але під неї вже не співали і не танцювали, під неї лише галасували, позираючи на теплохід, що

причалював. Як тільки він приткнувся до дебаркадера і завмер, весілля рушило до сходнів і розташувалося за дерев'яним бортиком. Хлопці вмовляли когось не їхати, погуляти ще день чи два, а кого вмовляють, у юрмі не можна було розгледіти. Віктору чомусь закортіло, аби поїхали молоді, щоб це вони вирішили влаштувати собі невелику весільну подорож, але невдовзі він зрозумів, що вони теж когось лише проводжають. Шкода, подумав він, дуже шкода. Разом з ними на теплоході оселилася б чиста і неприхована таїна, навколо якої все набуває прекрасного і загадкового смислу. Посідають спогади і мрії про любов і щастя, і посідає туга за тим, що могло звершитися і вдатися, але не звершилося і не вдалося; боляче і гірко стинається серце, вражене усвідомленням того, що колись, у кращі роки своєї молодості, воно билось безталанно; і в кволій та покірливій обіцянці чогось невідомого пробуджується душа. Невже вони не могли здогадатися взяти квитки в каюту і податися світ за очі, туди й назад, униз і вгору за течією, якнайдалі від галасливого і хмільного застілля, від друзів і родичів, від вигуків і брязкоту посуду. Тут би їм ніхто не завадив, ніхто не потривожив би їхньої самоти, і люди дивилися б на них із заздрістю й надією; люди заздрили б їхній недосвідченості і невіданню, тому, що вони не знають і не хочуть знати, що з ними буде завтра, скільки їм кохати одне одного, кого народжувати, коли розставатися і зустрічатися, тому, що вони зачаровані й запаморочені першою близькістю, важливішою за яку для них зараз нічого немає. Вони були б на теплоході найголоснішими пасажирами, і теплохід плив би кудись лише заради них, і тільки тому, що на ньому ще лишалися вільні місця, він би приходив по дорозі і всіх інших.

Віктор пильно вдивлявся в обличчя молодого і молоді, намагаючись знайти в них щось особливе, якесь мимовільне і подивоване зізнання, сором'язливе одкровення, але бачив лише втому та в чіпких примружених очах дівчини холодний виклик: чого ви на мене витріщилися? Судячи з усього, весілля тривало вже не перший день, але молоді ще не зняли з себе весільного вбрання; він був у чорному, на цей час досить-таки пом'ятому костюмі, вона — в білій, як раніше говорили, вінчальній сукні, але вузькій і короткій, набагато вище важких міцних колін з чашечками, що здригалася, з голови широко й легко спадала мережана фата. Дівчина тримала хлопця за руку, і на губах її забуто і слабо стріпувалася усмішка. Навколо них знову розливали

вино, і чаркувалися, потім піднесли і їм — дівчина, не чекаючи жениха, закинула голову, відкривши довгу гарну шию, і одним духом, по-чоловічому випила.

Поряд з Віктором хтось звивовано присвиснув. Він обернувся — майже вся палуба була забита людьми, що спостерігали за весіллям уважно і з цікавістю. Праворуч від Віктора, перехиляючись низько через борт, стояв хлопець з веселим, розпашіло-рожевим після ресторану, округлим обличчям, на якому відкритий, що нетерпляче тремтів, рот виказував ледь стримуване бажання встряти. Коли дівчина так рішуче випила своє вино, хлопець не втримався:

— Ну, да-е-е-е!

Дівчина обійняла жениха за шию і потягнулася до нього, аби сказати щось на вухо, але рух цей, який зрозуміли неправильно, — обманув і розчарував пасажирів на теплоході.

— Гірко! — неголосно підкинув хтось іззаду.

— Гірко-о-о! — зраділо, на все своє потужне горло, присідаючи, ревнув хлопець поруч з Віктором і оглушив його, у вухах у Віктора жалібно і тонко заспівали якісь струночки. — А ви що?! — хлопець обернувся до люду і вимогливо здійняв угору руки. — Ану! Три-чотири! Гірко-о!

Цього разу йому підтягнуло кілька голосів. Решта, радіючи такій приклучці, сміялися. На вигуки з одного й з другого боку, з корми і носа теплохода, поспішали люди. Цікаві, збуджені обличчя визирали з кают. Нагорі, над головою Віктора, почулися швидкі кроки і одразу ж пролунав короткий і густий — схвальний — гудок теплохода.

— Три-чотири! — командував хлопець. — Три-чотири!

— Гірко-о! — дружно й могутньо відгукувалася палуба. — Гірко-о!

Весілля розгубилося. Молодий узяв дівчину за руку, щоб повести її геть, але вона раптом швидко й рішуче, з несподіваною силою і жагою притягла голову жениха до себе і впилася в його губи довгим і відвертим поцілунком.

Нагорі завмерли. Чийсь, що було вихопився і мовби жалібний смішок нараз умовк. Хлопець, котрий подавав команди, лунко облизнувся і задумливо, протяглим голосом, сказав:

— А ти, дівко, не ухоркалася.

Молода підвела вгору ще більш примружені очі і, вже дражнячи людей з теплохода, знову потяглася губами до губів молодого і завовтузилася в них.

— Я кажу, не ухоркалася вона в тебе,— з веселою злістю гукнув хлопець до молодого.— Що ж це ти так, га?

— Їдь, куди їдеш,— відмахнувся той.

— Я-бо поїду, але ти дивись, коли б з твоєї команди хтось до неї не під'їхав. Он вони, всі, як один, комсомольці-добровольці. Дивись!

Почалася перепалка. Молодий, кваплячись уникнути її, потис комусь, хто від'їжджав, руку і потягнув за собою молоду. З палуби, поверх дебаркадера, було видно, як вони піднялися на берег і, не озираючись, зайшли в автобус. Хлопці з весілля спробували силоміць забрати туди ж і того, хто від'їжджав, але він вирвався і заскочив на теплід.

Хлопець поруч з Віктором довго не вгамовувався:

— Дивися, жук який! Забрав. З'їли б її тут. Вона йому ще покаже! Вона йому покаже! — погрожував він.— Ця дівка — о-е-ей! Он, поїхали, повіз. Вези, вези, не зупиняйся, а то коли б не дременула. Я йому правильно сказав, він мене не раз пригадає. Жени-их.

Коли знову рушили, почало вже смеркати. Сонце давно зайшло, на береги лягла суцільна густа тінь, і тільки біля самої води вузькою ламкою смугою жовтів кам'яник. Гори, вдалині мовчазні і низько згорблені, затягувало сірою, ледь вловною імлюю. Де-не-де вже пробивалися вогники, але, помиготівши, зникали, розчинялися в непевному і хисткому світлі присмерків. Небо видавалося підталім, розмитим, зірки на ньому ще не проклюнулися, обрій м'яко і невидимо зливався з землею. Від води тягло вогкістю і пріллю, але й крізь них з берегів досягали слабкі і приємні, що ледь гірчили, запахи охололого жаркого дня. Річка світилася мовби зсередини, зі своєї глибини, і, мінячись, від краю і до краю блищала чіткою, густо-синьою стрічкою, таємничою і холодно-казковою, над якою в повітря піднімалося бліде і примарне сяєво. Розмірено й приглушено шуміла за бортом вода, та від хвилі, що котилася по камінню, долинали обережне й лінькувате жебоніння.

Віктор стояв, слухав, дивився. І ці сумні й чуткі картини пізнього літнього вечора біля річки, з неспокійними й теплими, ще не затужавілими, барвами; чисті, неголосні звуки, що плямили тишу, що наповзала на землю, чуйність, чуткість і нестійкість усього цього пробуджували в ньому солодке і щемливе почуття вдячності й любові. «Як же

так? — дорікаючи і журячись у забутті, розмірковував він.— Чому ми на шкоду собі не хочемо помічати те, що нам необхідно знати й бачити найперше? Чому так багато часу перебуваємо ми у турботах про хліб єдиний, і так рідко підводимо очі довкруг себе і зупиняємося подивовані й стривожені; чому я раніше не розумів, що це мое і що без цього не можна жити? І чому забуваємо, що саме в такі хвилини народжується і сповнюється красою й добрістю людська душа?»

Він запитував і нічого не міг відповісти.

Потім уже не дивився, не слухав і не розмірковував. Він линув у повітрі зовсім один, завертаючи то до далеких мовчазних гір чи до чорної ріллі, то знову повертаючись до річки, і все, що залишалося позад нього, поринало в сон. Він линув, благословляючи на відпочинок і наснагу рідні місця, що розкрилися йому в свою заповітну годину, і чув, як вони озиваються до нього вдячним шепотом.

Повз, зовсім близько, прошумів острів, високий і заокруглений, наче баржа, і Віктор отямився. Авжеж, пропливли острів. Як гарно тепер на островах, де піднімаються м'які й ніжні, наче хутро, трави і особливо яскраво й щедро цвітуть квіти, де запахи води, землі й буйної зелені змішуються в тонкий і гострий п'янкий настій, який, незважаючи на вічні вітри, ніколи не зникає, тільки на осінь стає гострішим і сухішим. Від вітрів гнуться в один бік дерева, проте стоять міцно, кремезно, широко розкинувши чіпке й туге коріння. Біля води зарості вільхи й шелуги, а в ній ягідник — найбільше смородини. І завжди на острові з'являється дивовижне — оманливе і водночас вірне — відчуття руху, мовби ти на кораблі, на пароплаві, що пливе повагом і велично, і з'являється не так від води довкола, як від хвилюючого почуття якоїсь піднесеності над землею, хмільного й омріяного ширяння. Знаєш, що стоїш на твердій землі, проте під ногами, рухаючись, злегка тремтить, повертає то ліворуч, то праворуч, і ти вже неспроможний боронитися — линеш кудись обережно, загадково.

І раптом Віктор злякано пригадав: таж біля його села більше немає островів. Немає більше ні Хлібника, ні Березовика, де колись він збирав смородину, рвав дику цибулю й часник, пас коней, боронував поля й косив сіно. Їх затопило. Піднялася вода, вище за будь-яку найстрашнішу повінь, що її бачили на своєму довгому віку острови, і зашморгнула, підім'яла їх, котрі прагнули що є сили зіщулитися й закам'яніти, аби вистояти до сонця, але вода все

прибувала й прибувала, заховала під собою дерева й пішла вище. Тепер вона вже давно вимила і рознесла урізнобіч усю землю, на якій росли хліба і трави, і зрівняла острови з дном. Не стало островів, і назви їхні, сиротливі й порожні, втративши свою суть, звучать усе рідше і відходять усе далі, звідки вже немає вороття.

Стало прохолодно від вітру і якимось ніяково, совісно на душі від цього спогаду, і Віктор пішов до себе в каюту.

Авжеж, давно він не був у селі. Однак останній свій приїзд туди пам'ятав так добре, мовби тільки зараз і повертався назад. Це було саме напередодні затоплення водосховища ГЕС, яку споруджували нижче за течією, і село переносили на нове місце. Точніше сказати, його розривали на частини. Колгосп від'їжджав кудись за двісті кілометрів у чужі степові краї, ліспромгосп, що провадив очищення ложа водосховища, залишався тут, але від води переносив своє господарство нагору, сплавному контору переводили в інше село. На три сторони знімалося село. Нікого нікуди не приневольовали, але й без того не просто було вибрати людині свою долю, якщо вона не знала іншої роботи, окрім землеробської, і не уявляла, як можна жити десь, де немає ні річки, ні тайги.

Ось так само Віктор приплив на пароплаві на початку липня і так само надвечір, присмерком. Ще з пароплава він побачив, як дуже поріділо й оголилося село, втративши свій узвичаєний лад і вигляд. На пристань, окрім кількох дітлахів, ніхто не прийшов — отже, було не до того. Берегом, не виходячи на вулицю, Віктор рушив до себе додому; перш ніж завернути в провулок поміж городами, постояв біля води, гріючись під низьким і теплим сонцем, що било з-за річки прямо в обличчя, і лише після цього пішов далі. Він не здивувався, коли, звівши очі, не побачив поверх лазні знайомого схилу даху: запізнився.

Хату вже розібрали. Частину високого глухого паркану з колод, на якому маленький Вітька спустив з себе не одні штанці, теж знесли, друга частина, що межувала з коморами і завершувалася широкими й важкими, старовинної роботи розмальованими ворітьми, стояла безглуздо й тужливо. Надто безглуздими здавалися вперто зачинені в розгороджену огорожу ворота, поряд з якими вже намітилася всередину стежка. Віктор навмисне не пішов нею, а повернув велике чавунне кільце на воротах і підняв засувку. З комори кинулася до нього мати, але не добігла, зупинилася й зайшлася плачем, показуючи рукою на темніюче

хатнище. Вийшов батько, привітався з Віктором і, ховаючи очі, сказав:

— Ну, от і добре, що приїхав. Хоча б допоможеш тепер. Бо ми вже не знали, що й робити.

Віктор підійшов до хатнища і довго стояв над ним, як над могилою, схвильовано й приголомшено дивлячись на розсипану золу, на шматки закам'янілої глини від російської печі, на два невеличких металевих гудзики, які, можливо, він сам колись і закотив під підлогу, і вдихаючи теплий і кислуватий дух людської оселі, котрий ще не випарувався. Стінки запілля обсіпалися, проте на одній, ще цілій, зеленіли витягнуті вгору, покривлені картопляні ростки. По старих, зіпрілих трісках спритно сновигали зелені жучки, в кутку, то присідаючи, то зводячись на своїх довгих тонких ногах, ворушився великий сірий павук. І цей, що постав перед зором, витертий деревом до пороху, клаптик землі, який займала хата, видався раптом Віктору таким мізерним і жалюгідним, а все, що складало хату і що лежало тепер поряд двома акуратними стосами,— таким грубим і ненадійним, що він не знав уже, вірити чи ні, що все це стояло саме тут і було добротним, затишним і просторим.

Того ж вечора він обійшов усе село з кінця в кінець. Від нього залишилося вже небагато. Лише кілька хат і стояло ще спокійно, решта були або розвалені, або початі: незграбно й голо стриміли розкриті крокви, мертвотно і владно дивилися на вулицю отвори вийнятих вікон, за якими, не осідаючи, клубочилася пилюга, і розгублено й мерзлякувато, мовби після пожежі, клякнули під небом полишені напризволяще російські печі, «биті» з глини і непристосовані для переїздів. На вулиці валялися осколки скла, шматки цегли та волохатого, в'язкого дерева, що згнило, легкі й колючі, схожі на перекотиполе клубки почорнілого моху, яким колись конопатили стіни,— все те, що звичайно і з'являється при руйнуванні, і гостро відчувався в повітрі сирий і сморідний дух розворушеного тліну. Не чіпали лише городи, що раптом весело й одчайдушно вийшли на передній план, не могли зачепити і цвинтар, розташований посеред села, вище містка через річку, що лежав серед загального безладдя в якомусь особливо загадковому і моторошному мовчанні. Не одне століття відтоді, як оселилися тут люди, освячувало і повнило воно цю землю тими, хто відійшов назавжди, непокоїло живих своєю таємничістю і болем, і ось тепер надходила година розлуки.

З Віктором віталися, затівали балачку, але найперше запитували:

— Бачиш, що коїться, га? Світ западається.

Він завважив, що люди розтривожені якимось неприродно і настрахано. То недоречно сміялися, то раптом на запитання вмовкали і дивилися повз, заглиблено й тужно, віддавшись на волю своїх розбурханих думок. Насилу примушавши себе витягнути перший цвях і зняти з даху першу дошку, вони починали хапатися, ними немовби опановував нестримний і знівсілий запал до руйнування, який не вичахав доти, доки було що ламати. Вечорами, боячись самотини, вони збиралися гуртом у кого-небудь на колодах від поваленої хатинки, курили й говорили про одне й те саме — про переїзд.

Це було жарке, метушливе й задушливе літо. Горіли ліси, які не встигали прибрати з користю, з-за річки на порогах сплавляли будівлі (сюди ж, в одну купу, збирали ще три ближніх села), шастали якісь незнайомі люди, з надсадним ревом повзли вгору машини і трактори, перевозячи на нове місце розібрані хати, вистукували сокири, більше ніж звичайно, відчуючи зміни, кричала худоба, як завжди у дні негараздів і безладдя, багато сперечалися і лементували через дурниці люди, а ночами, коли ненадовго влягалася вся ця колотнеча, в тиші, що наставала, починали вити собаки.

І точилися нескінченні розмови про гроші: хто вигадав і хто прогадав, чому оціночна комісія ступінь зносу однієї хати визначила більшим, а іншої — меншим, хто уже встиг пропити свої грошенята і хто приберіг на «чорний» день. Розмірковували, як викрутиться Микола Точилов, відомий у селі хитрун, який намірявся спочатку їхати з колгоспом і одержав гроші за довгу дорогу, потім передумав, але гроші за перерахунком повернути відмовився, пославшись на те, що в нього їх немає.

Про які тільки притичини не наслухався Віктор того літа, чого тільки не набачився.

Тоді ж, при ньому, колгоспники від'їжджали. Колона була налаштована ще звечора: повантажили на лісовози та тракторні вози оселі, позаштовхували на вантажні машини речі. Рушати домовилися на світанні, аби за день встигнути до місця, проте ледве-ледве рушили під обід. З часів війни село не бачило нічого такого. Пили прощальну горілку чоловіки; заходилися плачем, востаннє загадуючи щодо худоби та городів, жінки; сполохано і жваво сновигали,

збившись у зграї, дітлахи. Обійнявшись посеред вулиці, гірко й голосно тужили дві бабуні — бабуня Віктора і їхня сусідка, бабуня Лукія. Все життя вони прожили поряд, щодня ходили одна до одної чаювати, давно вирішили між собою, що й з того світу будуть прилітати до людей двома однаковими пташинами-подруженьками, але тепер бабуню Лукею вивозили. У передній машині суворо й урочисто, готовий до будь-яких випробувань, сидів глухий дід Степан в доп'ятому десь міліцейському кашкеті і при двох георгіївських хрестах на вилинялій, аж білій гімнастерці. Тракторист Іван Зуев довго ганявся за псом, якого хотів узяти з собою, проте пес ніяк не давався, і розлютований Іван пристрелив його, а потім за п'ятнадцять хвилин напився і почав викидати з машини свої клумаки. Хтось, мов бовван, сидів на цвинтарі, хтось, схаменувшись в останню мить, біг по забуту в сусідки посудину. Горіли підпалені вчора стайні, і гіркий дим, не піднімаючись, стелився по вулиці. Схоплювалася і змовкала нетвереза пісня, вкотре лунала команда сідати по машинах. Нарешті рушили, заплакали, замалентували і, заспівавши голосніше, поїхали.

День був тихий, неясний, і так само тихо й рівно плинула річка, не маючи за собою ні провини, ні лиха.

Після від'їзду колгоспників ті, що залишилися, заквапилися ще більше. Тепер лише на короткі темні години і змовкав перестук сокир. Нове село одним краєм виходило в поле, другим повинно було пробиватися в ліс. Ділянка під хату батькові Віктора випала досить чиста, зі старої межі, але тоскно і з відчаєм дивився батько на прохолодний, тінистий вугол немолодого сосняка, який мав корчувати під город. Віктор допоміг йому скласти хату і поїхав. Йому належало виходити на роботу.

З дому писали часто, сповіщаючи більше про те, хто помер і хто народився, а написати, як втаковилося зараз село, як воно живе собі на втіху, не вміли.

Але тепер уже тільки до завтра. Завтра він побачить усе на власні очі.

Він довго сидів на дивані в напівтемній каюті, ні за що не брався і дивився в стінку безтямно й невидюче. У відчинене вікно навіювало прохолоду, від якого він починав тремтіти, проте вікно не зачиняв. Помалу спогади відійшли і згасли. Тепер він знав, що, збираючись у село, обманув себе, він увесь час тримав у пам'яті село колишнє і чомусь не хотів пригадати, що його давно немає. Проте не це зараз

непокоїло його, зрештою він їхав до батька з матір'ю, яких був зобов'язаний побачити, де б вони не жили.

За вікном виникали й даленіли тихі й обережні кроки. Десь звучала музика, і знайомий голос, що видавався тепер безмежно сумним, знову і знову піддражнював нечастим, особливо хвилюючим станом: «Вода, вода, кругом вода».

Він чекав чогось, якогось важливого і чудового завершення цього довгого неспокійного дня, якоїсь виняткової і щасливої бентеги. Щось повинно було статися. Що саме, він не знав і не загадував, проте чекав і боявся недогледіти чогось такого, що могло трапитися тільки сьогодні і ніколи не могло повторитися. Хистке і невиразне відчуття, викликаючи млість утаємниченою обіцянкою, не давало йому спокою.

Пізніше він знову вийшов на борт. Зорі ще не назріли, були по-весняному далекими й дрібними, зате місяць, круглий і повний, висів на небі зовсім низько і святково. В його мовчазно-урочистому сріблястому світлі все довкола лежало в лінькуватому і райському заціпенінні, і тільки річка, в глибині якої з усією казковою розкішшю відбивалося нічне небо, відсвічувала зверху своїм зелено-скляним гордовитим сявом. Теплохід рухався майже безшумно, ледь одгортаючи від бортів воду, і в чистому холодному повітрі привиджувався тонкий, на одній струні, щасливо-ниючий місячний звук, який то спадав на землю, то поволі піднімався вгору. Він кликав кудись, нагадуючи про щось небуденне і давне, і серце, стривожене й безтямне, заходилося у відчайдушному благанні: що? куди? Відбринівши, він повертався назад і знову й знову ятрив жаданим і солодким болем, знову й знову знаджував у чисту і заповідну далину.

На кормі танцювали, і Віктор пішов туди, почав дивитися на танцюючих. Тут же були і чоловік з дружиною, за якими він спостерігав у ресторані, коли вони вечеряли всією сім'єю. Здається, лише вони одні й мали втіху від танцю, решта витупцьовувала з нервовою затятістю в рухах, з хворобливою покірливістю на обличчях. На їхніх обличчях світилася насолода. Вона поклала йому руки на плечі, відкинувши голову назад і усміхаючись, і він, ледь присідаючи, кружеляв її в повному і щасливому самозабутті. Проте Віктору не випало довго милуватися ними. Чоловік сказав їй щось на вухо, вона у відповідь засміялася й похитала головою, але похитала з такою чарівною повільністю і з такою здивовано-осаяною чуйністю в очах, що відмову цю і не можна було сприйняти інакше, як згоду. Невдовзі, так само кружеляючи, вони відірвалися од усіх інших і по-

пливли палубою убік, все далі й далі, доки не зникли зовсім. І більше не з'явилися. І знову, як і вперше, Віктор упіймав себе на ніяковому і заздному почутті; він зрадів, що вони пішли, йому було легше спостерігати за такими самими самотніми, як і він, і втомленими людьми, знеможеними від марної сподіванки дочекатися своєї щасливої миті.

Ні, щось усе-таки повинно було трапитися і не траплялося.

З неба зірвалася зірка і, прокресливши палаючу лінію, згасла. І одразу ж хтосьна-чому, наче спросоння, коротко і жалісливо, пхивкнув гудок теплохода. Гучніше і ближче задзвеніло небо і ще глухішою і блідішою стала земля. У відпливаючій до берега хвилі, подовжуючись у свічки, вигравали зорі. Зустрічний вітер, метляючи прапор, освітлений прожектором теплохода, дув горою і не тривожив річкову гладінь, проте після хвилі за кормою залишалось легке коливання. Коли-не-коли збоку з'являлися жовті або червоні вогні бакенів, біля них шуміла вода.

Широко і яскраво розгулювала над землею ясна травнева ніч, уже літня, смілива, проте справа, на сході, там, де належало займатися світанкові, починав слабшати край неба.

І все так само страждала й боліла душа, озиваючись на якусь чудову обіцянку, що бриніла з ночі несамовитою і жагучою силою.

Давно вже, років зо два тому, Віктор бачив якось сон, що засів у його пам'яті. Власне, це був навіть не сон, а щось посередині між сном і звичайними міркуваннями, які він цілком усвідомлював і які склали в забутті лихоманкову картину, марення замордованого ваганнями мозку. У Віктора тоді щойно вийшла книжка оповідань, у якій була одна оповідь про вмираючого старого, з усіма, що випливають звідси, зітханнями, оханнями, думками та почуваннями — не почуттями, а саме почуваннями, оскільки останнє, як гадалося, зумовлювало більш тонкий розтин людської душі. Більше того — як і кожний недосвідчений, а відтак і безоглядний письменник, Віктор вдався до ще більшого: спробував переступити межу, що відділяє один стан від іншого. Потім він здогадався, що чинити так було не слід, але догадався, певна річ, запізно.

І ось мовби постала на порозі людина старої, майже примарної подоби, дуже схожа на Вікторового дідуся, але з

більш витонченим, благовидно-видовженим, інтелігентним обличчям (дідусь у Віктора був звичайним ведмежатником; втім, таку звичайність зараз уже майже не зустрінеш). По-став цей чоловік із небуття і каже:

— Прочитав я твою книжку.

— І як? — запитує Віктор з твердою надією, що книжка припала до вподоби.

→ А так, — зітхнувши, відповідає той. — Я не розумію... — він довго й задумливо, з сумною проникливістю хитає головою. — Не розумію, навіщо писати про те, чого ти не годен знати. Зовсім не годен, ніяк. Це не схоже ні на що, що у вас є. Це настільки більше і значливіше за те, на що спроможна ваша бідна уява... І потім... — напівдідусь-напівпрофесор сумовито усміхається, — ваші слова непридатні для цього. Вони надто мізерні, надто куценькі. Ви он про своє, — знову зітхання, — про людське не годні говорити як слід, а раптом он куди закортіло, в таку таїну! Так, здається, просто сказати, що хочеш, — ні, не годні. Щось бачите, щось чуєте, а що саме, не скажете або скажете неточно, приблизно, недоладно. До того ж любляете ви говорити приблизно, витупцьовуючи коло та навколо. Ох, боже мій... А ти питаєш: як? Коли ти станеш на моє місце і визнаєш те, що знаю я, лише тоді ти по-справжньому збагнеш, який кволий зараз і німечний. Ось так. Коли ти і надалі маєш намір писати, — справа твоя, але тільки не ходи ніколи далі за свої сили.

Віктор прокинувся від загадкового і довгого шкрябаючого звуку — мовби теплохід терся об щось бортом. Він прислухався: ні, теплохід рухався, його розмірені й часті поштовхи, що підхоплювали один одного, відчувалися чітко. Крізь вигнуті під кутом дерев'яні пластинки на піднятій у вікні решітці грало на підлозі таким самим тонко розлінованим рисунком сонце. Каюта була наповнена свіжістю і прохолодою — отже, ранок ще не нагрівся. Був лише початок на сьому.

Знову протягся з кінця в кінець той самий загадковий звук, але вже слабший і вищий, з глухим перестукуванням. Позіхаючи і кривлячись зі сну, Віктор підвівся з постелі, опустив униз і насилу закріпив на засувки решітку, що зривалася, і раптом відсахнувся: перед його обличчям, мало не зачепивши, підскочила і зникла брудна гостра гілка. Лишалось тільки перехреститися: теплохід рухався лісом. Мимо, шкрябаючи гілками борт і залишаючи на палубі

сучки, пропливли дві берези, що стояли поряд, далі з'явилася верхівка сосни, далі знову береза.

Віктор квапливо одягнувся і вийшов на повітря. Теплохід пробирався всередину якоїсь невідомої широкої затоки, з берегів якої далеко в воду заходили дерева. Вони стриміли і попереду і ззаду. Перше враження роздвоювалося і підмінялося; неясно було, що дивовижніше й неймовірніше: чи то вважати теплохід, що обачки повз серед дерев, велетенським доісторичним чудовиськом, чи то дивитися на дерева, що росли з води, як на якусь фантастичну картину.

А втім, чи фантастичну? Дереву були голі й жалюгідні, без листя, з рідкими, згорненими в балабушки голками хвої, з набряклими від води осклизлими гілками, з чорними, схожими на гусінь, сережками на березах. Одні ще трималися прямо, інші вже хилилися, їх поступово вимивало. На них, підстрибуючи, наскакувала хвиля, і тоді вони з хлипаючим стогоном хиталися, натягуючи і так ослабле коріння, хиталися, наче плавуни, довго й безсило, без тієї гнучкості і забавки, з якою ходить під вітром ліс. На березі, що стояла на краю берега, листя було зовсім жовте і дрібне, віти обвисли, весна для неї так і не настала, але далі, мов не було нічого і юрмлячись, вибігав нагору молодий міцний сосняк, палахкотіла під сонцем соковитою травневою зеленню висока осика.

Після несподіваного в цих безлюдних місцях і мовби нарочито приглушеного гудка теплохід приткнувся до голого, необжитого берега, де на піднятому щиті було накарябано назву якоїсь незнайомої пристані, що її раніше на річці не існувало. На землю зійшли дві жінки і попрямували дорогою вгору. Теплохід одразу ж розвернувся і поповз назад, і далі так само скрадаючись поміж затопленими деревами, де булькотіла риба. Сонце піднялося вже високо, стало тепліше й сухіше, розвиднілася і заясніла далина. Берегом, перелітаючи одна за одною з ялини на ялину та голосно каркаючи, проводжали теплохід дві ворони, але в їхньому незугарному, розгонистому галасуванні не чулося нічого, окрім цікавості. Назустріч, тарахкаючи на малих обертах, наче трактор, пройшов моторний човен, у шапці і тілогрійці сидів на кормі бородатий чоловік, на носі човна валялися мокрі нерозібрані сіті.

Розсуваючи береги, затока дедалі ширшала і ширшала. Тепер пливли вже чистою водою, не боячися за щось зачепитись, і рушили, набираючи вітер, швидше. Прокидався

на теплоході люд, забігали дітлахи. Матроси в тільниках, покрикуючи один на одного, метушилися над чимось на носі; шурхотіла віником по палубі молода жінка в розстебнутому халаті; з кухні знизу потягло запахом щів, які саме розігрівали.

Нарешті ще через півгодини ходу теплохід вибрався із затоки і, не звертаючи, рушив кудись до протилежного берега, що темнів попереду далеко і розпливчато. Віктор навіть не уявляв собі, як широко могла розлитися вода, і дивився навколо здивований і приголомшений, не знаючи, з чого більше дивуватися — чи з лінькуватої могуті велетенської маси води, що її тепер називали морем і котра затопила тисячі й тисячі гектарів землі, чи з того, що все це було наперед задумане і здійснене з тією точністю і впевненістю, котрі ніколи не збагненні для розуміння необізнаної на таких справах людини. Від річки тут, звичайно, нічого не залишилося, і навіть на око неможливо показати, де пролягало її русло; ще вночі, коли Віктор спав, річка захлинулася і потонула у байдужій повіді, що зустріла її. Від берега до берега було кілометрів з десять, а може, й більше, адже вода звичайно приховує відстань; на півночі, куди раніше прямувала течія, земля довго не змикалася до далекого й низького обрію.

Вода здавалася нерухомою й сірою. Колода, що залишилася за кормою, не зміщувалася убік, а лише віддалялася від теплохода; і високе, майже прямовисне сонце не могло проникнути всередину, освітлюючи лише каламутне і блякле коливання. У ній уже не було химерного вигравання синьої й зеленої барв, живої і хвилюючої невпинності в красі й радості здійснюваного руху, вируючого, темно-зеленого сяяння глибини, і чистої, кришталево-дзвінкої музики на перекатах, і хвилястих поперечних доріжок гірських річок, що впадають з силою, і гордовитого, звабливого виду островів — усього того, що ще тільки вчора несла з собою річка. Від краю і до краю вода лежала покірливо й глухо, однією безмежною рівниною, пригнічуючи своєю тяжкою понурі й низькі береги. Повітря над нею було спустошене, не носилися в ньому стрижі з свистячим, уривчастим звуком, не заливалися ластівки, не збиралися вони в дружні, галасливі — хоч вуха затакай! — зграї, аби відігнати яструба. Зате, як знав Віктор, з'явилися чайки, почали прилітати звідкись великі, небачені раніше в цих місцях орли — море, хоч яким воно було, поступово устатковувалося своїм життям.

Тим часом теплохід наближався до великого села, що стояло, очевидно, на вирубці: нижче вулиць густо жовтіли кружальця пеньків. Серед старих, почорнілих хат було багато нових, поставлених зовсім недавно; їх червонясті, з патьоками від запеченої сірки стінки палахкотіли під сонцем рівним соковитим жаром; круті тесові дахи висіли легко й весело, ладні, здавалося, відірватися й полетіти. Кілька будинків стояли і зовсім багаті: під шифером — нечувана раніше розкіш! У палісадниках уже прижилася горобина, берізки, ялинки. Де-не-де на вулицях залишилися від лісу й сосни, але, як завжди в сусідстві з людиною, вони щосили квапилися піднятися вгору і стирчали голі й незугарні, з миршавими гілками на маківці.

З усіх кутків цього села поспішали до пристані люди. Тріщали мотоцикли, метляючи збоку вбік у марній спробі об'їхати пеньки і все-таки стрибаючи по них; затіявши одчайдушну метушню, гасали берегом собаки; дві корови, піднявши від паші голови, дивилися на теплохід, що наближався, пильно й очманіло: від гудка дременуло до городів і жалібно замукало теля, косуючи на незнайоме голосисте чудовисько; за планицею, біля якої тремтіло теля, злетів на голову городнього пугала півень і загорлав з бурлацькою щирістю, додаючи і свій внесок у загальне пожвавлення. І дітлахи, дітлахи, які, мов горох, сипалися з кожної щілини. Якийсь карапузик, сяючи рудою голівкою, не міг угнатися за розтягнутою вервечкою дітей старших, і від кривди рюмсав на бігу, але ніхто не звертав на нього уваги, всі мчали, мов очманілі. Нарешті, перечепившись, карапузик упав і зайшовся плачем, кликав когось, — і докликався: таке ж руде, як і він, дівча років семи чи восьми, що бігло попереду, швидко розвернулося, підскочило до хлопчака, швидко і зло відшльопало його й знову помчало далі. Карапузик одразу ж скочив на ноги і кинувся за нею — дивно й незрозуміло було, як він міг бігти і водночас, не вгаваючи, кричати так голосно й настирливо, заглушаючи своїм ревінням усі інші звуки.

Ось так само колись і маленький Вітько, як і ці дітлахи, мчав щодуху до першого пароплава і, знестямлений від радості, ладен був лізти в воду й тонути. Після цього тільки й наставало по-справжньому літо, коли з-за Верхнього острова з'являвся знаменитий у ті роки «Лейтенант Шмідт», пасажирський колесник, що вічно завалювався на один борт і скрикував довгим вітальним гудком. О, що тоді робилося — яка зчинялася метушня! Брязкали двері,

хвіртки, ворота, з єдиним багатоголосим виттям, розбризкуючи навсібіч всіляку дрібну живність, як-то: курей і поросят, неслася вулицею діввора. Хтось бабахав з рушниць, хтось, вибравшись на колгоспну комору біля пристані, розмахував зідраним із сільради прапором. Торохтіли вози, іржали розгарячілі коні. Все, що тільки могло ходити, випліскувалося на берег. Не позначене червоним числом, не прихмелене чаркою, не відпущене на дозвілля, це було свято, якого чекали аж ніяк не менше, ніж будь-яке інше. Та й потім уже, пізніше, кожного разу, як мав прийти пароплав, на пристані збирався натовп, до півночі і більше, коли він запізнювався, палили вогнища, але не розходилися. Матері, зачувши гудок, понукували дітей: «Біжи хутчіше, подивися, хто до кого приїхав, та, гляди, не переплутай».

Що й казати — влітку село оживало. Наїжджали гості, привозили подарунки, та й самі сільські коли-не-коли дозволяли собі сісти на пароплав і податися куди-небудь у справах і турботах. Діставалися сюди з експедиціями і зовсім чужі, незнайомі люди з великих, із чудернацькими назвами, міст, які, виявляється, справді існують на світі, а не вигадані лише в книжках (одна тільки назва свого села вважалася зрозумілою і вічною, мовби з неї і почалася земля, решта чомусь скидалася на жартівливі, несерйозні, яким хочеш вір, а хочеш — не вір). Окрім того, завжди цікаво було просто дивитися на пасажирів, котрі стояли на палубі в кумедній, небаченій одягачці, і уявляти собі, що й ти коли-небудь аж ніяк не гірше за них візьмеш та й покотиш куди-небудь, куди твоєї душі заманеться.

Однак минало літо, надходила зима. І — боже мій! — як тоскно й гірко — хоч плач! — ставало на душі, коли останній пароплав зникав усе за тим самим Верхнім островом, а вслід йому задував холодний, з дощем і снігом, низовий вітер; сумне, осиротіле село залишалося одне-однісіньке на всьому білому світі зі своєю незугарною долею, на довгі місяці терпляче і з надією залишалося чекати наступного літа. І знову розкладали багаття, але було воно прощальним, і стояли навколо нього мовчки і пригнічено, гріючи руки й спини, знову хто-небудь бабахав з рушниць, але від пострілів цих ще більше стискалося серце.

Проте й зима минала. І, хоч вірте, хоч ні, з-за Верхнього острова знову з'являвся «Лейтенант Шмідт»...

Під шум, гамір, тріскіт, гавкіт і лемент усього, що зібралось на березі, теплохід ткнувся носом у дно на досить поважній відстані від землі і завмер. Стало зрозуміло, що пристати тут не просто: берег низький, дно високе, вода тримається тільки по поверхні. Відгрібаючись, теплохід здав назад і спробував поткнутися в іншому місці — те ж саме. Після чотирьох марних спроб підійти ближче, на які пішло майже півгодини, коли юрба на березі не переставала давати поради, одну крашу за іншу, капітан, втрапивши терпець, крикнув нарешті згори: «Стоп!» — і теплохід завмер, відтягнувши про всяк випадок корму в море. Автоматичний трап, красиво розвернувшись у повітрі, не дістав до землі навіть наполовину; по трапу, що завис у порожнечі, поліз юний матросик, тягнучи за собою драбинку, але і її виявилось недостатньо. З берега матросику штовхнули дошку, потім збігали ще за однією — з великими труднощами переправу все-таки навели, хоча й хистку й діряву, тому що у стикові між дошкою і драбинкою хлюпотіла вода.

І одразу ж на теплохід кинулися мужики. Матросик намагався зупинити їх, тонким голосом, що зривався, кричав, що спочатку треба випустити прибулих, але, опинившись у воді, нараз притих і з зосередженою акуратністю почав підкочувати свої мокрі холоші. А дядьки все сунули й сунули — весело й одчайдушно, і всі без речей, від посадочних талонів, які їм намагалися вручити біля трапу, вони відмахувалися і бігом, грюкаючи чобітьми, один за одним кидалися кудись усередину.

— Васько-о! На мене не забудь. Васько-о-о! — надривався хтось із берега.

Попереду натовпу Віктор побачив там і свого знайомого — рудого карапузика років чотирьох, який перед тим з лементом і пригодами добирався до пристані. Обличчя в нього було веснянкувате, в цяточках, сльози давно висохли, і він, проорюючи взутими на босу ногу сандалями воду, в яку забрів, мабуть, і сам не пам'ятаючи коли, дивився на теплохід і на всю, пов'язану з ним метушню з пильним і серйозним подивом. Ззаду, без попередження, до нього підскочило все те саме, схоже на нього, швидко на розправу дівчисько, без жодних пояснень шльопнуло його і, мовби нічого й не сталося, не перестаючи щось ялозити в роті, вернулося до своїх подружок. Карапузик смикнувся, але промовчав. Більше того, він зрозумів призначення цього ляпанця, поволі відчепив з ніг сандалі і кинув їх на берег. Без них він відчув себе навіть краще і вже сміливо по-

чав бродити перед теплоходом туди й назад, поки не виліз на затоплений пень. Потупцявся, потупцявся на ньому і вирішив сісти, але щойно занурився в воду місцем, на яке звичайно сідають, як до нього знову спритно метнулося дівчисько, що мало на нього якісь особливі права, і знову швидко й ловко, із завченим механізмом розмашистого руху, знайшло цьому місцю своє узвичаєне призначення — із соковитим і смачним звуком. Але й цього разу хлопчак здогадався, що й до чого, і одразу ж заходився стягати з себе штанці.

— Гринька, паразит, — жуячим говірком попередило його дівчисько, — якщо ти ще сорочку скинеш, я тебе втоплю — так і знай.

Скидати сорочку Гринька не наважився. Зате, трохи поміркувавши, він підняв свій, що відкрився всьому білому світові, відросточок і, націливши його в бік теплохода, почав булькати в воду. Закінчивши, здригнувся усім тілом, зітхнув таємниче й сумно і сів, як досі намірявся, на пень під собою, занурившись у воду по груди, і, звичайно, намочив останнє, що на ньому залишилося, — сорочку.

Теплохід загудів і після довгого гудка одразу дав усі три короткі. І посипалися, посипалися назад на берег геть розбухлі дядьки, подзенькуючи пляшками, напханими в сітки, сумки, в кишені, за пазуху, — скрізь, де їх можна було приткнути. Тепер стало ясно, що вело їх на теплохід в єдиному пристрасному й дужому пориві; мовби намагаючись виправдати їх, Віктор пригадав, що сьогодні неділя. Хлопець у синій спортивній майці з довгою одиницею на спині, напинаючи бугристо величезні волохаті руки, виніс ящик пива, обережно опустив його на землю осторонь від натовпу і, не звертаючи уваги на дружків, що підскочили до нього і зраділо плескали його по спині, заходився збивати першу пробку. Рослява й дужа, ще молода жінка з лінкуватою сільською вродою мовчки ганялася за прудким миршавим чоловічком. Викручуючись від неї у натовпі, він встигав непомітно опускати в дбайливо підставлені кишені прозорі пляшки з простою і промовистою наклейкою. Одне слово, на той час, коли капітан подав команду рушати, життя в цьому селищі вже обіцяло цікаве продовження.

Теплохід не без зусиль одірвався від землі, поповз, трап, переламуючись посередині, поплив угору, але нараз вихопилися звідкись ще два мужики, кинулися до трапа і, хапаючись руками за трос, полізли по ньому, тому трап довелось випрямляти, тоді, наче з вишки, погойдавшись на

його пружному кінці, під сміх і вигуки з того й іншого боку бебехнулися в воду. Третій мужик квапливо й нервово, з присвистом видихуючи, перекидав пляшки на берег. Від них сахалися, розбігалися, потім знову змикалися, аби підібрати, але дві пляшки, влучивши в пеньки, розбилися. Позбувшись вантажу, мужик і сам кинувся за борт, однак уже змушений був підгрібати, перш ніж удалося стати на ноги. Мало того, був ще хтось і четвертий, кого Віктор згори не бачив, бо люди на березі, пританцьовуючи, гукали:

— Стрибай! Стрибай! Петре, стрибай!

— Та я ж плавати не вмію,— з м'якою хохлацькою вимовою відказував їм цей Петро.

— Тоді пляшку кидай! Пляшку!

— Та ви ж вип'єте.

— Ну, Петре,— голосно терзав його чийсь жіночий голос.— Дасть тобі чосу Ганка, коли приїдеш. Ох же й дасть! Вона тобі що говорила? Ти їй що говорив?

— Ганці кажіть, щоб шанувалася. Кажіть, що скоро приїду.

— Вона тобі пошанує! Ти он сам себе як шануєш? Ти їй що говорив?

— Петре-е! — заволав раптом хтось голосніше за всіх через складені рупором долоні. — Тримайся, Петре, я тебе виручу. Я за тобою зараз помотаю. Чуєш, Петре?

— Чую-у. Виручи, Семене.

Семен на березі підтюпцем побіг до човнів, що стояли довгим рядом праворуч від пристані. Чути було, як забряжчав там ланцюг, далі чхнув раз-удруге і швидким перестуком зайшовся мотор. І ось уже Семен у червоній смугастій сорочці наздогнав на своєму човні теплохід, прилаштувався збоку.

— У тебе, Петре, гроші з собою є? — допитувався він.

— Та трохи є.

— Ти на мене там штук зо дві, зо три візьми. Вистачить у тебе? Мені лишень до хати, я поверну.

— Та вистачить.

— А я тебе виручу. Ми з тобою, як штик, сьогодні ж назад будемо. Твоя Ганка розкип'ятитися не встигне, а ми вже й ось.

Віктор зійшов униз, до розкладу. До наступної пристані було понад сорок кілометрів, дві години ходу. Коли він знову піднявся на палубу, човен Семена із задертим носом мчав убік від теплохода, обравши свій, очевидно, найкоротший шлях, а сам він, накрившись від вітру і бризок чи

то плащем, чи то шматком брезенту і низько нахилившись у кормі, скидався на великого настобурченого птаха. Але десь через годину Віктор почув із своєї каюти, як хрипкий, застуджений голос кликав:

— Петре! Петре-е!

Віктор визирнув: човен Семена знову йшов поруч, попереду хвилі, а Семен сидів у своєму мокрому й дірявому плащі і, витягуючи шию, промерзлим басом виводив:

— Петре-е! Де ти, Петре-е?

Далі човен, відставши, щез, і голос здавлено долинув з іншого боку:

— Петре-е!

Однак Петро не озивався.

До пристані Семен устиг раніше за теплохід. Спустили трап, і він одразу ж став біля нього з блукаючою і заслуженою, але ще не відігрітою усмішкою. Почали виходити пасажирів,— дві бабусі, одній з яких допомагав матрос, жінка з дитиною і солдат. Останнім, тримаючись обома руками за трояні поручні і все одно сильно хитаючись, спускався невисокий, міцно збитий мужик із стриженою під машинку головою, на якій лише біля лоба метлявся вузький, як стрічечка, світлий чубчик. Обличчя Семена на мить видовжилося, далі усмішка розпливлася на ньому ще ширше. Він підхопив мужика під руки і, щось швидко й весело промовляючи до нього, повів до човна. Насилу всадовивши його на носі, Семен про щось запитав. Мужик кивнув. Семен сказав щось іще, після чого мужик поліз до кишені, довго вовтузився там і нарешті витягнув пляшку. Віктор, спостерігаючи за ними, одразу здогадався, що це не та пляшка, на яку сподівалися, що в ній, швидше за все, фруктова вода. Семен з брідливою обережністю взяв її в руки і знову про щось запитав. Мужик похитав головою і задля більшої переконливості поплескав себе по кишенях. Семен довго дивився на нього, очевидно, добезкінеч вдячним поглядом і, припечатавши одне з тих коротких і вагомих слів, яким немає і не може бути заміни в російській мові, з силою увірвав пляшкою об край човна.

Ех, Семене, Семене, дивак-чоловік!..

По обіді Віктор уперше побачив чайок. Дві птиці летіли за теплоходом з гарною і статечною неквапливістю, тримаючись поряд, плавно й урочисто змахуючи довгими крилами. Сяло сонце, однак небо побілело і повіяв зустрічний вітер, який, здавалося, загинав і зміщував сонячні

промені, плував, куди їм упасти, і тому виникало відчуття, немов зігріваєшся чужим теплом. Морем заходили хвилі, збиваючи піну, і чайки, сідаючи на воду, одразу ж губилися в ній. Сідали вони часто, як тільки долітали до якоїсь певної межі, за яку не хотіли перебиратися, аби не опинитися до людей ближче, ніж це належить. Після цього здалеку щоразу долинав гортанний крик, і чайки, наче за команду, одночасно здіймалися вгору.

Береги обабіч були так само тоскні й одноманітні. Сонце мало звеселяло їх. Ліс, незатоплений водою, дивом порятувавшись від загибелі на окрайці свого щастя, мовби не до кінця вірив у це диво і очікував для себе якогось нового лиха. Вигляд він мав неохайний і запущений, дерева, заховані раніше в тайзі, стриміли на одному місці ніби випадково, не готові до того, аби стояти на видноті. Та й берега, як такого, як пружка поміж водою й землею, не було, за одним одразу ж починалося інше, і навіть більше того — не встигало закінчитися одне, заступало інше. Ніде ще, відколи сьогодні пливли, не бачив Віктор ні камінишника, ні піску, що окреслювали б цю межу, ніде не постав перед очима яр з чудовими барвами глини й каміння в стіні, з акуратно викладеним червоним плитняком підніжжям. Коли ще тепер усе це втаковиться, впевниться, облаштується, набере ладу і краси.

Але іноді раптом з'являлися поля, і одразу відлягало на душі. Цей невеликий просвіток у тоскній синяві гушавини був як жаданий перепочинок серед затяжної і втомливої мандрівки. Деінде на краю поля чистотою й білістю теплився березовий гай, далі, де (він знав напам'ять) навіть тіні світилися відбитим сявом, прозорою зеленню курілися кружальця галявин. І так хотілося перенестися туди, занурити голову в траву, на якій хитромудрими візерунками крізь листя дерев виграє сонце, й заснути, оглушеному цвіркотінням коників і поважним, державним шумом горішнього вітру.

Проте, розвернувшись, поле зникало, і знову напливав просякнутий вологістю і похмурістю ліс, із безмежною тугою як відплатою за те, що, не питаючи і не підготувавши, його вивели на передній план.

Вода розлилася ще повніше, помножившись на воді; її сліпа могутня повинь викликала якимось невизначено-крикцем, мовби маревне відчуття подивування й розгубленості. З глухим гулом вовтузилися хвилі, ледь натякаючи на приховану всередині силу, по хвилях блукали яскраві й

різкі відблиски падаючого сонця, в студений, вітровий імлі дробилися береги. Далеко по праву руч пройшла назустріч самохідна баржа, навантажена лісом, з неї долинала музика, і було видно, як на мотузковій тріпоче білизна. Довгим змореним звуком свистів у порожньому повітрі вітер, шукаючи перешкоду й забавки. І такою самою довгастою западиною, в якій лежало море, наче горішня прозора стулка, висіло невисоке видовжене небо.

Суворі і по-своєму гарні картини. Лише все в ній було якимось простим і ясним, як у збитому власноруч ящиківі, яким можна пишатися, але в якому знаєш кожен сучок. Не витав у піднебесі над цими багатьма водами чистий і ветхий дух таїни, що примушує в дитячому зачудуванні перед красою допитуватися щоденно і щогодинно: як, навіщо, відколи, звідки це взялося і береться далі? Перестала трепетно й палко, завмираючи від глибини, битися душа над безодньою часу, і відійшло, запакувалося міцною накривкою відчуття вічності. Усе тут було зрозумілим — і як, і навіщо, і відколи, і з якою метою.

Вітер пружнів, сміливішав, погойдувало вже не на жарт. Проте чайки все так само, то сідаючи, то знову здіймаючись, летіли і летіли за теплоходом. Тільки їхні крила мовби покортшали і махали вони ними частіше, з очевидними зусиллями долаючи вітер. Але щось, щось особливе, якийсь смисл змушував їх усе летіти й летіти.

Віктор спробував читати і не зміг. Відтоді, як він сам почав писати, читання вже не давало йому звичної насолоди, коли спокійно й довірливо прямуєш за автором всюди, куди б його не понесло, коли події, що відбуваються в книжці, і персонажі, котрі беруть у них участь, сприймаються, як реальність, незалежно від того, подобаються вони чи ні. І ставлення до літератури раніше легко вкладалося в три досить категоричні виміри: добре, погано, так собі. А тепер же з'явився чисто професійний інтерес. Ох, цей професійний інтерес... бодай йому пуття не було.

Як просто було раніше і як тяжко зараз — мовби перебуваєш на недремному чергуванні і не хочеш, але бачиш, як звивається, або ж і б'ється в болючій судомі, неправильно поставлене слово, як безсоромно похихикують чи аукають посеред серйозної розмови, бо їм тут робити нічого, порожні, непотрібні фрази, як бреше, солovejком заливається у неправді який-небудь позитивний герой, розкошуючи в гучних і високоповажних словах, мовби в мильній піні, в той

час, як він, на думку автора, повинен промовляти правду, правду і тільки правду, як уся книжка руками й ногами б'є, вимагаючи, аби її читали, і волаючи про книжкову рівність, хоч користі від такого читання немає і не може бути. Бачиш, розумієш і неспроможний втрутитися — ні допомогти, ні осмикнути, ні присоромити. Краще б уже і не бачити, і не розуміти. Вся річ у тому, що хороша книжка, як і погана, створюється з одного й того самого матеріалу, з одних і тих самих слів, котрі розташовані, правда, за іншим ладом, звучать в іншій інтонації і благословенні іншим перстом.

Однак від хорошої книжки, завдяки усе тій самій професійній перебірливості, теж нелегко. Коли при звичайнісінькому слові «застогнала» ти здригаєшся від болю цього стогону, коли при називанні барви ти ясно розрізняєш її відтінки і відчуваєш її запах, коли ти на власні вуха чуєш звук яблука, що падає в книжці з дерева, і плачеш при зустрічі двох людей, вигаданих уявою автора, ти намагаєшся збагнути, в який спосіб усе це було досягнуто, якою живою водою скроплене, ти знову й знову перебираєш слова, прямуючи по них, як по безконечних сходинках і прагнеш збагнути їхню дивовижну таїну, котра змушує їх звучати, пахнути, світитися й бентежити. І ти все бачиш, бо в книжці важко що-небудь приховати, всю сув'язь слів, їхню музику, позначену нота за нотою, стики між фразами й паузи між думками — усе бачиш, однак нічого не тямиш. Уже у відчаї ти відкладаєш книжку і, безсило заплющивши очі, ненавидиш себе за беспорядність, за безталання і за все інше, що з цим пов'язане.

Однак без книжок неможливо. І ти, звичайно, читаєш, але, боже, яка це важка, нервова і нескінченна робота!

Останні години перед прибуттям були особливо нестерпні. Вітер надвечір трохи затих, хвиля спала, море ще коливалося, проте якимось ліниво й безглуздо, вже не напускаючи на себе морського форсу. Небо вистоялося й посиніло, сонце хилилося до обрію чистим кружалом, що рівно палало. Чайки за кормою вже не летіли, а линули в повітрі, зрідка здригаючи крилами. Що вело їх за теплоходом — краса його чи щось інше? З в'язким, уповільненим звуком шуміла за бортом вода, меланхолійно тріпотів нагорі прапор, вгамувалася по своїх кутках дітлашня, що весь день з нарочитим, гучним тупотінням бігала по лункій палубі, — все навколо вирівнювалося у загальному великому чеканні усякої всячини: темрява, спочинку, пристані, новизни.

Раніше Віктор напам'ять знав місця, повз які зараз пливли. Починаючи з п'ятого класу, він навчався у райцентрі, за п'ятдесят кілометрів від домівки: ближче середньої школи тоді не було. На зимові й весняні канікули добиратися в село часто-густо доводилося пішки — машину за ним, звичайно ж, ніхто не посилав, а попутні у той бік траплялися рідко, а коли й траплялися, то недалеко. Тепер і самому важко повірити: 12-річним хлопчиком він за день відмахував усі п'ятдесят кілометрів. Йшов і йшов свій відлік: десята частина дороги позаду, шоста, четверта, третя... намагаючись обманути себе й залишити попереду якомога більше кілометрів, аби потім, коли він геть утомиться і буде ледь плентати, вони танули самі по собі.

Але тепер він нічого не впізнавав. Навіть по затоках уздовж річок, по виярках неможливо було визначити, де й що. Все злилося й розмилося в одній довгій і відчуженій картині тайги. Що дивно: він ходив тоді не через гущавінь — дорогою, а дорогу ту знесла вода. Доводилося орієнтуватися лише за часом, вказаним у розкладі.

Залишалася година, півгодини, далі і того менше.

Час було збиратися. Віктор спакував валізу і кинув останній погляд у відчинене вікно. Теплохід помітно прибивався до берега, що, як і раніше, був замкнений глухим муром лісу. Навіть тут, на підступах до рідного села, ніщо не промовляло до серця, що билосся в солодкому й тривожному хвилюванні, ніщо не озивалося на його поклик, мовби Віктор їхав сюди вперше.

— Як ти міг?! Як тобі не соромно?! — раптом почув він швидкий, уривчастий від хвилювання голос і, обернувшись на нього, мимоволі, аби не виказати себе, відсахнувся. Він чекав там побачити кого завгодно, але тільки не їх, не цих незмірно щасливих учора одне одним людей, за якими Віктор уважно спостерігав спочатку в ресторані, потім увечері на танцях, любові, злагоді і щирій ніжності яких заздрих з щемливими і сумними ревнющами. Щось у них сколотилося. Дружина з палаючим від люті, різко-окресленим обличчям підступала до чоловіка — той, кривлячись, відмахувався:

— Перестань. Набридло. Іди до каюти, не репетуй тут.

Поруч у спокійному чеканні, мовби такі сцени були для них не вдивовиж, стояли схожі на близнюків хлопчик і дівчинка.

— М-да, — гмукнув Віктор, ось ще один зайвий доказ того, що будь-яке щастя не тривке. І все ж настрої у нього

зіпсувався. Дурні. Невже не могли вони перетерпіти п'ятнадцять, менше — десять, п'ять хвилин, аби він встиг піти і нічого цього не взнав, аби в його пам'яті вони назавжди лишилися прекрасною і надійною, бо ж він сам був її свідком, легендою про невмирущу любов в одному людському гнізді. Дурні і ще раз дурні. Не будуть ошукувати людей і користуватися їхньою довірливістю — так їм і треба.

Він попрощався з провідницею, яка прийшла повернути йому квиток, і спустився вниз. У проході біля правого борту вже юрмилися з речами пасажири. Віктор став скраю, біля бар'єрчика, так, щоб бачити берег. Далеко попереду завидніли стоси дерева, перед ними широким рукавом заглиблювалася в тайгу затока. І одразу, тільки-но відтягнувся назад гребінь горбатого мису, відкрився майданчик, до якого збігалися люди, і за деревами засвітилися дахи будинків. Теплохід подав гудок і круто повернув до берега.

І дивно, Віктор ще не зійшов з теплохода, а той для нього вже не існував, він мовби віддалився, зблякнув. У душі виникла дзвінка гаряча порожнеча: від одного стану він уже звільнився, новий ще не настав. І лунко й нетерпляче гупало в голові, виказуючи хвилювання. У натовпі, що зібрався на березі, він почав упізнавати знайомих, серед дітлахів одразу вирізнів своїх племінників, двох світлоголових, кремезних хлопчаків, на обличчях яких, як і в нього, виразно проступало давнє, нездоланне з роду в рід тунгуське походження. Обіч, насунувши, як завжди, кепку на очі і засунувши руки в кишені, стояв батько. До нього підбігли племінники, почали щось навперебій говорити і показувати руками на теплохід — батько стрепенувся і пішов ближче, туди, де вже на землю опускався трап.

— Чому ж ти не написав, — радісно і квапливо заговорив він, коли Віктор зійшов і вони привіталися. — Ми й не ждали. А мати ж сном-духом не знає. Ну, зараз вона заметушиться.

Віктор поплескав по спинах племінників і, перш ніж іти, озирнувся на теплохід. На палубі, саме навпроти його каюти, прямо і нерухомо, але вже одна, без чоловіка й дітей, стояла та сама жінка з оманливо-щасливою сім'ї. Її самозречене гірко-урочисте обличчя було звернене кудись у порожнечу, очі дивилися застрякло і невидюче. Віктор пошукав у собі і не знайшов до неї ні жалю, ні співчуття: на щастя і на нещастя однаково треба мати двері, а не виставляти їх напоказ кожному стрічному.

— Ну, гайда, чи що? — заквапив батько.

— Гайда.

За розбитою тракторами, широко розтягнутою дорогою вони повернули ліворуч і пішли через клапоть лісу, що зберігся біля берега. По обгризених та прим'ятих кущах лохини і жимолості Віктор упізнав його: стежка до ягідника починалася раніше біля цвинтаря і неподалік звідси сходилася з дорогою на поле. Он куди піднялася вода: до старого берега тут було не менше двох кілометрів — та ще вгору. Десь тут-таки, як він пам'ятав, була тоді посадка з молодого, надзвичайно густого ялинника, крізь який продертися можна було лише трохи не плазом і в якому висипали найперші рижики. Віктор розглядівся, але посадки, звичайно, не знайшов. Серед дерев бродили телята, копалися свині, чомусь усі плямисті, схожі одна на одну; походжали, високо піднімаючи ноги, кури.

Попереду, стрибаючи через великі коров'ячі коржі і сполохуючи з них великих зелених мух, бігли племінники. Старшого звали Саньком, ім'я молодшого Віктор забув: коли він приїздив сюди востаннє, тому було років з півтора, він ледве-ледве перевалювався на своїх коротких, неймовірно кривих ногах, які в нього постійно намагалися заплестися. Зараз ноги нібито вирівнялись, принаймні до цілком припустимої норми. Батько йшов збоку; Віктор завважив, що хода в нього стала зовсім старечою, важкуватою, він рухався, присідаючи частіше звичайного, мовби приховуючи когось і кладучи поклони наперед. Минулого року в нього замкнувся шостий десяток — не жарти.

— Надовго приїхав? — обережно запитав батько.

— Ще не знаю. Поживу.

Він і справді не міг сказати нічого певного. Як вийде, загадувати зараз не варто. Літо в нього було вільним, і він мав приховану надію, якщо все складеться добре, повністю прожити його тут, попрацювати і відпочити. Через місяць у дружини відпустка, і тоді вони з сином, певно, теж приїдуть сюди — на чисте повітря, на молоко з-під корови, на свіжу зелень і ягоди. Віктор допоможе батькові з матір'ю накосити сіна і дочекається серпня, коли полізуть гриби, — він не мав більшої душевної втіхи, більшої радості, ніж вийти з кошиком одразу по ранковій росі в ліс, у ті особливі, добре знані ним заповітні місця, що їх уподобали рижики чи грузді, і, націлившись, насторожившись, у гарячому азарті, що підступав, уже з узлісся зробити перший широкий огляд. Однак до цього ще далеко, до цього він ще попрацює —

спокійно, вдосталь, не підганяючи себе, він буде вдоволений, якщо вийдуть лише два чи три невеликі оповідання — задля того тільки, аби не ослабла рука.

Вони вийшли на вулицю й почали підніматися по ній угору. Віктор з цікавістю роззирався. Яке вже тут село — перед ним було велике робітниче селище. В один і в другий бік кількома довгими порядками витягнулися ряди будинків, щосили димів димар якогось явно виробничого призначення, під ним червоніла приземкувата будівля цегляної кладки.

— Скільки ж тепер у вас тут вулиць? — запитав він у батька.

— Вулиць? — загинаючи пальці, батько почав рахувати: — Внизу — Набережна, біля поля — Нагірна, де школа стоїть — Шкільна. Наша — Криволюцька, тут з Криволюцького села багато живуть. А ще є Поштова — по пошті. П'ять чи шість. Попервах кожне село своєю вулицею будувалося, а тепер усе перемішалось.

— І багато всього люду?

— А дідько його знає. Я, вважаю, половини не знаю. Ха-зяїв ще знаю, хто своєю хатою живе, а зараз тут повно вербованих. Ці сюди їдуть, назад втікають, їх не запам'ятаєш.

На тротуарі скрізь лежали собаки. Вони лінкуваті піднімали голови, дивилися назустріч задумливим, оцінюючим поглядом, але з місця не рухалися, і їх треба було обходити. Корови захопили мілкі, запущені рівчачки вздовж тротуарів. Біля воріт стояли люди, що вийшли подивитися, хто пройде з теплохода; Віктор вітався з усіма підряд, знайомими і незнайомими, йому відповідали й запитували батька:

— Сина, виходить, діждався, Степановичу?

— Діждався, — казав батько.

З однієї вулиці вони повернули на іншу, перейшли на протилежний бік. Батько зупинився:

— Впізнаєш?

Ні, він не впізнав свою хату і, якби був один, мабуть, проминув би її. Видалася вона йому тепер зовсім невеличкою і старенькою, з підсліпуватими, як у зимарці, віконцями, з почорнілими колодами в стінах, що геть потріскалися, і нерівними, безглуздо випнутими вуглами. Але це була вона, і тепле й гірке почуття вдячності й провини наринувало на Віктора і стисло йому серце.

— Чого ж це ви гостей не зустрічаєте? — гукнув батько.

— Яких гостей? — почув Віктор зляканий голос матері з сіней і побіг на нього.

За годину вже сиділи за столом. Зібралися всі свої: батько, мати, дядько, або, краще сказати, Микола, батьків брат, якого Віктор ніколи дядьком не величав, бо той був старший за Віктора лише на якихось п'ять років і в них давно вже склалися прості й приятельські стосунки; дружина Миколи — Настя, жінка напрочуд урівноважена й добра, з трохи важкуватим від надмірної доброти обличчям; їхні дітлахи Санько і Генка, що зустрічали Віктора на пристані і які несподівано виявилися ніякими не племінниками йому, а двоюрідними братами; Галина, в родичанському вузлику Вікторові тітка, яку він тіткою так само не називав, хоча вона була старша за Миколу; Галину раніше знав увесь район, вона одержала орден за колгоспний город, а тепер, виявляється, працювала прибиральницею в школі. Бабуня до столу не пішла, зосталася сидіти в себе на ліжку, куди їй подали чай, і вона пила його вприкуску з пиляним цукром, що його привіз їй з міста Віктор, і уважно прислухалася до балачки, зрідка вступаючи в неї і знову замовкаючи, аби зайнятися чаєм.

Батько наливав горілку й розповідав, як Санько з Генкою перші побачили на теплоході Віктора й побігли до нього, а він довго не міг збагнути, про що вони стрекочуть, бо ніхто нині Віктора не чекав.

— А я знала, що він цього року приїде,— заявила мати.— Може, на перший пароплав не надіялася, а взагалі все одно знала.

— Звідки ти знала?

— Звідки. Знала, бо знала.

Вона дуже постаріла й згорбилася, і Віктор дивився на неї розгублено, з ніжною і сумною недовірою: невже це вона, його мати? Що з нею скоїлося? Та й батько теж... У батька за вухами з'явилися глибокі западини, позначивши череп, голова стала по-дитячому маленька, сухе обличчя геть покреслили зморшки. І тільки бабуня, здавалося, не змінилась, мовби їй старіти далі було вже нікуди і вона вперлася в якусь останню невидиму межу, за якою на цьому світі немає продовження. Віктор упіймав себе на тому, що відчуває до цих рідних, найближчих йому людей дивне почуття любові й відчуження, спротиву їм, їхній старості, їхньому рухові у споконвічну людську сторону, куди на невидимому й мовчазному непослабному ланцюжку вони

мимоволі тягнуть і його. І вже ввижалося, вірилося йому, що він приїхав сюди лише для того, аби збагнути, як далеко він просунувся слідом за ними, де, на якій позначці тепер перебуває, і попросити, вмовити їх, щоб вони не квапилися.

Найбільше говорили про колишнє село, про те, хто куди з нього виїхав, як склалася їхня доля. Згадували про колгосп, у якому жили бідно, проте весело й дружно, разом спізнавалися в робочому запалі, коли надходили жнива, і разом спізнавалися в обмані, утаюючи сотки від податків, коли приїжджав хто-небудь переписувати городи, або посилаючись на болячки, коли зволікати далі з власним сінокосом було неможливо. І, розвереджена, розтриюджена спогадами, схлипнула Галина, пожалілася:

— У колгоспі я хоча б людиною була, а тепер...

— То їхала б з колгоспом,— сказав Микола.

Вона з несподіваною злістю огризнулася:

— А ти чому не поїхав?

— Мені не треба. Мені й тут добре.

— Ну й мені не треба. Куди я від своїх? Хоча моя доля така була: на землі працювати, а не бруд за дітьми щодня підтирати.

— Ага,— раптом голосно й радо озвалася бабуня з ліжка — радо тому, що пригадала, не забула докинути до діла.— Он Лукія поїхала й року не прожила. Це ж як? А якби її не зачіпали? — і, вже отямившись, отверезілим голосом, боляче і з стогоном сказала, звертаючись до одного Віктора: — Адже померла Лукія, царство їй небесне, померла. І року не протягла на новому місці. Все, кажуть, горювала, назад просилася. Тут хоча б поле своє, а там усе до краплиночки чуже. Вона й не винесла. Дуже, кажуть, плакала перед смертю.

— А як вода піднімалася? — почав питати Віктор.— Одразу чи як звичайно прибувала після дощів?

Вони помовчали, збираючись із спогадами і поволі поринаючи в ту недавню, але важливу, переломну для всіх пору, коли все це відбулося.

— Ти гадаєш, валом? — заговорив батько і похитав головою.— Ні. Але швидко.— Він ще помовчав.— А я перед тим усе спускався туди. На бережку посиджу, вулицею, де хати стояли, пройдуся...

— Тягло,— підтвердив Микола.— Я теж ходив. Вона лається,— він кивнув на Настю, — те, се треба по хазяйству, а мене туди манить. Вже знали, що ось-ось будуть затоплю-

вати. Жалко. Так ніби прощатися ходили. З роботи прийду, поїм — не поїм, а вже під гору треба. Як злодій, утечу і ховаюся де-небудь. Дивишся: там наш никає і там... Дядю Єгора Плотникова Мишко щодня звідти матюком виганяв. Сяде й сидить, ніч — не ніч, він наче примерз.

— Ага,— скинулася бабуня, яка слухала досі з нетерпляче-стражденницьким напруженням на обличчі.— А покійників потопельниками зробили — це ж як? Вони вже померли, а на них все одно не зважили. Це ж як?

— Та що вже зараз про покійників говорити...

— А чого ж не говорити?! Там твоя бабуся лежала. Всі наші там лежали. А тепер де їх шукати, під яким берегом?

— Ну ось,— вів далі батько.— А останнього разу так було. Тільки згори спускатися, дивлюся: річка вже здулася, кипить. Я скоріш туди. Боюся, не потонути б, а ноги несуть — не вдержиш. До дороги добіг, а вода з іншого боку, саме до нашого двору підійшла. І лізе, й лізе, оком видно, як лізе. Я задкую від неї, але дивлюся, не тікаю. Сміття підняло, яке було, вуглини, кропиву, лободу теребить. До хати докотилася, де хата наша стояла, і вирвою давай крутитися — у запілля, значить, кинулася. Поки дивився, озирнувся, а вона вже мене збоку обійшла, вже брести треба. На першу гору за Єгоровим городом заліз, бачу, народ із села біжить. А спочатку один був, нікого більше, перший її, холеру, зустрів.

— А ми того дня на сіножать ходили,— пригадала Настя.— Ти був тоді чи ні? — повернулася вона до Миколи.

— А хто з тобою, цікаво, ще був, коли не я? Може, Стюпка-козак на нашу корову косив?

— А, був, був. Туди вранці пішли — все нормально, назад до річки підбігаємо — батечку ти мій — що ж це таке на білому світі коїться! Місток через річку зірвало, він, лебедик, посередині плаває, а вода по траві — ш-ш-ш — так і шумить, так і шумить. Як додому добиратися? Полізли ми знову нагору. Далеко-о довелося обходити, до старої верхівської дороги дійшли — ніде більше не перебратися. Біжу й боюся: ану ж, як усе на світі цією водою затопило — і старе село, й нове. Він,— на Миколу,— на мене кричить: дурепа та дурепа. А чого дурепа? Коли ніколи такого не було, хочеш — не хочеш, а перелякаєшся. Звідки що знаєш? Чи довго помилитися, хто цю воду пускав. Потім її хіба зупиниш? А там діти — ото ж серце не на місці. У потемках уже на поля вискочили — слава богу, живі наші хатинки, стоять. А там, де старе село було, вода блищить...

— У перший рік вона тільки на нижню гору піднялася і зупинилася. Прибувала, але так, потроху. На друге літо далі полізла.

— А ось точно все-таки сказали, докіль дійде. Уміють розрахувати. Грицько Суслов город свій далі за відмітку пустив, і півгороду затопило.

— Зате риби тепер повно,— сказав Микола.

— Багато риби? — зраділо перепитав Віктор.

— Багато. Тільки яка риба: окунь, плітка, щука. Шуки здоровенні є, наче колоди. А м'ясо у неї вже не те, справді як дерев'яне, і баговинням тхне. У нас її навіть свиням згодують.

— А харіус, ленок?

— Звідки? Це чиста риба, і вода їй потрібна чиста, проточна. За харюзом тепер треба у верхів'я Зуя йти. Ходять, є такі. Якщо довго проживеш, можна домовитися з ким-небудь. Ось хоча б з дядьком Єгором Плотниковим, той ні окуня, ні плотвичку не визнає. Йому ту, що була, рибу давай, чистопородну. А ми вже й смак її почали забувати, якою вона була. Теперішня є — і добре.

— Скільки ж гостюватимеш у нас? — запитала мати.

І знову Віктор відповів непевно:

— Не знаю, поки не набридне.

— Розказав би хоч, як живеш? Все свої книжки пишеш?

— Пишу.

— І тепер усе одно пишеш?

— І тепер пишу.

— А що лаяли он тебе, нічого тобі за це не було?

Віктор завважив, як при останніх словах матері всі замовкли й насторожилися. Галина тихенько, аби не брязнути, опустила на стіл ложку і, схилившись над столом, подалася вперед. В уважному чеканні завмер батько. Настя навіть і не цикнула, а тільки смикнула за рукав Генку, коли той недоречно завовтузився на своєму стільці. І в голосі матері, коли вона запитувала, відчувалося напруження.

— Коли лаяли, за що? — не второпав Віктор.

— Ну, за писанину ж за цю. В газетці. Нам учитель навмисне газетку показав, щоб знали. Жива вона в тебе, тату?

Батько мовчки поліз у тумбочку і подав Вікторові газету.

— Ось,— сказав він, помітно хвилюючись.— Там, у кінці.

— У нас усі питають, звільнили тебе чи ні з цих письменників,— казала мати,— а ми й самі нічого не знаємо. Я вже

чого тільки й не передумала. А тут ще бабуся наша ніяк не може вгомонитися: що та що тобі за це буде?

Віктор розгорнув газету і знайшов на четвертій сторінці невелику статтю про свою останню книжку оповідань. Він пригадав цю рецензію, що з'явилася місяців півтора тому в обласній газеті, читав її, але не надав їй тоді ніякого значення. Хіба можна всерйоз ставитися до того, що тобі дорікають за якийсь надмірний психологізм, за надмірне копання в душах людей, що в твоїх оповіданнях немає явно виражених позитивних і негативних героїв, а є персонажі з розпливчастою життєвою філософією, яких не знаєш, чи можна взяти собі за друзів. Ніби друзів шукають у книжках і за принципом: хто голосніше говорить. Рецензія була неглибокою і нецікавою, з тих, що складаються з вічно послужливих гумових фраз, котрі стирчать наготові і мають надзвичайну здатність послуговуватися з будь-якого приводу,— ось чому Віктор одразу забув про неї.

— А, це,— усміхнувся він і віддав газету батькові.— Це нісенітниця.

За столом помовчали. Потім мати недовіриливо сказала:

— У газетці пропечатано.

— Ну й що — в газетці. Там теж люди працюють — отже, як і всі ми, можуть помилятися. Мене, звичайно, є за що ляяти, але те, що він назбирав тут,— нісенітниця.— Віктор не знав, як краще пояснити їм усе це і почав пояснювати довго й плутано. Навряд чи його зрозуміли.

— Ти усе ж таки обережнішим там будь,— сказала мати.— Мало що.

Йому нічого не залишалось, як, усміхаючись, погодитися:

— Добре, мамо, я буду дуже обережний.

Цю ніч він спав у невеликій дощаній прибудові до сіней, що правила за комірчину. Тут було прохолодно, гостро пахло затхлою гіркістю й овчиною, десь у кутку шкреблися миші, і все одно сон його, як у дитинстві, був повним і глибоким. І прокинувся він від ранку — від кудкудакання курей у дворі, від ситого, терплячого мукання корови, від бадьорого й тонкого, що долинали окремо, мовби по особливому каналу, цвірінькання горобців, від сонячних променів, що пробивалися крізь щілини в комірчину, — прокинувся і, пригадавши, що він у селі, радісно стрепенувся.

Він вийшов на ганок і постояв там, аби очі звикли до яскравого сонячного світла. Ранок видавався дивовижним — ясным і чистим, усе в ньому було на видноті і все

пробуджувало хвилююче відчуття простору і спокоєвності, ніби щойно, годину чи дві тому, на зміну колишнім виступили свіжі, зовсім нові барви. У небі де-не-де дотавали після ночі прозорі, вигнуті наче крила, білі хмарини, м'яко зринало у височінь, наливаючись теплом і жагою, сонце, повітря, нагріваючись, слабшало, розмикалося і ширяло, за городами близько, широким півколом здіймався ліс, а з іншого боку, за дахами будинків, сяючою під сонцем безоднею покоїлася вода.

З двору вийшла мати з дійницею, що відтягувала їй руку. Побачивши Віктора, мати здивувалася:

— Ти куди так рано встав? Лягай ще, поспи. У нас у цю пору тільки хазяйки встають.

Віктор, все ще мружачись від сонця, усміхнувся і не відповів. Спати він зараз усе одно не зміг би. Ранок, ранній за часом, але вже достиглий, повний, викликав рідкісне і п'янке відчуття спільності з ним, з його швидким, що так щасливо вдався, наступом, і від цього почуття, як і від кожного доброго діла, душею оволодівала радість і ніжність, хотілося нового, такого ж великого і незвичайного діла і нової втіхи від нього.

Сам не знаючи, за що йому взятися і до чого доторкнутися, він пішов на город, зняв біля воріт капці і босоніж попростував по чорній, нещодавно піднятій, холодній землі. Орано було плугом, поперечні межі з слідами копит і кругами від плуга, коли його переводили з борозни в борозну, ще не затягло зеленню. Посеред городу стояло дві модрини, які батько, мабуть, не наважився зачепити, одна з них ще зеленіла, друга стирчала сухостоїною. На довгій огірковій грядці стовбурчилися в лунках міцні, шорсткі паростки. Картоплю ще не садили, і Віктор вдоволено подумав, що не пропустить нині цю просту, нехитру роботу, як не пропустить і багатьох інших селянських робіт, що вже майже забулися у ділі і тому видаються ще привабливішими.

Потім йому було приємно, сидячи на ганку, кидати курям зерно і спостерігати за їхньою голодною метушнею, яка в міру ситості перетворювалася на задирилу і гамірну гру. Між курми стрибали горобці, озираючись, хапали зерна, знову вертіли туди-сюди головою, виглядаючи небезпеку, і знову хапали притьма і чіпко, водночас спурхуючи про всяк випадок і одразу ж сідаючи додолу. Із закапелка за коморою вивалилася льоха, розігнала і курей, і горобців і завовтузила своїм носом, наче магнітом, втягуючи разом із залишками пташиного корму й землю.

Віктор вирішив піти до лісу.

Він випив склянку теплого молока, але їсти нічого не став. Мати розпалила російську піч і поралася з пирогами. За сніданком, щоб їй догодити, треба було постаратися, тому він не перебивав апетит.

Провулком, забитому коровами, що лежали, він несподівано потрапив за городами на аеродром. Збоку, на виході з села, стояв великий новий будинок з білим розпізнавальним хрестом на даху і антенами радіостанції, що сходилися на верхівці високої щогли. Посадочне поле, переінакшене з поля хлібного, гарно й рівно було розмічене побіленими стовпчиками. Але й тут лежали корови. Віктор, на мить зупинившись, бо не знав, чи можна по ньому ходити, підбадьорився і рушив навпростець. І все ж ішов він полем з якимось чуднувато-недовірливим, чуднувато-мінливим почуттям здивування й образи, мовби його в чомусь обманули, але образа і здивування полягають не в тому, що його обманули, а в тому, що обман цей ніяк не може розкритися.

Вдзовж аеродрому з горішнього боку був викопаний рів, що відводив від нього талі води з гори, але стінки його обсипалися і рів давно кривуляв, намагаючись пробити свій, вигідний йому шлях для води. Одразу за ним починалася соснова пустоша, де колись була сила-силенна маслюків. Однак маслюки тоді за гриби не вважалися, хіба що так, на сковорідку-дві свіженьких нарвати, а потім на них ніхто і не дивився: починалися рижики, грузді. І взагалі, чи від того, що не знали, чи в розкошів, решту грибів називали поганками і не брали їх. Та й справді, рижиків на всіх вистачало, їх засолювали на зиму величезними діжками, а гриб цей аж до весни залишається твердим і запашним.

Віктор хотів піти пустищем, він знав тут кожен куточок і пам'ятав мало не кожне дерево. Та виявилось, що йти ним неможливо, пустище лише зовні нагадувало ліс, з нижнього краю, а всередині було майже до пня вирубане. Надто близько стояло воно до нового села, де обгороджували городи, ставили хліви, і це його занастало: сосонки перевели на жердини, на лати. На землі чорними завалами, крізь які не пройти, лежало суччя, пожухла і вросла всередину глиця під ногами, стирчали гостренькі високі пеньки. Деінде було видно і свіжу роботу: те, що підростало і годилося для діла, в діло під спритною сокирою і йшло. Віктор заспокоїв себе: зате там, звідки познімалися села, перебравшись сюди, ліс чіпати більше нікому — навіть на віники, на

могильні хрести і новорічні ялинки. А тутешньому така, видно, випала доля — нікуди тепер від неї не подінешся.

Він довго піднімався на гору узліссям, раз у раз озираючись і чекаючи, коли сховається село. Але край його весь час виднівся, з долішнього боку він підступав аж до води, яка розлилася так широко й велично, що мимоволі хотілося щипнути себе, аби переконатися, чи не сниться це йому де-небудь глухої недоброї ночі від туги за рідними місцями. Потім узлісся закінчилося, він повернув праворуч і вийшов на стежку, але, пройшовши трохи, покинув її: поряд із стежкою присусідилася, хтозна-звідки взявшись, тракторна дорога, по узбіччях якої, наче загорожа, валялися постягунані в купи дерева з високими стирчаками необрубаних гілок. І він пішов просто так, куди очі бачать і де краще йти, всюди натрапляючи на знайомі, пам'ятні йому куточки. Ось тут, під цими кущами черемхи, вилазило стільки сирих груздів, що їх можна було брати щодня; ось тут він, уперше осміливши, схопив рукою за шию гадюку і приволік її в село, але ця сміливість була викликана в ньому помстою, він хотів підкинути гадюку Нінці, яка не відповіла — помри, нещасна! — взаємністю на його любов; а ось тут вони, дітлахи, ставили курінь — дерев'яний почорнілий клин і досі ще стримів у сосні. Він зупинявся, подовгу стояв, уважно, з якоюсь надмірною пильністю і прискіпливістю вдивляючись у траву, в дерева, немовби намагаючись з'ясувати важливий для себе зв'язок з самим собою, яким він був у ті роки, — і відходив ні з чим.

Потім він несподівано набрів на галявину, яку чомусь не пам'ятав, не знав про її існування, мовби вона з'явилася тут після нього. Це вже було далеко від села. Він ішов навмання, сподіваючись, що натрапить на стежку і почне потихеньку спускатися вниз. Мати, мабуть, уже непокоїть-ся, а піріжки вихололи. Замислений, він не одразу завважив, що з невеселого, захарашеного колодами лісу попав у зовсім інший світ.

Тут було просторо, ясно і святково. Розступившись, щоб не застувати одне одному світло і не співати одне в одного вологу з землі, гордовито й фасонисто, ніби пані-боярині, стояли огрядні й пишні берези з широко розпростертими, важкими вітами, що обвисали донизу. Листя на них було ще липке, наче луска, й ніжне, з тонкими блідами прожилками, кожен сам по собі листочок здавався мерзлякуватопринишклим, полохливим, а всі разом вони видзвонювали довгу й щасливу пісню спокою. Кружляючи перед очима,

плямисті стовбури беріз, скупані весною, пробуджували невиразну й глибоко заховану, блаженно-тужну знемогу, яка то осявалася раптовим спалахом, коли ввижалося, що ось-ось вона розкриється і явить свою таїну, то знову оповивалася туманом. У мереживних кострубатостях і подряпинах стовбурів назбирувались і зривались донизу краплі соку. Внизу струменіла і розтоплювалася тінь від беріз і квітли підсніжники; від невисокої й рівної, ніби підстриженої трави, над якою гули джмелі і пурхали метелики, йшов густий, терпко-медвяний дух і віяв, здіймаючись хвилями, тихий, молитовний шелест. І далеко-далеко, подражняючи та страхаючи, обмовляв своєю ворожбою дзвінко-байдужий голос зозулі.

І так хороше, так солодко-моторошно від життя й сонця, так дивовижно й щасливо було тут, що від такого невимовного, неземного щастя хотілося заплакати.

Після обіду мати, загримівши відрами, зібралася по воду. Віктор гукнув її:

— Куди ти? Он повний бак води. Куди ще?!

— Ой, Вітю, — махнула вона рукою на бачок. — Я хочу самовар поставити, а ця вода для чаю недобра. Вона з водокачки, якась дуже тверда. Нею й голови не вимиєш, бо волосся потім ніяким гребінцем не роздереш. Для варива ми її ще беремо, а для чаю з річки тягаємо, хоча й далеко.

Віктор уже помітив одну особливість: коли йшлося про воду як таку, якої можна набрати, принести, в якій можна купатися, ловити рибу, тут говорили «річка»; коли ж мова заходила про пересування по цій воді, побільшене у багато разів, порівняно з колишніми відстанями, говорили «море», хоча насправді це означало і не те і не інше, це поняття мало своє точне слово: «водосховище», однак надто вже було воно громіздким і незграбним, язик, вимовляючи слово, ніби перемелював валуни.

— А я хіба води не принесу? — образився Віктор. — Сказала б.

— Ну, то піди, коли охота. Я думала, ти наморений, находився ж десь сьогодні.

— Як же йти, щоб найближче?

— Ось цим завулком. Прямо й прямо, поки не наткнешся.

Він почепив відра на коромисло і, подзенькуючи ними, вийшов на вулицю. Повівав вітерець, та все одно було спекотно; спочатку літо починало нині палити, час би вже й дощам зрости, показати себе, підживити ту вологу,

яка ще залишалася в землі. Тут не орють і не сіють, а ліс рубати можна в будь-яку погоду, але й тут, за своїм звичаєм, думають про хліб, про тих, хто оре під нього й сіє, і тут тримають городи й косять сіно.

Набрати води виявилось непросто. Біля берега хлюпала хвиля, і вода була червоною, глинистою — таку звичайно несе навесні з полів. Віктор потупцював, потупцював біля човнів, якими був заставлений увесь берег, зайшов в один, другий, зачерпуючи з корми і випліскуючи назад — цю воду не те, що пити, на огірки путня хазяйка посоромиться виливати. Що ж робити? Не повертатися ж з порожніми відрами назад? Віктор почав роздягатися і не помітив, як ззаду до нього підійшов хлопчак.

— Купатися, дядю, збираєтеся? — запитав він.

Віктор невдоволено обернувся: ось уже і перший свідок є, очевидець того, що він не вміє з річки, з моря, з водосховища, з усього разом набрати звичайнісінької води. Не всі ж вони тут роздягаються догола, мабуть, якимось інакше обходяться.

— Купатися, — відповів він. — У вас тут і не захочеш — почнеш купатися.

Він підхопив відро і ступив у воду. Під ногами, наче каша, поповзла багнюка, і, послизнувшись, він мало не впав. Це його розлютувало ще більше; і справді, чортій-зна що діється! Далі він уже ледве витягував ноги з цієї засмоктуючої вглиб каші, але вперто ліз уперед.

— Ні-і,— гукнув йому з берега хлопчак.— Треба на човні.

Віктор усе ж зачерпнув те, що було перед ним і, підштовхуючи відро поперед себе, якимось вибрів назад.

— На човні треба, — знову сказав хлопчак. — Цією водою вдаватися можна.

— На якому ще човні? — Віктор струшував з себе смітинки, що попрілипали до нього, і з острахом та гидливістю дивився, як усе тіло вкривається дрібними, голчастими цяточками бруду.

— Ви до дядька Петра Степановича приїхали? — запитав хлопчак.

— Так.

— Ваш човен на замку. Ондечки він. Можна на нашому.

— І куди ж?

— Туди, — хлопчак показав у море.

— А ви ж хіба як — на човнах воду возите?

— А на чому ж іще?

— І завжди так?

— Ні-і, чого завжди. Коли чиста — звідси беремо. Це вітер учора розбовтав. Тепер чи ще й до завтра відстоїться.

— Збовтав,—перекривив його Віктор.— То що ж, попливемо — де твій човен? Човен-водовіз?

Хлопчакові було років з десять-дванадцять. Плечі його й шия вже засмагли до чорноти, але з-під майки виглядав геть білий живіт. На рухливому кирпатому личку очі бігали жваво й діловито, одразу схоплюючи те, що потрібно. Однак найважливішою відмітиною в хлопця були курчата, що червоніли на руках, котрі Віктор роздивився, коли хлопчац вставляв у гнізда кочети весел. Давно він не бачив хлопчаків з курчатами, тепер це плем'я стало чепуристим, і зрадів їм, наче давнім знайомим, з якими колись майже не розлучався. Ох, курчата, курчата, дітки води й бруду, що скавулять уночі навіть під гусячим салом з ненаситною голодною пожадливістю, та так, що не розтиснути без болю рук і не поворухнути ногою, а вранці, ніби нічого й не сталося, знову охочі до будь-яких пригод. Як же це без курчат? Є ще, виходить, на світі хлопчакки — не самі лише хлопчики. Молодці.

Вони відгребли од берега метрів на сто, і Віктор нарешті дістав свою воду, яка за витраченими зусиллями цілком була варта живої. У ній, правда, теж щось плавало, чорніло, але це вже не мало жодного значення.

— Скупаємося? — запитав хлопчац.

— Скупатися?— Віктор замислився.— А не рано?

— Ні-і, вода тепла. Я вже три рази цього року купався.

— Ну, коли не боїшся, давай. А мені так навіть корисно зараз обмитися.

Віктор перший стрибнув у воду, хлопчац пірнув слідом за ним. Вода обпекла, та невдовзі Віктор переконався, що вона й справді терпима, принаймні значно тепліша за ту, що була в річці. Течії немає, нагрівається швидко. Дітлашні тепер привілля, а раніше з річки щодуху мчала до розпаленого на березі багаття.

— Туди, — гукнув хлопчац, показуючи рукою на верхівки дерев, що стирчали з води.

Вони попливли поряд. Рухався хлопчац швидко й легко, він перекидався на спину, перевалювався на бік, знову переходив на вимашки, демонструючи перед Віктором усе своє вміння, і видно було, що так пливати він може довго, Віктор уже відставав. Ось, будь ласка, і перевага моря: в теплій воді можна навчитися як слід плавати. У річці більше п'яти хвилин витерпіти було важко.

Вони вже підпливали до дерев. Хлопчак видерся на сосну, Віктор неподалік від нього — на березу. Вона зігнулася під ним, проте витримала. Ось і ще одна перевага: хто ще коли мріяв про такі пункти перепочинку серед води?

— Тільки ви там не пірняйте, — попередив хлопчак. — Там десь під водою ялина стоїть. Мишко Жуков торік пірнув і увесь бік собі розпанахав. Ох і крові ж наюшило. Ми його сяк-так до берега плавом, плавом — то позаду червоний слід так і тягнувся.

— Ну і як? Живий цей Мишко?

— Та... живий. Але бік у нього теж, наче ялинка, став. Операцію йому робили.

— Тебе як звати? — запитав Віктор.

— Пилип.

— Філька, виходить?

— Ну, можна і Філька. Тільки я не люблю, коли так називають. Ніби дражнять. Пилип краще.

Віктор засміявся:

— Серйозний ти чоловік.

— А хіба що? — не второпав хлопчак.

— Ім'я гарне в тебе — ось що. Не здумай міняти його, коли виростеш.

Йому й справді здавалося, що у хлопчачка, який має курчата, і повинно бути таке ім'я як Пилип.

— А я вже шукати тебе зібралася, — сказала мати, виходячи за ворота. — Думаю, чи не потонув, бува. Немає, та й годі. Давай сюди хоч одне відро, батько давно чаю просить.

Віктор розмовляв зі своїм товаришем по дитинству, веселуном і одчайдухою-забіякою Славком Капустіним, що вигнався тепер у височезного двометрового здорованя з велетенськими довгими руками й прямими широкими плечима. Славко гукнув його, коли Віктор підходив зі своєю дорогоцінною водою до хати. Виявилось, він жив навпроти.

— А я чую, подекують, якесь велике цабе до дядька Петра приїхало, — вдавав здивованого Славко, примружуючи одне око. — Ніяк не втямлю: що ж воно за цабе, хто такий?

— Добре, добре, не прикидайся, — весело, тим самим тоном відповів йому Віктор. — Цабе. Сам ти цабе.

— А чого — я теж цабе. Я, знаєш, скільки вигоди державі даю? О-го-го! По-перше, чотирьох дітлахів зробив, і всі козаки. У тебе скільки?

— Один.

— Пора каструвати. Що ти за чоловік, коли не годен навіть за себе та за свою жінку відробити? Комусь же треба потім замість вас ряс топтати? Ти в цьому ділі жарти кинь.

Славкові ще в дитинстві була притаманна одна чудова риса: його не треба було розпитувати, він сам виповідав про себе геть усе.

— Працюю на тракторі, в лісі. Дай боже кожному так працювати. По триста-чотириста рубликів чистенькими на місяць. У тебе стільки виходить?

— Ні.

— Ну, ось бачиш. Перебирайся-но до нас. У нас краще. Народ не той, усі свої. Коли хто лайкою і обкладе — то й що, все одно далеко не почують. А тебе в газеті ледь по-критикували, так про це вже увесь білий світ знає. Ну, добре, заходь, побачиш, як я живу. Гарно живу. Вихвалитися не хочу, сам побачиш.

— Зайду обов'язково.

— А коли що — справді перебирайся. — Славко голосно зареготав. — Але я тебе в свою бригаду не візьму. Сердся — не сердся, а не візьму. У мене, знаєш, як треба крутитися? О-го-го! А ти працівничок уже не той. Я тебе Стьоппі Шелковникову підсуну. Він візьме. Отож помізкуй.

Ображатися на Славка було неможливо. Є ж такі щасливі люди, в яких усе, що б вони не мололи, виходить до ладу, добре й безневинно.

І потяглися дні — ясні, сонячні й довгі.

Віктор ніяк не міг звикнути до того, що він уже приїхав, йому здавалося, ніби він усе ще в дорозі і зупинився десь неподалік від рідного села, так недалечко, що іноді раптом несамохіть можна вийти на знайомі місця, пам'ятні з дитинства і колишніх гостин, поринути в їх утаємничений і заповітний дух і відчутти в собі чисту й трепетну схвильованість від їх близькості. Він був поряд, і все ж осторонь, і там, де він нині перебував, висіло інше небо — однобоке й нерівне, надто перехняблене одним краєм над водою; лежала інша земля, яка в рідкісні потаємні хвилини нагадувала землю, на якій він ріс, і все-таки чужа й невиразна; хилилися під небом інші обрії і стояло в центрі усього цього інше село — велике, строкате й гамірне. Він ладен був повірити, що приїхав сюди невчасно — або надто пізно, або

рано, але не в свою годину, що загубилася десь, по той чи інший бік від цих днів.

Він багато блукав лісом; йому було приємно йти, занурюючи ноги в траву, прибираючи від обличчя важкі, пружні віти й жадібно, якимось особливо загострено вслухаючись у пташине різноголосся, в перестукування дятлів, що аж заходилися дробом, у шелест листя; на його душу спадало м'яке, спокійне раювання, заколисуючи всі тривоги, однак він знав, що це почуття могло виникнути де завгодно, в будь-якому лісі, а не лише тут, не бриніло воно тим єдиним, уже неповторним, пристрасним і наївно-розчуленим відгуком, що його пробуджують рідні місця. Втративши щось головне, основне якесь осердя, навколо якого зливалися воедино, в одне коло, вони розбрелися хто куди, перетворилися у віддалено-знайомі, що стали ледь упізнаними, постарілими від плину часу закамарками, нагадуючи всього лиш спомини, які теж можуть явитися де завгодно.

На третій день після приїзду він поплив з Миколою на риболовлю. Вони зупинили човна між затопленими деревами, наживили на гачки хробаків і тут-таки, біля борту, з одного та іншого боку човна, опустили в воду капронову, важку від грузила жилку, залишивши її кінець у руках. Усі хитрощі полягали в тому, щоб час від часу посмикувати за цю жилку, показуючи хробака і підсікаючи рибу, а тому й пристрій цей називався смікалкою. Не минуло й п'яти хвилин, як Микола витяг першого окуня. Далі й Віктор відчув, як заходила під рукою волосінь, і почав квапливо вибирати її. За дві години вони вдвох накидали у човен більше відрокунів. Це була майже механічна робота: опустити волосінь, почекати, підсмикнути, ще почекати, ще підсмикнути коротким ривком, відчутти розпач обдуреної рибини і витягнути її на повітря. Азарт, яким спочатку пройнявся Віктор, швидко минув, а очікування, нетерплячка, лютий і солодкий відчай, без яких риболовля не є риболовлею, ще не визрівши, лопалися і щезали, не приносячи належної у таких випадках утіхи.

Він допоміг матері посадити картоплю і залюбки поливав вечорами огірки. Проте найчастіше все-таки не знав, як зладнати з часом, і знову й знову йшов до лісу. Пробивав писати, взявся було за олівця, але мати, побачивши, так рішуче сказала: «Та ти відпочивай, відпочивай, буде час іше,

наморочишся зі своєю писаниною», — що в нього опустилися руки і він скорився. Найімовірніше, вона так і не повірила в його пояснення газетної рецензії, яку йому показували першого вечора, бо не раз ловив на собі її занепокоєно-уважний, із стражданням, погляд і відчував надмірне і нав'язливе, наче до недужого, піклування. Однак Віктор не хотів доводити нічого більше за те, що вже сказав, та, мабуть, і не зміг би. Він здогадувався, що для багатьох у селі став, очевидно, ізгоєм, якому ніде більше не знайшлося місця, невдахою, що приїхав сюди зализувати свої рани, або ким-небудь у такому дусі; на нього дивилися з тією самою пильністю й інтересом, що несамохіть виказують хворобливу й співчутливу цікавість. Ще раз його переконала в цьому зустріч зі своїм шкільним учителем Василем Петровичем, чоловіком уже літнім, допитливим, котрий над усе на світі полюбляє порозумувати про президентські вибори в Америці та про військові перевороти в малих країнах. Побачивши Віктора на вулиці, Василь Петрович чимдуж заквапився до нього і з перших же слів, радісно й схвильовано, не даючи Віктору й рота розкрити, почав заспокоювати його, говорити про те, що невдачі й помилки можуть трапитися в кожного, але в будь-якому випадку не треба впадати у відчай, що він розуміє, як тяжко зараз Віктору... Віктор слухав його й усміхався, але усмішка ця, не маючи підтримки, дедалі згасала й згасала, аж поки нарешті і геть перетворилася на терплячу й болісну гримасу.

Двічі чи тричі, замислившись над чимось, він зупинявся посеред села розгублений і здивований: де це він? Куди забрів? Довкола стояли незнайомі будинки і йшли незнайомі люди, які не мали з ним жодного зв'язку,— тоді робив над собою зусилля, щоб пригадати, чому він тут, проте, коли й пригадував, з'ясовував і отямлювався, все одно переживав розпливчате здивування: авжеж, тепер ясно, в чому річ і як він сюди потрапив, але неясно, що йому тут було потрібно. І, кваплячись, він повертав назад. Переконавав себе, що треба зачекати ще кілька днів, аби призвичаїтися, зійтися з усім, що його оточувало, в повному розумінні й близькості, поєднати в собі те уявлення про село, яке жило в ньому всі ці роки, з картиною, яку він тут побачив, однак дні минали і нічого не змінювалося. Він знав, що сам винен у цьому, і однаково нічого не міг з собою вдіяти.

І він здався. Залишившись якимось з матір'ю наодинці, він рішуче оголосив:

— З наступним теплоходом я поїду.

Вона скинула на Віктора зляканий погляд, довго дивилася на нього розгублено й мовила:

— Місця собі не знаходиш.

Він погодився:

— Не знаходжу.

Через два дні після цього він від'їжджав. Мати й батько мовчки й пригнічено чекали, щоб провести його на пристань; Віктор востаннє зайшов до хати попрощатися з бабунею. Вона насилу підвелася з постелі, заплакала і так само з плачем перехрестила його.

— Ти вже не пиши там, чого не велять,— мовила вона крізь сльози.

Віктор не витримав і засміявся:

— Що ти, бабуню?! Про що ти говориш?!

О, свята простота — як же нам без тебе, як же!

І знову теплохід. Взяти каюту цього разу не вдалося: увесь теплохід був забитий туристами (ох, уже ці подорожуючі поїздами та пароплавами туристи, ці повніючі жінки і лисіючі чоловіки, які й ніг-бо не хочуть натомити і які увесь сенс таких подорожей вбачають лише в спілкуванні між собою,— хто поставить пам'ятник вашій гіркій і кумедній невтомності?). Решта пасажирів забилися по кутках і визирали звідти перелякано і з цікавістю, а навколо реготали, співали, бренькали, ганялися одне за одним, наче діти,— теплохід найбільше нагадував циганський табір. Добре ще, хоч мати поклала Віктору на дорогу якихось коржиків, бо довелося б голодувати: ресторан було віддано тільки туристам, а буфет на цей час вони вже розграбували.

Віктор залишив валізу внизу біля бабусь, що вчотирьох тулилися на одній лаві, і блукав по палубі. Далекі береги були нерухомими, вода спокійною, і від того, що теплохід рухався вперед, створювалося враження неквапливої і поважної зустрічної течії. Літо було в розпалі, аж палахкотіло, піднеслося у височінь, по обидва боки від води все було охоплене його рівним і світлим вруnistим вогнем.

Дні, що їх Віктор пробув у селі, згорнулися в один туманний, невиразний клубок, який уже встиг кудись закотитися, і Віктор ніяк не міг повірити в те, що він уже повертається назад. Він намагався збагнути, що змусило його поїхати, можна сказати, навіть утекти з села, але намагання ці були

кволими. Здається, він не шкодував, що поїхав. Певно, треба поїхати, аби повторити все спочатку: сісти в місті на теп-лохід, милуватися по дорозі річкою, її берегами й течією і прокинутися вдосвіта від загадкового шкрябливого звуку й побачити затоплені дерева, нові береги й нові села, про-йнятися здивуванням і острахом від повені — побачити й за-ново пережити все те, що він уже бачив і пережив у цій по-їзді, але стати самому вже іншою людиною, досвідченішою і розважливішою, яка добре і ясно уявляє собі, куди вона їде і що там знайде.

І він знав уже, що так воно й вийде,— нині ж, незабаром.

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ

На початку травня вдарила справжня тропічна спека, життя в місті зробилося неможливе, номер розжарювався з одинадцятої і не вихолоджувався до світанку; в мене почалася задишка, паморочилася голова, одна ніч була жахлива, і я, промучившись безсонням, стисканням у грудях і страхом смерті, перед світанком виявив легкодухість і зателефонував до Москви. Була дев'ята, отже, в Москві — сьома. Я почув зляканий Ритин голос: «Що сталося?» За мить, згадавши про те, як я по в о д и в с я, вона заговорила сухіше, навіть трохи невдоволено: навіщо телефонувати так рано, коли нічого страшного не скоїлося? Але ж я подзвонив о сьомій! Після майже двохмісячного мовчання. Це щось-таки означало! Могло означати — біду, бажання примиритися, каяття, тугу, що завгодно, і все разом узяте. Але вона тут-таки заспокоїлася, коли я сказав: «Нічого страшного, просто спека, тридцять чотири в затінку, і я хочу прилетіти сьогодні чи завтра, як тільки дістану квиток!» Вона відповіла: «Ну прилітай! У тебе що, тиск підвищився?» Я сказав, що не міряв, але, мабуть, підвищився. Одразу ж отримав пораду приймати раувазан і піти до лікаря, перш ніж брати квиток. Порада була розумна, я згодився. Загалом вийшло по-дурному: коли вже повертатися, то без ніяких дзвінків! Нічний переляк. Щось старече! Оце мене найбільше й засмутило. Однаквилітати звідси негайно вирішив твердо.

Вранці прийшов Мансур і відрадив. Мій благодійник заявив, що влаштує мене в Тохір, що там чудово, прохолодно, можна спокійно працювати, можна відпочивати, як у магометанському раю. При цьому Мансур підморгував, його широке й рябе обличчя на щось натякало, він робив великим пальцем правої руки загадкові жести, маючи на меті заінтригувати, але я знав, що для нього головне, аби я не поїхав, не завершивши роботи. Який уже там магометанський рай! Вода з переборами, нужник у дворі, а замість райських гурій — кілька пансіонерок з профспілкового санаторію.

Але на квиток і грошей не було. Загалом — і на життя. Ні, я не міг відлетіти.

Я їхав у Тохір на старому, деренчливому, як розбитий велосипед, допотопному ЗІМі. Його десь списали за старість та зношеність. Мансур придбав цей катафалк для своєї установи, і я, здається, здогадуюся навіщо. Не останню роль зіграли тут запилені, але надзвичайно просторі сидіння: на них можна було лягти втрюх, вчотирьох, розкинути скатерку і навіть покласти цілу тушку джейрана. Я сидів на панському сидінні, дихав гарячим вітром, який бив у обличчя, відчуваючи водночас куряву, що її не видувало ніякими протягами, і легкий запах парфумів — катафалк на добрій швидкості мчав шосейкою на південь, — і уявляв собі, як Рита зараз метушиться по Москві, не знаючи, що робити. Мій дзвінок, звичайно, вибив її з колії. Матері вона не скаже, а Кирилові, може, й прохопиться словом не без деякого триумфу: «Телефонував тато! По-моєму, підкидає хвоста!» — на що мудрагель-синок, якому геть усе байдуже, промовить: «А я що казав! Я казав, що він більше двох місяців не протримається». За порадою вона побіжить до якоїсь із своїх подруг, найпевніше до Лариси. Дружбу з Ларисою я завжди вважав ганебною, кілька разів намагався відкрити Риті очі, переконував, вимагав, був з Ларисою зумисно грубий по телефону і навіть удома, коли вона з'являлася, — ніякого наслідку! Рита не хотіла бачити правди і, за своєю звичкою, чинила наперекір, а Лариса вибачала мені найобразливіший тон і відповідала лестощами чи жартами. Спочатку, коли дружба лише почалася — дами познайомилися в Єсентуках років сім тому, — Рита відгукувалася про Ларису з простодушним захватом. Дивовижна жінка, як вона вміє жити! Ідеальні стосунки з чоловіком, ідеальні — з свекрухою, ідеальні — на роботі. При цьому чоловіку зраджує, свекруху страшенно зневажає, а на роботі влаштовується так, що нічогісінько не робить, то бере роботу додому, то в неї вільні дні, то відрядження. Працює Лариса ось уже десять років на якомусь комбінаті якимсь інженером по реалізації. Тоді ще Рита ставилася до цих милих якостей своєї приятельки хоч і з захватом, але як до чогось дуже далекого й чужого, дивувалася для годиться, іноді навіть з гумором і не без таємної погорди: а я, мовляв, так не можу! Тоді вона говорила: «Лариса — це не подруга, це — установа! Ларисбюро. Все може організувати». І справді, діапазон величезний: шерстяні рейтузи, квитки на Райкіна, путівки, курортні картки, зустрічі з потрібними

людьми, до яких звичайним смертним не добратися. Однак поступово установа перетворювалася в подругу. Щось я вратив, прогавив, і тепер, коли мені по суті однаково, вони — нерозлучні подруги. Створені одна для одної. Зараз, наприклад, радяться, як поведистися?

Сидять на кухні в однокімнатній Ларисиній квартирі в будинку-башті біля Сокола, п'ють каву з болгарських чашечок і розмовляють про моє здоров'я. Обидві в курсі справи. Два роки тому, коли мене ляснув гіпертонічний криз — влітку в електриці, їхали на дачу в Хотькове, і я раптом поплав, почав задихатися, — вистригнули на першій, що трапилася, станції в медпункт, Рита виявила мужність, — Лариса влаштувала мені якогось Печеніга О. Є., знаменитість. До нього в клініці стоять у черзі по два місяці, аби тільки записатися, а вона запросто притягла його додому, пригощала чаєм, крутила йому мої французькі платівки, чарувала, як могла. Не знаю вже, що там у неї за чари. Але щось-таки є! Як жінка, вона, на мій погляд, неприваблива: товста, низькоросла, низької посадки. Але обличчя миловиде, кругле, і очі завжди блищать, проміняться. Така собі протобестія з рум'яними щічками, не скажеш, що сорокарічна. О боже, до чого тут Лариса? Що мені до Лариси? Щось із головою негаразд. Від спеки, тиску і від — ну, звичайно ж! — від того, що розвалююся на очах: по шурупах, по залізячках, наче темно-фіалковий катафалк. Та й не Лариса винна в тому, що сталося дев'ятнадцятого березня.

Але зараз Лариса, однак, дає поради, а Рита — дослухається. «Олександр Єфимович сказав мені антр ну, як кажуть, що з таким серцем, як у Геннадія, можна прожити сто років. Он воно як! Так і знай!» — «Я знаю. Він мені казав те саме. Але коли Геннадій зателефонував... Ти уявляєш, з його самолюбством!» — «Яка ж бо ти наївна, Ритулечко!» — «Я розумію, та все-таки...» — «Тільки не розкисай, прошу тебе. Прилітаєш? Чудово. Хворий? Лікуватимем, дістанемо ліки. Коли треба, влаштуємо гарну лікарню. Але хвороба, на жаль, не може перекреслити того, що ти накоїв, тих страждань, які ти заподіяв... За все треба платити, любий. І доки ти не усвідомиш... Лінія, на мою думку, має бути тільки одна». — «Ти так вважаєш?» — питає Рита. «А як же інакше!» — каже Лариса, дивуючись і обурюючись водночас, що можуть іще бути якісь сумніви.

За стіною, в кімнаті, гуде електричний підлогонатирач. З нагоди неділі, Цебриков, Ларисин чоловік, натирає пар-

кет. Робить це він так завзято, з таким старанням, що можна не боятися візиту на кухню. Загалом Цебриков — прекрасний хазяїн і чудовий чоловік: лиш випадє вільна хвилина, він одразу ж — за совок, за віника, починає мести килим або миє чашки, пилюсось диван чи заходиться прати. Лариса дістає з холодильника пляшку вірменського, трохи почату, дві чарки з шафки. «Вітасику! — стукає в стінку. — Хочеш чарочку коньяку?» — «Ні-і!» — дзвінкий крик крізь шум мотора. — Візьміть лимон, я купив уранці! Тільки ошпарте окропом!»

Дев'ятнадцятого березня, коли я вийшов на вулицю у сніг, опівночі, я думав: коли вже вдома, у своїй шпаківні, там, де нікому немає ні до чого діла, окрім мене, я не можу бути незалежний і не маю права щось чинити, тоді я ніщо, комаха...

Ну, що таке Тохір? Це шістдесят кілометрів від міста на південь, де закінчується пустеля й починаються гори. Колись це містечко належало персам. У якогось там хана, як оповідає Атабали, була красуня дочка Тохіра, і на її честь хан назвав містечко Тохір.

Радіо повідомляє, що в місті тридцять два. А тут, наче в іншій країні: повітря прохолодне, віє вітер, шумлять дерева. Коли вийдеш на вулицю — вона одна в селищі, довга, похило спускається в затінку столітніх тополь та чинар, — чути, як, не змовкаючи, з чітким клекотом біжить вода в арику. Спочатку, чуючи цей клекіт, я мимоволі озирався, шукаючи очима: здавалося, десь шумить водоспад.

Від персів у Тохірі не лишилося нічого, окрім двох жалюгідних валькованих халуп. Одна напівзруйнована, другу перетворено на сарай: Атабали тримає в ньому свої мотики та граблі. З вікна кімнати я бачу це колишнє шахське володіння з кізяка й думаю: «Also Sprach Zarathustra». У мене пристрасть до цитат та словечок. З книг я виколупую цитати. «Also, — думаю не без задоволення, — Sprach Zarathustra». На диво точна цитата. Одна з тих, що супроводжує мене ціле життя. В ній — філософське ставлення до життя, начитаність, інтелігентність, знання мов, а також — нісенітниця та облуда. Бо мої знання приблизні, інтелігентність показна, я ніколи всерйоз не читав Ніцше і нічого по-справжньому не знаю ні про Персію, ні про Заратустру, а німецькою та французькою мовою володію лише в такій мірі, щоб у туристській подорожі сказати кельнеру в ресторані: «Будь ласка, ще хліба!»

Колись я крутив голову одній дівчині, було їй тринадцять, а мені чотирнадцять. Діялося це в центрі Москви, на вулиці, якої зараз не існує. Будинку, звісно, теж. Дім був міцний, п'ятиповерховий крем'язень у стилі дешевого модерну початку століття. Я пам'ятаю сходи, де пахло кішками й нечистотами, але тонкі чавунні ґратки на півкруглих вікнах були вишукані, як малюнки Бердслея. Пам'ятаю квартиру, заплутану, як акваріум, сповнений водоростей. Було кілька коридорів, заставлених шафами до стелі, де можна було пробратися тільки боком. Дівчинка сиділа на канапі, її руки пахли йодом, а вона читала власні вірші, на мою думку, чудові. Я запитав у неї: «А ти читала «Also, Sprach Zarathustra»?» І після того були якісь напівдитячі рухи, побудовані на незначній облуді. Also, я живу в дерев'яному будиночку на території дачі працівників культури. Таких будиночків на території п'ять, зараз вони всі порожні, сезон починається в червні. Стомившись від роботи, від сидіння на одному місці, я виходжу в сад і веду балачку з директором дачі, він разом і садівник, він і сторож — Атабали Кульмамедовим. Дуже милий чоловік! Йому років п'ятдесят п'ять. Він худорлявий і високий, якими бувають туркмени з племені «теке», в його сухому, червонясто-смуглявому, неголеному і витягнутому, із запалими щоками обличчі проглядає постійна заклопотаність, що не дивно для людини, в якій купа дітей; він дуже працьовитий і водночас добродушний, і коли бачить, що мені хочеться з ним потеребенити, відкладе будь-яку роботу і балакатиме зі мною годину чи дві. Пригощає мене чаєм та варенням з аличі, купує сигарети, якщо я попрошу, і робить інші дрібні послуги. Дружина Атабали також текинка, вона повна, статечна, рухається повільно, ходить у темно-вишневій сукні «куйнак». Її звати Язгуль. Обличчя в Язгуль стомлене, сіро-брунатного відтінку, дещо квадратне, від чого нагадує лев'яче, усе в зморшках від безнастанного материнства, а руки, оголені по лікті, — молоді, сильні. Напевно, й тіло Язгуль з великим животом, низькими, важкими грудьми, які ледь прокреслювалися під складками «куйнака», — ще сильне й повне життя. Їй років сорок шість — сорок сім. Старші діти давно поодружувалися, живуть окремо. Зараз тут, у Тохірі, лишилося п'ятеро: три дочки і два сини. Наймолодшого звати Дурдкулі. Це поважний неквапливий п'ятирічний чоловічок, від якого не доб'єшся зайвого слова. Якось я спитав у нього: «Дурдкулі, скільки тобі років?» Він не відповів і, поважно відвернувшись, побіг геть, однак до-

лоньку з розчепіреними пальцями тримав ззаду на штанях, показуючи: п'ять. Завжди він кудись зникає, мати його шукає, і садом розлягається її крик: «Дурдкулі-і!»

Язгуль неписьменна, російською мовою говорить дуже погано, але на відміну від інших сільських туркменок позбавлена обтяжливої східної сором'язливості. Розмовляючи зі мною і насилу добираючи слова, вона спокійно й прямо, не кліпаючи, дивиться на мене своїми жовтими нерухомими очима.

— Язгуль, — питаю я, — чи є у вас ножиці?

— Зараз, — Язгуль велично киває і, звертаючись до когось у глибині дому, гукає по-туркменському.

Виходить одна з дочок і, дивлячись убік, повз мене, простягає ножиці. Іноді я прошу шматок мила, лампочку, нитку з голкою, чистий зошит, клей, і все це є в домі Язгуль. Певна річ, я намагаюся вручити Язгуль гроші, але вона ніколи не бере.

— Е! — каже вона і робить плавний, зневажливий рух рукою.

Якось довго не міг заснути, думаючи про Язгуль. Мене це навіть трохи налякало. Хоча що може тепер мене налякати? Була якась миттева гіркота. Людина усвідомлює свій вік із запізненням. Подібно до того, як із зрадою дружини: всі вже знають, а ти і не здогадуєшся. Однак є щось таке, що існує поза свідомістю, якийсь таємничий годинниковий механізм, який раптом подає сигнали. Пам'ятаю, їхав я підлітком у трамваї і побачив молоду жінку, яка сиділа навпроти, нічим не примітну, засмаглу, грудасту, з сумкою на колінах, з голими ногами, які вона небало схрестила: як я побачив цю жінку, було для мене раптовим і новим і, як зараз, трохи налякало мене. Одразу після тих нічних думок про Язгуль я почав думати про себе. Ще невблаганно пов'язано: тільки задумуюся про час, відразу ж перескакую на власну дорогу персону. Хто я, що я і таке інше. Часом думаєш: все нічого, я в порядку! А буває — нудьга! Ні, думаєш, нічого доброго не вийшло. Все життя робив не те, що хотілося, а те, що робилося, не дозволяло жити. А міг би, напевне. От якби тоді, одразу ж після інституту, в сорок якомусь... Ну, і таке інше, й таке інше.

Мені вже сорок вісім, а вигляд маю років на десять старше. Від сидячого життя і непомірного куріння мое обличчя набуло жовтуватого відтінку, зів'яло, під очима в мене мішки, які темніють і більшають, коли напередодні

«розшириш судини». Раніш, я пив добряче, називав це «розширити судини», тепер лікарі заборонили, та й сам відчуваю: після трьох, а то й двох чарок серце неймовірно калатає і задихаюся. Палити теж примусили покинути. Але річ не в тім. Зовсім не в тім! Можна хворіти, можна все життя робити роботу не до душі, але треба відчувати себе людиною. Для цього потрібно одне — атмосфера простої людяності. Простої, як арифметика. Ніхто не може виробити цього відчуття сам, автономно, воно виникає від інших, від близьких. Ми не помічаємо, як іноді втрачається це віковичне, істинне: бути близьким для близьких. Ну, хіба не пережиток: полюби ближнього свого? Біблейське базікання й ідеалізм. Але коли людина не відчуває близькості близьких, то, якою б вона не була інтелектуально високою, ідейно підкованою, вона починає душевно корчитися й задихатися — бракує кисню!

Коли він сказав мені: «А ти чим ліпший? Створюєш якусь муру, а твоє сумління мовчить?»— я відчув, як у мене в грудях, в аорті щось зупинилося. Я хапав ротом повітря, нічого не міг промовити, а він дивився на мене вже не так, як раніше, а перелякано. Нарешті я сказав: «Негідник! На цю муру я тебе поїв та годував сімнадцять років, довів до десятого класу! На цю муру ти купуєш собі джинси, платівки і всілякий непотріб! І сам ти непотріб!..» І тут я його вдарив. Він зігнувся й побіг у свою кімнату. Я знав, що йому було боляче. Але я не відчував до нього ніякого жалю — хоч бив його рідко, може, двічі чи тричі за все життя, — я відчував тільки порожнечу та відчай, який ту порожнечу заповнював. Фраза, кинута мені в обличчя, була давно придумана, і в ній були ненависть та презирство, накопичені місяцями, а може, й роками. Там був, звісно, не лише Кирило, але й Рита. Так вони розмовляють про мене поміж себе. І головне, у цій фразі був я! Я, я! Впізнав свої слівця: «Створюєш муру». Презирство — річ заразна. Я ніколи б не розлютувався так бурхливо, якби не відчув у тій фразі себе, своє потаємне, як погана, приховувана хвороба, зневагу до «мури», і до своєї власної також.

Але ж хлопець нічого цього не знав. Він одержав ляпаса й утік, приголомшений, захлинаючись слізьми.

Той день почався з того, що я знайшов у Кирила в кімнаті в шухляді столу — дуже хотілося палити, і я шукав сигарети — маленьку книжечку в шкіряній палітурці на замку. Зацікавився, відчинив: ключик лежав поруч. Це виявився щоденник, початий Кирилом кілька місяців тому.

Я пробіг по діагоналі сторінок з двадцять, списаних великим і рідким, напівдитячим почерком — було ніяково, та я сказав собі, що з виховних позицій маю на те цілковите право. Багато було дурниць, опис футбольної зустрічі із сусідньою школою, міркування про якусь науково-фантастичну книжку сучасного автора, очевидно, немалої бридоти, взаємостосунки з якимсь А. і якоюсь О., описані багатослівно і туманно з трикрапками, а потім запис про святкування власного дня народження. Напередодні — найдетальніші прогнози щодо подарунків. Ця пристрасть одержувати подарунки, яку Кирило демонстрував з такою надзвичайною щирістю й прямою, почалася в дитинстві і тяглася досі — завжди мене обурювала, але все-таки я до неї звик. Не новина. Те саме було і в Рити. «Подивимося, на що розколеться тато. Ще влітку обіцяв мені маг, ну, не «Грундиг», звичайно, на це його не вистачить, а хоча б «Комету». У Сірого «Комета» працює лепсько, так що я буду цілком satisfied». Розв'язний тон трохи зачепив, але я проковтнув і читав далі. Справді, я подарував хлопцю «Комету». Причому пам'ятаю, тишився наперед від враження, яке викличе подарунок. Був упевнений, що для нього це сюрприз, літня обіцянка геть з мене вивітрилася, але він пам'ятав усе залізною. Отож я здивувався: хоч і дякував, але якось спокійно, без захвату.

Дозолив мене інший запис: «Приходила кікімора й принесла якийсь нікчемний альбомчик для листівок і набір фарб. Карбованців на три все разом. Недарма мама каже, що старі дівки відзначаються підозрілістю і жадібністю...» Це було сказано про мою сестру, а його тітку Наталку. Коли б Наталка прочитала — брр! Я здригнувся. Мені захотілося вирвати сторінку, щоб цього страшного ніколи не сталося. Але зупинився: сторінка могла згодитися. В бідній Наталчиній пам'яті залишилися наші дні народження, коли альбом для листівок і фарби вважалися цінністю. Ні, обурило не те, не гендлярська — в карбованцях — оцінка, а байдуже лицемірство. Адже ж він, негідник, дякував тітці, навіть у щоку цмокнув, усміхався привітно й запитував, як ніжний племінник: «А що в тебе на роботі? А коли ти відпочиватимеш?» І в той-таки вечір: кікімора...

Я тупо розглядав книжечку, шкіряну палітурку, замок, ключик (чи не Наталка подарувала рік тому?) і розмірковував: казати негіднику чи промовчати? Вирішив — мовчати. Мати на увазі на крайній випадок. Але передчував,

що не стримаюся. І справді, в той-таки день він канючив квитки на американський джаз. Чіплявся спершу до матері, потім до мене. Рита сказала, що вона категорично проти: по-перше, наступного дня була якась відповідальна контрольна, по-друге, дорого, два квитки по п'ять карбованців, він збирався йти зі своєю дівчиною, а по-третє, Риті не подобалася дівчина. На Ритину думку, вона погано вихована і, коли приходять до нас додому, поводить не досить скромно. Але бог з нею, я цього не помічав і заперечував з інших міркувань. Той продовжував нити зі своєю звичайною настирливістю. «Та-а...» — нудив він плаксиво, як ображений маленький хлопчик. «Квитків нема, і дістати їх неможливо. Все! Кінець!» — сказав я. — «Іди в свою кімнату й роби уроки». — «А коли я попрошу тьотю Наталку?» Я подивився на нього з великим інтересом. Голубі очі дивилися ясно й віддано. Наталка працює в міністерстві і часом дістає дефіцитні квитки. «Тьотю Наталку?» — «Авжеж, пам'ятаєш вона діставала на Діна Ріда?» — «А чи буде тобі приємно, — мовив я, карбуючи кожне слово, — брати квитки з рук кікімори?»

Він очманіло втупився в мене. «Якої кікімори?» — «Але ж ти називаєш тьотю Наталку кікіморою?» І тут я побачив, як синове обличчя враз і на очах — як світлочутливий папір — вкривається темною фарбою, починаючи з вух. «Ти читав щоденник? — вигукнув він. — Як ти міг?!» Його обличчя спотворилося, очі звузилися, я побачив скажену зневагу, і це був його дійсний погляд. Певна річ, я пояснив йому, що не «як я міг», а «як він міг» — писати так огидно про свою тітку, рідну людину, яка його щиро любить. Я говорив дуже схвильовано. Рита прийшла зі своєї кімнати і мовчки стояла. Хоч стосунки в нас були натягнуті, вона не намагалася стати на захист сина, а той не слухав мене, а все повторював, хитаючи головою: «Ех ти... Ех ти...» Мабуть, їй було неприємно. Але той не розумів нічого. Очевидно, він був убитий тим, що я міг прочитати його нісенітниці про А. та О. Нарешті Рита розтулила рота і сказала докірливо: «Кірко, справді, як ти міг написати таке?»

Я сказав: «А ти не дивуйся. Він написав те, що ти кажеш у голос». Звичайно, був заперечливий вигук, ображене обличчя і мудрий педагогічний висновок: «Кирила я не виправдовую, але тон твоєї розмови мене обурює!» Після того вона пішла. А Кирилу того тільки й треба було. Він сказав, що я всіх ображаю, і його, й матір, що в мене само-

го нема совісті, коли я читаю щоденники. Але я закричав, що в мене є право батька. Що поки йому, сопляку, немає вісімнадцяти, я зобов'язаний знати, чим він живе, його особисте життя, всі його таємниці, бо несучи за нього відповідальність, а після вісімнадцяти — може забиратися геть, будь ласка, не заперечую. «Я теж не заперечую», — пробурчав цей нахаба. «Але тепер, коли я бачу підлість, — гримів я, — не маю наміру потурати тобі!» — «Я теж, коли побачу підлість...» Отак ми змагалися, скандально, базарно, — з кожною хвилиною я все більше відчував своє безсилля, — і потім він сказав фразу «створюєш муру», після чого я його вдарив долонею по губах, і він утік. Спочатку до своєї кімнати, а тоді — з дому.

Він зник на добу. Це була, мабуть, найжахливіша доба в моєму житті. Тому що я картав себе й мучився. І Рита, звичайно, не вмовкала, але її скаженіння мене не зачіпало. Я просто отупів від жаху, від того, що я собі уявляв і в чому винуватив тільки себе, одного себе, нещасного ідіота, неврастеніка, — подумаєш, розпустив руки, назвали сестру кікіморою! Ну то й що? Влаштовувати через це допит, мордобій, так принижувати й ображати хлопця? О третій ночі черговий по місту повідомив нас, що в Коптеві знайдено труп юнака років сімнадцяти, зарізаного ножем. Чи не було на нашому хлопці хутряної шапки і шкіряної безрукавки на хутрі? Хутряна шапка була! Була! Але шкіряної безрукавки не було. Він міг узяти безрукавку в товариша. Міг навіть поїхати в Коптеве. Викликали таксі, помчали в Коптеве, на другий кінець міста. В машині Риті стало погано, зупинилися, я масажував їй серце, шофер побіг за ліками — в медпункт Білоруського вокзалу. В морг Коптевської лікарні я пішов сам, Рита лишилася в машині. Хоч я був цілком упевнений, що наш син не міг опинитися тут, ноги мої підгиналися, коли я спускався по сходах у вузькому кам'яному коридорі. Юнак був чорнявий, одне око розплющене, друге залите чорною кров'яною плівкою. Ми приїхали додому о п'ятій.

О сьомій він зателефонував і сповістив, щоб ми не хвилювалися, що він у дівчини на дачі, тут немає телефону, тому він вчасно не повідомив, винуватий, excuse me. А зараз телефонує зі станції. «Ти не підеш на контрольну?» — з несподіваною, що, як завжди, вразила мене, розважливістю сказала Рита. «Ні, бувай!» Це бувай було сказано по-гультьяйському, отаке собі веселеньке, гульвісне «живемо — не тужимо!», потім — клац, трубку повішено. Рита

тихенько плакала, а я сидів у кріслі, заплющивши очі, і бачив передсвітанковий сутінок на станції, будку автомата, промерзлу, наче льох, запах гарива і низький, над лісом, місяць. Двоє біжать на лижах, спершу по лижні вздовж колії, потім завертають у ліс. За хвірткою їх зустрічає собака, на дачі тепло, в печі горять березові дрова — втім, це з моєї юності; на дачі в «дівчини», мабуть, парове опалення, палять вугіллям чи газом. Все було колись і в мене. Які там контрольні! Він про батька, що розквасив йому губу, і думати забув...

Необхідність у мені відпала. Це було зрозуміло. Ну — гроші, їжа, квитки на джаз, корисні знайомства, це само собою. Якесь хвилювання, коли мені буває погано... «Тату, тобі щось дати? Ні?.. Ну, я побіг! У мене ділове побачення. Ти лежи, не вставай!» А що іще потрібно? Один приятель, батько мого віку, сказав: «Подякуй, що він тобі не відповів ударом зліва в печінку. Мій якийсь мене нокаутував». Мабуть, усе нормально, але я просто не знаю цього: коли я був у Кириловому віці, в мене не було ні матері, ні батька. Мати часто хворіла, місяцями по санаторіях, батько загинув у тридцять дев'ятому на Карельському перешийку, він був військовий інженер. Виховувала, тягла, скільки сили, Наталка, старша сестра. Через мене, можливо, й лишилася «кікіморою». Звідки мені знати, чи потрібен хлопцеві батько, коли в нього зріст метр вісімдесят, канадська стрижка, бас, коли він може три години невтомно танцювати, прочитати за день англійський детективний роман і підійти на вулиці до будь-якої дівчини і взяти в неї телефон.

Влітку виявилось, що батько поки що потрібен. «Тату, там кафедрою керує такий Меченов Олександр Володимирович, він і екзамени прийматиме. Я точно вияснив, що він приятель твого Рафика. Прошу тебе...» І він, і матір знають, що я не люблю таких справ. Не тому, що надміру принциповий і моє моральне почуття обурюється, а тому що — неврастенік, не люблю бути комусь зобов'язаний. Що таке Рафик? Адже вони не розуміють, що таке Рафик. Їм здається, якщо кажуть «ти», п'ють коньяк в «Націоналі» і зрідка бувають разом у Лужниках чи на скачках (Рафик — гравець, болільник), то вже справжні друзі. Рафик дає мені роботу. Я від нього залежу. Але не на сто відсотків — я одержую роботу ще у восьми місцях, — але, значною мірою, Рафик для мене цінна фігура, ферзь. Я в ньому зацікавлений, але не він у мені.

Це неможливо було розтлумачити Риті. Як завжди, коли починалися якісь домашні кампанії, вона вдавалася в паніку і коїла дурниці. Їй здавалося, що Кирило нізачо не вступить, якщо не мобілізувати Рафіка. Відверто кажучи, я вважав, що він і з Рафіком не вступить. Все-таки він бовдур, наш хлопець. З його зростом, басом, з такою показною, молодецькою незалежністю, він досі ще пацан і рохля. Твори писав посередньо, почерк жахливий, у математиці мислить туго. Газет та журналів не читає зовсім, окрім «Советского спорта» й «Екрана». Англійська мова? Ну, хіба що! В дитинстві силоміць примушували ходити в англійську групу, а потім захопився *detective story*. Але це тільки лексика, а в граматиці — як у лісі. Окрім того, наш хлопець, нахабний і занадто меткий удома, зовсім міняється на чужих людях. Тут він слова не скаже, мимрить, нітиться і загалом створює враження Митрофанушки. Де йому витримати бій на вступних! Спершу говорили, що дванадцять чоловік на місце, потім виявилось — дев'ять, теж не жарти.

Треба було йти до Рафіка. Ніхто не знав, як це мені не до вподоби. Рафік з тих людей, котрі жодного доброго діла не можуть зробити просто так, без розрахунку на віддачу, без «два пишемо, один запам'ятовуємо». Ні, не пошло «товар — товар», а в смислі цінування свого благородства, домагання дружби, відчуття вічної вдячності тощо. Всі добрі справи Рафіка треба добре пам'ятати. Це нудно, але нічого не вдієш — входить у правила гри. А я зі своєю розхлябаністю та лінощами часто порушував правила, ось у чому річ. Цього ніхто не може зрозуміти, як не пояснюй. Треба знати Рафіка, цю самовдоволену печерицю, але по суті добру людину! Незадовго перед тим, як виникла проблема Меченова, я одержав від Рафіка велику роботу, дуже солідну, вона забрала в мене потім півроку інтенсивної праці — спасибі йому до гроба, *thank you very much*, як сказав би наш бовдур, — але вийшло так, що, одержавши цю роботу, я одразу ж зник із Рафікового горизонту. Провалився. Схопив і заповз у нору. А де дружба? Де вічна вдячність? Замість цього з'являюся раптом з новим проханням. Я огинався, шукав іншої можливості, але нічого не траплялося, Рита й Кирило напосідали на мене — найнеприпустиміше було, звісно, те, що Кирило був посвячений в усі секретні міроприємства! Я не раз вичитував за це Риті — закінчилося тим, що Рита, втративши терпець, таємно від мене сама зателефонувала Рафіку й зустрілася з ним.

Пригадую, якось у червні вона прийшла ввечері якась мовчазно-напружена, з плямами на обличчі — ці алергічні плями завжди видавали її збудження — і раптом заявила, що бачила щойно Рафіка, все йому розповіла, і він усе зробить. Вона була на скачках, виграла півтора карбованця.

Виявляється, в Рафіка був ігровий день, він призначив зустріч біля метро «Динамо», звідки, розмовляючи, дійшли до іподрому, і вже там вона вирішила — «щоб зробити йому приємність, оскільки він сказав, що новачкам завжди щастить» — піти з ним на скачки. Що ж, мудрий крок. Спершу він був стриманий, а розлучилися друзями. По-перше, він справді виграв. А по-друге, вона йому сподобалася, це напевне. Еге, матінко, та чи не п'яна ти? Ні, прила саму тільки воду, з'їла морозиво і два апельсини — пригощав Рафік у буфеті, але, справді, вона начебто сп'яніла. Бо все чудово вдалося. Шкода, що він такий бридкуватий, потвора-квазімодо. Познайомив її з якимись дядьками, вони цілували їй руку й казали «мадам». Меченов — його давній приятель, вони з одного міста, отже, все гаразд...

Кирило тріумфував: «Мамо, ти геній!» Я відчував щось непевне. Звісно, добре, що діло зроблено і, може, допоможе нашому бовдурові, але я уявляв собі вираз Рафікового обличчя, коли вони зустрілися й Рита, вкриваючись алергічним висипом від хвилювання, бурмотіла перші слова. «Він був стриманий!» М'яко сказано. Треба знати Рафіка. Він тут-таки вирішив, що я підіслав їй і, напевне, обурився: «Яка тварюка! Чому я маю без кінця робити йому послуги?» Але потім вона якось його розмочила. Ніяких підозр, навіть натяку на ревності я не відчував. Ці студентські почуття навідували мене тепер досить рідко, як бажання пограти у волейбол, — у Рити було, здається, те саме — окрім того, відомо, що Рафік жінками не цікавиться. Всю цю історію я відніс до розряду Рафікових дивацтв. Але там були ще якісь дядьки, які цілували їй руку й казали «мадам». І навіть було стирчати там до останнього заїзду?

Як результат усього, наче в складній задачі, де багато всіляких дій, ділення, множення і добування кореня, залишилося одне: почуття незручності й роздратування, яке з цього виникло.

Я дивився на Риту, що недбало сиділа, поклавши ногу на ногу, на дивані з сигаретою в зубах і плямами на шиї, які ще не зійшли, й намагався побачити її так, як бачили Рафік і дядьки на іподромі. Рита належить до тих жінок,

які мають вигляд молодше за свої сорок. Сорок видно, але водночас видно й те, що вигляд має молодший. Вона хорошого зросту, ставна, довгонога, щоправда, коли відпустити всі гачечки, стан помітно деформується. Та це не біда. Вона ще цілком нічого. Колись, років з двадцять тому, коли я відбив її в одного молодика, сина гомеопата, вона була кралечкою. Заради неї я покинув першу дружину, сина (він геолог, десь тут, у Середній Азії), заради неї тяжко сварився з матір'ю, котра була проти розлучення. Просто мати, при її безмежній доброті, повинна була когось жаліти. Їй боліло, коли комусь завдавали болю. Пізніше вона подружилася з Ритою. Жаліла її, коли їй здавалося, що я її ображаю. Давно це було. Давно немає ні матері, ні тої Рити, котра ображалася, ні мого кохання, ні старої квартири на Житній, комунальної товкїтні, тісного дивана, ранкового крику Кирки і терпкого почуття, що — все попереду, все ще має бути, станеться. Не треба було Риті кидати роботу. Не треба було споруджувати цей кооперативний храм на шістдесят два метри житлової площі, не рахуючи комірчини.

І от я дивився на жінку з гарними, довгими ногами, в гарній вовняній сукні, з гарним і дещо блідим обличчям, на якому проступали перші сліди прив'ядання, але й чудова зрілість, вегетативний невроз, холецистит, любов до солодкого, щорічні морські купання, і говорив їй спокійно: «Ти йому сподобалася? Погані справи, повинно було б тебе насторожити». І вона відповіла так само спокійно: «Дуже дотепно!» Не треба було жити разом двадцять років. Also, Sprach Zarathustra: це надто довго. Двадцять років, це не жарт. За двадцять років рідшають ліси, виснажується ґрунт. Найкращий будинок потребує ремонту. Турбіни виходять з ладу. А яких гігантських успіхів досягає наука за двадцять років, подумати страшно! Відбуваються перевороти в усіх галузях наукових знань. Перебудовуються міста. Жовтнева площа, біля якої ми колись жили, геть змінила вигляд. Не кажучи вже про те, що виникли нові африканські держави. Двадцять років! Строк, який не лишає надії.

Я перекладаю величезну поему мого друга Мансура, три тисячі рядків. Називається «Золотий дзвіночок». Дзвіночок, як можна здогадатися, це прізвисько дівчини: односельці прозвали її так за дзвінкий, мелодійний голосок. Поема буде надрукована тут, у Москві і в Мінську. Не знаю,

чому саме в Мінську. Це вже його справа. Я поспішаю, мені потрібні гроші, і треба виїхати звідси не пізніше десятого червня. Нинішня спека тимчасова, вона може спасти, змінитися дощем, але з червня спека встановиться міцно, залізною — не потуратиме ні хмарині, ні краплі дощу. Я роблю по шістдесят рядків на день — це багато. Натхнення не чекаю: о восьмій ранку випиваю піалочку чаю, принесеного звечора в термосі, сиджу за столом до другої, о другій обідаю в поганенькій чайхані біля пошти, а з третьої сиджу до п'ятої або шостої, коли починає тиснути в потилиці і комахи мигтять перед очима. А що робити? Перекладати вірші — моя професія. Більше я нічого не вмю. Перекладаю я з підрядника. Практично можу перекладати з усіх мов світу, окрім двох, які трохи знаю — німецької та англійської, — але тут у мене бракує духу чи, може, совісті. Слава мені не потрібна, це вже було (не слава, певна річ, а потреба в ній).

Кажуть, незабаром, числа двадцятого відкриється сезон у літньому ресторані «Чинар», і жити мені стане легше. Днями, допрацювавшись до чорних метеликів в очах, я пішов до чайхани — це звичайний трактир, по-нашому «павільйон», чи «забігайлівка», де, окрім горілки, води, пива, кріпленого червоного вина, крутих яєць, цибулі, пампушок, рибних консервів, буває інколи чай і плов з м'яса непевного походження, боюся, що верблюжого, — і, щоб збадьоритися, я випив дві чарки поганенької ашхабадської горілки. Пив із задоволенням, але з деяким страхом. І вона на мене дивним чином подіяла. На те, щоб я сп'янів, — позначилось, очевидно, довге утримання, — голова працювала ясно, все було в нормі, крім одного пункту, як у світі Кафки, де все вірогідно, крім якоїсь однієї обставини: тої, наприклад, що Замза перетворився в комаху. Мені уявилося, що поганенька ашхабадська горілка, яка стояла на моєму столі, — це підрядник, який я повинен перекласти чотиристопним амфібрахієм на російську мову, і тоді це буде пляшка «Столичної». Того дня я перекидав сімдесят з гаком рядків. Вночі прокинувся від важкого знайомого сну — моїх звичайних сновидінь. Начебто підіймаюся по якихось нескінченних сходах, кожен крок усе важчий, усе неможливіший, бракує повітря — і, коли вже, здається, кінець, асфіксія, — враз прокидаюся. Боліло серце, почав шукати воду. Термос був порожній: вчора вихлепав увесь чай після горілки. Оце бовдур! Адже ж знав, що вночі може знадобитися питво.

Одягся й вийшов у сад. Була чудова ніч. Світив місяць. Давно я не бачив такої ночі. Дві чинари стояли, як дві скелі, довкруг них конусом лягла чорна непроглядність, зате акації, туя і всілякі інші дрібніші кущі й дерева ясно сріблилися у світлі місяця й ворушилися, шурхотіли, дихали. Від їхнього дихання повітря було солодке. Його можна було пити. Я пройшов кілька кроків на кволих ногах, сів на лавку й пив повітря. Оце так ніч! Найбільш підходяща для смерті. Думав про те, що можу померти. Думок про смерть не буває. Думки про смерть — це страх. Я сидів на лавці спиною до теплого стовбура дерева і безладно думав: зателефонувати, Мансур, він приходить о десятій, машину, кардіограму, п'ятнадцять карбованців, при інфаркті біль набагато сильніший — удар сокири в груди. Ох, який ідіот — пив горілку! Потім, коли біль ущух і дихання стало рівніше — двічі вдалося глибоко вдихнути, — я подумав, що це було б занадто безглуздо. Адже повинен бути якийсь смисл. Якийсь підсумок. І вже після того. Тепер мої думки стали спокійніші.

Коли біль зникає, думати про смерть легше. Десь далеко на гірській дорозі їхала машина — в тиші чітко було чути, як шофер збавляє газ на поворотах.

Ні, смерть мене не лякала. Адже величезна більшість людей померла і тільки мізерна частина живе (біль зовсім минув, я підвівся з лавки й пішов по алеї. Хотілося дійти до криниці й набрати про всяк випадок у глечик води). Звісно, шкода: замало встиг. Збоку може здатися, що зовсім не так. Я і те, і се, п'яте й десяте. Але я-то знаю, ніщо! Задумано було не так. А як? Що я міг би зробити інакше? Хлопчаком потрапив на фронт, був поранений під Ленінградом, хворів, лікувався, потім хапав і гарбав життя у веселих повоєнних вузах, одружився рано — від тої-таки жадібності. І все було так: одне, що простіше, хапав, а друге — відкладав на потім, на колись. І те, що відкладалося, поступово кудись щезало, витікало, як тепле повітря з дому, але цього ніхто, крім мене, не помічав, та і я помічав рідко, коли бували безсонні ночі. А тепер уже ніколи. Часу не лишилося. І ще одне: немає сили. Є й третє: кожна людина варта своєї долі. Отак, заспокоєний, міркував я про своє життя, підходячи до будинку Атабали, де в дворіку був колодязь.

Якісь люди розмовляли в темряві. Я підійшов, побачив Атабали і короткононого виродка з великою головою — Назара. Цього Назара я зустрічав у чайхані. Він зростає

з десятирічного хлопчика, і, коли я підходив до будинку Атабали, мені здалося спочатку, що Атабали розмовляє з хлопчиком.

Назар щось хрипко вигукував, вириваючись з рук Атабали. Вони боролися при світлі місяця. Атабали тихенько хихикав.

— Ай! Ей! — захлинаючись сміхом, казав Атабали.— До жінок хоче піти, такий фулюган!

Я підійшов до колодязя й почав качати, опускаючи й підіймаючи дерев'яну ручку. Води довго не було. Казали, що колись це був чудовий колодязь, але минулого року під час землетрусу десь змістився ґрунт, і воду заклинило. Нарешті потекло тоненькою цівкою. Атабали з Назаром усе ще впівголоса сварилися.

— Ні! — казав Атабали.— Фулюган, іди спати!

В сусідньому будиночку, де жили в сезон відпочиваючі, а тепер у трьох кімнатах мешкало кілька жінок, працівниць санаторію і офіціанток, хряпнула рама й жіночий голос суворо сказав:

— Іди, йди додому, Назарцю! Пика твоя безсоромна! У-ух!

Знову хряпнула рама. Виродок похитався, перевалюючи велику голову з боку на бік, як хитається важкий соняшник, потім мовчки повернувся й кудись подався.

Атабали сказав:

— До Валі приходив. Одружитися хоче.

— З Валею?

— Еге ж,— Атабали позіхав.— Ой, година ночі... От фулюган, година ночі, всіх будив.

Валя була рослава, соковита, років двадцяти шести. Працювала медсестрою в санаторії, і я двічі просив її зміряти мені тиск. Ранками бачив, як вона бігала, виблискуючи лятками, зі свого будиночка в кінець саду.

Я спитав:

— І вона піде за такого? — я показав рукою аршин від землі.

— Е, ти не дивись, що маленький. Він сильний. Може побити будь-кого, хоч вас чи хоч мене. Зразу кидає. Від нього падаєш, як з ішака,— головою в землю... З верблюда падаєш боком, а з ішака — головою... Еге ж, такий фулюган, чортяка. П'яниця він. Його баби жаліють.

Я поплентав назад до свого будиночка — той стояв на відшибі, в глибині саду. Відчувалася невиразна нічна радість. Саме нічна, невизначена. Вранці не розумієш чо-

му? А вночі раптом — бажання жити й радість од цього повітря, шереху. Добре, думав я, що карлики з великими головами хочуть одружитися і п'ють вино, а жінки сміються з них, відчинивши вікна в сад, і добре, що люди виходять уночі з дому й розмовляють. У мене нічого не боліло. Я йшов легко. Почув, як на порожній веранді дзвонить телефон. Кого це в таку пору? У будиночку з верандою ніхто не мешкав. Влітку сюди приїжджає начальство, воно й провело телефон, який при мені ніколи не дзвонив.

Я мав спати й нічого не чути. Чиста випадковість, що я проходив повз. Але дзвонили, може, саме мені. Може, телефонувала Рита. Дізналася, що я в Тохірі, через Мансура, а його телефон — через міністерство. Зараз там десята, ще не пізно. Адже після мого дзвінка минуло шість днів! Я зняв трубку. Питали якогось Садикова. Чи не приїхав Садиков. Говорила жінка, голос її тремтів.

— Не знаю, — сказав я. — Може, й приїхав.

— Мабуть, ні, коли ви не знаєте. — Передайте йому, — голос жінки зривався, — щоб він неодмінно, одразу ж зателефонував додому! Неодмінно, неодмінно хай зателефонує додому.

Рафик щось зробив, чимось допоміг. Хоча хто його зна? Він к а з а в, що зробив і допоміг, але ж перевірити неможливо. Міроприємство завершилося успішно, отож він мав підстави приписувати успіх собі, але мені чомусь здавалося, що він і слова не сказав Меченову. Кирило казав, що Меченов ганяв його по-звірячому, не відпускав тридцять хвилин і «четвірка» зароблена чесно. Клявся, що в очах у Меченова не мигнуло ані іскри зацікавлення, коли він підійшов до столу й назвав прізвище. А Рафик щоразу при зустрічі питав: «Як там мій підопічний?» Немає значення, діло зроблене. Потім була Лідія Миколаївна, старенька дворянського роду, яка готувала з англійської мови, а потім з'явився Гартвіг, Герасим Іванович. Швидко він став Герою. Привела його Лариса, відрекомендувавши, як одного з кращих у Москві репетиторів з історії. Кирило займався з Гартвігом кілька разів, за що було заплачено солідну суму — карбованців, здається, сорок чи сорок п'ять. Коли б не Гартвіг... Та що вже тепер говорити!

Гартвіг — людина особлива. В чомусь я йому заздрив, за щось глибоко зневажав і навіть, мабуть, ненавидів. Але, певна річ, віддавав йому належне: свій предмет він знає блискуче і, головне, знає те, що потрібно знати, і

Кирила натягав добряче. Крім того, його приятель виявився секретарем приймальної комісії. І цього секретаря, малоприємного пана з рудою різночинською борідкою, якось вдалося зтягти на дачу до наших знайомих у Снігірі — там він набрався по зав'язку, всім набрид, господарі ледве витерпіли і насилу відправили з попутною машиною в Москву, але згодом це відіграло потрібну роль. Все було добре, велике мерсі і до побачення. Але Гартвіг не зник з нашого життя, як інші. Навпаки, він став нам близький і дорогий, як ніхто. Кирило казав: «Ми їдемо з Герою на водосховище». «Гера сказав, що фільм — т у ф т а, я не піду!»

Рита говорила: «Гера дістав квитки на Глюка. Ти, звичайно, пас?» Гартвіг був такий чоловік: коли він ішов вулицею і десь чулася музика, він повинен був неодмінно прислухатися й оголосити: «Ага, ось і товариш Бах!», або: «Здається, ми маємо товариша Моцарта!», або ще щось у подібному дурнуватою стилі. Рита при цьому червоніла й поверталася до мене з докором: «Ну, чому ти такий невіглас у музиці? Адже це твій величезний недолік». Вона могла сказати навіть агресивніше: «Ні, ти не можеш вважатися в повному сенсі інтелігентом!» А я і не вважаю себе таким...

Однак зовсім не тому, що я не корифей музикознавства.

Так, серйозної музики я не розумію, стомлююся від неї, а ось шлягери і всілякі джазові мотивчики дають мені насолоду. Навіть сам їх насвистую. А на симфонічній — починаю куняти чи думати про справи, роботу, різні дурниці. Що я можу вдіяти? Так, недолік, гандж, прогалина в духовній культурі, але навіщо постійно мені цим дорікати? Господи, сама по собі любов до музики нічого не говорить про людину. Не визначає лю д с ь к о г о. Змії також люблять музику. Є цілі нації, яких можна назвати немусикальними, наприклад, англійці, і, однак... Отож не треба перебільшувати і надмірно підноситись. Можна любити музику й бути циніком.

В такому дусі я двічі давав Риті відсіч у присутності Гартвіга, причому навмисне наголошував на «цинізмі». Я ж бо одразу зрозумів, що за птах цей Гера. Він мовчав або іронічно посміхався, як особа зацікавлена, і лише раз дозволив собі ніби жартома й делікатно, але з достатньою отрутою в словах розкрити рота: «Ви не з того боку намагаєтесь вплинути на Геннадія Сергійовича, — звернувся він до Рити. — Треба не дорікати йому за відсутність

інтересу до музики, а, так би мовити, жаліти, співчувати йому!» І недоречно розповів анекдот про Сократа й брутальну людину, що образила Сократа на вулиці. Я зауважив: «Герасиме Івановичу, по-моєму, так не заведено в кращих домах Філадельфії: вчити дружину, як вона має поводитися з чоловіком!» Він засміявся й сказав, що це, мовляв, жарт. Але я не бажав усе зводити до жарту, навмисне взяв твердий, суворий тон, і йому хоч-не-хоч довелося вибачитися. При цьому я помітив, як він перезирнувся з Ритою.

Я не звинувачую Гартвіга в тому, що він, скориставшись неробством та здатністю розвішувати вуха моєї дружини, а також моєю легковажністю та душевною втомою і ще тим, що ми надто багато тижнів на рік перебували з нею в сварці, без зусиль підкорив Риту якійсь своїй владі. Не належу до ідіотичних ревнивців. Може, між ними нічого не було. Не знаю, не хочу знати. Не в тому річ. Натякала Лариса, що само по собі здалося мені гидким, навіть гидкішим, ніж те, на що був натяк. Ми з Ритою давно й негласно встановили певний кодекс взаємної незалежності. Точніше так: в душі ми допускали повну незалежність кожного. Але коли найкраща подруга натякає чоловіку на свою найкращу подругу! Мені було жаль Риту. Але річ зовсім не в цьому. Я звинувачую Гартвіга за те, що він заніс у наш дім — правда, на досить сприятливий ґрунт — свій цинізм, свою манеру все переоцінювати, перевертати, нічим не дорожити.

Я сам не люблю блакитнооких оптимістів і завжди дивився й дивлюся на світ, на людей критично, але таке ставлення до оточуючих, як у Гартвіга — таємна насмішкуватість над усім і вся, — розлючує мене. Я стаю скаженим ортодоксом, мені хочеться взяти доброго дрючка й лупити по цій обдарованій голівці. Так, він здібний тип, я знаю. Він кандидат наук, займає гарну посаду в науковому інституті, щось пише, десь викладає — влаштований чудово. Ну, господи, від чого ж тоді? Адже стільки людей невлаштовані в цьому житті. Прагнуть чогось досягти, але не можуть, безсилі. Отут і ховається секрет Гартвіга. Легко досягає він того, за що інші б'ються все життя, і, досягши, міг наплювати на своє досягнення. Кажуть, йому пропонували місце заступника директора в інституті, та він відмовився. А скільки навколо людей хворих, самотніх, нещасних з різних причин або таких, що вмирають у ранньому віці! Ні, це здоров'як, яких мало! Йому тридцять сім років,

він смуглявий, жилавий, бігає на лижах, як ескімос, а на велосипеді ганяє на шосе — його улюблене заняття, — як справжній гонщик. Своєю короткою стрижкою і чорною борідкою скидається на француза. (Каже, що мати гречанка, а батько — з обрусілих німців).

Вдягається абияк. Найчастіше з'являється в нашому домі в якихось напівтуристських-напівспортивних недоносках, в лижних штанах, вилялях куртках, кедах. Звісно, коли доходило до Глюка, він чепурився — теж не в бозна-що: дешевеньке, куплене на ходу в універмазі. Ця частина життя його зовсім не цікавила. Кілька разів приходив на уроки до Кирила неголений. Якось з'явився босий. З розповідей Лариси, був двічі одружений з яскравими жінками: з кінозіркою і з циганкою з театру «Ромен», танцюристкою, але з обома розлучився, а зараз живе з якоюсь Есфірою, лікаркою, страшенькою, але дуже доброю, вона дозволяє йому всі його дивацтва. Мені він сказав: «Гарні жінки мене вже не хвилюють. Цей етап я, слава богу, пройшов». Не знаю, що тут було: бравада чи незграбне задоволення в тому, щоб я не хвилювався. Я, певна річ, прийняв останнє, відчув себе зачепленим і грубо сказав: «Але чи хвилювали ви колись гарних жінок?» — «І не р-раз!» Отакий собі фанфарон.

І попри те фанфаронство — найінтелігентніший пан. Знає чотири мови, читає латинських авторів в оригіналі. Займається раннім середньовіччям, історією релігії. Фома Аквінський, Дунс Скот і таке інше. Рита зацікавилася — від неробства, голова ж бо вільна, — всією цією мудрагелією, і часом за вечерею розігрувалися схоластичні диспути. Наприклад, таке: що цінніше — воля чи розум. Рита стояла на позиції Фоми Аквінського — за примат розуму. Наводила приклади із власного життєвого досвіду. Вона, до речі, вважає себе в найвищій мірі homo sapiens. Кирило був на боці Дунс Скота: захищав волюнтаризм. Він казав: «Коли б не моя залізна воля, хіба я вступив би до інституту?»

Я висміював їх, але на Риту це мало діяло. Вона почала діставати, де могла, книги в зашарпаних брудних палітурках — містичні, релігійні. Кат його зна, звідки вона їх викопувала. В букіністичних книгарнях цей мотлох, по-моєму, не продається. Діставала на руках, на чорному ринку. Вдома почали миготіти бородаті, в окулярах молодики, книжкові маклери, які разом з рідкісною книжкою могли торгонути і якимсь дефіцитним дрантям, наприклад, біли-

ми водолазками з ГУМу з націнкою п'ять карбованців. Мила публіка! Разів зо два я виставляв їх з дому. Рита ставала на захист, звинувачувала мене в деспотизмі та скнарості. (Всі ці Леонтьєви, Бердяєви чи, як я казав, белібердяєви, коштували немалих грошей, яких дати я не міг, бо останні півтора року мої заробітки з певних причин зменшилися). Але ніщо не могло зупинити її: вона викручувала з господарських грошей, міняла, продавала своє шмаття. Загалом, тут було не захоплення, а пристрасть, і навіть, може, хвороба. Але в основі всього лежало не справжнє почуття, а фальшиве, метушливе. В цьому я був глибоко переконаний. Якось так їй і сказав.

Я непокоївся за Кирила — перший курс! — і вся ця базікологія, що тут і там валялася по квартирі, могла збити його з пуття. Відверто кажучи, я не так непокоївся, як пок а з у в а в хвилювання, а Рита слушно зауважила, що Кирила ці книги цікавлять ще менше, ніж вузівські підручники. Тоді я підвищив голос: «Чудово! І ти, замість того, щоб змінити таке становище, відтягти хлопця від дівчат та магів і привернути до підручників, сама займаєшся казачим!» — «Я нічого поганого не роблю, моє чтиво нікого не стосується і взагалі, чого ти казишся?» Я сказав, що все це мені глибоко антипатично. Що її псевдорелігійність — облуда й ошуканство, що першою заповіддю будь-якої релігії, а тим більше Христової віри — є любов до ближніх. А де вона? Байдужість, втеча з дому, книжкове марнославство. Чоловік занедбаний, син росте, як бур'ян. І — клімакс, матінко, клімакс. Не Фома Аквінський, а прогулянки пішки й холодні обтирання вранці.

Але й такі прямі удари не діяли. Наше відчуження і взаємна холодність усе збільшувалися. Кілька разів, насилу прочитавши деякі із старих книжок, точніше, не прочитавши, а перегорнувши, бо до кінця прочитати жодну з цих книг я не міг, надто хитромудро, їй-богу, через п'ять сторінок я переставав розуміти, про що йдеться, а я ж не найбільший кретин на світі, я пробував завести суперечку, прочистити їй мізки, адже це так божевільно далеко від нас, від наших справжніх складнощів та загадок! Написано гарно, і колись, можливо, воно хвилювало, мучило, вгадувалося прозріння, читалися пророчі слова на банкеті Валтасара, але ж нічого не вгадалось, не прозрілося, й читання таких книжок тепер — зайва розкіш, однаково, що тримати вдома арабського скакуна. Куди поїдеш на арабському скакуні? В молочну пляшки здавати? Чи в пральню

по білизна? Не потрібна мені оця великорозумність, зовсім непотрібна, а ті, хто каже, що їм потрібна,— шахраї. Яюсь була така розмова з Ритою: «Ну, що ти вчитала в цій книзі? Чим збагатилася?» Того дня вона особливо мене дратувала, я так і рвався в бій. Рита сиділа в своєму улюбленому кріслі під торшером, палила сигарету, щойно відтарабанивши з кимось годину по телефону. Затягшись димом і дивлячись на мене з незвичайною увагою, вона мовила: «Чим збагатилася? Хоча б тим, що краще пізнала твій характер. Саме сьогодні читала в одного автора про одвічно бабське в російській душі». Я розреготався. «От здорово! Ну, ну, детальніше». Вона почала молоти якісь дурниці про те, що я чомусь упокорююсь, підкоряюся обставинам—«середовище заїдає», що те, чим я займаюся,— адаптація до умов існування і я усвідомлюю це розумом, але безсилий повстати проти власного способу життя. З причин жіночої слабкості характеру. І ще тому, що завдяки дуалізму моєї душі в мені відсутня моральна дисципліна. Спочатку я слухав, усміхався, потім розлютився.

«А ти, матінко, невдячна,— мовив я.— Я виснажую мозок, займаюся чорною роботою, перекладаю всіх поспіль— для чого? Для того, щоб ти сиділа в кріслі, курила «Кент» і говорила мені гидоту? Коли тебе так точить моральне почуття, чому б не піти працювати в наше управління будинками — там потрібен економіст з окладом вісімдесят карбованців...» — «Здається, це дорікання шматком хліба?» — спитала вона. Я махнув рукою й пішов геть. Не лише порозумітися, навіть по-справжньому посперечатися стало важко.

Зате з Гартвігом, коли той у нас з'являвся, вона була пожвавлена, багатослівна, реготала, сперечалася, і мені дещо перепало: при ньому вона зі мною ставала привітною і яюсь назвала навіть Геночкою, від чого я давно відвик. Почалося нове захоплення: прогулянки пішки, на велосипеді, на лижах — з Гартвігом. Я сам колись радив це. Спершу вони мене запрошували. Я пару разів ув'язувався, але було яюсь прикро й обтяжливо. Гартвіг у шортах — навіть у жовтні, падлюка, хизувався чорними, волохатими ногами,— скакав по купинах, наче лось; Рита, задихаючись, поспішала за ним, а мені така гонка була не до душі. Кат з ними, лишив їх і себе напризволяще.

То вони в Загорськ, то в Суздаль, то на Святі Гори. І все яюсь ближче до ченців, до старовини. То десь під Моск-

вою знайшли церковцю — познайомилися з попом, і той дозволяє Гартвігу вилізати на дзвіницю й дзвонити. І Кирила тягали туди, також дзвонив. Все це, звичайно, було дурницями, химерами напівсолодкого життя і мене не так бентежило чи обурювало, як просто дивувало. Адже була колись активним членом профспілки в інституті комунального господарства!

Ні, звісно, ніякою вірою тут по-справжньому й не пахло, а так собі: духовна нудьга й катастрофічне неробство. І навіть, може, мода. Всі оті книжечки, монастирі, мандрівки по «святих місцях» на власних «Волгах» стало модою і тому банальністю. Раніше всі стовписьком на Ризьке узмор'я валили, а нині — по монастирях! Ах, іконостас! Ах, який нам дід зустрівся в одному сільці! А самовари? Ікони? Як не прийдеш до якогось провізора або художника, що заробляє на хліб малюванням агітплакатиків, обов'язково у них ікон понавішано і чай п'ють із самовара, справжнього тульського, відшуканого за великі гроші в комісіонці.

Все, друзі мої, благородно, чудово, любіть красу, шукайте града, а от як із любов'ю до ближнього? Чи не забули часом свою бабусю, котра в селі горбиться? І чи не кинете у важку хвилину дружину або, навпаки,— чоловіка? Бо ж старенький з бородою, який на гарній дошці висить у їдальні над сервантом, одне велить: добро чиніте! То як із ним, добром отим, га?

Не можна було їй роботу кидати. Бо коли людей нема навколо — нікому й добро чинити. А втім, і зло також. Все одно, не треба було.

Але Гартвіг — то стаття осібна. Про яке там добро мова? Головне, що сидить у нього в нутрі — погляд крижаний, вивчаючий. Окрім старовини, отців церкви, цікавився він і сучасними справами: писав щось з питань соціології. Якось поєднував старовину й сучасність, не знаю вже як. І віри, й древності, краси, музики, людей довкола себе він торкався з однаковим крижаним завзяттям — вивчав. Не просто пізнавав, а таки вивчав, тобто до останньої краплі, до дна. І куди інші зазирнути не наважаться, він зазирне, ніщо його не збентежить. Це я одразу в ньому відчув. Справжній учений, тільки такі і досягають, і створюють. Але — далі від них! І жінка для нього — експонат і добрі знайомі — об'єкти для вивчення, щось подібне до мурахи чи жаби.

Двічі відчув я це на собі всією шкірою, і треба сказати: приемного мало. Сиділи якимось удвох, очікуючи Риту,

розмовляли, він більше питає, до того ж поштиво, з повагою, а б сказав запобігливо, як розпитував би учень у професора, а я відповідав. І, розтанувши від його поштивості, відповідав охоче, детально. Цікавився він усілякими дрібничками мого побуту й моєї роботи: коли встаю, які газети читаю, чи користуюся словником синонімів, які мої стосунки з редакторами й авторами, котрих перекладаю? Ще там щось про кіно, про те, як відпочиваю, куди люблю їздити.

Я загалом людина не хитра, почав роз'яснювати без найменшого сумніву, давав мудрі поради, а потім мені стукнуло: господи, таж він мене вивчає! Він же на мене досьє заводить! Ні, не у вульгарному розумінні, а саме — в науковому, для якоїсь своєї спеціальної роботи й мети. Для свого домашнього «хобі». Прийде додому й настроїть цілий зошит. «Такий і такий, 48 років. Тип: середній інтелігент кінця шістдесятих років. Рід: літературний пролетарій. Вид: із невдах, котрі вміють влаштуватися. Встає о восьмій. Газети читає після сніданку, який складається звичайно з яйця, звареного «в мішечку», скибочки хліба з сиром і надзвичайно міцного чаю. Любить пити чай завжди з однієї, так званої улюбленої чашки. Це великих розмірів посудина емкістю з півтори склянки, розписана, темно-червона із золотом дулівського заводу. В газетах найбільше враження справляють статті, що стосуються роботи колег по перу, хвалебні чи лайливі. Особливо лайливі. Підіймають настрій. Хочеться працювати...»

Я сказав, що він розпитує мене, як лікар — пацієнта. Чи не розповісти, як у мене з випорожненням? І як я виконую подружні обов'язки? Він серйозно сказав: це було б цікаво! Потім зауважив, що справді в розмовах з людьми намагається дістати якнайбільше інформації. Нічого іншого не лишається. Адже наші звичайні бесіди, мовив він, не виходять за межі порожнього базікання, передачі чуток, анекдотів і перемивання кісточок спільним знайомим. Замість обміну думками ми обмінюємося чутками. Звичайно, не забув похизуватися вченістю, згадав Сократа, перипатетиків та іншу старовину, де, очевидно, почувався, як риба у воді. І тільки через якийсь час я зрозумів, що мене за дурня мали. Отже, в розмовах зі мною він не намагається набути якихось думок, саму лише інформацію, до того ж байдуже яку, в крайньому разі навіть копійчану! З паршивої вівці хоч вовни жменя. Я згадав, як він розпитував мене якимось: де я пошив костюм, і скільки коштує, і де

куплено тканину. А я, ідіот, пояснював йому якнайстаранніше! У цій манері була не лише зневага до співрозмовника, але й основна гартвігівська риса — його цинічне прагнення брати, ковати, нічого не віддаючи. Ділитися своїми думками та знаннями з людьми, яких вважав нижчими за себе і нічого не вартими, він не бажав, не вмів, а прагнув тільки збагачуватися.

Біда в тому, що я співставляю факти із запізненням. Коли я зрозумів, що мене за дурня мають — і мають постійно: мовчанням, посмішками, делікатними розмовами про дрібнички, — мені захотілося при першій-ліпшій нагоді звалитися на нахабу з громовою промовою і таки сказати йому всю правду, щоб не заносився! Сказати, що ми з ним не рівнозначні величини. Що наш життєвий досвід непорівнянний! Я не встиг прочитати так багато книжок і визубрити іноземні мови тому, що жив в інший час і змалечку працював, воював, поневірявся. Не приписуйте собі чужих заслуг — вони належать часу. Ми складали інші екзамени. І взагалі, хай вам чорт! — навчіться поважати людей! Але зручного випадку ніяк не траплялося. Промова моя кипіла, кипіла, а тоді й випарувалася.

Здається, він сам відчував нестачу життєвого досвіду. Звідси його знамениті втечі — те, що так вражало людей, котрі його мало знали, і подобалося жінкам. В своїй основі ці втечі були не романтичного порядку, а умоглядного. Справжнісінький раціоналізм і те саме намагання — вивчати. Він міг несподівано піти з інституту (взяти академічну відпустку), поїхати до Одеси, влаштуватися матросом на торговий корабель і зникнути на довгий час із життя своїх друзів та близьких. Щоправда, це було в час його парубкування, між циганкою та Есфірою. Але наступного літа, вже в часи Есфіри, він два місяці блукав по Україні, працював то косарем, то збирачем яблук, то шляховим робітником. Рита захоплювалася такими подвигами, котрі знала з оповідань гартвігівських приятелів. «Оце я розумію, чоловік! — казала вона. — Уявляю собі тебе в ролі матроса чи землекопа. Та ти за два дні ноги відкинеш». Звичайно, відкину. І сумніву нема. Та й навщо це потрібно: копати землю й тягати мішки людині, котра знає чотири мови! Користь, на мою думку, невелика. О господи, як же я не розумію? Адже тут самоутвердження. Вільний вибір. Це потрібно не суспільству, а — особі.

Хай самоутвердження, гаразд, погоджуюся я, але яка його природа? Комплекс неповноцінності. Бракує життє-

вого досвіду й творчої напруги. А коли нетворча людина намагається творити, вона заміняє акт творчості абичим — найчастіше найнікчемнішими домашніми революціями. Вмовляє собі повагу до самого себе. Ну, а потім? Адже суспільству, тим, що навколо, від цих геройств ні холодно, ні гаряче. Тільки бідна Есфір страждає та й дитинка відвикає од батька. Звичайнісінький цинізм у шляхетній упаковці: бо наплювати на всіх, окрім себе. Захотів утекти від вас усіх на півроку — хоч матросом, хоч куди — втік, і до побачення!

Але Рита замріяно говорила, що все це не так просто, що треба, мовляв, зважитися, треба переступити. І дивилася на мене з виглядом таємної зверхності та якогось співчуття, як на пропащу людину, яка ніколи не зможе переступити. Чужа глупота часом буває сліпуче прекрасна. Мені була цілком зрозуміла безглуздість гартвігівських авантур, але деякі інтелігенти, особливо дами із збудженою уявою, були в захваті від них. Кажуть, його так пестили, коли він повертався! Такі банкети влаштовувалися на його честь! Рита стверджувала, що тут якийсь протест і свого роду комусь виклик. Який протест? Кому, господи прости, виклик? Есфірі? Ну, скажімо, виклик тому становищу, яке склалося в інституті. Але, матінко моя, його становище в інституті чудове, ліпшого годі й бажати, якщо йому дозволяють зникати на півроку. Ах, він брав відпустку по хворобі, в нього щось із шлунком, гастрити, виразки? Отже, користувався пільгами, як хворий, і при цьому працював матросом? Талановитий молодик, далеко піде.

В результаті виявилось, що я недобрій, у чомусь обмежений і не можу стати вище своєї особистої неприязні.

Взимку він раптом з'явився до нас у ватянці, валянках і сказав, що їде на місяць у Калінінську область — завербувався в артиль лісорубів. Кажуть, цікаві люди оті лісоруби. Помацати їхню психологію. І тут у Рити виникла ідея. Наша хатня робітниця Нюра була родом з Калінінської області, Торжківського району, де в селі залишилася жити її тітка, зовсім стара — єдина Нюрина родичка, мати її померла у війну в голодні часи, батько й брат загинули на фронті, — і от Рита попросила Гартвіга, щоб той відвіз Нюриній тітці Глаші, котру ми всі знали за листами, московські подарунки: цукерки, апельсини й маленький транзисторний приймач. Рита дуже любила Нюру. Потім виявилось, що ця любов має межі, але тоді ще про це не здогадувалися. Нюра працювала в нас років з де-

сять, прийшла, коли Кирило був іще першокласником. До Кирила вона була прив'язана надзвичайно. Ритина ідея була в тому, щоб випросити в тітки Глаші — замість транзистора — одну-дві іконки. Було відомо, що тітка Глаша богомільна, ікони в неї є, залишилися від матері, Нюриної бабці, і вона ними дорожить, але коли Нюра напише, що хвора і ікони єдина її надія, тітка Глаша може зглянутись і поступитися.

Риті дуже хотілося повісити вдома дві-три ікони. Вона й місце для них приготувала: на тлі рожевуватої стіни, поруч з великою репродукцією Пікассо. Інакше б Рита відчувала себе знедоленою. Її подруги вже зуміли роздобути ікони, а Лариса, котра загалом малоінтелігентна, не читала вчених книжок, просто пограбувала своїх сільських родичів і привезла цілу колекцію — шість дощок, серед яких одна була безперечно старовинна, північного письма, Гартвіг визначив сімнадцяте століття, сказав, що річ музейна, можна взяти за неї великі гроші. Щаслива Лариса! Завжди їй все саме пливе до рук.

Нюра написала тітці листа, віддали Гартвігу, той повернувся в січні з двома іконами. Одна була поганенька, дшевенька, друга більш-менш, років з півтора. Рита повісила обидві на рожевій стіні поруч з Пікассо. Потім дешево, якраву Нюра випросила для себе: вона й справді захворіла й думала, що ікона допоможе. Але старовинна дошка і далі висіла в їдальні і всі, хто приходили до нас, захоплювалися її чорнотою й казали з виглядом знавців: «О, чудова річ!»

Тим часом Нюра захворіла усерйоз. Я щось чув про її хворобу й раніше, але до ладу не знав, що в неї таке. Нюра була в Ритиному відомстві. Я знав тільки те, що коли вдома Нюра чи якась інша жінка, що веде господарство, встановлюється спокій і можна працювати. Рита терпіти не може всіх хатніх клопотів. Більше тижня вона сама, без помічниці, не витримує. До появи Нюри, коли наш балбес був милим маленьким карапузом і вимагав гуляння, прання та іншого догляду, ця проблема — хатньої робітниці — була якнайгострішою, навіть гострішою, ніж проблема моїх заробітків. Адже я довгий час заробляв нерівномірно, доводилося надовго від'їжджати у відрядження, щоб густіше підмолотити й полегшити існування родині, сам якось переб'юся, але їм без мене простіше. І до копійок доходили. Бувало, Кирилові ні на що було молока купити. А помічниці в хаті завжди були.

Без них Рита просто-таки не справлялася — працювала вона тоді далеко, в Останкині, виходила о пів на восьму, поверталася пізно — але і з помічницями не ладилося. Рита чомусь постійно з ними сварилася. Якась і трьох днів не пробуде, а Рита вже стогне: «Не можу її бачити! Розраховуй її завтра ж, прошу тебе...» Я, звичайно, розумів, що з цими літніми невдахами, таємними злиднями, самотніми зубожілими бабами чи молодими дурепами, сповненими порожніх сподіванок — професія ж бо вимирає, — ладнати важко, але виходу не було. Я казав Риті: «Заховай своє роздратування кудись подалі! Адже ж тобі гірше буде. Не можеш ти сама! Це вже доведено, отож прикуси язика...» Логічні докази не доходили. Які мальовничі персонажі з'являлися в нас удома. Яким дивним особистостям доручався наш безмовний Кирка! Була одна пухка, червонолиця літня мотрона, яка чомусь твердо вважала, що я можу покинути заради неї Риту, та тільки вона вагалася. Була одна одеситка з довгим, вусатим обличчям, яка завжди так нерозбірливо белькотіла, що її ніхто не міг зрозуміти. Чоловік червонопикої потрапив за щось у тюрму на десять років, а всі родичі одеситки загинули. Була одна зовсім тиха стара, землисто-сіра голубиця, яка несподівано серед ночі зайшла в кімнату, де ми з Ритою спали, і, зупинившись у дверях, дивилася на нас: заради цього моменту й наймалася. Було кілька дивовижних скандалісток. Мені хотілося надрукувати оголошення й вивісити на дверях: «Тут завжди потрібна хатня робітниця!»

Якось прийшла жінка з обличчям блідої, стеаринової жовтизни, запнута, як баба, безмовна, без усмішки, але очі сяяли ясно, блакитно. Розмовляла вона ледь чутно, рухалася повільно. Було Нюрі всього тридцять два, але вигляд вона мала років на сорок п'ять: у волоссі сивина, обличчя змарніле, зубів нема й майже глуха. Про себе говорила погордливо: «Я вся наскрізь гнила». Здоров'я й зуби втратила під час війни, в голод, коли їли кору. Працювала Нюра незгірше інших, тільки повільніше, зате мовчки, тишком: нічого не чула та й інших не дратувала.

Була вона дівка, і тепер уже, звичайно, безнадійно. Хто таку вбогу та глуху візьме? Щоправда, гроші в неї водилися, за вісім років роботи «по домах» дещо зібрала, та ще пенсія щомісячна, як інваліду, карбованців з тридцять. З цією пенсією доводилося весь час хитрувати, щоб не втратити її, миленьку. В групкомі хатніх робітниць, де Рита підписала договір з Нюрою, не повинні були знати про пенсію;

інакше не дозволили б оформити договору, а без договору Нюра втрачала тимчасову прописку. Прописка ж була необхідна, бо Нюра сподівалася коли-небудь (подейкували: через десять років) одержати право на постійну житлоплощу в Москві. З другого боку, у відділі, де дають пенсії, аж ніяк не повинні були знати, що Нюра працює хатньою робітницею, бо відразу позбавили б пенсії. От і крутяться. Але Нюра давно вже знала, що ніхто за неї не хитруватиме й не вирве потрібне їй для життя — не було таких людей, усі повмирали, а нових не передбачалося,— і вона сама крутилася, допомагала собі, як могла.

Рита вважала її хитрою, пристосованою в житті. Але, боже мій, яка вже тут хитрість! Колишній голод, що скрутив молоде життя і забрав сестру, брата, матір, досі сидів у цій жінці непереможною пам'яттю і таємним страхом. Інколи я помічав це під час обіду, коли занадто повільно й начебто знехотя тяглася рука по хліб або ж коли перетирала своїм баб'ячим ротом м'ясо, Нюра дивилася на інші шматки м'яса, що лежали на блюді, не відриваючись. І щось у її очах тліло старече, проти чого вона сама була безсила. Зо два десятки років минуло після того голодування. Нюра залишилася сама в одинадцять років, не розуміла, як жити, а тут її обдурила тітка Шура, дячина: приїхала із сусіднього села в Нюрину хату буцім для того, щоб забезпечити сирітку, та так і заволоділа хатою і Нюру вигнала. З цією тіткою і її ріднею Нюра не хотіла мати ніяких стосунків, хоч тітка Шура, безсовісна, мучила її листами, то з проханням прислати їй цукру, то ще чогось, і все скаржилася на життя, як важко корову тримати, наймати косарів. Листи з проханнями від тітки Шури вносили в наш дім хвилювання: Нюра радилася, як їй учинити? Рита казала: «Не смійте нічого їй посилати. Як вам не соромно? Я вас поважати не буду. Вона — сволота, вона вас пограбувала». Нюра кивала: «Так, так, Маргарито Миколаївно, сволота вона, ой, яка вона лиха жінка!» Вирішувала нічого не посилати і навіть на листа не відповідати. Але минало днів зо два, зо три, і Рита помічала, що Нюра щось зашиває в полотнинку. «То це ви що, збираєте посилку тітці Шурі?» — «Ану її до дідька!— раптом усміхалася Нюра, затуляючи беззубий рот долонею.— Я хоч у Москві живу, вулицями гуляю. А вона що бачить, стара дурепа?»

Але другу рідну тітку, материну сестру Глашу, Нюра любила й листувалася з нею із задоволенням. То була зовсім бідна стара, котра жила в служницях у чужих людей

в селищі Кувшинове. З рідної хати її також виперли, хоч і не силою, але так зробили, що жити стало неможливо. Це Варвара так зробила, невістка, жінка сина Петра. І тільки незадовго до того, як Гартвіг повіз її гостинці й транзистора, тітка Глаша після семи років роботи в служницях повернулася на Варварине прохання з Кувшинового в село: народився другий син, а бавити нікому. Тітка Глаша, хоч і бідна й ображена долею, ніколи нічого в Нюри не просила, а навпаки, сама, як могла, намагалася підбадьорити Нюру. Незабаром після того, як Гартвіг поїхав у Калінінські ліси, Нюра одержала від тітки Глаші листа, в якому та просила дозволу називати Нюру дочкою: «Знаю, що живеш ти саменька і не маєш материнської ласки, дорога донечко...»

Потім були листи з подякою за подарунки, тривогою через Нюрину хворобу — подробиці хвороби надиктувала Рита — і з наріканням щодо ікон, які тітка Глаша ніяк не наважувалася відірвати від душі. Та ще й невістка, Варка, заїдала, син мовчав, ніякої втіхи. Де вже їй без ікон? Тітка Глаша вже шкодувала, що перейшла від чужих людей у синовий дім: «Дуже сваримося, мені ніде шмаття свого покласти, де не покладу, все не вгоджу...»

Перед Новим роком трапилася біда: раптово помер син Петро. Листи тітки Глаші, котрі про те сповіщали, запам'ятовалися добре, бо Нюра не раз просила читати їх уголос. Сама Нюра, хоч і грамотна, насилу розбирала тітчині закарлюки. Та писала, що син помер 23-го, а ховали 26 грудня, жодного дня не лежав і, звичайно, допомогла горілка. Приїхав другий Глашин син Віктор, вони випили в пивниці, і «йому недобре з серцем стало на вулиці умер находу і доктор сказав, що в нього сколороз ця болість дуже пагана таке воно діла невеселі дуже жалько було плакала так що сама не мечтала шо жива буду...» Далі йшли прокльони невістці, яка не захотіла, щоб Віктор з Петром пили горілку вдома, прогнала їх, завжди проганяла з горілкою, і все закінчилося так сумно.

Ця смерть вирішила долю ікон. Тітка Глаша не бажала, щоб ікони потрапили в невістчині руки. Про себе думала, що скоро помре. В другому листі писала, що їздила кудись, де жили лісоруби, знайшла Герасима Івановича і віддала йому дві ікони, а собі залишила одну маленьку — Григорія Чудотворця. Після похорону тітка Глаша одразу ж пішла жити до людей, бо чути не могла, як Варвара з першого таки дня почала торочити про женихів. «Отакі діла Нюро недюже хороші просто неможу себе в руки взять щоб оце

не плакати намогилюнку ходжу щонеділі і так уже плачу поки хто потягне змогили». А злидня Варвара, якій синочок був піддався, і не охне, на могилюнку не ходить і «вселяя мов коняка ірже...».

Навіщо все це застрягло в пам'яті: Нюра, котра назавжди зникла, її невідома тітка, якась невістка, чиясь смерть? Але ж усе разом та й багато іншого, так само чужого, принесеного здалеку — здавалося б, чужого! — і складає величезну безглуздість, щось на зразок невправно накиданої скрити сіна, моє життя. Одна суха травинка чіпляється за другу, друга громадиться на третю. Все зв'язано, зчеплено, висить, лежить, третється одне об одне, шарудить. Якби не приїхав якийсь Віктор у гості до брата, той не випив би зайвого й не помер би, тітка Глаша не віддала б ікон, Гартвіг їх би не привіз, Нюра не просила б стару ікону в лікарню саме в той момент, коли приятелі Кирила взяли його за боки, і не сталося б усього іншого, через що я сиджу вночі в саду, так далеко від свого неіснуючого дому. Очевидно, ніякий біль у світі не минає безслідно ні для кого. Але не в тім річ. Вона не повинна була йти з роботи тоді, років п'ять тому, адже через неробство людина втрачає рівновагу.

Гартвіг приїхав з перев'язаною рукою: поранив на лісо-розробці. Вигляд мав екзотичний, замість маленької французької борідки він відпустив велику мужичу бороду і став схожий на різночинця сімдесятих років. Я спитав, навіщо він займався цими дурницями? Відповів, що хотів пізнати, що воно таке — лісорозробка. Багато про те наслухався.

Тут я зауважив — признаюся, в'їдливо, а я це вмію, — натякаючи на його перев'язану руку, що він поєднує в собі два образи — Печоріна і Грушницького, такий собі Грушчорін. Він серйозно спитав: «Печорін та Грушницький? Це, здається, з Тургенева?» Я розреготався й нагадав йому: з незабутнього «Героя нашого часу». Він зніяковів. Того-таки дня я не без зловтіхи розповів про цей ганебний випадок Риті, вона навіть не знайшлася, що відповісти, а тільки дивилася на мене, усміхаючись, і кивала: «От що значить начитатися всякої бридні!» Вона мовчала. Колись кидалась в амбіцію, сперечалася зі мною за кожну дрібницю, тепер же новий метод — мовчання! Але річ зовсім не в тім.

Зима була важка. Я погано заробляв, було сутужно із замовленнями, і я хворів. Рафик втратив до мене інтерес, не знаю вже чому. За всю зиму я не дістав од нього жодного

гонорару. Зустрічав його в клубі в компанії малознайомих мені молодих суб'єктів, перекладачів нової формації, людей ділових, котрі вміли працювати швидко і з розмахом. Деякі з них знали по три й по чотири мови, але це їхньої суті не змінювало. Молоді ділки! У них не було минулого, невиразного через несправджені сподіванки. З пелюшок вони приступили до діла. Окрім того, були жилаві, як коні, з чудовим тиском, міцними зубами. Вони могли пити горілку до ранку, годинами теревенити про футбол (а Рафіку тільки того й треба) і взагалі були майстри на всі руки. Яюсь я здибався з Рафіком у видавничому коридорі, привітався, але він мені навіть не відповів — пройшов поважний, як іудейський цар. Коли у людини наступає смуга невезіння, і вона, як то кажуть, збивається з пантелику — що кому до того! Видряпуйся сам!

Втім, нічого страшного в моєму житті не сталося. Так само, як бувало часом у кожного, — хвороби, невдачі, якась розрідженість духу. В такі хвилини саме й потрібно те, про що я казав: близькість близьких. Рита була зайнята своїм життям, Кирило — своїм. Зимову сесію він подолав «ледве можахом», з хвостами, заводив мову про академічну відпустку, навіть пішов без мого відома в поліклініку, сподіваючись дістати в лікарів довідку для відпустки, але там йому намилили шию. Він канючив у мене гроші, я скупився, він сердився, ображався, наче дорослий, кидався до матері, але в Рити не вельми розживешся, тоді потай просив у Ньюри, і вона давала. Ми довго про це не знали.

Коли ж випадково дізналися, я оскаженів. «І ти, негіднику, — кричав я, — можеш оббирати бідну жінку? Тільки тому, що вона до тебе прив'язана?» Він незворушно відповів, що нікого не оббирає, а тільки позичає гроші, віддає їх вчасно і навіть з процентами: на кожні десять карбованців по плитці шоколаду. Це остаточно вбило мене. Звідки беруться гроші, щоб віддавати борги? Виявляється, він уже більше року, відтоді, як бере участь, граючи на гітарі в бітл-групі «Титани» — заробляє гроші, і не такі вже й малі, за виступи на шкільних балах, вечірках та весіллях. Мені ж здавалося, що це робиться заради мистецтва і нових знайомств з дівчатами. Але ж ні! Скільки ж він заробив, цікаво знати? Він старанно підраховував, морщачи свій чистий дівочий лобик. Двісті двадцять приблизно. Вієсний до початку зими.

«І ти був настільки нахабний, що випрошував у мене якісь карбованці й трояки?» Що ж, приходиш і до карбован

ця. Гроші розлітаються швидко, сам повинен знати. Мокасини, штани з поясом — от і сотня. А синій піджак з алюмінієвими гудзиками? А в Ленінград їздив у листопаді — невже за ту тридцятку, що дала мама? Я суворо заборонив позичати в Нюри. Сказав, що це однаково, що бути «альфонсом», експлуатувати жіночу любов. Він знітився, але попросив у мене п'ятдесят карбованців до лютого, коли з ними обіцяв розрахуватися якийсь заводський клуб. Вільних грошей не було. Я дав йому п'ять карбованців.

Але, боже мій, чи треба шукати складних причин! Все натяглося й тріснуло від того, що раптом напружився побут. Сучасний шлюб — найніжніша організація. Ідея легкої розлуки — спробувати все спочатку, поки ще не пізно — постійно літає в повітрі, як давня мрія здійснити, наприклад, кругосвітню подорож чи пропливти якомсь на теплоході «Победа» з Одеси до Батумі. За двадцять років, які я прожив в Ритою, не було, мабуть, жодного тижня, щоб я так чи інакше не торкався в думках цієї теми. Не завжди воно пробивалося на поверхню, але десь усередині, як здогад і таємна втіха, існувало завжди. Коли сидиш у напхому набитому театрі в задусі, приємно усвідомлювати, що над бічними дверима, закритими зеленою портьєрою, світяться літери: «Запасний вихід». Будь-якої хвилини можеш підвестися з крісла й піти до тих літер. І вийти на вулицю, на повітря, і, скориставшись тим, що вечір тільки починається, податися куди завгодно — до ресторану, до приятеля. Але ми дуже рідко виходимо з залу завчасно. Тільки коли п'єса занадто вже погана чи спека смертельна. Квитки куплено, і, крім того, — лінки підводитися з місця і йти по рядах, переступаючи через чийсь ноги під осудливими поглядами залу. Але усвідомлення можливості будь-якої хвилини — відрадне, і воно має бути, щоб легше дихалося. Кажуть, що в кожній людині, навіть у цілком здоровій, сидить бацила сухот, але потрібні певні умови, щоб бацила почала рости і процес почався. Ідея розлуки потаємно сидить у кожному, як бацила, що дремає. Не треба сперечатися, це істина. Зазирніть у себе.

Ні, історія з Нюрою не могла бути причиною, а тільки останньою простудою, котра вкинула мене в хворобу, в пожежу. Прийшла одного разу жінка й сказала, що хоче бачити Анну Федосіївну — Нюру, — замкнулася з нею в кухні, довго про щось розмовляли, потім жінка вийшла до Рити й сказала, що забирає Нюру на місяць у лікарню, в психіатричну. Нічого страшного, особливий вид

шизофренії. Виявляється, Нюра давно вже на обліку, а ми не знали.

Без Нюри стало погано. Ми всі трое люди незібрані, обідали як-небудь, квартира прийшла в запустіння, Рита раз у раз лягала з грілкою чи компресом і говорила, що — все, видихалася геть. Але без Нюри було зле ще ось чому: ця безсловесна, глуха жінка в незрозумілий спосіб уміла нас мирити. Прийде, сяде, скаже якусь дрібничку, але не беззмістовну, і роздратування випарувалося, образа минула. Була в ній відданість, і це справжнє почуття, нічим не розбавлене, напевно, діяло так сильно. Якось ми з Ритою добряче посварилися, я погрожував, що піду, покину всіх, до дідька — було це давно, коли ще пристрасті кипіли і все бралось близько до серця, потім примирилися, забулося, минулося, аж раптом бачу: Нюра плаче на кухні. Що таке? «Маргарита Миколаївна сказала, що ви нас покинете. Як же вона житиме?» — «А як усі, любя Нюро. Працювати піде. Вона жінка цілком здорова, здоровша за вас». Нюра, закусивши губи, хитала головою і, не чуючи моїх слів, шепотіла: «Я собі місце знайду, не пропаду, а як Маргариті Миколаївні?»

Інколи вечорами Нюра приходила в кімнату, сідала в кутку і дивилася на Риту, коли та шила, читала чи писала. Просто дивилася й мовчки всміхалася.

Років зо три тому, коли з грішми було особливо скрутно, та й Кирило підріс, вирішили з Нюрою розстатися. Ну, що вдієш: з місяця в місяць заборговуємо зарплатню! Нюра спокійно вислухала, але ввечері я знову бачив, що тихенько плаче на кухні, сидячи на своїй розкладачці. А наступного дня заявила, що готова працювати в нас безплатно, доки з'являться гроші. І ось пішла від нас ця істота, котра так дивно цементувала родину. Адже всі ми розлізалися вріз-нобіч, кожен у свою кімнату, до своїх справ і таємниць, свого мовчання, і тільки вона була справжнім до м о м, охоронницею плити, вогнища.

Але і в неї, окрім нас, не було нікого. І для неї наша розрізнена трійця була єдиним людським теплом, до якого вона тяглася і втратити яке боялася.

Нюра писала з лікарні листи. «Дарага Маргарита Миколаївна з чистосердечним привітом вам...» В палаті було чотирнадцять душ. Нюрі все подобалося: лікарі, сестри, їжа, її ліжко, третє від вікна, і вікно з видом на набережну. Іноді на її прохання телефонувала з лікарні сестра — Нюра по телефону нічого не чула — і запитувала: що в нас но-

вого, як почувується Маргарита Миколаївна, чи приносили з пральні білизну. Для чогось це було їй потрібно. Те тепло, від якого вона не могла звільнитися. «Анничка питає, чи не забули розморозити холодильника?» Рита жаліла Ньюру. Зо три рази їздила до неї в лікарню, возила фрукти. Лікарі сказали, що хвороба в Ньюри важко виліковна, але прогресувати не буде і для оточення безпечна. Сказали, що Ньюра цілком може робити неважку хатню роботу, може плести, шити й клеїти, наприклад, ялинкові прикраси з паперу. Ньюра попросила Риту, щоб та прислала в лікарню стару ікону, і Рита, хоч розстроїлася, доручила Кирилові відвезти. Мабуть, це був подвиг. Ніхто не сподівався. Спочатку були муки жадібності і вагання совісті, але потім Рита почала пишатися й розповідати всім знайомим, що віддала хворій хатній робітниці найкращу річ, прикрасу дому: звичайно, дуже шкода, але що вдієш. Там, в обителі страждання, вона потрібніша, ніж на рожевій стіні поруч із Пікассо. І — треба чинити добро, а не тільки читати про нього в розумних книжках. При цьому якимось забувалося, що коштовність належить таки Ньюрі.

Гартвіг був обурений: «Як можна віддавати музейну річ? Треба було віддати їй ту, палехську, яка їй різниця?» Але Ньюра вимагала саме стару ікону. Все вписалося пізніше, а тоді ми лише дивувалися настирливості, з якою вона просила, — швидше, швидше! — щоб їй прислати ікону, буцім рідкісні ліки, від яких залежало її одужання.

На початку березня зателефонувала лікарка з лікарні, якась Рада Юліївна і сповістила, що може нас порадувати: Анничці стало краще і до жіночого свята її випишуть. Але — куди? Чи вільне у нас місце? Чи нікого не взяли? Ми нікого не взяли. Рита зраділо кричала в трубку: «Звичайно, що ви, як можна! Чекаємо не дочекаємося!» Рада Юліївна пообіцяла повідомити пізніше про точну дату виписки, десь числа п'ятого. Але зателефонувала наступного дня. Тим часом Рита трохи оговталася й зміркувала: чи стане її життя легшим, коли в домі з'явиться хвора чи напівхвора людина? Ну, гаразд, неважка хатня робота, трохи готування їжі, магазини, але, як не крути, вона психічно неповноцінна, можуть бути загострення, будь-якого дня знову лікарня... Тут ми всі задумалися. Рита радилася з Ларисою. Та сказала: зачекати, не гарячкувати. Нехай підлікують, як слід, і дадуть гарантію. Бо вони раді виписувати, аби тільки з рук збути. І коли Рада Юліївна зателефонувала вдруге, Рита їй висловила — з дурного розуму, відверто — деякі свої

сумніви і щодо гарантії також, що Раду Юліївну вкрай роздратовало. Вона сказала, що не сподівалася таких розмов, що все це її дивує, і коли Рита, продовжуючи вести свою лінію дурної відвертості,— часом вона була страшенно недалекоглядною та незграбною!— сказала, що боїться за себе, за те, що їй не вистачить снаги обходити хвору і що самій хотілося б, щоб хтось її обходив, Рада Юліївна грубо її обірвала і попросила до телефону мене.

Я почув різкий голос, котрий звук керувати молодшим медперсоналом: «Ви начебто людина інтелігентної праці, чи не так? Перекладаєте літературу? То як це ви дозволяєте своїй жінці, щоб вона молола, вибачте мені, такі дурниці? Ми не годинникова майстерня і не даємо ніяких гарантій. Анничка зовсім самотня. Це питання вашої совісті, вашого людинолюбства. З розповідей Аннички я уявляла вас зовсім іншими людьми, не такими, вибачте мені, користюлюбними та черствими...» — «Але даруйте,— заперечив я.— Ви не знаєте ні мене, ні моєї дружини і на підставі п'ятихвилинної телефонної розмови...» Рада Юліївна обірвала і мене: «Вибачте, мені ніколи вести спасенні бесіди. Подумайте як слід і зателефонуйте мені не пізніше завтрашнього вечора. Я повинна знати до суботи».

Трубка клацнула. Ми зайшлися обговорювати цю нову проблему, сперечатися і, як завжди, дратуватися й винуватити одне одного. Я казав Риті, що вона не так розмовляла з лікаркою і все зіпсувала, настроївши її проти нас. Рита звинувачувала мене в тому, що я, за своєю звичкою, боюся здатися поганим в очах людей, поводжуся, як боягуз, в наслідок чого поганою виявляється вона. Кирило спитав: «Вона що, завжди з нами буде?» Я сказав, що, мабуть, не завжди, але тривалий час. Беремо на себе відповідальність. «Ну, ні-і! — сказав Кирило, помовчавши.— Адже вона нам не родичка, чи не так?»

Ми думали всі однаково, але Кирило показав себе чесно, а ми з Ритою ще крутилися і ховалися за слова, звинувачуючи одне одного в усіх смертних гріхах і не помічаючи за собою головного. Рита казала: «Ну, що ви за люди? Як можна називати Ньюру чужою, коли вона прожила в нашому домі десять років! Адже вона любить тебе, як сина, вона тебе виростила, здоровенного парубійка, а ти кажеш: вона нам не родичка. Та вона мені ближча за будь-яку родичку, коли хочете знати!» — «То в чому ж річ? Забери її в дім!» — «Звичайно, мамочко! Візьми, візьми! Ходи за нею, вари їй кашку, купи молочко!» Рита говорила, що ми злісні

нероби, не допомагаємо їй, вона з ніг збилася, а тепер ми хочемо звалити на неї ще й хвору хатню робітницю. Я ж торочив одне: «Вибач, будь ласка, а де любов до ближнього?» Навіщо ти читала книжки про божественне? Ось тобі й послано випробування, потрібна твоя жертва — де вона? Га? В кущі? Відразу ж атеїстами поробилися? І все це — попівські вигадки?» — «Коли б у мене був інший чоловік і син, я б узяла цю жінку не задумуючись». Ну, так, так, звісно. При цьому все вже було вирішено, вона вже відокремила від себе Нюру, назвавши її цією жінкою. Я сказав: «А якби в мене була інша дружина, таке питання взагалі не постало б. Таж боже мій, скільки в простих родинях таких випадків, коли...»

Ні в четвер, ні в п'ятницю ми Раді Юліївні не телефонували. Ні я, ні Рита. Ми не змовлялися. Кожен гадав, що зателефонує другий, мав підставу так гадати, але навмисне про це не запитував, начебто перекладаючи, про всяк випадок, вину на іншого. В Рити, як завжди в критичні хвилини, «розболілася» печінка, цілий день вона лежала з грілкою і з перебільшеним страхом тільки й говорила що про свою хворобу та ліки. В мене теж щось боліло. Здається, серце. І я, лежачи в кабінеті на канапі й ковтаючи валідол чи валокордин, думав про те, що в нас є якесь виправдання: адже ми люди хворі. Себе я вважав менш винним, адже хворів серйозніше. Не можна порівняти хворобу серця з холециститом. З холециститом живуть усе життя, а від серця вмирають замолоду. Так що в усій цій зраді — так, саме так, в невеликій, проте очевидній зраді, і нічого хитрувати — Ритина вина більша за мою. І взагалі вона ближча до неї, ніж я. Я — що? Бачив Нюру тільки вранці, коли прибирався кабінет, і не міг дочекатися, щоб вона швидше зникла із своїми ганчірками та пилососом, і вдень, і за обідом. Дуже рідко з нею балакав. Та й розмовляти з глухою було важко. А ось Рита — інша справа.

Пізно ввечері Рита раптом прийшла в кабінет — в халаті, розпатлана, із м'ятим, сірим обличчям, яке в неї бувало, коли мучила печінка, — сіла на краєчку канапи й дивилася на мене. Я бачив, що їй недобре. Чи прийшла вона миритися, чи на щось скаржитися, жалітися, а може, сумління гризло? Але й мені було зле. Я мовчав і дивився на неї. «Знаєш, що я згадала? — сказала вона. — Як ми жили в Підліскові. Кирці було років сім. Хату нашу згадала. Верандочка така маленька, сільська, і завжди кури залітали, пригадуєш?.. Нюра була молода, саме прийшла до нас.

А я в те літо їздила у відрядження на Північ...» Я кивав. Теж згадав те літо. Ще були живі Ритині батьки й моя мати. Рита писала нам з Півночі листи. Ми всі так чекали її, і малий Кирка чекав. Літо було сповнене чекання. І ось вона приїхала в серпні, привезла біле цуценя, лайку,— потім пес душив хазяйчиних курей,— і шкуру полярного ведмедя, хтось подарував у Мурманську. Я мучився здогадами: хто подарував, за що? Шкура була не вичинена, швидко зітліла, і її викинули років два тому. Більше такого серпня, як той, не було. Маленька річечка Соня, дубові ліси з грибами. Пам'ятаю: ходила якось далеко, кілометрів за десять, у село Городок, де була дзвіниця вісімнадцятого століття.

«А пам'ятаєш,— сказала Рита,— як у вересні я захворіла? Гадали, апендицит, а виявилось, потрібен негайний аборт. Повезли до районної лікарні, було страшенне болото, дощі, машина не могла під'їхати, і ти з якимсь чоловіком тяг мене на руках». Я пам'ятав і це... «Нюра залишилася з Киркою сама на цілий тиждень,— сказала Рита.— А він тоді також чимось хворів...»

Потім вона сказала: «Мені здається, з Нюрою піде від нас щось назавжди. Як ти гадаєш?» Я відповів: «Так!» Бачив, що в неї очі на мокрому місці, але вона не хотіла цього показувати й пішла.

Наступного дня раптом з'явилася Нюра. Вдень. Ми сідали обідати. Сказала, що відпустили на дві години: взяти речі. Розмотала свою незмінну хустину, зняла пальто, ваянки з калошами, всунула ноги в капці і сіла з нами обідати, наче нічого й не було. На її тьмяному обличчі світилося величезне задоволення. І вона весь час усміхалася, дивлячись на Риту. Знову я побачив, як повільно тягнеться рука до хлібниці і як у блідо-голубих очах сяє ясне, давнє — любов, голод, війна, надії, все разом. Вона дуже жаліла Риту: «Ох, Маргарито Миколаївно, як же ви без помічниці?» Рита казала, що дуже важко. «Звісно,— підхопила Нюра.— Вам людина потрібна». І те, що вона назвала когось невідомого, хто займе її місце, таким спокійним та байдужим «людина», означало, що вона змирлася і ні про що говорити не треба. Розповідала про лікарню, про те, що обіцяють якусь іще кращу лікарню, за містом, там навколо ліс і можна ходити на станцію, де є ларки і щось там у них продають. По обіді Нюра помила посуд, і потім іще Рита попросила її винести сміття. Оце сміття мене чомусь доконало. В нас у домі немає сміттепроводу, відро виносимо у двір, де стоять великі баки для сміття. Щоден-

на проблема. Часом сміття влучалося мені, охайно загорнене в газетний пакунок. Одне слово, дрібниця! Не знаю, що на мене тоді наскочило. Коли ми прощалися з Ньюрою, вона пішла — спочатку за таксі, вернулася з шофером, який потяг два клунки й чемодан, Ньюра була добряча барахольниця — і ми залишилися самі, я раптом почав кричати: «І в тебе вистачило нахабства посилати її наостанок? Хоч якось використати? Хоч би для сміття, так!?» — «Яке сміття?» — спитала Рита й заплакала.

Мене пройняв пекучий біль — так було вперше, я не розумів, чи болить у мене серце, чи прибив мене сором, якийсь відчай — пішов до кабінету й замкнувся.

Я чув свій крик і бачив Ритині обличчя, поблідле з переляку. Минуло дві чи три години. В квартирі стояла могильна тиша. Нарешті, годині о шостій вечора, Кирило постукав у двері кабінету і сказав голосом тюремного наглядача: «Ходи пити чай!» Я зрозумів, що помилуваний, що річ не в смітті, не в моєму зриві та крику, а в тому, що коли зраджують — навіть трощечки, — завжди потім буває огидно. Наступного дня на Ритині прохання в кіоску «Мосміськдовідки» було куплено десять бланків оголошень, і я сів писати своїм гарним, креслярським почерком, як я вмю: «В родину з трьох осіб — чоловік, жінка та син-студент — дуже потрібна...»

Незабаром все це потьмяніло й забулося. Точно пам'ятаю: п'ятнадцятого. Серед дня дзвінок телефону. Високий, швидкий і, як мені здалося, не вельми поштивий чоловічий голос просить мене, Геннадія Сергійовича, а потім відреккомендується: слідчий, прізвище, ім'я. Чи не можу я прийти завтра за такою-то адресою для розмови? Можу. Чи вільний я десь так годині, ну, хай о пів на одинадцяту? Цілком. Отже, домовилися. До зустрічі. Орієнтир: поруч з магазином «Синтетика». Все тривало не більше двадцяти секунд. Очманіло кладу трубку й починаю шалено міркувати: що значить цей сон? Ніякого криміналу за собою не знаю, а все ж охоплює легка паніка. Ну, може, й не паніка, а якась нестерпно-тривожна сверблячка. Головне, не зрозуміло, що це таке? Поруч з магазином «Синтетика». А бути може геть усе! Адже ніхто не застрахований ні від чого.

Мені не доводилося раніше мати справу зі слідчими. Риті нічого не кажу. Навіщо випробовувати ще й Ритину паніку? Найважче те, що треба чекати майже добу. Чому я не здогадався призначити зустріч не на завтра, а на сьогодні? Будь ласка, я готовий. Зараз виїжджаю. Ні, завтра я

зайнятий, тільки сьогодні, зараз-таки. Однаково ніяка робота не лізе в голову. І чому було не спитати: з якого приводу? Цілком спокійно міг запитати. Він би мені відповів, і я б не мучився цілу добу. А втім, він міг би й не відповісти. А якби він не відповів, я мучився б удесятеро більше. Вони роблять так навмисне, щоб ті, котрих викликають, більше хвилювалися. Щоб прийшли вже тепленькі — все в них усередині тремтіло б і тряслось, удариш пальцем — розваляться. Чи, як кажуть: розколяться. Але, побий мене грім, якби я знав, у чому мені треба розколотися! Ах, магазин «Синтетика» — знаю, де це. Щось там колись купував.

Увечері мали йти в гості до Володі, мого кузена, котрий одержав квартиру на Живописній вулиці в районі Хорошево-Мневники і цілий місяць уперто закликав нас на новосілля. Ми під різними приводами відмовлялися — нудна компанія і примусовий перегляд любительських фільмів самого Володі, його дружини Лялі, ентузіастів туризму, — але прийшов день, коли відступати нікуди, візит неминучий, інакше — кровна образа на десятиріччя. Купили в ГУМі два німецькі бра, пляшку шампанського, навантажили Кирила, поїхали.

Весь цей час, хоч я рухався, відповідав на запитання, сам щось запитував, ходив по магазинах, купував квитки в метро, я невідступно думав про те, що буде зі мною завтра, і чим більше розгалужувалися мої думки, тим страшніше ставало: я переконувався, що є безмежна кількість приводів, через які я таки міг бути притягнений на допит слідчого. Варто тільки захотіти. Боже мій, за мною рахувалися, здається, всі види порушень Карного кодексу.

Мене могли судити за х а б а р і, і лиш тому, що я не раз ходив з Рафіком на скачки і пригощав його там у ресторані. Втім, були випадки, коли і він мене пригощав. Я міг бути звинуваченим за скуповування краденого: часом купував у робітників нашого ЖЕКу за ціну майже державну всілякий дріб'язок, на зразок скла, дроту, вимикачів, бляхи. А спекуляція за кордонними речами? Коли я востаннє привіз Риті кофтинки з Австрії і вони виявилися великі, Рита продала їх Ларисі, а та, справжня спекулянтка, могла сплавити їх далі й дорожче. І десь попала. Чудово: очна ставка з Ларисою в кабінеті слідчого! «Це ваші кофточки?» — «Власне...» — «Де ви їх придбали? Чому не здали в комісійний магазин?» А крадіжка? Одного разу я за кордоном вкрав у готелі чудову попільницю

із зображенням міської ратуші і з латинським надписом: «Beati, Possidentes». Вона й зараз прикрашає мій письмовий стіл. Якось випала нагода вкрасти в бібліотеці будинку відпочинку том енциклопедії: він був вкрай потрібний для роботи, а я їхав. Правда, коли я приїхав у будинок відпочинку наступного разу, через півтора року, я привіз цей том і непомітно поставив на полицю. От тільки, мабуть, з у б и в с т в о м... А втім, було й убивство. Трагічна історія шість років тому, коли я повертався з Риги на машині Арутюняна, його дружина сиділа за кермом, і ми збили на Мінському шосе старого. Бідолаха був п'яний як чіп. Він помер через дві години в лікарні. За законом звинувачувалася дружина Арутюняна. Її зуміли врятувати, вона дістала рік умовно, але і я був винуватий — дуже поспішав до Москви, так само, як вона. І взагалі...

З таким настроєм я йшов на безглузде новосілля. Рита ділить усіх родичів на «своїх» і «моїх». До своїх ставиться не тільки любовно — пристрасно, до моїх байдужа, водночас виявляючи немалу спостережливість в оцінках. Володю й Лялю вона якось назвала «джентельменами удачі». Підмічено ловко: тут і нерозумний потяг до мандрівок, і недостатня інтелігентність, і воістину піратська пристрасть до накопичення. Володя — заводський інженер, Ляля працює в проектній установі, прибутків не так-то й багато, і, однак, постійно обнови, завжди є гроші і навіть позичити можна на короткий строк, але краще не треба. Чудеса економії! Те, чого в нашій родині (колишній, колишній родині!) не було. Рита одного разу не без злості сказала, що пристрасть проводити відпустку в піших походах у Володі та Лялі також від скнарості. Дешевше, ніж за путівками до моря.

Володя й Ляля начебто ставилися до нас по-дружньому, але з якоюсь внутрішньою настороженістю. Чомусь вважали нас ділками. Головним ділком був, звісно, я. Їм здавалося, що я гребу гроші лопатою. Коли Рита з сердечної простоти скаржилася на відсутність грошей, вони сміялися: «Та невже без грошенят? А коли зняти зі строчного вкладу?» І, звичайно, наша квартира — шістдесят два метри житлової площі, не рахуючи комірчини, — вбила їх колись наповал. Взагалі, родичі як родичі. Знаючи їх, я розумів, що вперті запитання на новосілля мали за собою якийсь ґрунт. Щось їм потрібно. Через годину сидіння за столом з наїдками із найближчого ресторану «Орел» це «щось» виразно вималювалося.

Володина дочка Вероніка закінчує школу. Треба думати про вступ. І уявіть собі — саме туди, куди вступив Кирило. У Кирила був, здається, якийсь чудовий репетитор, із зв'язками, дуже допоміг — німецьке прізвище, їм казали... «Гартвіг!» — вигукнув Кирило. Чи не можна його якось, так би мовити, пристосувати. «Звичайно, — мовила Рита. — Чому не можна? Але, мені здається, він зараз поїхав. Він увесь час їздить». Було мало приємно слухати про Гартвіга, що він із зв'язками, що він допоміг. Хоча так воно й було. Але ми нікому не розповідали. Як виявилось, вони почули про нього від однієї Ларисиної приятельки, яка знайома з якоюсь Лялиною співробітницею. Все пішло від цієї базіки, від Лариси. Я сказав, що Гартвіг, по-моєму, зараз не бере учнів, він дуже зайнятий в інституті. Це була правда — Гартвіг сам казав, — але Володя з Лялею, певна річ, вирішили, що ми не хочемо давати їм Гартвіга. Втім, і це правда.

Я не бажав давати його тому, що мене пронизала страшна підозра: а що, коли Гартвіг зі своїм приятелем, секретарем приймальної комісії, отим, що приїжджав у Снігірі, піймалися на якійсь махінації з приймальними справами? Господар дачі в Снігірях мені майже незнайомий. Він з Ритиних друзів. Боже, яка небезпека! Адже я нічого не знаю. Все робилося за моєю спиною. Але Гартвіг з його цинізмом здатен на все.

У Рити були, здається, свої причини не давати Гартвіга Володі й Лялі.

Вони здогадалися правильно. І ще з більшою наполегливістю і чисто туристською впертістю почали тут-таки, за столом, вибивати з нас Гартвіга. Вони вимагали, щоб ми зателефонували й вияснили, чи він тут, чи поїхав. І, якщо не поїхав, то чи можна покладати на нього надії. Рита сказала, що не пам'ятає телефону. Я марно намагався згадати, бо таки не знав його напам'ять, а Рита знала. «Герин телефон? — вигукнув наш балбес. — Я пам'ятаю!» Довелося телефонувати. Есфір відповіла, що Гартвіг на концерті у філармонії. Вони вимагали, щоб я телефонував завтра вранці. Я пообіцяв. Так, так, завтра вранці.

Коли я думав про завтрашній ранок — о пів на десяту треба вийти з дому, — в мене щось опускалось в низ живота і мліли ноги. Здогад щодо Гартвіга охоплював мене з панічною силою. Тепер я був майже впевнений, що Гартвіг і слідчий якось пов'язані. Недаремно Гартвіг останнім часом зник, не телефонував, не з'являвся. І з жодною людиною я не міг

порадитися! Володя з Лялею, котрі зраділи від того, що Гартвіг у Москві — їм здалося, що справа вже залагоджена,— витягли білу ганчірку, кіноапарат, і мука почалася. Я нічого не розумів, що там відбувається. Чи була там тайга, чи Крим. Якись люди кудись ішли, щось їли ложками з великого казана. Була новинка: зображення супроводжувалося дикторським текстом, який самим автором здавався вершиною дотепності, і вони раз у раз, не в змозі стриматися, прискакали від сміху. Ось Ляля хизується голим животом і якимись неймовірними бриджами, а Володин голос промовляє: «Людмила Олександрівна вражала товариство туалетами від Діора» чи щось подібне. Рита зітхала, але Кирилові подобалося, і він реготав. Раптом Рита сказала: «Між іншим, дорогі друзі, хоча Герасим Іванович чудовий викладач, але Кирка допоміг собі перш за все сам. Вчився, як проклятий. Таки як проклятий!»

Володя й Ляля дружно мовили: «Звичайно! Як же інакше?» Я також вирішив вставити слово: «Отож не думайте, що Гартвіг — вирішення проблеми. І ніяких особливих зв'язків у нього немає». — «А не особливі?» — лукаво спитала Ляля. Саме в цю хвилину вона з'явилася на екрані в купальнику, по коліна в воді, роблячи руками танцювальні рухи. В неї були дивні ноги: не круглі вгорі, а якісь пласкі та широкі. В купальнику це мало вигляд не вельми привабливий. Пролунав Володин голос: «...при переході вбхід танець умираючого лебедя». — «Та нема в нього ніяких зв'язків! — сказав я, раптом розлютившись. — Дурниця там, а не зв'язки!»

Коли ми вийшли на вулицю, Рита мовила: «Молодці твої родичі! Клешнями вп'ялися: вийми й поклади їм Гартвіга». Не мав сили заперечувати. Міг би відповісти: «Це вже по твоїй лінії, коли йдеться про Гартвіга», — але поруч був Кирило, і думки мої відносило в інший бік. Адже я знав те, чого не знала вона! Я раптом подумав про неї з жалістю. І про сина подумав з жалістю. Кирило раптом свиснув побандитському і загорлав на все горло: «Гей, шефе, завертай сюди!» Сіли в таксі, і я подумав, що непогано все-таки мати дорослого сина.

Вночі майже не спав. Задрімав годині о п'ятій і скочив о восьмій. Цілісіньку ніч свердлило одне слово: «синтетика».

Молодий чоловік без піджака, в білій лляній сорочці і з краваткою, на якій було зображено п'ять олімпійських кілець, спитав: «Це ваша ікона?» Я побачив стару ікону

тітки Глаші, яка нещодавно висіла поруч із Пікассо. «Так! Тобто, власне...» Я пояснив. Ікону вилучено у відомого фарцовщика, проти якого зараз порушено справу. А фарцовщик купив ікону за сто двадцять карбованців у Кирила. Поки ще не ясно, чи притягнуть Кирила до суду — буде видно в ході слідства, але справа неодмінно дістане розголосу, в першу чергу в комсомольській організації інституту. Потім я відповів на кілька питань щодо Кирила, Нюри, походження ікони і якогось маловідомого мені Кирилового приятеля з групи «Титани» на ім'я Ромик. Я підтвердив, що нічого не знав про продаж ікони і взагалі це для мене цілковита несподіванка. Я вважав, що ікона перебуває в лікарні у Титової О. Ф.

Було складено протокол допиту, я підписав його й пішов до виходу і вже біля дверей запитав: «А мого сина ви коли викличете?» Слідчий мене приголомшив: «Він уже давав свідчення. Коли буде потреба, викличемо ще». Отже, вчора, коли він так реготав у гостях...» В першу хвилину, зрозумівши, навіщо мене викликали, я пережив хвилину полегшення: «Не я, не я!» Кирило, звичайно, теж «я», якась частина мого «я», але ще невелика, незріла частина, не так уже страшно, рана не смертельна. Однак полегшення і справді було хвилине: тривало тільки мить. Коли ж усе вияснилося — а це відбулося там-таки, за столом слідчого, освітилося все за мить, і не слідчий підказав, а я сам раптом побачив, домалював, — коли я збагнув, як Кирило все владнав, умовив бідну дурепу, обдурив нас, приховував, лицемірив, — мене охопило й почало душити почуття ще більш нестерпне, ніж страх. Це було почуття страшного сорому. Бо все-таки — я! Я, я, і ніхто інший! Не Кирило, а я сидів перед столом слідчого, і молодий чоловік ставив мені питання, дивлячись з холоднуватою й прихованою гидливістю. О, я добре це відчув! І коли б не я, цілковите «я» з усіма своїми тельбухами, а якась частина мене, якийсь Кирило сидів перед столом слідчого, я б ніколи не відчув тої гидливості, не зазнав би такого сорому та болю.

На вулиці я, наче хворий, думав уголос. Ну й чудово! Ну й прекрасно! Негідник, нікчема, дочекався? Е, ні-і, хай буде суд, хай тебе витягнуть, тварюку! Не міг виховати єдиного сина, жалюгідна істота, старий ідіот... Біг додому, щоб сказати щось, спитати — але що? П р о щ о п и т а т и, щ о г о в о р и т и?

Рита була вдома, Кирило ще не повернувся. Рита все знала. Він їй сказав. А мені що — через прокуратуру ді-

знаватися про те, що відбувається у власній хаті? Чи, може, я вже не член родини? Скажіть тоді про це. Поставте до відома. Я зберу чемодан і поїду.

Рита дуже спокійно: «Так, ми вирішили тобі не казати. Ти почнеш шаленіти, хвилюватися... А тут треба не кричати, не лаятись, а думати — як і що... Він учинив гидко, це так, але треба рятувати... Просити Меченова, Рафика, Геру, кого завгодно, бо хлопця викинуть з інституту. Спочатку рятувати, потім судити!» Ні! Ні! Спочатку судити. А рятується нехай сам! Вона мені щось простягала. «Заспокойся, потім побалакаємо. Прийми еленіум». І я помітив у її погляді ту саму холоднувату, майже казенну гидливість, як і в слідчого. Вона пішла в свою кімнату. Я замкнувся в кабінеті.

Нарешті через кілька годин прийшов Кирило. Я одразу ж покликав його. Він зайшов із сигаретою, сів на канапу і, нахабно посміхаючись, дивився на мене. Перш за все я вирвав у нього з рота сигарету і викинув її у квартиру. «Що це має означати?» — спитав він. «Має означати, що сьогодні я був...» — «Знаю! У Василя Васильовича?» — «Якого Василя Васильовича?» — «Ну, слідчого, Катеринкіна». — «Звідки ти знаєш?» — «Та я ж у нього своя людина. Чотири рази викликали». — «Так? — спитав я грізно. — Чотири рази?» Насправді мій запал вичерпався, і я сказав — нічого іншого не виходило — ганебним, докірливим голосом: «Чи ти розумієш, що ти негідник? Га?» — «Звичайно, тату. Що тут не розуміти? Розумію». Він схилив голову пригнічено й легко. Я бачив, що мене продовжують мати за дурня. Раптом він скочив з місця, підбіг до столу, де лежав маленький транзистор, і ввімкнув його. Диктор щось теревенив. Кирилове обличчя засвітилося радістю, він сплеснув у долоні й прошепотів: «Ура! Ура!» Я підійшов, вирвав з його рук транзистор і вимкнув його. «Так от, розмовляю з тобою востаннє і цілком серйозно. Викручайся сам! Зрозумів!» — «Гаразд, тату, — сказав він. — Усе зрозумів. Ти тільки не хвилюйся». Я обурився, і водночас мені стало смішно. «Таж не я маю хвилюватися, а ти, ти! Ти повинен хвилюватися!.. Недотепо!» — «Я розумію, тату! Я й хвилююся! Але ти не повинен хвилюватися! Усе буде гаразд, ні про що не думай. Принести тобі води?» — «Забирайся геть!» — загорлав я. Він вискочив з кабінету стрибками волейболіста. А я лишився лежати на канапі. Як жалюгідний, розчавлений тарган. І це було остаточним доказом того, що там, перед столом слідчого, сидів я, а не він.

Потім я діяв: виходу не було. У шахістів це зветься «цугцванг». Всі ходи змушені. Над дурнем нависло виключення. Я кинувся до Рафика і через нього — до Меченова. Виявилось: «У вашого любого сина надто багато прогріхів. Він досі не здав заліку з фізкультури. В першому семестрі пропущено двадцять дві академічні години без поважних причин». Довелося звертатися до Гартвіга, приятель якого, що був секретарем приймальної комісії, став великим цабе в ректораті. Рита чомусь не хотіла телефонувати Гартвігу. А зі мною Гартвіг був дуже холодний і сказав, що з приятелем побалакає, але в успіху не впевнений, бо начебто його, гартвігівський, кредит у тому домі похитнувся. Я не з'ясував, що й до чого. Хтось мені сказав, що у Гартвіга неприємності в інституті і йому навіть загрожує звільнення. Треба було сподіватися. Я зовсім не здивувався. Але все-таки Гартвіг, очевидно, зателефонував, і сприяння його приятеля допомогло: Кирила залишили. По комсомольській лінії він дістав сувору догану з попередженням. Я примусив його відвезти сто двадцять карбованців Нюрі, в заміську лікарню Мурашкове, привезти від неї розписку, а ікона застрягла в надрах органів правосуддя в очікуванні свого часу, щоб лягти на стіл речових доказів. Але справа не в тому. Коли все закінчилося, я відчув нудьгу. Ось у чому річ. Ми більше не сварилися з Ритою, ми просто обмінювалися думками. Вона казала: «Коли три егоїсти живуть разом, нічого доброго не може й бути». — «Так, але в кожного егоїста є вихід, — казав я. — Знайти добру людину, яка все йому вибачатиме». — «Це така тяганина — шукати добру людину. Я втомилася. Я вже стара жінка». — «Нічого, охочі й на тебе знайдуться». Так ми розмовляли за сніданком, а Кирило сидів тут-таки й читав газету.

Вранці прийшов Атабали з банкою молока. Я ще лежав, розбитий після безсонної ночі. За всіма ознаками підскочив тиск. Можливо, від того, що незабаром мала бути переміна погоди на холод чи ще більшу спеку, а може, перепрацювався, мозок стомився, потрібна пауза. Попросив Атабали покликати Валю, медсестру, якщо не втекла ще на роботу, зміряти тиск.

Дізнався новину: Валя — названа дочка Атабали. У сорок п'ятому вони взяли її, трирічну, з дитячого будинку. Батьки невідомі, нічого не відомо, крім того, що вона звідкілясь із України. Валя прибігла з апаратом одразу ж. Яка добра дівчина!

Не так уже й погано: сто сорок на дев'яносто п'ять. Я збадьорився, навіть почав бурмотіти якись банальності: «Валечко, сама ваша присутність діє, так би мовити...» Від її халата трохи пахло карболкою, але від рук, що торкалися мене, коли вона закасувала рукав сорочки і прилаштувала апарат, і від її обличчя, близько нахиленого, з виразом дитячої зосередженості,— начебто це була гра, а не робота,— я відчував свіжий, тілесний запах і подумав, що іще років зо три тому не пропустив би нагоду, позалицявся б, збадьорився б від самої присутності молодої жінки, але тепер у мені сидів страх.

Вона сказала суворо:

— Вам треба лежати. Нижній — дев'яносто п'ять — це багато.

— Та ви що! Для мене це чудові цифри. Навіть хочеться залицятися до гарних дівчат...— Я взяв її за руку в ту мить, коли вона підводилася із стільця, і вона знову сіла. Побачив, що вона почервоніла. Тримаючи її за кисть, ненароком поклав руку на її коліна. Вона могла бути мені дочкою: різниця років у двадцять. Ровесниця мого першого сина.

— Оце так очі,— мовив я.— Ох і сині!

— Ввечері принесу вам ліки,— сказала вона насупившись.— Що принести: резерпін чи раунатин?

— Однаково. Тільки обов'язково.

Вона підвелася з тим самим суворим виглядом, вийшла через маленьку тераску в сад і, проходячи під вікном моєї кімнати, глянула на мене, усміхнулася й сказала, погрожуючи пальцем:

— А ви не вставайте!

Я лежав якийсь час, дивлячись у розчинене вікно, де між зелені розжарювався день, і думав про Валю, про те, як вона спритно і швидко зробила все, що треба, з апаратом, і про те, що коли б така істота була поруч... А що потрібно іще? От тільки дивно, що вночі до неї рвався отой карликуватий Назар. Раптом згадалася моя перша дружина Віра. З нею було добре зо два місяці, була вона така сама кремезна, синьоока, з міцним тілесним запахом, грала за студентську команду в гандбол. Але потім виявилось, що не розуміє звичайних буденних речей, пояснювати щоразу було обтяжливо, краще мовчати; мовчали вранці, вдень, увечері, коли лягали спати, коли їхали в поїзді в купе на двох. І розлука була такою самою спокійною, жодного зайвого слова, як і дворічне життя. Ні про що було говорити. Рита здалася мені Шехеразадою. В перші роки розмовляли

з Ритою цілісінькими ночами: обговорювали знайомих, родичів, книги, фільми, фантазували, сперечалися казна про що. На Ритиній роботі весь час траплялися всілякі оказії, вирували пристрасті, і Рита все мені оповідала в особах, збуджено, а я мусив радити, судити і співчувати. Але головне, що було в Риті при всіх її якостях та неможливостях,— вона розуміла, що я таке, як я задуманий і що з мене вийшло. Навіть у той останній день, коли вийшла сварка через кредит і Рита сказала, що я професор Серебряков, що вона все життя сподівалася на щось у мені, а нічого немає, я — порожнє місце, професор Серебряков, я, почувши це, не спалахнув, бо в її словах був біль, справжній біль, який я відчув. Професор Серебряков також людина. Навіщо так зневажати його? Він не гангстер, не статевий психопат, він хотів жити, любив жінку, по-своєму, як тільки міг, і роками займався лише одним — писав, писав, писав. Тим самим, чим займався я. Але не можна дорікати людям, що вони не Льви Толсті, не Спенсери. Цього всього я їй не сказав, коли почув про професора Серебрякова, бо й говорити не варто було: рішення визріло. Того дня на язичі крутився безглуздий двовірш, який я сам вигадав. Люблю безглузді двовірші, на зразок такого, але це мій старий: «Хлопець грає в банді роль, посилає бандероль», Риту ці жарти завжди дратували. «Витрачати сіру речовину...» Не розуміла, що людині, яка все життя грається зі словами, це щось наче розминка.

Вранці була суперечка через кредит, який я забув оплатити, і Риті в ЖЕКу не видали якоїсь довідки, вона прийшла розгнівана. Я ходив і бурмотів: «У домі повішаного не говорять про віршовку, в домі божевільного не говорять про жировку...» Цей двовірш я сказав їй у відповідь на професора Серебрякова. Кирило, почувши це з сусідньої кімнати, весело закричав: «Як, як? Тату, повтори!» Через якийсь час я повідомив їм про своє рішення. Чемодан був зібраний. Здається, вони не сприйняли моїх слів усерйоз, і я сам до кінця не вірив власним словам. Рита спокійно, але в'їдливо зазначила: «Ага, тепер зрозуміло, чому кредит не було заплачено». — «Ні,— відповів я так само спокійно,— я просто забув. Кредити виплачуватимуться вчасно». Вони все ще не вірили мені. Я теж собі не вірив. Кирило дивився на мене, якось криво й поблажливо усміхаючись. Але я попросився, взяв чемодана й вийшов на вулицю. На зупинці таксі, як завжди в цей час, стояла черга, і я промерз у своєму плащі, був мороз, наче це був не березень, а

лютий. В такі по дорозі в готель «Варшава», де зупинився Мансур, я бурмотів: «У домі повішаного не говорять про віршовку, в домі божевільного не говорять про жировку...»

Все-таки думки про Валю якось розрадили, я раптом подумав, що до кінця ще далеко, і вирішив сьогодні не працювати, дати голові спочити. Вийшов у сад. Земля на доріжці була м'яка від цвіту акації, що прилипав до підшов, повітря було задушливе, і це означало, що спека налягала, в місті могло бути всі сорок.

Ішов у глибину саду, де був виноградник і де просто з виноградника, вибита в скелі, здіймалася вгору стежка. Було спекотно, хоч я йшов у тіні; спершу під кронами старих чинар, їм років по півтораєста, довкола них плінна імла, земля гола, все вбито силою цих велетнів, потім — під високими яблунями, грушами, в тіні акацій та американського клена. Атабали сказав, що плодів цього року буде мало: нашестя тлі. Маленька чорна мошва обліпила гілля, стовбури, вибілені вапном стіни будиночків. Сідають на біле. Моя біла сорочка вся в чорних цятках, а почнеш змахувати — лишаються сліди. Зима було тепла, сказав Атабали, без снігу, і вся ця нечисть не вимерзла.

Сиділи на кам'яній лавці, біля підніжжя стежки, що тяглася вгору, і розмовляли. Він сказав, що телефонував Мансур, сьогодні приїде. Просив розпалити в бані. З ним приїде товариш Мергенов.

— Атабали, скільки ж у вас дітей?— спитав я.

— Ай, багато. Одинадцять!

— А скільки було, коли взяли з дитячого будинку Валю?

— Три. Ще мало.— Він засміявся.— Було б багато, не взяли б тоді.

Але по його обличчю, усмішці — в сухому, глянсувато-брунатному роті блиснули білі, аж синюваті, молодечі зуби — побачив, що взяли б усе одно. Скаржився: з маленькими важко, з великими також. Чотири старші дочки повиходили заміж, живуть окремо, але в кожній своя біда, треба допомагати. Одна хворіє, друга хоче працювати, чоловік не пускає, в третьої дитина квола, в болячках, і не знають, як лікувати. У Валі чоловік був осетин, працював у Тохірі буфетником, але жити не змогли, ревнував її, як звірюка, бив, замикав на замок, так і розлучилися, він поїхав у Бахарден. Плакав, казав: «Не можу з тобою жити, заріжу когось, краще поїду». Тепер чіпляються всілякі, кажуть: «Гуляй зі мною!»— а їй це навіть, вона дівчина хороша, як туркменка вихована. Не дивиться на чоловіків. Назарка

стукав уночі, женитися хотів, цукерок три кіло купив, вона сказала: «Жени його, тату, фулюгана, чорта, своєю мітлою!» Вона Мишка любить, осетина. Що ж робити, коли не вжилися?.. Товариш Мансур Гельдійович також, лиш приїде, завжди просить: «Нехай Валя постіль принесе!» Вона, будь ласка, принесе, а не більше. Бо — ні, не можна! Товариш Мансур Гельдійович сердився. Навіщо, каже, на території дачі працівників культури такий некультурний сільський дім, діти бігають, шмаття висить? Сім'я, каже, в тебе надто велика. Гостям дивитися негарно. Вони відпочити хочуть, а твої діти ревуть, і кози гуляють, наче в аулі. А без кіз та корови Атабали аж ніяк не може, дітей не прогудеш.

Треба було йому йти, але, як завжди, зустрівшись зі мною, сідав надовго і говорив, говорив. Звичайно я обривав його якоюсь півзапальною фразою: «Ну, що ж, піти попрацювати?» — «Авжеж! — кивав він охоче і всміхався. — Робота ішаків любить!» І ми розходилися: він до своїх кетменів, грядок, а я — в дім, до столу. Але сьогодні вирішив зробити паузу і не обривав його. Не знаю, чому зі мною так люблять балакати. Мабуть, тому, що я терплячий. Вони собі балакають, а я киваю й думаю про своє. Ось слухав його і думав: Толстой мав рацію наполовину — всі щасливі родини щасливі однаково, це так, але й нещасливі теж, боже ти мій, нещасливі також якимось однаково. Та й сам він оповів таку стандартну історію: чоловік, коханець, свекруха... Егоїзм? Це — нестача любові. Нещастя виникають від цієї одноманітної причини. Але чи може людина, в якій одинадцять дітей, бути егоїстом? Це ж не ймовірно! При всьому бажанні, при будь-яких природжених якостях це було б нездійсненно.

Атабали щось знову оповідав про корів. Любить згадувати про корів: як їх важко було тримати при «Кель», лисому начальникові. Було це п'ять років тому, а забути не міг.

Тоді ми відпочивали під Одесою. І Арутюняни були на своїй машині.

«Кель» наказував, а міліціонери були знайомі, попереджали: завтра приїдемо. Робіть, що хочете, женіть, вбивайте. Два місяці ховали корову в ущелині. Траву їй носили на собі, п'ять кілометрів у гори. Одну зупинку автобусом, потім — угору, і врятували. Потім «Кель» пропав, слава аллаху! Ну-ну, це дуже цікаво... Арутюнян гуляв по пляжу в шерстяних плавках з білим поясом і казав: «Процес необоротний!..» Рита й Арутюнянова дружина їздили в Одесу

на товкучку і купували барахло. Коли б у мене було хоч четверо дітей, коли б Рита працювала і коли б ми тримали корову,— якою я був би чудовою людиною! Як тільки прибуде Мансур, треба взяти його за горло: хай позичить карбованців з триста, потім розрахується з видавництвом. Все-таки нема совісті. Знає, що сиджу без копійки, треба слати в Москву, і робить вигляд, наче це його не обходить.

— Значить, Мансур хотів вас виселити?

Було солодко почути щось неприємне про Мансура. Він мій друг, виручає все життя, дає роботу, але часом я його ненавиджу. Мансур не провідний поет, місцеві літератори ставляться до нього іронічно, але він напрочуд везучий і спритно вміє влаштовувати свої справи.

— Мансур Гельдійович приїхав два дні, субота, неділя, назад просив: «Хай Валя постелю принесе!» Вранці злий іде. Від твоєї кухні, сказав, запах по всьому території, треба тебе геть прибрати. А в райвиконкомі сказали: «Язгуль — мати-героїня, ніхто не виселить, не хвилюйся». Ха-ха! — Він сміявся, виблискуючи зубами. Потягнув саксаул. Я зрозумів, що його життя надзвичайно важке, майже ідеальне в цьому розумінні, і він щаслива людина.

Коли спека спала, о п'ятій годині я пішов у чайхану обідати. Малий Назар стояв біля входу на кам'яних сходах і чванькувато розмовляв з горбатим чоловічком, у якого було сумне, інтелігентне обличчя з чорною борідкою та чорними вусиками. Обличчя горбаня нагадувало когось із іспанських королів. Коли після плову й піали чаю я за чверть години виходив з чайхани, Назар і горбань сварилися, і схоже було, що заходило на бійку. Довкола стояли глядачі. Деякі присідали навпочіпки, щоб зручніше дивитися. Мені сказали, що горбань — курд, звати його Саша, він також великий забіяка. Назар раптом штовхнув Сашу, і той упав. Глядачі сказали: «Ва-ах!..» Я згадав оповідь Атабали: «Від нього падаєш так, як з ішака,— головою в землю». Цей коротун Назар і захоплює мене. Може, тому, що хотів одружитися з Валею і купив для того три кіло цукерок. Я розглядав: на ньому була бавовняна, дешева сорочина навипуск у якихось квіточках, сатинові штани, темно-червоні бавовняні шкарпетки і босоніжки з замінника шкіри. Він піднявся по сходинок і став на старе місце біля входу до чайхани. В його очах, а дивився він на всіх нас згори, щось палало.

— Через що билися? — спитав я в одного хлопця.

— Ет, ділять, чого нема,— сказав той зневажливо.— Во-на ні тому, ні іншому. А він йому сказав. От і посварилися.

Ніхто не помітив, як знову з'явився Саша з ножем у руці, він наближався, похитуючись, до ганку чайхани, люди сахнулися, але Назар стояв нерухомо і дивився на горбаня. Потім шаснув у двері і за хвилину повернувся, тримаючи величезного кухонного тесака. Люди засміялися. Назар стояв на ганку, набундючившись, розставивши свої міцненькі ноги гнома, і тримав кухонного тесака, як алебарду. Саша плюнув, махнув рукою і відійшов. Всі стали голосно реготати. В цей час до чайхани з деренчанням під'їхав і зупинився автомобіль, стукнули дверцята, і я побачив свого друга Мансура в білому костюмі і білому солом'яному капелюсі.

— Салам! Салам! — Мансур підіймався сходишками ганку, велично помахуючи рукою і кивками вітаючи людей, що реготали.

Назар, вирячивши очі, загорлав:

— Товариш Мансур Гельдійович — ура!

Мене Мансур не помітив. Я зачекав, поки він вийде. В машині на задньому сидінні був ще хтось. Через якийсь час Мансур з'явився, тримаючи авоську з трьома пляшками коньяку.

— Бензин, заправку забув зробити,— пояснив він людям, що стояли довкола ганку.— Мотор далі не йде... Тссс! — Як завжди, він не реготав, а тоненько хихикав, прискаючи крізь зуби. І це «тсикання» означало, що настрої у нього чудовий, травлення в порядку, справи йдуть добре і плани на майбутнє ще кращі.

Помітивши мене, посадив у машину, і ми проїхали метрів п'ятсот угору по тинистій вулиці. Телеграми мені не було. Ніхто не телефонував. Разом з Мансуром прибув величезний чоловік на прізвище Мергенов, начальник тресту ресторанів та їдалень, Мансурів приятель: у неділю мало відбутися відкриття ресторану «Чинар», і товариш Мергенов приїхав, щоб особисто бути присутнім. Коли він виліз з машини і випростався, я побачив щось каланчоподібне: зріст не менше двох метрів, горб живота обіймали полотняні штани, мабуть, шістдесят четвертого розміру, велетенські руки-лопати, і при цьому — невелика голова, наче поліроване і лискуче під сонцем брунатне яйце,— ця голова гладенькими щоками і великим ротом нагадувала голову дитини-чудиська. Товариш Мергенов міг би грати в дитя-

чому театрі Ідола Поганого. Незабаром виявилось, що це делікатний і милий чоловік. Одразу ж по обіді він ліг спати, а Мансур прослухав два розділи своєї поеми «Золотий дзвіночок» — усі дванадцять розділів слухати йому було ніколи, перенесли на вечір, — і побіг у «Райдугу», міністерський будинок відпочинку, де відпочивав якийсь потрібний йому чоловік. Я не ображався на те, що Мансуру ніколи було слухати власну поему в моєму перекладі, цю силу-силенну рядків, у яких були мої знахідки, вигадки, виснажений мозок та ядуха. Так воно й має бути. Я до цього звик.

Обурило мене інше. Коли я сказав: «Гаразд, біжи! А як там з грішми?» — він відповів недбало, на ходу:

— Слухай, кінчимо діло — тоді поговоримо...

І навіть роздратування пробилось. От, мовляв, нетактовність: з грішми чіпляються! Мені начебто ляпаса врізали. Я закричав:

— Як — поговоримо! Адже ж обіцяв привезти гроші сьогодні! Та дідько б вас ухопив! — я горлав, як оглашений. — Ти можеш зрозуміти, в якому я зараз становищі? Я повинен посилати в Москву! Саме тепер не можу я затримувати. Наші дружні стосунки тебе розбестили! А я перекладач першого ступеня! Мене добиваються, до мене черги стоять! Чи розумієш ти це?

— Розумію, розумію, начальник! — кивав Мансур цілком спокійно. — Ти великий чоловік, я знаю... Не лай нас, бідних кочівників.

— Не блазнюй!

— Слухай, не кричи, все зробимо. Візьми поки що... — Він простягав папірця в двадцять п'ять карбованців. — Вдома ремонт почали, самі без грошей. У понеділок підемо... натиснемо, зробимо...

— Ні, в понеділок ти купиш квиток на літак! Дідька лилого я тут залишуся!

Четвертак полетів на підлогу. Він пішов, заспокійливо махаючи на мене руками, як на хворого, киваючи й підморгуючи і твердо при цьому знаючи, що все кінчиться благородно: нікуди я не поїду, поки він не висмокче мене до краплини. Адже я в пастці. І всі рухи, які я роблю начебто незалежно, насправді рухи істоти, яка потрапила в пастку. В радіусі не довше власного хвоста. Я підняв четвертак і поклав на стіл. Потім ліг на ліжко, поклав під язик таблетку валідолу — занило серце — і лежав із заплющеними очима годину чи півтори.

Сонце краєчком зазірнуло в кімнату, це означало, що настав вечір. За перегородкою затріщало ліжко — величезний чоловік прокинувся, трубно зітхав, сопів, потім сказав: «Ай-вай-вай!» — знову затріщало ліжко, протупотіли важкі кроки, вдарили двері, пішов. Тепер, коли я лежав у цілковитій тиші й самотності, зрозумів, що бридке репутування щодо грошей — зовсім не через гроші. Все-таки я сподівався на звістку. Я — не вони. Мовчання протиприродне, навіть коли все закінчилося, бо коли людина раптом телефонує на світанку і каже, що хвора, хай навіть чужа, колишній родич, треба бути вже зовсім тварюками, щоб тупо мовчати дев'ять днів. Втім, Кирка якось пригрозив: «Добре, от утечу з дому, тебе вхопить інфаркт. Бо я без тебе можу жити, а ти без мене — ні!» Паршивець правду сказав. Там щось сталося. Дідько з ними, зателефонуо і дізнаюся.

Я ходив по кімнаті й бурмотів. «В домі божевільного не кажуть про жировку, в домі повішаного...» Від того, що прийняв рішення, полегшало. Раптом прийшла Валя. Зовсім забув, що вона мала принести ліки. Я сів на ліжко до столу, вона зміряла тиск. Трохи підвищився: сто п'ятдесят на сто. Так, кондражка все ближче. От що значить похвилюватися.

— Працювали сьогодні?— спитала Валя.

— Пальцем об пальця не вдарив!

— А з дому виходили? Гуляли?

— Трохи.

Валя морщила лоба, дивилася на мене напружено і, очевидно, збирала докупи всі свої невеличкі знання про гіпертонію та серцеві хвороби. Була не в халаті, а в білій ошатній кофтині і в синіх нейлонових штанях, які щільно її обтягали. Очевидно, досить жарко в цих штанях. Але вигляд зате елегантний. Я помітив, що й зачіска не та, що вранці.

— Ви кудись ідете?— спитав я.— В кіно?

— Ні, сьогодні буду вдома.

Сиділа, поклавши одну синю ногу на другу, а в мене не було ніякого бажання доторкнутися до її колін чи взяти за руку, як було вранці. Резерпін вона поклала на стіл, апарат сховала, але чомусь не йшла. Я не знав, що мені хотілося: щоб вона пішла чи залишилася. Розмовляти начебто не було про що. Вона мовчала, я також мовчав. Гра в мов-

чанку була їй саме за віком. Я думав: сьогодні зателефонувати не встигну: пошта до п'ятої. Завтра зранку. Ніяких розмов. Просто довідатися: чи всі здорові? Чудово. Повісити трубку. Всього цього вже не існує в моєму житті, але має бути порядок.

— Так,— сказав я після мовчанки.— До речі, знаєте що, Валю? Бачив вашого кавалера.

— Якого такого кавалера?

— Ну того, маленького. Що вночі з цукерками приходив.

— А! Назарчика? — вона засміялася, і її обличчя раптом стало пожвавленим та милим.— Він п'яниця, всі його пригощають, бідолаху, і він швендяє там щодня. А йому пити не можна. Здоров'я не дозволяє. Нещодавно два ребра зламав, ліз через кватирку в свою кімнату, ключа загубив. Ми його в лікарню возили. Взагалі, він сирота, живе сам, як бездомний пес. Я його жалію, дурника, а він і справді подумав...

— Що?— спитав я, позіхаючи. Почалася задишка, як і вчора ввечері, від перевтоми. Але ж сьогодні я не працював.— Женитися пропонує?

— Не женитися, а так: хоче захищати мене. Коли, каже, хтось тебе скривдить, кажи мені, битиму. Кумедія!

— А-а! — Ніяк не міг глибоко, на всі легені дихнути. — А ви що... не згодні?

Вона мовчала, дивлячись, як я хапаю ротом повітря. Коли нарешті заспокоївся й зітхнув, мовила тихо:

— А навіщо мені такий чортик-захисник? Навіть дивно, що таке питаєте. По-моєму, я й сама зможу захистити себе.

Посиділа ще трохи й пішла.

Незабаром ввірвався Мансур, почав тягти мене в сусідній будиночок, де товариш Мергенов і працівники ресторану відзначали переддень урочистої події — відкриття сезону в ресторані «Чинар». До чого тут я? Всі хочуть мене бачити. Негайно доставити живого чи мертвого. Товариш Мергенов наказав. Мансур був помітно п'яний, плескав мене по плечу й гукав: «Мій повелителю! Хто ви і хто я?» Робив страшну гримасу, мружив очі, кривив рота й показував, яка він нікчема: тримав перед носом двома пальцями невидимого комара. Звичайне кривляння, я до нього теж звик. І все-таки, коли потрібно, він мене виручить. Отож-бо воно є: він добрий чоловік, хоч би там що! Я знаю його сто років, це напевне. О боже, таж він кращий від багатьох, наба-

гато краший, про що мова! Там усі були напідпитку, товариш Мергенов, двоє літніх лисих чоловіків, схожих поміж себе, як брати,— директор ресторану і його заступник, три офіціантки, які, коли я зайшов, захлиналися від сміху, і чоловік однієї з офіціанток, капітан з погонами офіцера військ зв'язку. Перегнувшись до мене, капітан прохрипів на вухо: «Тринадцять років серед цих милих обличч...» Очевидно, тут завершували довгий обід. Раптом прийшов Назар. Всі загукали: «Ура, Назарчик!» Коротун шоліта працював швейцаром-викидайлом у ресторані «Чинар», і це були найкращі місяці його життя.

— Назаре, піди знайди Валю! Скажи, Мансур Гельдійович кличе, шампанське є, кролик є...

Назар вибіг, повернувся сам. Чому не хоче? Як так — не хоче? Скажи, Мансур Гельдійович захворів, серцевий приступ, рятувати треба. І — падав на ліжко так, що все здригалось, і, махаючи на себе рушником, кричав:

— Уй, уй, зараз вмираю! Швидше дохтура! Хочу дохтура!

Товариш Мергенов і обидва директори реготали, офіціантки співали, я випив чарку коньяку, потім ще одну і виїшов на вулицю. Було зовсім темно. Почувався чудово, дихалося легко, але радості не було. Вчора вночі була незрозуміла, нічна радість, а сьогодні — нічого, порожньо! Міг би зараз-таки все покинути й кудись поїхати. Перевалити через гори на північ. Там, за горами, були пустелі, степи, ліси, прохолода. Я хворий. Якби був здоровий, мені хотілося б жити далі. Не знав, де подітися. Тинявся туди-сюди нічним садом, дійшов до виноградника, звідти стежкою, минувши персидські будиночки, повернувся до своєї кімнати. Не роздягаючись, ліг у постіль. Співи й крики було чути хвилин з двадцять, потім ущухло. Я почув швидкі легкі кроки під вікном, двері відчинилися, в кімнату безшумно прослизнула Валя. Спитала пошепки:

— Можна? Це я... Ви не спите? — вона тихо сміялася, але без ніяковості, збуджено, як змовниця.— Я сховаюся тут?

— Прошу. Від кого це ви?

— Та ось! Мансур Гельдійович ганяється. Завтра просите пробачення, а сьогодні очманів. Назарка його вбити погрожує, теж дурник...

Звідкись здалеку почулися крики: високо, пронизливо, так кричать під час бійки або скандалу. Прислухались, але годі було щось розібрати.

— Начебто батько кричить,— сказала Валя і спитала:— Можна, я світло вимкну? Бо побачать і прибіжать...

— Та не бійтеся... Ну, вимкніть.

— Я потім увімкну.

Клацнула вимикачем настільної лампи. Позначилися зірки у вікні. Що робити потемки? Почали балакати про те, про се. Розповідала про свого батька, як три роки тому знайшлася справжня мати — живе в селі Григорівка, Чернігівської області. Валя туди їздила, і мати дуже просила залишитися жити з нею — там чудово, велика річка, і живуть добре, материн чоловік, не Валин батько, а вітчим, працює ветеринаром, є власна «Победа», а мати хвора, ноги пухнуть, працювати по господарству майже не може — треба було б лишитись і помагати, але не могла покинути рідних тут, у Тохірі. Мама Язгуль дуже плакала, коли довідалася, що знайшлася рідна мати. Та приїхала потай. І Валю відшукала потай, а потім гроші прислала до запитання, щоб Валя приїхала в Григорівку. Мабуть, вона хороша жінка. Але ж життя минуло без неї. Рідні — це ті, хто робить добро. А скільки доброго зробили Валі тато й мама Язгуль! Закінчила школу, щороку в піонерському таборі, потім пішла на курси медсестер. Ще потім відгуляли з Мишком весілля в «Чинарі» — на сорок п'ять чоловік. Завжди з Мишком мирно жили. Але що вдієш, коли так вийшло... І я почав розповідати про своє життя. Вона багато чого знала від батька: я вже встиг щось набалакати.

— Ви не старий,— сказала Валя.— Який ви старий?

— Старий, старий! — мовив я.— Я ж знаю!

— Та ви що! У вас ще дівчата будуть закохуватися.

— Старий, бо... Розумієте, Валю, от ваш батько садівник; вітчим ветеринар, ви — медсестра. А я ціле життя кудись дерся, дерся. Старість від того, що втомлюєшся дертися... Якесь безглуздя, розумієте?

Зрозуміти годі було. Але вона зрозуміла.

Я відчув, як її пальці знайшли мою руку й несильно стисли. Такий скромний, тимурівський потиск: так піонери підбадьорюють самотніх старих, відвідуючи їх вечорами після уроків.

— Знаєте що?— сказала вона.— Ви не журіться. У вас усе ще буде добре. Ну, гіпертонія, ну нічого.

— Та я не дуже й журюся!

— А ви зовсім не журіться! Син вас любить. І дружина любить. Куди вони без вас? Адже нікуди не подінуться. Ось ми з Мишком розлучилися, а знаєте...

Добре, що темно: мені було ніяково.

— Що?— спитав.

— Куди мені їхати, коли він тут, у Бахардені? Однаково я до нього побіжу, хіба не так?

Добре, що суцільна нічна темрява і вона нічого не бачила. Щось шепотіла, я потягнув її за руку, вона сіла на ліжко, тоді скинула туфлі, потім лягла поруч, поклала голову на мою руку, я обійняв її. Хтось далеко кричав: «Валю!» Щось іще кричали по-туркменському. Вона ледь чуто схлипнула чи засміялася. Я обійняв її сильніше. Вона гладила мою голову. Таке добре, шовкове, рідне. Добро має губи, ший, його можна обіймати. Ну, ось, човен непомітно вдарився носом у піщаний берег, його стало зносити течією, але я встиг вистрибнути, коліньми й руками втиснувся в трав'янистий схил, напружився, випростався, звівся на ноги, залізний ланцюг був у мене в руці, і я, повернувшись, легко витягнув човна на берег. Рита переступила через лавку, стала на ніс, я подав їй руку, і вона зійшла на землю. Від лісу наростала хмара. Тіло хмари було пухке, попелясто-сіре. Ми пливли сюди, в бухту, здалеку, це було наше місце, ніде на цілій річці немає кращого місця для купання, і цього ніхто, окрім нас, не знав. Ми з Ритою відкрили цю бухту і тримали її в таємниці. Вода тут чиста й тепла, завжди на пару градусів тепліша, ніж у річці. Напевно, тут було тепле джерело. Риті вже забороняли довго плавати. Але коли вона йшла у воду, обережно ступаючи своїми довгими ногами, ніхто б нічого не помітив. Дув вітер, і невелика хвиля весь час плескала на нас, коли ми дивилися на протилежний берег, стежачи за хмарою, тому ми повернулися туди спинами і пропустили мить, коли хмара раптом швидко насунулася, настали сутінки. Вода була надзвичайно тепла. Коли вдарила злива, повітря одразу ж прохололо, але вода залишалася теплою, і ми, тримаючись за руки, відштовхуючись од піщаного дна, вистрибували назустріч хльостким водяним струменям і реготали, як шалені. А все навколо було заховане стіною води, що падала й шуміла і була непроглядно-біла, мов туман. Скоро ми змерзли, перестали вистрибувати і намагалися відсидітись у воді, вона була все ще тепла, тільки повітря бракувало, нічим було дихати. Вода душила нас. Ті самі сходи, на яких я задихався, ще одна приступка, ще зусилля, навіщось треба було підійматися все вище й вище, але повітря так і не було.

В Москві люди ходили в пальтах. Шофер таксі сказав, що цілий місяць холод і дощі, сади померзли, на базарі молода картопля півтора карбованця кілограм. Я опустив скло і радісно вдихав вогке повітря. В липні Кирило поїхав зі студентським загоном у Новгород, а ми з Ритою наприкінці липня взяли путівки на Ризьке узмор'я, поїхали трохи раніше, пожили в готелі, а з серпня поселилися в будинку відпочинку. Серпень стояв чудовий, сонячний, негарячий і без дощів. Я гуляв по багато годин. Балтійський клімат, як завжди, діяв цілюще: я дихав глибоко й рівно, тиск став нормальний, і наприкінці нашого перебування я навіть дістав ракетку й трохи пограв у теніс.

ВІЛЬНОМУ ВОЛЯ

1

Дружину провів уранці, сина відвіз денним автобусом до тещі в село і повернувся додому повним хостяком. Повернувся завидна — в затінку ще не загускла прохолода, черемха ще не заповнила пропечені вулиці своїм чистим вечірнім диханням.

Йдучи додому, він думав про довгу безтурботну самотність, що чекала на нього. Сьогоднішня біганина по вокзалах, задушливий автобус, труський путівець — усе це було ніби останнє випробування перед одержанням прав на цей святково-спекотний вечір.

«Провів, звільнився, заслужив», — припасовував він до кроків слова, що раптом виникали самі по собі, то наспівуючи їх, то бурмочучи, і водночас прикидав, як краще розпорядитися власним збиранням, щоб жодної хвилини не згаяти з відпущеної волі.

Та ось ніби спіткнувся: «Від кого звільнився? Що заслужив? Сім'ю спровадив і, отже, радий-радісінський? Ні батько, ні чоловік — так, щось на зразок відпускника. Зручно, хлопче, влаштувався. — Він, забувшись, навіть головою покивав на підтвердження: чую, мовляв, чую, всі докори і закиди. — Ну, дідьків корінь! Щось зарано винитися почав. Може, ця холостяцька воля таким боком вилізе — не своїм голосом завию. Любі, хороші, швидше під один дах збирайтеся! Нікого я не сплавив і нікого не забув. Перепочинок вийшов у родинному житті. Цікаво побути самому. Не в чоловіки та батьки запряженому, а самому по собі. Людина людиною. Погуляю, спробую, а каються, однак, ніколи не пізно».

Удома поголився, перевдягнувся, глянув у дзеркало, на завершення торкнувся краватки, нагрудної кишені з заповітною десяткою, і нарешті ступив на багатообіцяючу вечірню дорогу. Його привітала насторожена варта старих пенсіонерок на лавочці біля під'їзду.

— Жінка за поріг, і одразу — фур, фур!

— Тепер як півень піде настрибувати.

— А що йому! Мужик — не баба. Згрішити, як умитися.

— Далеко налагодився, Василю?

«Сидить бабусі. Тільки й діла тепер — чужі гріхи збирати. Свої вже відступилися: були, та спливли. Щиро співчуваю». Але вголос весело розгнівався:

— Так от як ви зі мною?! Коли потрібен — Васильку, синку, а нема потреби — півень блудливий? Гаразд, гаразд. Бабо Аню! Хто позавчора замок у твої двері вривав? Тітко Тосю! Хто минулого тижня дзвінок тобі лагодив? Василько-синок чи мужик — не баба!

Старенькі розсміялися:

— Синок, синок! Іди, Василечку, гуляй. І гріши з богом.

— Отож-бо.

Василь заквапився було: повз яблуні-дички, які неначе для нього розквітли саме сьогодні; повз молоденькі модрини, що викинули першу волоть, теж, мабуть, на його честь, взагалі, повз бажаний вечір, що так марно збігав. Але на березовому острівці, що вцілів серед асфальту й каменю, у захистку волого-зеленої, паркої тиші, він здивувався: «Куди це я? Ніхто ніде не чекає, а я заквапився: Перекур. Посидимо, подумаємо».

А подумавши, з'ясував: холостяцька воля така проста, що можна до ранку просидіти на лавочці, перебираючи можливі розваги. Василь не звик марнувати час, тому розкрив неосяжну волю на невеликі, цілком здійсненні бажання.

«Подамся в центр, вип'ю пива на дебаркадері, зазирну на танці. А там видно буде». Він хрипкувато, неприродно засміявся, згадавши напутне буркотіння бабусь біля під'їзду.

«І чому так? Тільки чоловік сам залишиться, одразу ж його в коти-волоцюги записують. Хоч святим будь, а дружини поряд немає, обов'язково зроблять з тебе грішника. За тебе тебе вигадують. От і в цеху довідалися — цілу зміну піддрочували. Очманів від анекдотів та порад. Ну, що тут такого, що сам? Усі, як змовилися, в один бік підштовхують: не клей дурня, а гріши, якщо з'явилася можливість. Природа, дідьків корінь, гріх первородний, чи як його там. Тьху на тебе, Васько! Більше надумаш, ніж нагрішиш!» Він посидів ще, покурив і, так не з'ясувавши, чого ж у нього більше, праведного чи грішного, махнув рукою й рушив далі.

Василь пішов до центру не вулицею, а прибережною безлюдною стежиною. Вода, що потемніла й поважчала на вечір, безгучно, швидко обганяла його, заразом виносячи й вимиваючи з душі усі більш-менш визначені бажання, замінюючи їх бездумним спогляданням. Василь зігрівав очі на яскраво-жовтих розсипах кульбаб по піщаних пагорбах, на ніжно-зеленому різнотрав'ї у видолинках, погідний, заспокоєний підходив він до дебаркадера і мало не оглух від музики, буйного різноголосся, яке посилював річковий простір.

Пива не було, і він засмучено потупцював біля стойки, поканючив у рудій худючої злої буфетниці: «Може, на денці нашкребеш, може, приятелєві залишила, плєсни ку-холь», — але ошелешений її пронизливо-роздратованим: «Я тобі знайду зараз приятеля!» — геть засмутився і хапону склянку якоїсь червоної, липкої бурди. Відмовився од цукерки: «Сама їж!» Вискочив на палубу і боляче вдарився об чавунний кнехт.

Побігав, побігав, полаявся, поплювався — біль відпустив, і одразу гаряче заговорило вино. Солодко прилило до скронь, груди роздалися од легкого безпричинного піднесення; ясне легке серце сповнювала доброта.

Василь прихилився до бортового стовпа і геть розм'як від свіжо-ласкавої прохолоди, що з'явилася, здавалося, разом з тремтячими вогнями бакенів. Річковий трамвай причалив і відчалив, хлопнув на дебаркадер, можливо, останньою хвилиною стомленого сміху, гомону, останнім відголоссям недільного дня. Василь теж трохи покрутився, взяв участь у цій святково-сумній штовханині і зі всіма бучітмо попрощався в найкращих взаєминах.

2

Біля причальних розсувних поручнів залишилася жінка, яка, мабуть, не захотіла йти в натовпі. Вона сперлася на поручні, злегка перехилилася до води — чорне розпущене волосся ковзуло з плеч, скло вздовж щік. «Що вона там побачила? — здивувався Василь. — Стоїть і стоїть. Погано їй, чи що? А може, реве? Схоже. І плечі обхопила — в дрож кинуло від сліз».

— Гей! Громадянку! Може, тобі допомогти? Гей, дівчино? Може, провести куди треба?

З-під волосся визирнуло юне, кирпате, товстогубе обличчя, і дівчисько спокійно запитало:

- Довго думав?
- Що думав?!
- Як причепитися?
- Я думав, ревеш. Більше, їй-богу, нічого не думав.
- Я?! Реву? Ой, тримайте мене!— Дівчина засміялася — спалах білих зубів освітив її губасте, грубе обличчя якоюсь зворушливою, беспорядною простодушністю.
- А чому тоді стоїш? Нікуди подітися?
- Хочу й стою.
- Хочеш на танці? Або в парк ходімо, га? На каруселі-гойдалки?
- Ой, сміхота! В парк! У кімнату сміху, га?!
- Ні, без сміху. Серйозно запрошую!
- Лимонадом частуватимеш?
- Можна й міцнішим. Як захочеш.
- А далі що?
- Погуляємо. В кіно можна.
- В кіно не хочу. Всі фільми бачила.
- Отже, погуляємо, поговоримо.
- А потім?
- Ну, не знаю...— знітився Василь, але одразу знайшовся.— Додому проведу. Щоб хулігани не чіплялися.
- От і ти, дядечку, не чіпляйся. Досить. Вдосталь набалакалися.— Дівчисько знову перекинулось через поруччя.
- Я ж по-доброму. Тобі нудно, мені нудно...
- Досить! — закричала дівчина. — Рятуйте! — гучно і тривожно прокотився крик над водою.
- Ріжуть тебе, чи що? Грабують? Ну, привіт, бувай, тільки не горлань.

На пагорбі, під тополями на набережній, озирнувся; дівчисько ледь угадувалось під блідим колом причального ліхтаря.

«Дядечко!» Міцно приклала, міцно. У двадцять сім — дядечко, років у тридцять — татко, а під сорок дідом обізвуть. Так піде — швидко зістаріюсь. Скільки ж їй? Шістнадцять, сімнадцять? Дідько їх збагне!»

Василь раптом стомився, сонно обважнів — насилу ноги доволік до автобусної зупинки. Пересилуючи бажання негайно лягти на лавочці, він перечитав усі вивіски, що засвітилися довкола. Звичайно, з безцільної серйозністю перекрутив слова: «игинк», «кабат», «онив»,— до цієї гри його захопив Мишко, син, який вивчив літери у п'ять років і розпоряджався новими знаннями навпаки. Взагалі, зі словами Мишко поведився так само просто, як і з іншими

Іграшками: розбирав, розгвинчував, переінакшував і невдовзі зрозумів, що слова можна створювати. Якось у місті зупинився звіринець, і Мишко, досить неухважно подивившись приїжджих левів і слонів, прямо-таки прикипів до білячого будиночка. В ньому крутилася, сновигала, металася руда білка—мабуть, її стрімке життя і зачарувало Мишка. Він притягнув Василя за рукав і, здивовано поскикуючи чорними бровенятами, сказав:

— Дивись, зирок?

— Який зирок?

— Та он. Зирк, зирк. Навіть очі заболіли.

— Ти про білку, чи що?

— Ну, звичайно! Схожа на зирка?

— А який же зирок, покажи!

Мишко розсердився:

— Це я її так назвав! Як же я тобі ім'я покажу?

— Гарзд, зрозумів.

— Схоже?

— Схоже.

Удома, застережливо витріщившись на батька, Мишко заквапився:

— Мамо, зирок! Відгадай!

Ольга неголосно, жартома охнула і вхопилася за голову:

— Отже, мама тепер зирок? Що ж мені робити, куди бігти?

— Мамо, мамо, мамо! — Мишко розсміявся. — Відгадай, хто такий зирок?

— Звірятко?

— Так, це легко. А яке, яке?

Ольга примружилась, торкнулася пальцями до скроні, легенько наморщила чоло — усерйоз замислилась, зовсім не підлаштовуючись під Мишка.

— Або лисеня, або... — Ольга забарилась, щоки запашіли від азартного бажання відгадати. — Або білчєня.

— Ура, молодець, правильно! — Мишко кинувся матері на шию.

Щоки її вмить ожили, потемнішали від рум'янцю, вона полегшено зітхнула.

Василь здивувався:

— А як ти до цього додумалась?

— Не знаю. — Вона розгублено усміхнулася. — Уявила собі й здогадалася.

Відтоді й почалося:

— Тату, відгадай, що таке «курум»?

— Відгадайте, відгадайте! Мамо, тату. Талаг?

Василь від ревнивого суперництва з Ольгою пробував угадувати, але як він казав, шарики не в той бік крутилися,— змучившись, тільки піт утирав. Ну як здогадаєшся, що «курум» означає гречана каша, а «талаг» — калюжа після дощу. Добре, що хоч подужав гру в перекручування, а то перед Мишком було б зовсім незручно.

Чекаючи на автобус, розбитий безглуздим вечором, Василь подумав про Мишка, який, звичайно, давно вже спав у бабусиному ліжку. Десятий сон, мабуть, носився зараз над його стриженою під нуль голівкою і спустився, зморив ще глибше, ще солодше — зацмокав Мишко від задоволення, засвистів маленьким, якимось пухнастим носом. «А батька твого дідько носить, дурень дубовий!— Василь знову перечитав, перекутив слова на вивісках.— Справи мої, Мишко, кабат. На душі — кабат і в голові — кабат».

Перед сном, роздягнений, посидів на дивані, покурив, поринувши в тяжку, заціпенілу бездумність. Ліг, заплющив очі і побачив Ольгу — точніше, спочатку поїзд, що повіз її. Віконна жовта мережка летіла по густій таємничій траві укосів, на мить перелякано застигали засліплені сосни і різко сахалися в темряву, і, вдивляючись у неї, стояла біля вікна в порожньому коридорі Ольга — ніч усе більше розсувала між ними простір, і Василь заворушився, закректав, відчувши його холод і порожнечу: «Ох і далеко ж ми зараз одне від одного. Навіть недобре стає... Давай, спи, «дядечку». Холостяк, дідьків корінь».

3

Побачив день у далекому серпні, Ольгу, погідну й тиху, як той день. Вона ходила по шкільному подвір'ї, неголосно, соромлячись свого командирства, казала:

— Ось тут, товариші, треба полагодити паркан, ось тут, де кілочки, треба викопати яму для стрибків у довжину.— Вона зазірала в блокнотик, куди, мабуть, детально записала директорський наказ.— Ще треба пофарбувати паркан, поставити турнік і розрівняти весь пісок на волейбольному майданчику...

— О! Розійшлися педагоги!— обурився Саня Мокшин, якого начальник цеху призначив старшим над посланими у підшефну школу.— У мене артіль всього нічого. Твої роботи, дівчино, до снігу вистачить. До того ж без вихідних і в три зміни...

— Мене звати Ольга Вікторівна,— не підводячи очей, червоніючи, сказала вона.

— Давай так, Ольго Вікторівно. Паркан полагодимо, яму викопаємо — і баста. З нас досить. Бо іншим нічого не залишиться.

— Добре, нехай так.— Вона взяла лопату, дістала з сумочки маленькі волохаті рукавички.— Решту я сама дороблю.

— Як це сама?— здивувався Саня.

— У вас директор суворий?

— Заводу, чи що? Хто його зна. Я його раз у п'ятирічку бачу.

— А я свого щодня. Якщо сьогоднішнє завдання не виконати, він не прийме мого чергування. Взагалі, соромно й негарно вийде. Ми й так не встигаємо — до вересня тиждень лишився.

— А він тоді де? Не встигаєте, дяді тут за вас орють, а він, мабуть, пиво п'є.

— Чому пиво? Він фарбу поїхав діставати.

— Ну, порядки. Мені б таке життя. Що в колгоспі, що в школі — всі на когось сподіваються.

— Кінчай, Саню.— Василь уже пожалів її, тендітну, беззахисну перед суворим директором, жалів і знав, що тепер не покине її, поки не виконає цього завдання.— Ти чого галасуєш? Нормувальник перед тобою? Воду баламутиш і нічого не бачиш.

— А ти не лізь! Бачу, що й ти бачиш, та роздивлятися ніколи. Давай бери лопату!

Невдовзі сумно, чисто запахло теплою осінньою землею; трав'яний, ніби побляклий дух, не перебиваючи, ніжно відтінював цей запах — тиша і прозорість серпневого дня були такі досконалі, що щасливим холодком млоїло серце.

Вони працювали поряд, і Василь, із задоволенням підлаждуючись під неї, теж розмовляв неголосно, неквапливо:

— А ви нічого з лопатою, спритно справляєтесь. Де ж навчилися?

— Я ж сільська. Покопала, слава богу,— ніколи не розучусь.

— Справді?! Ніколи в житті не здогадався б. Ви — така...— Він мимовільним жестом хотів змалювати її тендітність і легкість, але схаменувся, зайняв руки лопатою.— Зовсім не сільська.

Вона зрозуміла, засміялась, якимось віддалено, м'яко, з ніжним придихом.

— Так я давно із села. Але мама мене заспокоює: почекай, ще вдарить у кістку матінка земля, ще дасться взнаки.

І справді, потім, після родів, Ольжина постать зміцніла, стала пишнішою від благодотворних материнських соків.

Але того дня Василь не повірив, здивувався, бачачи, що їй його здивування приємне.

— Не може бути, нізашо. Ви все-таки не вірте своїй матері. Помиляється вона — точно.

Саня Мокшин, звичайно ж, спостеріг його неприхований інтерес до вчительки, його явну схильність до шефської роботи:

— Васько! Хочеш почесним шефом стати? Пісок сам розкидаєш і паркан тут дофарбуєш. Дивись, по-ударному працуй, щоб Ольгу Вікторівну директор не лаяв! А ми підемо. Тобі що, холостому та нежонатому,— не міг Саня Мокшин не позаздрити.— Нас діти обсіли, а тобі старатися та старатися.

Докінчили роботу вдвох, вже при довгих прохолодних тінях, і Ольга повела його вмиватися. Ключем відімкнула парадні двері, усміхнулась:

— Тільки для почесних шефів.

У високому, широкому коридорі пахло фарбою, необжитою новосільною чистотою. Василю здалося, що й коридор пофарбували вони, а тепер ходять, роздивляються, злагоджено думають, як добре увійти в привітно-лунке житло. Він зітхнув:

— Шкода, що вже вчений, а то б ще повчився. Прийдеш першого до школи, а навколо все нове — парти, стіни. Вікна сяють. Ніби й голова новою стає. Любив учитися, хоч і несильно виходило.

— А сильно вчений?

— Ну! Мудрагель. Вечірню десятирічку насилу дотяг. Стомився так, що ноги підгиналися.

— Так що далі думати нема бажання?

— Не в бажанні справа. Треба щоб хтось підштовхував, примушував. Тобто помагав. Ви ось часом не погодитесь?— бовкнув Василь і одразу пожалкував: Ольга насупилася, замовкла і ніби з осторогою відсунулася від нього.

Але потім, на вулиці, під впливом чудового вечора і артільного спільництва, що все ще продовжувалося, вони знову розговорилися і до гупої темряви прогуляли, проблукали доріжками міського саду.

В пустельному, чорному жовті, коли самотність нестерпна, як чекання першого снігу, Василь сказав Ользі:

— Шукав, шукав сьогодні сватів — не знайшов. Сам скажу: виходь за мене заміж.

— Прямо зараз?

— Чим швидше, тим краще. Якщо щосили чекати, до Жовтневих почекаю.

— Почекай, будь ласка.

Пізніше, набагато пізніше він зрозумів: не треба було освідчуватися так мимохідь, жартівливо — адже щось опиралося в ньому, та він переборов себе, пересилив опір. Ольга, мабуть, чекала іншого освідчення, була урочиста, серйозна, а він змусив її жартувати — як їй, напевно, було боляче, ніяково підігравати його сліпий, незграбний душі...

4

Прокинувся від сухої яскравої спеки, що раптом лягла на обличчя,— звечора не завісив вікно, і тепер високе сильне сонце притискало Василя до подушки. «Оце я по-стахановському! — Він глянув на годинника:— Півтори зміни без перепочинку!» Потім відсунувся, почекав, поки охолоне обличчя і спаде з очей райдужна чорнота. Кімната прозора, весело курілася. Сонячні промені заганяли в квартиру запах нагрітої, але ще не курної трави, він невидимими рідкими хмарками налітав на Василя, і разом з ним приходили вуличні звуки: дзеленчання велосипедного дзвінка, дитячий плач, гудок пароплава, скрегіт причальних кранів, водоспадний гуркіт гравію, який вантажили на баржу,— ці звуки, святково свіжі, поки що не об'єдналися в дратівливий шум.

Василь полежав, поніжився на запашних, виблискуючих хвилях, знову задрімав, заколисаний безтурботним настроєм. Крізь дрімоту згадав учорашній похід на дебаркадер.

«Адже «рятуйте» кричала на повен голос! — Він пробудився.— Так, різка дівчина! А я, я! Кавалер знайшовся. Понесло мене, розговорився. Добре, хоч у міліцію не потрапив. Ну що мені треба, що?!»

Він підхопився, прийняв душ, походив по квартирі, визираючи у вікна. Побачив темно-зелену ваблячу прохолоду трави, сліпучо-жовтий берег у виморених сонцем тілах, далекі острови, які розливали тремтливе, прозоре марево. Василь відчув у відпочилому тілі такий приплив бадьорості,

сили, щасливого спокою, що безсовісно було б скаржитися на життя, та й на себе теж.

Ранковим розумом, що не визнавав сумнівів, він нарешті визначив, «що йому треба», виправдав усі звиви особистого життя на найближче майбутнє й полегшено зітхнув: «Адже всім охота знову в парубках побути, в молодість, хоч на деньок, повернутися. Тієї, нічим не розведеної, волі сьорбнути. Отже, Ольгу не зачеплю, не ображу, коли трішечки в молодості побуду».

Сходив у кіно, посидів у міському саду, повернувшись додому, ще поспав, а об одинадцятій вечора вирушив на завод.

Табельниця Рита, приловчившись, висунулась у маленьке віконце:

— Васю! Васю! Почекай!

Він підійшов, присів на одному рівні з Ритиним обличчям:

— Шию не боїшся скрутити? Федька повернеться, а ти скособочена. Цікаво йому буде?

— Васю! Скажи йому: завтра о дванадцятій я чекаю. Він знає де.

— А сама що? Язика проковтнула?

— Посварилися, Васю, на смерть. Ой, почекай.— Через секунду Рита вискочила з будки, висока, повногруда, в пишному мареві білого тонкого волосся.

— Так, Васю, жах! Або, говорить, у загс, або я тебе не знаю. А йому, сам знаєш, в армію через тиждень. Ну який загс?! Людей смішити.

— Значить, вірять тобі.— Василь неприязно покосився на пишні Ритині груди.— Серйозно розстається, який тут сміх.

— Ага, вірять. Зінка он чекала, чекала законного, а він як вип'є — з ножем до горла: з ким гуляла, кого водила? Я вже краще так почекаю, нареченою.

— Дочекаєшся?

— А я, Васю, не люблю загадувати. Подивлюсь, як служитиме. А то он Вірка вискочила в солдатки, він там шофером був, генерала возив. І вивозив — генеральську дочку висватав. Ні, Васю, в дурнях ще встигну знаходитися.

— Так...— Василь уявив, як холоне, чорніє Федорова душа в ці дні, і розізлився:— Чому ж так? Завихляла... Федюню! Федюню! На шию на людях кидалась! Дорожчого не було. А тепер, значить, ви служить, а ми перечекаємо?

— Люблю, Васильку. До смерті люблю. І зараз би кинулась.— Рита схлипнула.— Та страшно, жах один! Як скаже: на все життя, так і страшно.

— Так не люблять,— пробурчав Василь.— Чого боятися, якщо любиш?

— А як, як?! Васю! — Очі її вичікуюче округлилися, в них ніби майнула простодушна віра в чудеса.— У мене вже сили немає — адже хто що говорить. А Федора уві сні весь час бачу. В гімнастерочці, стрижений, і все «ура» пошепки кричить. Наревуся без нього. Ну навіщо йому той загс? Васю, навчи!

— Мабуть, зранку тут стоїш? Поради збираєш? Ще по радіо виступи. Легше від цього, так?

— Уяви собі.— Рита образилася.— Нічого йому не передавай. Інших попрошу.

— Ну, дякую, звільнила.— Василю набридла розмова, час було приймати зміну і справи у майстра Безбородька, який ішов у відпустку.— Бувай, дівчино.

Біля великого фрезерного Рита наздогнала його:

— Васю, я більше не буду. Радитися не буду. Тільки помири нас.— Вона прибрала волосся під хустину, обличчя ніби змарніло, засмутилось, а ніжно-округлі вилиці, що позначилися, чомусь посилювали вираз цього смутку. Проте Василь не помітив оновленого Ритиною обличчя, дістав з нагрудної кишені цигарку, запалив, нарешті зрозумів Ритині слова, зрозумів і здивувався: господи, скільки металу навкруги, роботи, до поту викладатись треба, щоб підігнати її, а тут дрібнички якісь, бульбашки, а не горе — «слово честі, в самодіяльності цій Ритці виступати, любов розігрувати». Полетіло її прохання в темну височінь, заплуталось у віконних рамах цехового даху. А Василь, не пам'ятовуючи, сказав:

— Гарзд, помиритесь. Помирю, помирю! Раз, два і помирю.

5

Майстер Безбородько, худючий, довготелесий, з хижо зсутуленою спиною, вже чекав його біля металевого стовпа, обнесеного металевою огорожею і, як завжди, похмуро пожартував:

— Не минай, не минай. Зазирну на могилку.

— Здоров, Касяновичу! Давай одспівуй, тільки швидко. Змінник утече.

— Інших, Ермолин, підганяй. Мене не треба. У мене речі в прохідній.—Безбородько знехотя ворухнув губами, ще сизими від недавнього гоління, усміхнувся: — Тепер тобі, Ермолин, крутитися, вертїтися. Тримай: ось наряди, ось змінний журнал, решта перед очима.— Він розпрямив джгути брів, ніби відправляв у відпустку і свою постійну насупленість.

— Далеко зібрався, Касяновичу?

— Рибалити,— знову знехотя ворухнулися сизі губи.

— Нехай щастить. Може, як минулого, раніше вийдеш?

— Поки не набридло.

— На юшку запросиш?

— Давай, давай, крутисся. Зароби спочатку.

Василь засміявся і через величезний туманний отвір простував до зеленої брили верстата, яка волого блищала. Перевдягся, зігнувшись за низенькими дверцятами залізної шафки, а, випроставшись, побачив підручних — Федора і Юрка.

— Отже, з'явилися, не запорошилися. Привіт, привіт.

— Здорово,— понуро, застуджено прогудів Федір, паруб'яга гвардійського зросту, з похмурим темним обличчям, з якимось плескато-грубим носом, під яким на товстій губі стирчала вузенька, безглузда смужка вусів. Але були ясно-зелені очі, високе чоло, гарні густошовковисті брови — ці риси пом'якшували незграбний виріб нижньої частини обличчя. «Очевидно, Ритка дочекалась його в табельній. Наголосилась, наревілась, тому жених вовком і дивиться».

— Привіт, шеф,— бадьоро, з усмішечкою озвався Юрик і простяг руку. Василь знехотя, мляво тицьнув свою: не любив він Юрика, його прилизану, з проділом голову не любив, застиглу посмішечку в синьо-молочних очах «Юрика» цього: все як у дитсадку знайомиться — обов'язково назветься «Юриком».

— Який я тобі шеф!

— Старший тобто. Шанований,— привітно заусміхався Юрик і хотів поплескати по плечу, отак по-товариському притягти до себе Василя, але той не дався. — А тепер зо всім начальник, майстрило, бос, командир.— Юрик усе-таки зумів, дотягнувся і захоплююче поплескав Василя збоку, по передпліччю.

— Добре. Кінчай хихотіти. Федько, маслянку в зуби, змасти направляючі. А ти лети за строполем. Он ту штуковину, біля складального, закинете.— Василь махнув рукою на величезну чорну тушу — кожух волочильного станна.— Потихеньку ладнайться, а я побіжу, подивлюся, де що діється.

Василь повернувся, скочив на місток, звівся ліворуч — на око прикинув, де ж не «ловиться вертикаль». Верх деталі помітно хилився до верстата — основа вся була в ливарних горбиках.

— Не ловиться! Два клини знизу — і вся вертикаль.

— Не лізуть, Васю! Так уже бив — Федір погойдував у долоні пудовим молотом — білі тріски стирчали замість держака.

— Молодець, Федю! Добре бив. Думав погано.— Василь увімкнув верхній хід, розставив твердіше ноги — поплив на містку, наводячи жерло головного вала на верхівку кожуха. Прицілившись, вручну впер вал у деталь, ще трохи натиснув — кожух злегка піднявся.

— Давай клини! — Федір і Юрик швидко заштовхнули їх у щілину. Василь закріпив на спині вала дротину, загострену, як олівець, вістря сполучив з лінією розмітки і поїхав униз. Тільки покрикував:

— Підбий трішки! Ще! Ще! Ще! Закріплю!

— Тепер гайки крутіть, а я в інструменталку зазірну.

6

З якоюсь важкою яскравістю освітлювали інструменталку жовто-білі груші «п'ятсоток». Казенний холод цього світла був би нестерпний, якби йому не чинили опір сріблясто-масні боки і спини інструментів, дроблячи його, перетворюючи на розсипи веселих, прямо-таки ялинкових полисків.

Василь примружився, потряс головою від їхньої витіювато-переливчастої гри, як завжди із здивуванням помічаючи, що ці веселково сяючі невгамовні зайчики швидко витісняють з нього похмурий, сизий простір цеху. «Як сорока перед мідним гудзиком. Чманію від блиску. Недарма Фаечку ні ммурощі, ні дурощі не беруть».

— Гей! Хто приймає парад? — Василь зазірнув за один стелаж, за другий — Фаечки не побачив.— Фаю! Де ти загубилась? Фаечко! — Він покликав звеселим голосом, що

враз очистився від клопітної хриплуватості.— Сонечко! — ще додав він пустотливо-грайливого дзвону.

Фаечка, виявляється, здрімнула за відкритими дверцятами шафи, заховавши обличчя у згині ліктя. Василь подув на білу ніжну шию,— Фаечка здригнулась і різко, поспіхом випросталась на стільці. Невидюче, пильно втупилася в Василя знизу вгору — насилу отямилась і повільно, крізь стримуваний позіх усміхнулась:

— Ой, Васю. Зморило — не помітила.— Вона підвелася, вмить завмерла.— І в сні тебе бачила. Не встигла надивитися, а ти тут як уродився.

— Не до добра, Фаечко. Чоловіка уві сні бачити не до добра. Або гроші загубиш, або заміж не вийдеш.

— Не боюся! Ні крапельки. Грошей немає, заміж не хочу, нехай сняться. Такі ви всі добрі, симпатичні уві сні, хоч не прокидайся! — Вона поправила волосся, мимохідь погладжуючи щоки й чоло, ніби хотіла погасити темно-золотавий жар веснянок, і ось у чорно-мідних пламенючих віях засвітилися звичною, огортаючою відданістю сизо-карі, як перестигла жимолость, очі.— Хочу, Васю, щоб ти снівся. Дозволяєш?

— Гаразд. По понеділках. А то швидко набридну, Фаечко! Не дивися так. Я прийшов лятись, а ти мене гіпнозом глушиш.

— Ляतись? Зі мною? Брови, брови ж у нього які! Дай пригладжу — скуйовдилися, любенькі.— Фаечка примружила очі, потяглася до його брів і раптом різко смикнула за козинок, натягла кашкета на очі.— Здорово, так? Скажеш, не вмію? Раз, два і звабила. Звабила чи ні?

— По вуха. Тепер не вирватись.— Василь хитнувся до неї, розводячи руки, але Фаечка позадкувала:

— Ні, ні. Спочатку лятись, а потім буде видно.

— Роздумав лятись.

— Тоді по-хорошому скажи. Ва-сю! Забери руки! От як лусну мікрометром!

— Фаечко, зрозумів. На все свій час... У тебе які фрези? Глина, лапша. Самі нарікання, а не робота. Давай журнал — напишу скаргу.

— Будь другом. Мені набридло воювати з інструментальними. Почнеш відмовлятися, мовляв, барахло, а вони: не хочеш, не бери. Інших немає. А я куди подінусь. Адже ви тут усе рознесете.

Поки Василь писав вимогу-рекламацію, Фаечка стояла

над ним, уголос повторювала написане і — ні-ні — пружко і м'яко торкалася Василевого плеча.

— Фаечко, ти завтра, тьху, тобто сьогодні довго будеш відсипатися?

— Поки не набридне.

— Тобто нікуди не збираєшся, нічим не зайнята?

— Взагалі, не знаю. Може, в кіно піду.

— Слухай, ходімо на острів. Дні он які, а ми й не бачимо їх.

Вона знову огортала його відданим поглядом.

— Цур, не пустуй, Фаечко. Запрошую серйозно.

— Домовились, Васю. Дякую.— В очах щось здригнулося, посвітлішало, і він здогадався, що Фаечка хоче запитати про дружину. Але стрималась, пригасила цікависті.— Загоряти так загоряти! Що ми, руді, чи що?! — Вона усміхнулась, облизавши губи, повільно розвела їх -- волого, біло, холодно блиснули зуби,— і була в цій усмішці якась винувата, зняковіла розв'язність.

Підручні Федір і Юрик сиділи на містку, відсунувшись одне від одного: Юрик, звисивши лікті за поручні, реготав, а Федір, насупившись, випнувши товсту вусату губу, гнув ламав у кулачищах сталеву кочергу, якою чистять пазн в приверстатному столі. Повільно зблискуючи, крутився вал, переносна лампочка стомлено звішувалась над розточеним отвором і, здавалося, світила теж не поспішаючи, сонно мружилась на невтомну стрілку різця. «Чистову женуть, молодці»,— здалеку похвалив підручних Василь, а, зіскочивши на місток, зневажливо посміхнувся:

— А я вже думав, шабашите. Деталь зняли і стружку длубаєте.

— Та що ти, шеф? І так ударники! — У Юрика плеснулося в очах збиране молоко і ніби пролилося на синюваті від безсоння щоки.

Василь з маху, без підготовки вліпив йому щигля — промазав, не боляче вийшло, лиш проділ Юриків збив.

— Це за шефа! Іншим разом — по шиї.

— Розмахався!—Юрик дістав саморобного, з нержавійки, гребінця.— Великий став, так? Начальничок!

— Почекай,— перебив його хрипкий, застояний бас Федора.— Скажи, Васю, може все з розумом, по-людському в цьому житті складатися? Щоб даремно не нидіти?

— Тобто?

— Женитися хочу. Перед армією. Батька з матір'ю самих страшно залишати. Може, пацана зуміємо сотворити.

Повернусь, а в мене — сім'я, дім, пацан на коліна лізе. Взагалі, доладне життя. Зразу, без розкачування, і впряжусь в нього. Скажи, як метикую, з розумом?

— Нічого. Сенс є.

— А Юрик он живота надірвав: з мене регоче. Пацан, каже, буде, не сумнівайся. Тільки чий? Дівку, каже, розохотиш, сам у стрій, а вона куди? Каже, допризовників багато, з кожним вісточку слатиме. Скажи, Васю, невже з розумом не можна? Невже нікому путнього, чистого життя не треба? — Така густа, важка образа проривалась у Федоровому горлі, що у Василя знову засвербіла рука — так і заїхав би Юрику.

— Ну й шпана ж ти!

Юрик скривився.

— Ти вже, Васю, і без казок міг би. Чоловік втопитися хоче, а я його зупиняю. Розумно, тверезо, по-дружньому.

— Федю, наплюй і не вір. Все з розумом буде.— Василь раптом гостро пожалів його дитячу вразливу душу. Мало не сказав для розради, от, мовляв, я дружину на курорт відпустив, а проте ніякої гидоти в голову не беру, тому що без віри життя не проживеш. Та згадав домовленість з Фаечкою, засоромився: «Який з мене утішальник?!»

— Коли ж відправка?

— На тому тижні. В суботу. Васю, обов'язково приходь, проводжатися будемо.

— Прийду. Обов'язково.

7

Василь чекав на Фаечку біля дощаного містка, що з'єднував сіру бетонну набережну з зелено-піщаним островом. Вода, зелена й швидка, не поладила зі спекою, заховала прохолоду глибше, розніжено мружилась, мліла, солодко потягуючись гладеньким лінивим тілом. Василь знемагав під поглядами яскравого смаглявого натовпу, що глухо тупотів босими п'ятками по мосту.

— Ох, спека! От пече так пече! — вголос примовляв Василь і з деякою картинністю витирався, обмахувався хусточкою.— Справжня кара.

Він похосував на натовп, намагаючись мати вигляд людини, яка випадково загаялась, стомилася від сонця, хоча насправді змок і змучився не так від спеки, як від сорому: здавалося, повз проходять тільки знайомі і всі осудливо

запам'ятовують: «Ага, Васька Єрмолин дівичку чекає. Сміливо холостякує! На виду в усього міста!»

«Ну, де вона? Краще б узагалі не приходила!»

Але Фаечка прийшла, несміливо висунулась із рясного веселого натовпу. Беззахисно біла, висока шия, тонкі білі руки в дрібному ластовинні, що слабо зажеврилось під сонцем, на вузько похилих плечах легкі крильця біло-червоного сарафана. Мідно чорніюче волосся, довгі кучерики, що звисають вздовж щік, очі прикриті тінню від солом'яного козирка — якась сумна чарівність була у Фаєчці, та Василь цього не помітив, а помітив лише несміливе повільне наближення Фаєчки і подумав, що вона збентежена ненатуральною білизою шкіри, своєю ніби нездоровою примітністю. Поспішаючи скоротити це привселюдне побачення, він з удаваною веселістю обурився:

— Ми з тобою як білі ворони! Ну хоч болотом обмащуйся. Давай гайнем о-он у той кінець острова! Трохи підсмажимося, а там і на люди не соромно буде показатися.

— Гарзд, Васю,— тихо й покійно відповіла Фаєчка, але очі ніби глузливо здригнулися.— Туди так туди.

І вони пішли, швидко, мовчки, відсторонено, ніби недавно посварились, ніби сварка гнала їх, сліпила, не дозволяючи, однак, розстатися. Через місток, через смугу сипучо-в'язкого піску, через запорошені, витоптані галявини — майже бігли, все частіше й розпаленіше дихаючи, багрянючи спітнілими обличчями, спотикаючись, здавалося, вони кудись запізнюються і дуже бояться, що не встигнуть.

Деінде на острові пробивались таволожник, низький корчуватий глід, шипшина, а на північному, найдальшому від міста місці стояв черемховий перелісок. Біля нього, в безлюдному зеленому видолинку, Василь зупинився і пересохлим, запаленим горлом не вимовив, а тонко просипів:

— Все. Отаборимося.

Фаєчка не відповіла, тільки кивнула, з діловитою квапливістю огледілась, кинула сумку під куц шипшини. Стримуючи нервово, стомлене дихання, запитала:

— Пірнемо, так?

Тепер Василь тільки кивнув. Вони знову квапливо, все ще кудись запізнюючись, роздяглися, не дивлячись одне на одного, побігли до води. Василь задихнувся від крижаного прозорого опіку, але витерпів, не закричав. Зате Фаєчка, не встигнувши замочити ноги, пронизливо, весело заверещала:

— Ц-ю-ю-й! Цур не я, цур не я! Васю, рятуї! — Хотіла вискочити на берег, умить передумала, забігла глибше, впала, злякано, безпам'ятно замолотила руками й ногами. Пінні, шалено-білі сплески здіймалися ніби не від цього молотіння, а від високого, свистячого вереску.

На цьому ж вереску вона швидесенько перелетіла на берег — блискіткою, синьою хмаринкою пронеслася по воді тиша. А Фаечка говорила свіжим, промитим голо-сом:

— Цікаво, куди це ми летіли? Як заведені. Ніби гнав нас хтось. Васю, хто нас гнав?

— Та хто... Дурна голова...

Нарешті він міг уважно й заспокоєно подивитися на Фаечку. Її незасмагле, надміру повнувате тіло, ще недавно пойняте сумним нальотом кімнатної блідості, тепер порожевіло і незбагненно змінилося: витяглося, посуворішало, набуло пружкої, гнучкої сили, хвилююче приборкуваної чорно-білим купальником. Його шовковисто-м'який, вологий полиск, здавалося, не міг виникнути сам по собі, тільки від того, що вода просочила матерію,— ні, він перейняв цю шовковистість від шкіри, ніжно-зріло округленого живота, сильних, важких грудей, округло-міцних широких стегон.

— Ось я тебе зараз знову занурю як слід! — Василь рушив з води, потягся до Фаечки.

Вона вивернулася, відбігла, зморщивши носа, подратувала язиком:

— Зрадів! Ніяк не прохолонеш, га?

Розчепірівши руки, він оббіг її, пригнувся, готовий метнутись і не прогавити, повільно, навшпиньки, підступав, намірившись загнати її в воду. Ближче, ближче — Василь стрибнув. Фаечка не зворухнулася, і він боляче вдарився носом об її плече. Одразу ж випростався, обійняв — чуже, байдуже тіло, холодно-податливі груди. «Щось надто я вже розлетівся», — поморщився Василь.

— Ну що? Ну що? А далі що?

— Перекур. Загоряти пора, відпочивати, а не обійматися.

— Отож.

Вони повернулись у зелений видолинок, спурхнула у Фаеччиних руках біла прозора хустинка, знехотя, ледь торкаючись, прилягла на траву, вигнувши легку прозору спину, спробувала злетіти — Фаечка притримала її пучком

червоно-фіолетової редиски, горіхово-глянсовим окрайчиком, золотисто-бузковою цибулиною.

— Отже, освіжимося? — Василь дістав пляшку вина. —
Освіжимося, заспіваємо:

На зеленій траві ми сиділи,
Цілувала Фаїна мене...

— Так уже й цілувала...

— Не будеш? Навідріз?

— Подивимось...

— Не будеш вина пити?

— Ой, та ну тебе!

Випили, весело захрумкали редискою, соковито, духмяно закипіла під зубами зеленкувата піна на рожевуватих пластах цибулі — молодий, здоровий голод розворушило просте темно-вишневе вино. З куща шипшини раптом вирвався сухий, палючий протяг, швидко осушив виблискуючі краплі на плечах — і одразу припекло їх, позолотило.

— Ой, господи! Жити не хочеться — так гарно! — Фаєчка відсунулась у затінок шипшини, примружилась, влаштувала голову в закинуті руки, поколикала її, полюляла, щоб не дуже паморочилась від блаженних хвилин. Похитуючись, не розплющуючи очей, запитала:

— Васильку, хочеш — настрій зіпсую?

— Не хочу. Зовсім не хочу.

— Ну, будь ласка, Васильку, дозволь. — Вона розплющила очі, ображено їх округлила. — Я тобі ще жодного разу не псувала! Стерпи вже.

— Хто б сперечався... Давай.

Фаєчка багатозначно помовчала, погризла травинку.

— Адже тобі соромно було чекати — я бачила. Я не одразу підійшла. Спочатку постояла за деревом. Як же ти знемагав, місця не знаходив! А раптом хто зі мною побачить!

— Не вигадуй! Спека була, тому й знемагав. Ніякого порятунку!

Фаєчка розсміялася.

— От за що люблю жонатиків, так за совісність. І перед дружиною соромно, і перед дівчиною — розриваєтесь, бідолахи. Любо-мило! Нізачо жонатика не проміняю ні на яких парубків. Тим би тільки урвати, нагруб'янити, образити. Почуття чоловічого в них немає — лише нахрап. Васильку, любий! Коли я побачила, як ти тупцявся-боявся — прямо душа заспівала. Ну, думаю, справжній чоловік. І дружину йому шкода, не хоче її ганьбити. І мене шкода —

не йде, чекає. Ось вона, головна чоловіча сила: на душі хоч мільйон кішок шкребе, а виду не подавай, все одно май повагу до жінки.

— Ти диви. Живеш і не знаєш, який ти хороший.— Василю було ніяково, він мало цигарку не зжував, слухаючи Фаечку.

Потім відкинувся й затих. Одразу ж з'явилися крила і піднесли його, понесли. Зрідка махаючи ними, він ширяв і ширяв над річкою, прибережними ланами, димчасто-зеленими ярами. Пролітаючи над синювато-сизим хребтом, відчув, як у груди вперся щільний, теплий потік, підняв його ще вище.

Це Фаечка гладила його маленькою, теплою долонею. Він повернувся до неї: нижня губа прикушена, змежені вії здригаються; лежить нерухомо, і тільки рука шукає Василя, ніби в темряві, і, знайшовши, жадібно, сильно гладить.

Він зіперся на лікоть, наблизився до Фаєчиного обличчя. Чоло в легкому поту, щоки в пуховому ніжньому рум'янці, біла тонка шия беззахисна й покірна. «Тепер цілуй»,— скомандував собі Василь і дуже здивувався, що не цілує, а силує себе до поцілунку — навіть після команди все ще баряться. Відсахнувшись, він на мить побачив усе, що відбувається, стороннім поглядом: себе, зімлілого під сліпучим сонцем, чужу жінку, яка мовчки пестить його і, певно, у відповідь чекає пестощів.

«Чому я повинен її цілувати? Ні сіло ні впало. Дикість якась. Та й не зможу. Не цілувалися, не цілувалися, а тут на тобі — серед білого дня. Комедія, цирк».

Василь схопився на ноги:

— Все, спікся, Фаєчко, за мною!

Вона повільно перекотила голову по траві ліворуч, праворуч і подивилась здивовано потемнілими очима, що нерозуміюче спалахнули. Він одвернувся, соромлячись своєї раптової тверезості, пробурмотів:

— Ну, полеж, полеж, — і побіг до води.

Потім довго грав зі студентами у волейбол на галявині, поміж черемхами, і не бачив, що там поробляє Фаечка. Повернувся, вона вже була одягнена, байдуже сиділа, підібгавши ноги під червоно-білий поділ.

— Давно сидиш? Чому не покликкала?

Фаечка не відповіла.

Василь швидко одягнувся, простягнув руку, але Фаєчка підвелася, не помітивши її.

— На сердитих воду возять, забула, чи що? Фаєчко, давай миритися. Ти на що сердися? — розізлився Василь. — День без взаємності, так?

— Дурень.

— Ну, слава богу. Відійшла, Фаєчко, сонечко, усміхнися. Вона нижче насунула солом'яний козирок. Біля полотняних стін ресторану, що легко погойдувалися, Василь узяв її за руку, потягнув:

— Зайдемо. Це ти з голоду така зла.

Руки Фаєчка не забрала, дозволила завести себе, посадити за стіл. Уже прийшли сонні, відгодовані оркестранти, ліниво скидали з інструментів чохла, ліниво розсідалися, довго читали записку, яку приніс довготелесий худючий хлопець у червоній сорочці. Нарешті підвівся ударник, повертів, покрутив рожево-сосисковими пальцями мікрофон і оголосив дзвінким, чистим голосом:

— Гість Юра дарує цю пісню Марині.

Фаєчка пирхнула, але одразу спохопилась, втупилася невидюче в обідню карточку. Василь зрадів: «Здається, зовсім відійшла».

— От дають! Котра ж із них Марина?

Ні, не відійшла, бо зміряла таким нерозуміюче-байдужим поглядом, що йому залишалося тільки палити та барабанити пальцями по столу.

На березі, коли пора вже було прощатися, Василь попросив:

— Зачекай. — Перебіг дорогу до старої квітникарки, що торгувала жарками. Повернувся з букетом:

— Гість Вася дарує ці квіти і таке інше. Фаєчко, мир, га?

Фаєчка усміхнулась, але зволікала, не піднімала руку за квітами.

«Невже не візьме? Зірвав дівці день. У неї, може, в кавалерах уся радість, а я й потішитись не дав».

Фаєчка букет взяла:

— Дякую. Як це ти здогадався?

— Сам не знаю. Фаєчко, все, як досі, га? Як брат і сестра, так? Чи, хочеш, буду дядьком, а ти племінницею?

— Іди ти до біса.

«Правильно, до біса мене! — думав він пізніше. — І цей парубочький промисел до біса! Чого захотів: у молодість зазирнути. Не можна, всі двері замкнені. І в чуже життя не можна зазирати — не маю права. Не хочу. Воля помяла, та я не вільний. Чужа Фаєчка. І близькою не стане. Долю не переклеїш. Ольга все одно завжди поряд. Ні вже,

знову в парубках не побувати — занадто густо й жирно для однієї людини. Понавигадували: солодкий гріх, веселий гріх. Який там веселий, коли ще скраю такою пустокою обдає. Обійдуся! Нехай нудно живу, без пригод-походеньок, нехай день на день схожий, але інакше не вмю. Не знаю, як інакше. І вся розмова».

8

Суботнього сонячного вечора підходив Василь до дому Федора в тихому курному провулку Робітничого передмістя. Федір чекав на гостей на лавочці біля воріт, стачечного приборний: чорний костюм, чорний кашкет-восьмиклинка, червоно-жовта, шита шовком сорочка-гуцулка, запорошено нові чорні черевики. На плечі саяв коричнево-лакований ремінець фотоапарата. Федір без усмішки підвівся назустріч, простягнув руку:

— Дякую, Васю. Не обминув. Проходь поки до чоловіків, розговійся трохи.— Його шанобливо повільний бас з нотками урочистості святковим теплом обізвався у Василеві: «Ну, буде діло. Біля воріт такі почесті, а далі й узагалі адміральський трап викотять. Усерйоз гуляти зібралися».

— А тебе що, змінити нікому?

— Вибач, Васю. З розумом треба: самому зустріти, самому провести. Йди, йди до чоловіків, чуєш дзенькіт? — Федір серйозно, якимось старанно усміхнувся й знову сів.

У дворі, тісному від сарайчиків, хиж, хлівів, покритому товстими фарбованими дошками, Василя зупинила ряба лайка. Знехотя обнюхала, незлобиво шкірячись, і махнула кілька разів хвостом: проходь, мовляв, дозволяю. Василь, напружившись, застиг, почекав про всяк випадок, поки собака не відійде, і вже націлився до ганку, коли почув рипіння колодязного коловорота й неголосний, якийсь розсипчасто-теплий сміх. Озираючись: біля колодязя, ковзаючи долонею по коричневому палахкотливому глянцю коловорота, стояла жінка у світло-сірій відкритій сукні, оздобленій спереду двома рядами великих кремових гудзиків.

— Злякались старої? Дай, боже, ноги, так? — Жінка знову засміялась. — Вибачте, дуже смішно ви зіщулилися. Неначе вдарив хто.

— Якої старої? — Василь, ніяково опам'ятавшись, підійшов до жінки. — Не бачу старих. Де вони, де? — Василь

дашком притулив долоню до чола, огледівся: — Онучку ба-
чу. Рум'яну, гожу...

— На всіх чортів схожу. Добре, добре. Смійтеся, на
здоров'я. — Жінка трохи напружилась великим, повним
тілом, витягаючи відро. Миле вилицювате обличчя, білі зу-
би, легке ряботиння довкола прозоро-карих очей, що смі-
ються, волосся зібране тугим попелястим вузлом. — Най-
да моя зовсім стара. — Жінка кивнула на собаку. — Забу-
ла вже, коли гавкала востаннє.

— А мене б схопила. Мене собаки з дитинства не люб-
лять. На всю вулицю одна шавка, і та обов'язково прибі-
жить, хапоне. Чому так?

— Злі ви, мабуть, от вони й чують.

— Це я злий? Та з мене хто хоче мотузки сукає. Не ві-
рнте? Починайте, сукайте!

— Аякже! З одного сукала, а він узяв та й завербував-
ся. Ні вже, насукалась.

— Я не втечу. Я терплячий.

— Ой, ой, ой. Спробувала б, та шкода.

— Може, боязко?

— Гаразд, гаразд! Боятися дівчата, а ми всі хоробрі...
язником молоти.

— Давайте допоможу. — Василь підхопив відра. — Ви
хто Федору? Сестра, кума, племінниця?

— Сьома вода на киселі. Сусідка.

Піднімалися на ганок, і вона забрала відра.

— Нічого, нічого в нашу роботу лізти. Краще двері від-
чиніть.

На веранді, довкола відра з жовто-рожевою пінистою
брагою, весело юрмилися в чеканні застолля чоловіки й
парубки. Вони вже подолали чинність перших хвилин у чу-
жому домі й були легко, добросердно збуджені, гомінливо
привітні — усерйоз готувалися до довгих проводів і зайвих
сліз на честь Федорової служби, яка ще не почалася.

Піднесли й Василеві. Брага вдарила в ніс чистим колю-
чим жаром, прокотилася, втамувала, затуманила — ні, не
хмелем поки що, а хлібним солодким холодком вляглася, і
спалахнуло рівне голодне полум'я. Миску б наваристих щів
у нього, блюдо прозорого холодцю. Василь сунув цигароч-
ку в зуби, здивувався:

— Справді! Бере без допусків. Хоч літай!

Василь вирішив покурити разом з Федором на лавочці,
та не встиг спуститися з ганку, як відчинилася хвіртка і
впливла Рита, обережно, не поспішаючи, ступаючи, ніби

скло несла, — боялася лодочки лаковані запорошити. В рожевій, якійсь прозоро-мереживній сукні, що з дивовижною старанністю окреслила її повні, високі груди, з підкручено-розпушеною білою хвилею на плечі, Рита випромінювала сяйво, що виникало, мабуть, для того, аби ще різкіше відтінити похмуру чорну фігуру Федора з цим безглуздим фотоапаратом через плече.

У згоді з рожевим вбранням був і Ритин голос, воркотливо-рожевуватий:

— Федюню, ну не будь таким злющим, ну, любенький! Ні для кого я не вирядилася. Для тебе, Федюню! Спеціально для цього дня шила. Чекатиму тебе, Федюню, без тебе більше не вдягну.

Тут Рита побачила Василя:

— От Вася нехай пильнує. Здрастуй, Васю. — Рита взяла Федора під руку, притиснулася до нього. — Другим свекром, Васю, будеш. При тобі кажу: більше це плаття без Феді не вдягну.

Федір нетерпляче, похмуру звільнився:

— Помовчала б краще.

— А чому мовчати, Федюню, чому? Може, я балакаю, щоб не ревіти? Знаєш, як розревуся зараз?! Чому ти мені не віриш, чому мучиш? Я для нього свічуся, а він ніби ховає. Васю, скажи, він тебе послухає.

— Не знаю, не знаю. Я в гості прийшов, а що з гостя питати? — Він повернувся, швидко зачинив за собою двері, з гучним брязкотом накинув гачок, сказав крізь щілину: — Трохи охолоньте, бо даремно, не впускаю.

За стіл сідали, ніби не вибираючи, хто де, гамірливим базаром, а розсілися — наче місця замовляли: далекі родичі далі від червоного кутка, ближче — друзі, приятелі Федора, а вже рука в руку з господарями — рідна кров і особливо шановані гості. Василь опинився поруч з Ритою і, коли Федір ненадовго відволікся од мовчазно-болісної уваги до неї, запитав пошепки:

— Ну, помирилися?

— Васильку, на волосинці. Ледве-ледве все тримається.

— Згоджувалася б уже з ним — і справі кінець. А то: люблю, люблю, а заспокоїти не можеш.

— Його заспокоїш! Як ненормальний. Переїзди завтра до мене — і все. Не переїдеш — гірше буде. А в мене навіть мати нічого не знає. Раптом заріже — ото любов так любов буде! Так, Васильку?! — І Рита притислася до Федора, торкнулася гарячим тугим боком, мало не опалила хлопця

в цій гарячій тисняві — він задимів, затлів, ось-ось і спалахнув би, та перешкодив батько, кощавий, високий, спрацьовано-жилавий старий. Піднятою чаркою зупинив застольне пожвавлення.

— Ось Федір Іванович, син мій, іде служити. А ми його проводжаємо. Тут усе ясно. Брати його хороші солдати були, та й батько по куцах не бігав. Справно служи, Федоре Івановичу! Таке мое головне побажання. — Старий цокнувся з Федором, але не випив, не сів, а почекав, поки не цокнулись інші, не зірвалось над столом: «Давай, Федю, щасливо!» — але й після не випив, а, трохи відсунувшись, відсторонившись, запитав дружину, також жилаву, сувору стару: — Може, що скажеш, мати?

Вона повільно потяглася до Федора, зі спокійною похмурістю на чолі постояла:

— Дасть бог, воювати не доведеться. Брати за тебе навоювалися, і не бачив ти їх. Так що не забувай, хлопче: міцно будемо тебе чекати.

Федір мовчки вклонився матері, як до цього вклонився батькові, після них пригубив, після них сів. Ще б мить, і багатозначна мовчанка за столом перетворилася б на незручну, скуту тишу, але стара випередила цю мить:

— Ану, хлопці, ще по одній. Щоб нехрист який не народився. Пригощайтесь, пригощайтесь — досить ледарювати. Чим багаті, тим і раді!

Поправивши гаряче, перехоплене дихання запахом свіжого, житнього крайчика, Василь з голодною, але неквапливою зіркістю оглянув стіл: поки вибере закуску, якраз і прокинеться, жадібно зание незаморений черв'ячок. А закусити було чим: крізь сніжно-кремову білість сметани пробивалася зелень черемші й цибулі, цибуля стирчала кушчками із драглисто-рожевих ротів важких чорноспинних харіусів, оточених сріблясто-ніжними яльцями, що сочилися свіжим, рожевуватим розсолем; присипані крупно нарізаним кропом, сходили парою цукрові, розсипчасті боки картоплі. Золотисте копчене сало, обнесене прозоро-червоними помідорами, було насичене часнично-смородиновим духом. В центрі столу на величезному порцеляновому листі з блакитними прожилками здіймалася темно-вишнева волога гора минулорічної брусниці.

Василь націлився було на блюдо з золотисто-підсмаженими крихкими навіть на вигляд яльцями, трохи підвівся, щоб легше тягнутися, але чиясь повна маленька рука підсунула блюдо.

— Давайте-но я послугую вам. — Навпроти сиділа жінка, яка так охоче жартувала біля колодязя. «Коли вона встигла? Адже тільки-но її не було!»

— Дякую, дякую, я сам! Яюсь недодивився — мені б вам треба. Серйозно. Давайте, що вам дістати-покласти?

— Все в мене є. А за вашим братом не доглянь — від голоду помрете. Або очманієте передчасно.

— А взагалі, значить, чманіти можна?

— Ну, якщо по-хорошому. Весело і без скандалу. Для чого тоді в гості ходимо?

— Ні. Чманіти хочу разом з вами. Чи не можна?

— Можна. — Вона посварилась на нього, усміхаючись із грайливою суворістю. — Ох, який швидкий.

— Якщо встигнемо, мовчу. Я, до речі, Василь.

— А я — Груня.

— За знайомство годиться? Годиться. Ваше здоров'я!

— Вік би не знала, та ось пощастило. І —ваше!

Незабаром понесло їх по звивистому, химерному руслу застольної розмови. Не помітили, як стали на «ти», як довірливість недавніх знайомих перейшла в якусь душевну близькість, у родинну співчутливість.

— Адже я, Васильку, тільки чеканням живу. Мій он після армії повернувся, одружились, пожили, і засумував він. На Сахалін подався, потім на Камчатку. І очей не показує. Чекай, пише, якщо дочекаєшся, заживемо. А скільки чекаєти, Васильку? Світ великий, увесь не об'їдеш. Та і я не кам'яна. Жити охота.

— Справді. До нього треба їхати, Груню. Хоч на Камчатку, хоч куди. Все покинути і їхати — тут головне зважитись. Може, він саме й перевіряє: потрібен, мовляв, так хоч куди приїде.

— Е-е. Золотий ти мій! Покинула б, поїхала б, так не кличе. Тільки чекати велить. А самій набиватися — характер не той. Що там у нього, хто — знати не належить. Почекаю ще — життя довге.

— Суворе життя, Груню, дуже суворе. Важко ж одній, сумно. Хлопчик без батька росте — ні, треба тобі бути наполегливішою. Не можу, мовляв, більше. Давай причалювати до якогось берега.

— Що ти, Васю! А раптом скаже: от і причалюй до іншого, нового. Краще вже почекаю... Я ось ще як думаю: може, його не тягне до мене, може, сили якоїсь в мені немає, заману ніякого? Тоді зовсім погано. Чи він блукач такий невтримний?

— Звичайно, блукач, Грунечко! Повернеться. Я б на його місці без крил прилетів. Поряд з тобою жити — ніякої Камчатки не треба. Слово честі!

— Ох, дорогоцінний ти мій! Твої б слова...— Груня з хмільною пустотливістю цмокнула, поцілувала повітря, в якому ще не зникли, не розтанули приємні Василеві слова.— Давай про щось веселе, Васильку. Хай йому грець, такому життю!

Признання поступово важчали, взагалі, стали зайвими, залишалось дивитися одне на одного із значущою вдячністю.

З цього обіцяюче-палкого заціпеніння Василя вивів дружний хор: «Штрафну йому! Тоді знатиме!» — з'явився Юрик під руку з такою розгублено-зворушливою чорноокою дівчиною, що Василь на мить протверезів: «Такому телепню, такий шпані і така школярка дісталася! Не пощастило дівчині! Шкода!»

— Васю, може, подихаємо на ганку,— Груня підвелась.— Обкурили всю — сили немає.

— Груню! Прямо в ціль попала: звичайно, на повітря треба! — Він одразу зрадив, що стіл їх не роз'єднуватиме.— Ходімо, ходімо.— Василя переповнило почуття якоїсь дзвінко-урочистої впевненості: все, що б він не зробив, буде добре. Він легко, пружно відсунувся, підвівся, пішов поза спинами, не зводячи з Груні жадібно-веселих очей.

Юрик, тільки-но ковтнувши штрафну, побачив Василя, вивернувся бочком на лавці й чекав, коли той порівняється з ним.

— Васьок! Шеф! Здорово, любий! — Він ладен був на шию кинутися.— Давай по маленькій за нашу роботу, за тебе, Васьок! Не журися, шеф, упораємося без Федька.— Ти ж мене знаєш! Зі мною!..

Василь сильно, спересердя взяв його за плечі, посадив, нахилився, збираючись сказати на вухо «пару теплих», але зустрівся очима з Юриковою дівчиною. Величезні оксамитово-вологі, з якоюсь сутінковою полохливістю, вони просили не чіпати Юрика, не присаджувати, пробачити все це кривляння — більше того, Василю здалося, що дівчина відчуває всю Юрикову темноту, бездумність, мучиться нею, проте ладна совіститися замість нього, ладна приймати будь-яку його провину. «Щастить же негіднику!» — Василь нічого не сказав, усміхнувся дівчині й вийшов.

Груня чекала на ганку. Червневий місяць чисто тремтів над тихими тополями, над темним непорушним подвір'ям.

Найда солідно, протяжно позіхнула. Біліла черемха на городі і мовчала, не дратувала сонно-прохолодним диханням.

Само собою, без слів, пішли від яскравих вікон, ганку, за городнім тином обнялися.

Груня притиснулася до нього з нетерплячою відвертістю:
— Золотий ти мій... Найдорожчий...

9

Першим автобусом він поїхав побачитися з сином. Заміські поля ще потягувалися під райдужно-білим невисоким туманом, сонце свіжо й неквапливо просвічувало в затінених кронах беріз і осик. Важко стукало в голові, дихання обпалювало набряклі, злиплі губи, очні яблука підпирав зсередини ріжучий стомлений біль — ні, неможливо дивитися на цей ранковий, чисто-білий світ. Але з заплющеними очима було ще важче: він бачив свою вчорашню молодечо-безглузду усмішку, з якою сидів за столом, своє квапливе, хижачьке збудження, з яким співчував Груні, жалів її, що є сили принадував до себе, свій по-півнячому переможний хід слідом за нею, огрядною, знудженою за чоловічим доглядом. І ця мокра осока, якась шалена, безсоромна любов, раптове тверезе вдовolenня жінки, котрій він більше не був потрібний. Та й вона йому теж.

Непоправний сором до того обпікав і перевертав його, що потом, жаром і холодом — упереміж — обдало голову й спину: «Добився, згрішив, хоч із автобуса вистрибуй. Як зараз Мишкові в очі подивлюся? Ну, Груня сама, роки йдуть, тіло шаленіє — їй зрозуміло, їй треба було. А я ж! Скільки себе вмовляв та соромив! Чистий праведник. Пустельник, дідків корінь. І треба ж — умить скрутило, полетів. З холодного серця та з п'яної довбешки!»

У світлі цього каяття він, звичайно ж, побачив дружину. Ольга з'явилася в тихому лагідному сяйві, що йшло від золотаво-русявого волосся, ніжно-повних плечей, густо-синіх, ласкаво-короткозорих очей, — сяйво це, зрозуміло, виникло тільки для того, щоб зовсім добити замучену совість Василя.

На мить сором остиг, і Василь засумнівався: чи не занадто праведною бачить дружину? «Я ж теж не для себе викладаюся. Завод, завод і завод — незабаром тридцять, а я ніде не був. То Мишко маленький, то квартири не було, то технікум закінчував — взагалі, совісно живу. А коли

трохи легше стало, про себе я подумав? Авжеж! Ольгу Вікторівну на південь послав. Нехай перепочине, подихає, одійде від турбот. Я, нехай уже, тягну, як вічний двигун. А її дівтора замучила, які нерви треба мати: сорок душ розуму навчати. Інші он зарплату додому не приносять, їм згрішити, як на футбол піти. І нічого — живуть. І земля носить, і сім'я терпить. А я? Та господи! Святий угодник порівняно з ними. І нічого через дурниці маятись».

Він опустил скло, виставив важку голову, що нестерпно горіла. Обдало пружкою м'якою прохолодою, освіжило, видуло ненадовго сіру в'язку каламуть.

Туман щез, автобус піднімався тісною кам'янистою дорогою на Крестовий хребет, за яким ховалась Крестова западина і село Крестовка, де вже точно крутився біля відчиненої хвіртки, видивляючись автобус, Мишко. У Василя нетерпляче заскніло серце в лад з нетерпляче виючим мотором — швидше б підхопити Мишка, притиснутись до його заляпаного смоєю сорочечки, ковтнути його молочно-лісового, рідного духу — одразу полегшає, одразу відпустить цей виснажливий ранок.

«Щось я надто вже роздумався. Чи не з Ольгою що — тьху тьху, тьху! Бодай мені заціпило! Дуже жалію її, нервую. Ніби вона все чула, все знає, хоч на очі не показуйся. Ох, диявол, чую, віділлється, відгукнеться мені цей гріх якоюсь бідою!

Ну, чому я до вчора не думав про неї, як сьогодні? Все знав і не зупинився. Цим гріхом, матінко рідна, ніби пере-креслив усе — все минуле життя. Виправдатися хотів! Нема його, виправдання, нема!»

Автобус безгучно скотився в западину, весело завив у молоденькому ріденькому сосняку і вилетів на жовто-зелений луг перед Крестовкою. Василь здаля побачив Мишка: завмер ховрашком на колодах біля крайньої хати, біля лісництва.

Попросив водія хрипловато-невпевненим після мовчання голосом:

— Пригальмуй навпроти пацана.

Мишко зісکочив з колод, навпрошки продерся крізь кропиву, шипшину, чорні дудки минулорічного дикого кропу, вискочив на галявину перед дорогою:

— Тату! Ура, тату-у! — тоненько, радісно злетів його голосочок над маленькою тихою Крестовкою.

Обняв, пригорнувся, повис, боляче зачепив крутим лобиком підборіддя, потім ніс.

— Здоров, хлопче, здоров!

— У-у, колешся як! — все ще захоплено дзвеніло Мишкове горло. — Що привіз?

— Питаєш. А хто питає... — Мишко зареготав, застрибав довкола, затискаючи долоньками носа. — Тримай. — Василь витягнув із сумки целофанову торбинку з морозивом, яке в дорозі дуже розтало.

— Ого-го! Все мені? Одразу.

— Бабусю ж, мабуть, здогадаєшся почастувати? Он і Шарик у пай проситься. — Василь нахилився, полоскотав за вухами Шарика, який від радості стелився по землі.

— Бабо, бабо! — закричав, біжучи до хати, Мишко. — Будемо морозиво їсти! І тебе почастую, й Шарика.

Теща, Євдокія Семенівна, стояла біля хвіртки, під обсіпаною в коричневих зав'язях черемхою. Руки засунуті за фартух, як у кишені, русяво-сиве гладеньке волосся зібране в ріденький вузол, зів'яле, добре обличчя, стомлені, ласкаві очі, які короткозоро мружаться, — постаріла Ольга стояла біля хвіртки й неголосно казала:

— Добрий день, Васю. З приїздом. А ми вже утрете чай розігріваємо.

За столом, під співчутливо-допитливим поглядом тещі, Василь засовався, признався:

— Підручного в армію проводжав. Учора підгуляли трохи.

Теща різко підхопилась, зашаруділа в кутку, за скринею:

— Ой, що ж це я!

— Не треба, Євдокіє Семенівно, дякую, так обійдуся, чаєм.

— Бачу, як обійдешся. — Вона поставила перед ним чвертку. — Мабуть, не закушував учора. Всі ви тепер нашвидку. І п'єте нашвидку, без задоволення.

— Ні, пригощали добре. Гріх нарікати, — Василь зітхнув. — Ну, з побаченням, Євдокіє Семенівно! Ух, зелена!

— На здоров'я. Давай їж, поправляйся. Від Ольги нічого немає?

— Ні. Я думав, що ви знаєте.

— Дорога далека, поки лист дійде.

Мишко сидів поряд, шарпав:

— Ходімо, ну ходімо! Тату! Я тобі все покажу.

— А далеко йти?

— Поряд, за парканом. Потім у кущах, потім біля річки...

Василь розсміявся, підвівся:

— Гарзд. Веди показуй. Дякую, Євдокіє Семенівно.

У дворі Мишко пошепки покликав:

— Сюди, сюди, тату.

Вони навшпиньки обійшли будинок, зупинилися біля високої призьби, що заросла молодою лободою й коноплянкою. Мишко витягнувся, обережно розсунув траву: Василь побачив гніздо з жовтуватоблакитними яйцями в рідких, великих цятках.

— Відгадай,— прошепотів Мишко.

— Чиє, так?

— Ні, як я придумав.

— Чорт. Важко, Мишко. Рябушки, чи що?

— Ні. Млеточки. Мої млеточки, мої любі,— ласкаво прошепотів Мишко і подув на яйця тихенько, теж ласкаво.

Потім показав батькові мурашник, що виріс недавно під порохнявою, що сухо згнила, колодою; власну грядку на городі, де вистрілів першими листочками горох, біленькими, в зелених розводах; якісь ямки, нірки, нариті по всьому двору й забиті скельцями, камінцями, гайками,— Мишко називав їх секретами.

— Це перший секрет, це другий, це...

— А що ж у них секретного?

— Взагалі секрет. Як ти не розумієш? Цікаво ж: ніхто не знає, а в мене секрет.

— Взагалі-то цікаво.

Потім вони пішли в ліс. По громаку, який тепер висох, поріс подорожником і буйною безплідною сунцею, непомітно заглибилися у старі сосняки, що чергувалися з кедром і березою. Сонячна, дзвінка тінь, перестук дятлів, живі, пружні дотики молодого листа— Василь розслаблено зітхав, крутив головою, з насолодою запам'ятовуючи лісове життя.

Вони знаходили по руслах недавніх струмків малахітово-зелену, ще ніжну черемшу, на пагорбах збирали червонясто-соковитий щавель, зішкрібали з жарких соснових боків жовто-білу крихку смолу й нарешті потопилися.

Василь присів на підмиту, майже лежачу модрина, закурив. Мишко на яскравій похилій галявині навпроти грався з якимось жуком, на колінах гнався за ним, лозинкою зупиняючи, кричав: «Задній хід, муримур!» Зліва галявину оточували кущі жимолості. Її тонкі різьблені листочки здригалися ніби від Мишкового крику; справа по сонячних буреломних відвалах темно зеленів малинник,

укритий бляклим, непримітним цвітом. Василь відчув, що пам'ятатиме цю галявину все життя — увійшла в нього, закарбувалася. Ще він подумав, що ось вона, найкраща в світі картина: сонячний літній ліс і маленька людина, дитина, осяяна ласкавою довірою до кожної травинки, кожного листочка.

10

Замиготіли деньки, поспішаючи до середини року, а в цеху щосили намагалися пригальмувати їх, щоб надолужити, витиснути, витягти піврічний план. Було не до особистих гріхів — Василь і думати забув, відпереживався, хіба що іноді чомусь поколювало серце, стискало — може, виходили рештки сорому й каюття.

Так що Ольгу зустрічав він з чистим серцем. Літак прилетів вчасно, проте довго барилися з трапом, і Василь захвилювався: «Може, щось сталося? Раптом запізнилась, відстала, та дідько знає, що могло скоїтись! Може, всі хвилювання попереду, а їм обов'язково треба ще й зараз помучити!»

Та Ольга прилетіла жива-здорова. Василь руки підняв, замахав, щоб помітила його, але раптом завмер, застиг з піднятими руками: вона підстригла волосся — гола шия, голі вуха, неймовірно змінена, помолоділа голова. Хлопчисько, піонерочка, студенточка. «Зовсім чужа. Та вона що, збожеволіла?!»

Вона побачила його, якось знехотя, мляво усміхнулась і більше не піднімала очей, поки спускалася. Захворіла, чи що? Чи літак всю душу витряс? Василь відчув, як його недавнє нетерпляче радісне хвилювання потемніло, стало віддавати тривожною розгубленістю.

«Засмагла, звичайно, здорово. Але надто вже яскрава, навіть незручно. Це очі мене злякали. Чи то великі, чи то чужі, чи теж налякані. Величезні стали. Чи засмага так їх виділила?»

Поспіхом поцілувалися в гамірному невпинному натовпі. Василю здалося, що цілував тільки він, а Ольга ковзула щокую, обдала м'яко-апельсиновим запахом і одразу ніби відгородилась ним; пропустила ласкаве «з приїздом, Олечко», промовчала, не зазирнула зраділо в очі — навалився тепер на Василя немічний, дрібний озноб, як при пропасниці, нутро заніміло від недоброго передчуття.

Він не хотів піддаватися йому, говорив з нервово-веселим тремтінням у голосі:

— Обчиржили тебе по першому класу! Ну, нічого! Тільки незвично.

— Жарко, набридло.

— Прямо не впізнав тебе. Стомилася?

Вона стенула плечима, помовчала, перш ніж відповісти.

— Не знаю. Здається, ні. Тільки гул суцільний у голові, ніби все ще лечу.

«Просто відвикли одне від одного.— Ненадовго заспокоївся Василь.— Та й на людях до того ж, у біганині цій. Не маленькі, з ніжностями можна й до хати потерпіти. Удома вже обніму, притисну. Відійде від подорожі, від цього півдня. Налагодиться все, налаштується. Завтра Мишко приїде. Заживемо».

В таксі запитала:

— Ти в яку зміну?

— В другу.

Подивилась на годинник:

— Не поспішаючи встигнеш.

— У Крестовку телеграму посилала?

— Ні. Подзвоню в лісництво, передадуть.

Говорила байдуже, відвернувшись до вікна, і Василь знову знітився, знову прихопило душу лихоманковим недобрим ознобом. «Оце вже справді як не рідна. Давно не бачились, називається. Що, що сталося?!» Він розсердився. Чекав тут, надривався, Оля, Олечка, світло у віконці. А в неї слова людського немає!

— Після півдня нудно тут, так, Олю?

— Чому? Все як завжди.

— Не сліпий, бачу. Мучишся, що приїхала.

— Не вигадуй.

— Більше й сказати нічого, так? Рада, хоч вий? З побаченням, Ольго Вікторівно.

У неї одразу ж заголубіли, затремтіли сльози.

«Добре, помовчу. Скоро про все довідаюся. Бо розпалюся, розкип'ячусь — машина зірветься, через стелю вилечу».

Удома, не помітивши його святкових старань: сяючої підлоги, квітів на столі,— не скинувши босоніжок, ніби на хвилину зазирнула, в гості, забувши про чемодани й коробики, Ольга швидко, з відсутнім видом пройшла по квартирі, повернулася в кімнату, де сидів на дивані Василь, зупинилась перед ним з нервово з'єднаними долоня-

ми. Він чекав, закам'янівши, дав собі слово триматися, що б не почув, про що б не довідався.

— Васю! — Вона зітхнула глибоко-глибоко.— Васю, я, здається, покохала одну людину.

— Кого? — Він запалив і відчув, як провалюється, падає в гарячу, нестерпну порожнечу.

— Його звати Андрій. Він живе в Калузі.— У неї перехоплювало горло, і в голосі була слізно-розпачлива дзвінкість.

— Як же ти його покохала? — Порожнеча ставала все бездоннішою, гарячішою, виснажливішою.

— Не знаю. Він дуже хороший.

У порожнечі з'явилась зачіпка, щось подібне до кущика, оголеного кореня, можна вхопитися й запитати: «Кращий за мене? А я поганий?» Ні, краще падати далі.

— І що ж ти хочеш робити?

— Він чекає на листа, телеграму. Взагалі, на мене чекає.

— Що ж у вас було?

— Все.

Все, і в порожнечі є дно. Вдарився, мало не завив, зайшовся від безгучного болю.

Вона плакала, розмазувала долонею сльози — південна смаглявість на щоках перетворювалась у багряню, хворобливу припухлість.

— Дякую, Васю, що ти так слухаєш... Спокійно... Мені було так страшно.

Біль не те щоб відпустив, а змінив режим, став вихороподібним, ломотно-безжальним — цей вихор підняв Василя з порожнечі з лункою стрімкістю — як тільки серце витримало всі перепади тиску?

— А Мишка куди дінеш?

— Мишко зі мною, тільки зі мною.

— На калузькі харчі, виходить?

— Не треба так.

— Мишка ти не одержиш! У хорошого Андрія йому нічого робити.

— Як же я буду? Я не зможу без Мишка.

— Зможеш! Усе зможеш!

— Прошу тебе, не треба так! Це ж дуже серйозно — чого ж тепер кричати?

— А ось чого! — Він відчув безоглядне, якесь пінистошалене піднесення.— Тому що ти зрадила Мишка, мене, всі ці сім років зрадила за якихось двадцять днів.

Вона вже сиділа на дивані, беззвучно, з заплющеними очима, плакала, покусуючи пальці.

— Ні, ні, ні. Інакше я не сказала б.

У нього раптом стомилося, ослабло серце, ніби його занурили в якийсь заморожуючий розчин.

— Взагалі, чому ти ревеш? Я кричав — зрозуміло, від несподіванки. Це мені хоч об стіну бийся, а я тільки кричу. А ти ж що? Могла б раніше наревтися. Сльозами зовсім нічому не допоможеш.

— Я не думала, що так важко буде. Так жахливо...

— Що ж цей Андрій відпустив тебе? Ясно ж було, не по цукор їдеш?

— Він хотів... разом. Я не дозволила.

— Шкода, що не приїхав. Поговорили б досхочу.

З тужним здивуванням подумав, що ще годину тому бачив життя ясним і влаштованим, і ось пропало, розвалилося; тепер він може шпигати й глумитися над лиховісним існуванням якогось Андрія. І тут Василь уперше побачив безжалісно й повно Ольжине податливе тіло, південну, розкішну траву, на якій воно погоджувалося.

— Як ти могла! — його пересмикувало, мало не нудило від безвихідної холостої люті. — Розіллїла: сонечко, море, до нас далеко. Як же ти могла нас забути? Невже все таке дешеве? Ну хай би тільки розіллїла, хай би тільки піддалася миті — якось зрозуміти можна. Та й то не можна! Але як ти могла серце вкладати? Невже серце таке дешеве? Невже не боліло, а зразу подавай йому Калугу, Мишкові — вітчима, тобі — хорошого Андрія! Невже я для тебе ніхто? Невже нічого не здригнулося, нічого путнього не пригадалося?

Він знову стомився, знову придушило пекучою безнадійністю.

Вона, зігнувшись, затуливши долонями обличчя, довго мовчала.

— Як жахливо ти говориш... Все не так. Це ти хочеш, щоб гірше од мене нікого не було. Думала я про все, іще й як думала! Але коли так вийшло! І ви поряд, і він, і ще щось — серце вимучилось. Я думала, справлюсь із собою, пересилю! Не змогла. Не хочу я виправдуватись, пояснювати, принижуватись — все я сказала! Не муч ти мене більше.

— Усе так усе. — «І з'ясовувати стосунки, справді, досить. Ясніше нікуди. У неї, може, й буде інше життя, а в мене, в мене — звідки я інше візьму?» — Взагалі, навіщо ти все це мені розповіла? Знати нічого не знав, не запитував. Було й

було! Казка, інше життя — ну й берегла б у собі. Поки не знав, мене не стосувалося. Розважилась, подуріла, ну і все, крапка. Мишко, сім'я, дім — жити треба, працювати, ярмо своє тягти. Господи, ну навіщо ти все це розповіла!

Її запухле, нещасне обличчя посіріло, витяглося, затверділо, і Василь зрозумів, що ця спокійна й раптова сірість від огиди, якоїсь зневаги до його останніх слів. За щось засудила, хоч не їй би засуджувати. «Тут розберешся, якраз! Може, й розібрався б, та з незвички важко.— Він мимохить усміхнувся цій «незвичці».— Так, парубче, до всього звикнеш, коли біда припече».

Вона сказала важко і повільно:

— Як же жити, якщо й про це мовчати?

Він не витримав її голосу, її незрозумілої зневаги, її сірого, охололого до нього обличчя.

— Як я мовчу! Якщо хочеш знати, у мене також була жінка! Але я нікого не продавав, ні від кого не відмовлявся! І на думку не спало!— Помститися, вдарити, поквитатися.— Дуже хороша жінка. І полюбила б мене, і ніколи б ніякого обману не приберегла. Та я пішов, мені, крім вас, нікого не треба. І не порівнював, не вибирав — просто її не стало для мене.

Ніби здригнулася.

— Я не порівнювала. Хіба в цьому справа?

— А в чому?

— В тому, що сталося. Досить, іди, запізнишся.

Сліпо й тупо зібрався, вийшов на вулицю, зупинився посеред чахлого глинистого пустиря, геть забувши, куди йде. Подумав, що треба розшукати далекого приятеля Костю Ушканова — компаньйона по тайгових роботах — позичити в нього зо дві, зо три сотні, хоч не питатиме, навіщо гроші, і поїхати, полетіти кудись на Курили, зникнути, давши Ользі повну волю; одразу розхотілося пропадати ні за цапову душу, невідомщенним, рогатим, смішним — ні, він полетить у Калугу, знайде цього Андрія і відіб'є йому бажання задурювати голови заміжнім жінкам, випотрошить всю південну дурість з цього мерзотника; відправить з Калуги телеграму Ользі: «Ти йому більше не потрібна. Твій колишній чоловік Василь».

А ще краще гайнути зараз у Крестовку, забрати Мишка і зникнути разом з ним; оселитися в маленькому зеленому містечку на Волзі, влаштуватися бакенщиком і зажити тихо, усамітнено; виростити з нього працюючого, мовчазного міцного хлопця і вже разом податися в Калугу —

побачити матір, перед армією, наприклад. Скільки сліз вона пролле на вокзалі, як каятиметься, проводжаючи Мишка, і тоді він, Василь, скаже: «Не побивайся. А я для чого. Я завжди тобі допоможу». Ні-і. Він скаже: «Ось так, Ольго Вікторівно, блудити при відданому чоловікові. Раз згрішиш, усе життя не очистишся».

«А говорив я все-таки нікчемно. Завівся, як на базарі. Взагалі б краще помовчати, Але ж ніби ножем по серцю, спробуй витерпи. Слова — тьху, тільки душу трують. Треба було врзати — і справі кінець. Цикнути, врзати, кінчай, мовляв, дуріти.— Але й подумки він злякався, засоромився, не зміг підняти руку на Ольгу.— Ні, брешу, не врзав і не вржу. Теж звички немає. І відмовчуватися не відмовчувався б. Так крутить, пече, та й від чого відмовчуватись? Від життя? Від Ольги? Від цієї проклятої новини?»

А про свій гріх я даремно розповів, невчасно мене заплеснуло, невчасно! Поквитався, дурень. Квитий-битий називається. Тільки спересердя бовкнув — ні до чого їй було знати. Нехай є за мною вина, але її вини вона не стосується. Моя вина — не вина, пустоці, пригода, я ж до Калуги не зібрався. Та й немає тут ніякої вини, можна сказати, що вигадав усе, щоб допекти болючіше. А вона ще каже: «Як же жити, якщо і про це мовчати?» Чудово все було б, аби змовчала, дурна. Тисячі, а може, мільйони чоловіків і жінок дідько зна як уже запаскудились, і нічого — голубками воркують, живуть собі тихо та мирно. А тут одразу треба трагедію з комедією ламати — «здається, я покохала одну людину!».

Ну а якщо покохала? Тоді тим більш мовчи, укріпись уже повністю і тоді — напролом! Ну, хіба можна за якихось три тижні покохати. Хай би я п'яниця був, тупий як валянок, тухтій тухтієм, тоді зрозуміло: до першого-ліпшого побіжиш. Адже не так усе, не так! Люблю ж її, люблю, повага завжди, мир. На руках носив, душі не чув.

Але навіщо ж тоді сказала? Отже, запав їй цей Андрій, отже, є в ньому щось таке, чим я обділений. Та пішов він під три чорти! Ще не вистачало про нього думати. «Як же тоді жити, якщо і про це мовчати?» Ох і гидувала ж вона мною, коли казала це! Ніби лайку від мене почула. Виявляється, гидко їй промовчати було б! Недобре, нечесно. Що, мовляв, коли по-чистому та по-чесному людина чинить, тоді завжди може в усьому зізнатися. Мовляв, я не якась там жінка, що згрішила, а чесна людина, і не боюся, мовляв, про себе правду казати. А я, виявляється, дешевина, передусім про

тишу та благодать подумав, а не про правду. Аби тільки не томитися, а правда почекає.

Яка ж це правда? Гірше смерті. Ганебна правда. Що це за правда, якщо від неї всю душу вивертає? Може, вся правда між дружиною й чоловіком — жаліти одне одного? І так життя не ромашки з сонечком. Поки висьорбаєш клопоти й нестатки, ніякої правди не треба. Добре, я жалості не прошу. Не треба жаліти. Але якщо вона така вже чесна й чиста, то чого вона людського в мені не побачила? Мовляв, Васю, ти не людина, нудно з тобою, одна безпросвітна карусель, а я ось іншого зустріла, він життя мені відкриває, ми з ним мріяти будемо, розмірковувати про життя, а не тільки жити. Ну, інша річ. Може, я і погодився б, я справді тільки жити вмю. І вмю, може, справді нудно.

А вона ж чоловіка іншого знайшла. У них же все-е-е було. І він кращий за мене. Він — хороший. У Калюзі живе! Це що за правда?! Матінко моя, та й чи є вона? Якщо за лічені дні життя шкереберть полетіло, то правда взагалі як іванпокиван. Хитай у будь-який бік — усе правда!»

Було три години пополудні, було безхмарно, спекотно, вітряно. Василя, який безглуздо заляк на половинному, кропив'яному пустирі, наскрізь пропекло цим палючим вітром. Він був би радий закричати, полегшити занімілу, темну душу, але не знаходилося, не виходило крику, нехай би й безсловесного.

11

На заводі, у штовханині перезмінки, він забувся, з химерним старанням заходився приміряти до свого настрою усіх цих квапливих, гамірливих людей. «На вигляд у всіх життя як слід іде. Чи навчилися негаразди за прохідною залишати? Ну геть ні про кого не скажеш, що в нього горе якесь чи біда. Стомлені — так, похмурі — так, та я б три зміни підряд міг викладатися, навкарачках виповзти, аби нічого, крім утоми, не було. Невже у всіх вірні дружини і вдома повний ажур? Ні, хтось, напевно, прикидається. Або не надає значення. Притерпівся, очі заплющує, аби не бачити. Що ж, я особливий, на душу кволий — чому це мене з розуму зводить, жити не дає? Як граф якийсь, втрачаю самовладання. У книжках усі графи від ревнощів стрілялися. Граф не граф, а також впору стрілятися! Серце ж куди подіти?!

Звичайно, нікому про це і під тортурами не розповіси. І ганьба, і жах. Отже, ти із ганджем, отже, так собі людина, якщо тебе обдурити, покинути можна, якщо тобі можна за три тижні заміну знайти.

А все-таки як же інші терплять? Адже є вони, є інші. Довідатися б, повчитися цьому терпінню. Чи така справа — ніхто не допоможе. Твій хрест — сам і неси».

Він побачив Риту. В чорному светрику, в чорній, з рідким багряним листям хустці, вона змарніла, сумно погарнішала. Зустріла Василя стомленою усмішкою — як здалося йому, розрахованою на зичливе співчуття, розпитування. Ця усмішка, кокетлива траурність вбрання відгукнулись у Василеві раптовим, ворожим хмелем: «Ну, представляється. З усього спектакль влаштує». І, тамуючи його, десь у глибині душі розуміючи його безглуздість і несправедливість, Василь збуджено заговорив:

— Невістці привіт!

— Здрастуй, Васю.— Вона опустила очі, трохи втягла щоки — сирота казанська, і край.— У тебе настрої — хоч позичай.

— Прошу! Задарма віддам! А ти що ж це як монашка? Дай-но, дай-но, ближче погляну: ти дивися, навіть вії не фарбує! Федьці карточку пошли, а я, як запасний свекор, засвідчу: живе твоя Рита монашкою. Не забула ж про свекра?

— Нічого не забула. Давно не бачились, Васю. А ти б частіше питаєш.

— Єсть, виправлюсь. Головне питання: як пильнуєш себе, тримаєш?

— Ой, Васю. Уже п'ять листів прийшло.

— На всі відповіла?

— Так поки що відповідати нікуди. З дороги прислав.

— Тому й киснеш?

— Чому кисну? Взагалі. Тепер моє діло чекати. А ніби вчора провела.

— Тисла руку — на розлуку... До старих переїхала?

— Ні. Так почекаю. І в них поки що так буваю.

— Вирішила, значить, усерйоз придивитися і усерйоз подумати?

— Яюсь ти так жартуєш, Васю... Гірше свекра.

— Які жарти! Попостишся, траур витримаєш, а потім твоє «так» тільки й бачили. Прощай, Федю, здається, я покохала іншого.

— Що ти мелеш?— У Рити обурено-волого прохололи очі.— Як не соромно!

— Анітрішечки!— Звичайно, потуманилось щось у Василеві, запротестувало, але він відмахнувся.— Все я про вас знаю. Все і ще щось.

Рита проковтнула образу, якось уся зменшилась. Він поморщився, стрепенувся, хотів догнати, але знову справився з непотрібною тепер совісністю. «Переб'ється. Почни співчувати і зітхати разом з нею — швидко від рук одіб'ється». Він спробував виправдатися, не вийшло, все ще бачив похилені Ритині плечі. «Самому тошно. Зібралась чекати, так чекай по-людському. Якщо Федьку любиш, скрась старим дні. Взагалі, без неї не знаю, куди подітися!»

Одразу ж пригадав, як ще недавно казав Риті з буркотливою самовпевненістю: «Так не люблять. Чого боятися, якщо любиш?» Її кваплива, дитяча цікавість: «А як, Васю, як?!» Смішно, дуже смішно, коли людина бундючиться, повчає, насправді нічогоісінько не знаючи. «А як справді, як? Хто б мене навчив? У кого б запитати? Ні за що ні про що дівчину образив — сам валун полірований. А туди ж — судити, рядити. Як же треба жити, як, щоб тебе не продавали?»

З хворобливою нетерплячкою чекав він цехової, нервової метушні — ніколи буде ятрити свіжу, незалатану біду. Але, мабуть, багато захотів: зміна випала мирна, неспішна і не дала перепочинку напружено працюючій душі.

Саня Мокшин з підручним знімали деталі, не розгинаючись, квапливо крутили гайки, бо вже підігнали кран, і на купі дерев'яних цеглин, якими стелять прольоти, сидів стропаль Коля Арифметик, похмуро-сонний чоловік.

Василь постояв біля них, почекав,— може, Саня через щось наскіпається. «Ну, давай, Саню, покачай права, душу на кулак вимотай — все легше стане!» Але той здивовано, швидко покосував: чого, мовляв, тобі треба, і знову застукав, замиготів ключем — дивно й самотньо набухла, проступила права лопатка, ніби билосся заковане під спецівою крило.

«Може, з Колею поговорити? Той уже напевне розвеселить.— Стropаль похмуро, повільно палив, легенько прижовував губами, ніби щось говорив пошепки сам собі.— Знову якусь нісенітницю підраховує. Поговорити, чи що?— Василь дістав цигарку.— Зараз підійду, припалю. Але ж і він нічого розумного не скаже. Зіб'є якимось дріб'язком,

ще гірше стане. Та як же тоді легше буде?»— зовсім розгубився він.

Арифметиком Колю прозвали за пристрасть до дивних підрахунків. Наприклад, він вираховував, що за двадцять років міг би тричі об'їхати земну кулю на трамваї. При цьому Коля підводив пальця й казав: «На трамваї! Подумаєш, на супутнику облетіти. Спробуй на трамваї об'їхати. Кращий за космонавтів буду. Ім, розумієш, значки за це, гроші, а мені що?»

Іншим разом Коля повідомляв, що за рік він випиває в цеху п'ять кубометрів газованої води. «Без натуги випиваю, можна сказати, жартуючи. А якби наліг? Чемпіоном став би. Будь-кого перепив би. Знаєш, скільки в кубометрі води горілки?»

А якось з похмурою урочистістю оголосив: «Восьмий рік підряд працюю в третю зміну. Якщо в цілому порохувати. Вісім років жінка спала без мене. Звичайно, Льонька не мій. Це я прямо скажу. Хіба ж можна вісім років з доброю дива вдовою ходити?»

Василь, згадавши, як потішався і реготав над Кольчиними підрахунками, несподівано обурився: «Хай йому біс! Дурницями займається, а ми раді, пальця нам показали, животи от-от надірвемо».

Він кинувся до свого верстата, до зеленого, довгожданого, рятівного. Грубо відсторонив, майже відштовхнув Юрика від штурвала, вчепився в нього, прохолодно-звичного, з відполірованою зварочною мозоллю на стику. Працювати, працювати, працювати! Робота не зрадить, не посміється, не обдурить! Тільки вона, тільки вона. Пом'якшить, утішить, звільнить.

Настроївшись, охолонув, включив механічну подачу, але не присів, стомлено привалився до поручня, стомлено, без бажання, запалив:

— Ну, й налякав ти мене.— Юрик поправив нігтем проділ і, не знаючи Василевого настрою, невиразно, безбарвно усміхнувся.— Що за паніка, думаю? Міністр приїхав, Безбородько з відпустки повернувся? Чи, думаю, Вася на рекорд пішов?

— Треба ж, він думає. І часто ти думаєш?

— Питання незрозуміле, але відповім. Щохвилини, Васю. То про тебе, то про мене.

— І що ти про мене думаєш?

— Ти мій учитель, мій кращий шеф тобто. Старший друг і брат. Га?

— Ясно. Слухай, Юрику. Що то за дівчина з тобою була на проводах?

— А що? Оком накиннув?

— Хороша дівчина. Тільки дурня любить. Все в неї в очах як на долоні.

— Поганих не тримаємо. Розуміти треба.

— Ну, а в армію, Юрику, підеш? Вона залишиться, до-
призовники залишаться. Тоді як?

Молочно-блакитні очі Юрика загусли, посиніли від мит-
тевого переляку.

— Звичайно, шеф. Жінка знайде собі іншого...

— Тепер слухай, що я про тебе думаю. Гад ти, сопляк
зелений, іди геть стружку чистити! — Василь закричав і,
мабуть, ударив би Юрика, якби того криком не здуло
з містка.

«Всі ми хороші, всі. Сміливі, веселі, охочі, поки нас не
торкнеться. Все знаємо, все бачили, все пробували — джи-
гуни вищого гатунку. Ніщо не дороге, все обсміємо. А он
як очі забігали. Навіть подумати йому страшно, що його
дівчину дьогтем вимазати можна. А все одно гонор тварю-
чий верх бере. Хороші, краще нікуди.

Я теж розійшовся — ніякого впину. Кавалер, будь-яку за
хвилину вмовлю. Фаечку — на острів, Аграфену — під че-
ремху, гад гірший за Юрика. Фаечка теж придумала: люблю
жонатиків, вони такі совісні. Де вона, совість та, в яко-
му оці?

Може, весь цей жах, ганьба як помста мені? Може, Оль-
га в той самий вечір? Може, долинуло якось до неї, доле-
тіло, відчула якось. Що час зі мною розрахуватися, час роз-
квитатися. Цілком міг бути такий збіг. Та не збіг, а пока-
рання. Мені, мені покарання за все моє козляче нутро!»

Він не заспокоївся, не змирився, але майнула тінь яко-
гось химерного полегшення, якогось пояснення тому, що
сталось, і Василь ладен був ловити цю тінь до скону віків.
«Треба дізнатися, обов'язково дізнатися, чи так це? Але як
я дізнаюся? Легше язик проковтнути, ніж запитати про та-
ке. Ну, не знаю як, однаково як, але треба, треба обов'яз-
ково!»

Зі зміни біг, повторюючи це «треба», повз м'яку теплу ніч,
повз такий підбадьорюючий запах відпочилого тополиного
листа.

Вдома, тільки ступивши на поріг, він побачив стоптані Мишкові сандалі, зазирнув на кухню — за порожнім столом сиділи Ольга і Євдокія Семенівна, обидві заплакані, червоні, з мокрими хусточками в кулаках.

— З приїздом, Євдокіє Семенівно.— «Швидко зібралася, з останнім автобусом приїхала. Як же: виручати треба дочку, будь-яку біду від гнізда відведу.— А втім, Василь не осуджував тещу, просто подосадував, що приїхала невчасно — при ній і говорити й мучитись доведеться оглядаючись, не в повний біль і силу.— А їй навіщо Ольга розповіла? Легше від цього, чи що? Чимось все це та кінчиться. Можна було на трьох і не розкидати».

Теща заметушилась, загриміла кришками:

— Що ж ми розсілися! Людина з роботи, а в нас і кожух не пошитий. Зараз, Васильку, зараз. Нагодую.

— Гаразд, мамо. Иди відпочивай. — Ольга важко, над силу підвелася.— Я сама. Сама тут розберуся.

Теща одразу знітилась, знову заплакала, по-старечому, немічно згорбилася, посмикуючи головою, пішла до Мишка в кімнату, заскрипіла, забряжчала під нею розкладушка,— лягла, не роздягаючись.

— Що ж ти, промовчати не могла?— Василь налив молока, жадібно випив: нудотна, суха порожнеча підкочувалася до горла, як після сильного похмілля.— Істи не буду, не розігрівай. Мати тут при чому? Чи і її не шкода?

— Я мовчала. Вона сама здогадалася.

— І що каже?

— Що я дурепа. Що бити мене нікому і сорому не обберешся.

— Цілком правильно. Краще і не скажеш.

— Що тепер про це. Годі. Мишко тебе все чекав. Ледве вмовила лягти.— Вона потяглася за хусточкою, притисла до припухлих, болючих, уже безслізних очей.— Ой, як його шкода! Худенький, ласкавий, теплий.

— Ну-ну, пожалій, пожалій,— Василь спалахнув. «Розжалилась. Співчуття вимагає. Може, мені ще й утішати?»— Про Мишка помовч. Знаєш закон: діти за наші гріхи не відповідають.

— Тому й шкода, Васю, що буде... Тепер не відмовчишся. Ти казав удень, що теж міг би піти, теж тось був... Ні, ні, я не запитую: кого, до кого. Але я ось думала: невже тіль-

ки, щоб відомстити, сказав? Я тобі боляче, ти — мені... Значить, і без мене вже тріщина з'явилася, значить, однаково розпалося б життя. Ти ж теж не захотів приховувати. Щось поламалось, зникло, що ж тепер Мишка в судді вибирати. Давай вже самі судити. Більше нікому.— Вона говорила не-сміливо, пробираючись від слова до слова ніби навпомацки. Брови в неї піднялися здивовано-сумно, ніби вона не знала, звідки ці слова беруться.

— О-он ти як? Забуваєшся, Ольго Вікторівно, ой, забуваєшся. Обман обманом хочеш вибити. Звичайно, я б тобі ніколи не сказав: мій гріх не має до тебе ніякісінького стосунку. Ніякісінького. Я вже казав і повторюю: мені, крім вас, нікого не треба. Невже незрозуміло? А ти забула, зрадила. Ні за що. Усім, усім винна! І тим, що було, і тим, що є! Я судитиму, я, і твоя допомога не потрібна. Яка тріщина? Що поламалося? Все з розумом було — це ти зламалася, від добра добра шукати стала!

— Нехай я. Нехай скрізь винна. Але ж сталося, сталося. Чому ти про це не думаєш? Чому ти мене тільки в погань перетворюєш? Невже серця в тебе немає: подивитися інакше? Ти все торочиш: гріх, гріх. Тільки цей гріх і бачиш. Далі глянути чи боїшся, чи не хочеш. Правим себе почувати дуже зручно, і, головне, думати не треба. Знай кричи. Звинувачуй. Знищуй. Ой, як це легко, Васю.

— Це мені легко? Ну, молодець, розсудила. З усіх боків я, Ольго Вікторівно, роздивився цю справу. І зблизька, і здалеку. Розлюбила ти мене — ось що зникло. І гріх більше перекочувати не треба. Саме ти розлюбила, не я, і, може, правду кажеш: не вина це, а біда. Одне тільки гірко — могла б почекати грішити. Розсталися б — і вільній воля. Або мовчала б уже. Не збиралася жити, навіщо ж наостанок ще топтати? Ну що ж, на милування нема силування.

— Як усе швидко. Вирішуємо. Засуджуємо.— Вона зітхнула спокійно і стомлено, із звичною, давньою зосередженістю, примружилась на букет лілій, ніби перебрала їх очима, погладила ніжно-червону наскрізну різьбу.— Раз — ї розлюбила. Раз — і жити не збиралася. Просто і зрозуміло, а я зовсім про це не думала. Думала, що скажу, знала, що скажу,— маленької, навіть миттевої думки не було приховати, промовчати. Тому що не по-людському було б, нечесно... Не знаю, плутано все... А коли зовсім уже підлітали, на посадку пішли, разом з цим ось, ну, з новоною, чи що, було і нетерпіння Мишка побачити, додому потрапити.

І тебе. Я навіть злякалась — така плутанина в мені була. Дурна я — мама правду сказала. Тебе на пероні побачила — так страшно стало, я прямо одразу, в ту мить, зрозуміла, як я скучила за вами. Не знаю, Васю, нічого не знаю. Адже й мені погано!

— Знаєш що. Не можу я, коли ти так говориш. Спокійно все перебираєш, ніби з кіно прийшла. Не можу! Темрява одразу в очах — ну, не знаю, що з тобою зробив би! Кричати зараз! Иди краще спати.

Вона пішла.

«Не про те говорили, на одному місці товклися. Знову зайшовся, образу стримати не зміг. Раптом покарання? Покарання — збіг? Чи в чистому вигляді? Одразу б треба, з порога й запитати. Безглуздо, звичайно, і незручно, ну а якщо в цьому вся суть? Долинуло, долетіло... Та ні. Вона б одразу сказала, серце, мовляв, боліло, передчуття було, тому, мовляв, усе й пришвидшилось, тому й не витримала. Знову не так думаю. Не хоче вона виправдуватися, не може. А передчуття пригадувати — отже, виправдуватися. Може, й було, може, й скніло. Вона головне сказала і більше розпорошуватись не буде. Характер не той — за криком та за нервами забув про нього. Взагалі, добре, що не спитав. Соромно. Зараз уже соромно, а якби почав... До біса, досить! Яке мені ще покарання треба?! Покараний он як — вивернуло, прополоскало, і на кілок сохнути повісили. За що тільки? Та ні за що, на роду написано. Але з доброго дива ні доля, ні люди не карають. За яку провину? Що я накоїв? Чи ми? Взагалі, з якого тепер боку життя пестити?! Щоб зрозуміліше стало?»

В кімнаті Ольга сиділа біля розправленої постелі. Вона сиділа на іграшковому Мишковому стільчику. Недоладно і неприродно піднімалися коліна, ослаблі руки торкалися підлоги, і була на обличчі розпачлива пригніченість і втома. Мабуть, вона збиралася лягти — навіть халат розстебнула, — але, наштотхнувшись на білизну широкого подружнього ліжка, тільки тепер по-справжньому зрозуміла буденну, неблаганну сутність того, що сталося. Тепер усе нарізно, тепер не з'єднає їх і цей білий, розсічений синьою тінню простір.

Він побачив смагляві, сильні, високо оголені ноги, горіхову позолоту налитих, помолоділих плечей і грудей, рожевий, безсоромний тепер ліфчик, який сам колись дарував на жіночий день, побачив забуту рідну голизну, тепер не його, нестерпно не його, і замружився, і якби був сам, напевне б за-

стогнав. Нестерпно, невимовно боляче — Василь зірвав зі столу скатертину, шпурнув Ользі:

— Закрийся хоч! Не на пляжі!

Вона здригнулася, схопилась на ноги, запнула халат:

— Тихше. Мама не спить. Будь ласка, тихше.

Підхльоснутий, обурений її голизнаю, він розлючено, сипло зашепотів:

— Слухай, а раптом у тебе дитина? Від нього? І буде в Мишка брат. Як він називається? Зведений, споріднений?

— Не треба. Ні. Який же ти!— В шепоті її була якась шерхітлива поспішність, тому, мабуть, йому здалося, що вона скрикує.

— Немазаний-сухий. А я зведений батько?! Мені що, я можу. Шия міцна. Хочеш, його вигодую, виняньчу. Всі грихи з одного маху спокують. Хочеш?

Вона заплакала. Він протверезився і з сторонньою, стомленою ясністю здивувався: «Невже це мене судомить і крутить зараз, невже це Ольга виплакати не може? Навіщо? Кому це треба? Надто вже ми не скупимося на біль. Не вороги ж ми, люди. Чоловік і жінка. Трохи попсовані, але ж не вішатись тепер?»

Він приніс із комірчини матрац, розіслав на підлозі. Ольга вже лежала, відвернувшись до стіни. Обережно взяв свою подушку, вимкнув світло. Влаштувався, розтягнувся на горбкуватому матраці, що пахнув запиленним, старим полином, пучки якого висіли по кутках комірчини. Місячні зайчики повільно, сонно ганялися по стінах один за одним. Хистка тиша, світла ніч зовсім відділили, відсунули від Василя недавно, руйнівну безтямність. Лише в тілі вона ще відгукувалася ломотним стугонінням.

Заговорила Ольга:

— Не знаю. Не знаю, Васю. Так я теж не думала... Він дуже захоплювався мною. Яке в мене волосся, які очі, які руки. Ні, ні, не компліменти, я б одразу відчула. Насправді захоплювався. Широ. Прямо радів, коли мене бачив. Замість «здрастуйте» все есенінський рядок повторював: «Я вродливих таких не бачив...» Мені незручно було, навіть соромно,— ну яка я красуня? Але ось він щось видивився. Не знаю, як пояснити, але видно було, що не лестить, а вірить у це, зачудовується... Ніхто мені ще так не радів, як він...

Знову стиснулося, пекуче заболіло серце. «Мовчи, мовчи. Нічого тобі не треба знати. Краще б нічого не знати».

Чи спав, чи ні, швидше ні — голова не очистилась від сухого давкого болю. Рано, до схід сонця, встала теща, з важким намаганням не шуміти ходила так, що вгиналися мостини, впустила на кухні каструлю — Василь, не розплющуючи очей, усе це чув.

Ольга вийшла до неї, глухо, нерозбірливо пошепталися, ніби захлипали. «Ну, заходилися, на день не вистачить». Він занурився в миттєве, легке забуття, яким починаються ранкові сни, але, смикнувшись, злякавшись невідомо чого, виринув, почув Ольжин голос:

— Васю, будь ласка, проведи маму.

Непоспіхом сів, протер очі, покашляв — незручно все-таки пробуджуватись під тещиним поглядом на підлозі — як уже вона, мабуть, сподівалася! Ніч зведе, помирить, усі гріхи покриє. Та ось не та ніч випала.

— Чого так швидко, Євдокіє Семенівно? І не поговорили до пуття.

— Чи до гостей, Васильку? Дім покинула — сусідці не встигла наказати. Я б і сама дійшла, так на вокзалі не проб'єшся. З раннього ранку усіх кудись несе.

Позаздрив, що через пару годин вона зайде до старого тилового дому під черемхою. Там майже від ганку піднімається до сосняка на косогорі м'яка зелена луговина і синьо тікає в привітну, неглибоку розпадину. Кедрівки покрикують, дятли стукають, сойки безшумно проблизкують райдужно-блакитним пером.

— Встаю, встаю, Євдокіє Семенівно. Про що мова.

Туманно-вологий ранок, омивши голову, трохи розрадив, змирив її. «Яку тріщину вона вчора розгледіла? Нормальне життя, як у людей, а може, й краще. Було нормальне. Гладеньке, кругле, як яечко. Але де, в якому місці тріснуло? Убий, заріж мене — не бачу. Видно, якимось інакше треба думати. Чи то ззаду, чи то спереду на нього дивитися? Чи то згори? Тріщина поки що одна, та не тріщина — розлом цілий: сім'ї не стало. Ну гаразд. Припустимо, нічого не було, нічого не сталося і не зламалося. Ольга повернулася, все в нас, як і раніше. Але тріщина ця клята десь є. Матінко моя, заум якийсь! Почекай, не шарпайся. Адже якби вона не зізналася, якби промовчала, однаково цей нелад був би, був — ось в чому лихо!

Цілком правильно. Був би. А тепер давай шукай тріщину,

нишпор як слід, не поспішаючи. Живемо, Мишка ростимо, удома мир та лад, на полювання їжджу, Ольга в школі своїй з дітьми — чим не життя? Мікронного зазору не бачу, не те що тріщини. Збила мене Ольга Вікторівна з пантелику — що зникло, що зламалося? Душу за неї і за Мишка викладу! А куди ти її викладеш? Кому вона потрібна? Ользі Вікторівні, приміром, не треба. Чи то колір не той, чи розмір не підхожий. Тісна, муляє, так би мовити. Якби трохи більшу та місткішу. Але яка вже є! Іншої не нажив. Раніше, значить, підходила, а тепер іншу подавай. Безрозмірну — тягни, не рветься. Немає у мене такої! І тріщини немає. Не бачу, не знаходжу. Пропади все пропадом! Чому ж шукати охота?! Прямо сверблячка якась! Де вона? Аби хоч стик намацати».

— Васю, Васильку! — він так почав міряти, забувши, що теща, хапаючи ротом, нездорово, вогко розчервонівшись, не встигала за ним. — Не можу! Постоїмо, ох. Так бігти, у Крестовці раніше від автобуса будеш.

— Вибачте, Євдокіє Семенівно. Це я спросонку такий прудкий. Давайте он на лавочку. Що ж ви одразу мене не осмикнули? О-о, та з вас струмками. Давайте, давайте посидимо.

Потім потихеньку довів до трамвая, потихеньку довів до автостанції, відкрив їй вікно, дістав з сумки алюмінієвий пенальчик з валідолом. Стояв поряд, морщився, лаючи себе, і винувато дивився на сиву тещину голову.

На станції вона відійшла, поки він стояв за квитком, купила в буфеті шоколадку Мишкові, пішла вмилася, погнала Василя додому — сама тепер доїде, не в Київ зібралась. Але він почекав, посадив у автобус і пішов було — теща опустила скло.

— Васю, — слізю, благально подивилася. — Ти вже будь чоловіком. Тримайся. Провчи її, чи що. Прибий трохи, дурну таку. Господи, хай би зовсім не їдила! Пробач ти їй! Заради Мишка пробач! По дурості, Васю, все по дурості — за дурість спитай. До останнього тільки не доводь...

— Ну, я побіг, Євдокіє Семенівно. Щасливо доїхати.

Ранок переходив у день, піднімався вітрець, який пом'якшувала поки що низова росяна прохолода. А через годину другу посиляться, стане тужною, дошкульною спекою.

Василь повертався пішки — нікуди, нічого було поспішати. «Ніколи, — каже, — ніхто мені так не радів, як він. Неправда! Навіщо дарма гудити? Ніби я не радів — прямо

душа мліла, подітися не знав куди. Сказати тільки не міг, Як собака. Невже не бачила?

Звичайно, той гад калузький наловчився, насобачився слова говорити. Ну звідки такі беруться? Приїхав, причепився, що ж, не знав, що чужа жінка? Тварюка! «Я таких вродливих не бачив...» Робити нічого, дай з чужим життям пограюся.

А раптом не бачив? Раптом серйозно? Приїхав і охнув: боже мій, де вона жила-була? Чому я раніше її не зустрів?!»

Василь побачив Ольгу так, як ніколи не бачив. На зрізі якогось білого піщаного берега, вона самотньо, задумливо йшла по зеленкувато-прозорій, тихо накотистій воді. Волосся, плечі, золотаві руки, які він знав напам'ять, під теперішнім його небувало пильним поглядом перетворювалися в недосяжні, болісно хвилюючі риси. «Що ж, пес цей калузький у мене переселяється? — Василь міцно, з силою витер обличчя.— Знав же, знав, що кращої нема, не може бути. Як же я забув? Як тепер згадаю? Як, як тепер буду?!»

Удома по кімнатах блукав сонний, солодко припухлий Мишко. Василь підняв його, занурив обличчя в Мишкову сорочку.

— Вчора чекав, чекав — немає. Сьогодні навмисне прокинувся — знову немає. Тебе чому ніколи вдома не буває? — весело, сердито питав Мишко, і в його голосі пробивалися бабусині нотки.

— Ти недоспиш, аякже. Вчора п'ятки лоскотав — не прокинувся, собаку знайомого покликав. Гавкав, гавкав — хоч би тобі що.

— А куди він подівся?

— Погавкав і пішов. Що, в нього мало справ, чи що?

Поряд повільно, стримуючись, зітхнула Ольга. Василь, і не бачачи, зрозумів, що вона стримує сльози.

— Давай, Мишко, голитися, умиватись...

— Обличчя чи взагалі...

— Взагалі. Щоб як чавунець начищений дзвенів.

Вони мовчали, поки Мишко мився: Ольга — на кухні, Василь — у кімнаті.

Мишко щось відчув, здогадався, пестився, зазірав у очі то матері, щось батькові, дзвенів і дзвенів над їхнім мовчанням. Коли зійшлися за сніданком, Мишко, що сидів поміж ними, сказав:

— Відгадайте, що таке «матю»?— І одразу ж з якоюсь дорослою зневагою до себе додав:— Ні, погано. Одразу ясно, що мама й тато.

Знову, стримуючись, зітхнула Ольга.

Коли Мишко побіг на вулицю, сказала Василеві, тремтячи, покірно, з налитими очима:

— Васю, не можу. Нехай буде все, як було, Васю.

— Не може, не можна, не вийде вже так. Чуеш?! Не можна вже так.

Вискочив на балкон.

Неможливо пробачити, неможливо жити без неї, неможливо стояти під цим пекучим, сліпучим вітром.

ТОЧКА ЗОРУ

Повість-казка

За долами, за горами жило-було двоє юнаків — Песиміст і Оптиміст. Жили вони по сусідству і знай сперечались. Песиміст казав: «Усе в житті кепсько, вульгарно, нецікаво». Оптимістові, навпаки, все надзвичайно подобалось. «Життя — це лиш поривання вперед, це наче стометрівка, — любив казати він. І додавав: — Я, можливо, повторю загальновідомі істини, та в тім-то й річ, що я не задумуюсь над тим, як треба міркувати про життя, — воно переповнює мене всього, й мені зостається тільки співати». І він часто співав. А Песиміст недобре якось сміявся: «Ка-ка-ка!» — «під Мефістофеля».

— Ви, такі, не знаєте, що таке життя! — голосно кричав Оптиміст. — І ми вас, таких, попереджаємо!..

— Ні, це ви не знаєте, що таке життя! — теж кричав Песиміст. — А ми знаємо. Наша туга виправдана.

— Ти неправий, Алику!

— Ка-ка-ка! — гірко сміявся Алик, Песиміст.

От якось сперечалися вони, сперечались, мало не побились, але знову не дійшли ніякої згоди. Тоді Оптиміст каже:

— Я знаю одного чарівника. Ходімо до нього, він розсудить нас.

— Я знаю, чому ви прийшли до мене, — сказав Чарівник. — Я допоможу вам. Та спершу ви мені — кожен — покажіть життя таким, яким ви його бачите. Тільки тоді я зможу розв'язати вашу суперечку.

— Я згоден! — дзвінко вигукнув Оптиміст.

— Із задоволенням, — сказав Песиміст. — Я вам його покажу. О, я вам його покажу!

— Бачите цей дім? — спитав Чарівник, скривившись від такої надмірної впевненості Песиміста.

— Бачимо!

— Там живе дівчина. Ввечері її прийдуть сватати. Я хочу, щоб кожен із вас показав цю подію в її житті так, як він бачить. Гаразд? — І Чарівник неголосно засміявся.

Сказано як зав'язано. Ввечері вони втрюх прийшли до дівочого житла й сіли навпроти, на лавочці. Чарівник поглянув на годинник.

— Вже час. Хто перший?

— Я! — сказав Песиміст. Його дуже вже брала нетерплячка.

Чарівник дав Песимістові чарівну гілочку і звелів:

— Поведи цієї гілочкою й скажи:

«Не ховайтесь, відчинітьесь,
Не соромтесь, покажітьесь.

Гілочко, гілочко, покажи мені людей, але не такими, якими їх усі бачать, а такими, якими я, ім'ярек, бачу».

Песиміст узяв гілочку, повів нею і сказав:

«Не ховайтесь, відчинітьесь,
Не соромтесь, покажітьесь.

Гілочко, гілочко, покажи мені людей, але не такими, якими їх усі бачать, а такими, якими я, Алик, бачу».

Тільки він так сказав, стіни житла Нареченої з тріском розкололися. І видно стало: брудна кімната; сім'я Нареченої — сама Наречена, її Мати, Батько й Дід сидять за столом, вечеряють.

Мати Нареченої нахилилась до вуха свекора й сказала:

— Ну й мастак ти пожерти, папашо!

Дід скривився, перепитав:

— Га?

— Іси, кажу, багато, куди до біса!

Старий образився, відсунув тарілку.

За нього заступився син, Батько Нареченої:

— Об'їв він тебе? — крикнув він на жінку.

— А що я таке сказала? — в свою чергу розгнівалась Мати Нареченої. — Хай їсть. Треба тільки міру знати.

Наречена крикнула на вуха Дідові:

— Рубай, дідуню!

Старий присунув тарілку й став похапцем сьорбати.

У цей час по вулиці, простуючи до житла Нареченої, пройшла група людей — родина Жениха: сам Жених, його Мати, Батько. Й з ними ще хтось — Незрозуміло хто.

— А ту кімнату я однаково перегороджу, й ми там житимемо! — кричав Жених.

— А дулю під носа хочеш? — спитав батько.

— А я кажу: буду!
— А я кажу: ні!
— А я кажу: буду!
— А я кажу: ні!
— А де ж бо він житиме? — спитала чоловіка Мати Жениха. — Інтересний ти теж якийсь.
— Хай де хоче, там і живе, — заявив Батько. — Коли я женився, мені батько теж так сказав: «Як хоч, так і живи».
— Суд розсудить, — із притиском сказав Жених.
— Суд розсудить, — згодився Батько.
Група ввійшла в під'їзд.

А в кімнаті в цей час Мати Нареченої розповідала:
— Ця зараза сьогодні й каже мені на кухні: «Мені, — каже, — хтось гасу підлив у суп». А сама на мене дивиться. Я кажу: «Якщо ти, — кажу, — думаєш, що це я, то ти глибоко помиляєшся, — не з таких. Нас, — кажу, — дев'ятеро душ у сім'ї росло, і всі в люди вибилися, а ти, кажу, одного...»

— Мамашо, а я бачила, — сказала Наречена.
Дід тихенько засміявся.
— Що ти бачила? — суворо спитала Мати.
— Як ти гас підливала.
Дід знову тихенько засміявся. І всі тихенько засміялись. Мати Нареченої також хихикнула.
— Я їй хотіла туди мочалку покласти, та пошкодувала мочалки, — зізналась вона.

В двері постукали.
— Кого там іще чорт несе, — пробурчав Батько й пішов відчиняти.

До кімнати ввійшов Жених зі своєю родиною. Привіталися:

— Привіт!
— Здрастуйте!
— Смачного!
— Здрастуйте!

Тільки двоє промовчали: Дід і Незрозуміло хто. Незрозуміло хто став роззиратися по кімнаті.

— Може, вечеряти з нами? — спитала Мати Нареченої.
— Дякуємо, — сказав Батько Жениха. — У нас діло до вас.

— Яке діло? — спитав Батько Нареченої, буцім не розуміючи, у чім, власне, це діло.

Батько Жениха невдоволено подивився на сина, вийшов на середину кімнати й сказав:

— Ну ось, значить: у вас, ми чули, товар залежався, а в нас покупець дурною маятою мучиться... Значить, треба їх обкрутити, і діло в шляпі. Як у вас із житлоплощею?

— Це ви не туди потрапили! — відрізала Мати Нареченої.

— Як? — Батько Жениха подивився на сина, той подав йому знак рукою: «Туди. Вона просто повиламуватись хоче». — Ні, ми туди потрапили. Ми «не туди» ніколи не потрапляємо.

— Може, й туди, але товар у нас не залежався, — пояснила ображеним тоном Мати Нареченої. — У нас у роду цього не було...

Тут не витримала Наречена.

— Мамо, ну чого ти? Так-о, як ця... Це ж обряд такий, — сказала вона.

— А ти мовчи! — прикрикнула на неї Мати. — Підійми хвіст і мовчи. Без тебе як-небудь порозуміємось.

— Ви свататися, чи що, прийшли? — нетерпляче спитав Батько Нареченої.

— Свататись.

— Так і кажіть, а то крутять тут...

— А ти й не тямиш! — в'їдливо сказав Батько Жениха. Незрозуміло хто не звертав ніякої уваги на сватання. Він обдивився кругом, підійшов до старого, запитав:

— Шифоньєр майстрували не самі?

Дід не дочув:

— Га?

— Шифоньєр, кажу, майстрували не самі?

Дід подивився на шифоньєр.

— Ні. Якого дідька я його сам майструватиму?

— А чого це ти до шифоньєра придивляєшся? — спитав Батько Нареченої, підозріливо приглядаючись до незнайомого чоловіка. Той саме уважно обдивлявся тумбочку. На запитання не відповів.

Жених весь час стояв біля дверей. Коли Мати Нареченої сказала дочці: «Підійми хвіст і мовчи!» — він утупився в неї некліпкими суворими очима. Потім не витримав і сказав:

— Я дико вибачаюсь, та ви, мамашо, теж неправильно висловлюєтесь. — Ви, наприклад, сказали: «Підійми хвіст». Я не згоден.

Мати Нареченої приємно здивувалася.

— Скажіть, який заступник знайшовся! Вона поки ще моя дочка — як хочу, так і розмовляю з нею. От коли вона стане твоєю жінкою, тоді зможеш мені затикати рот.

Жених не відчув у словах майбутньої тещі доброго ставлення до себе, по-дурному вперся:

— А я не згоден! Треба теж вибирати вислови. Я вам теж можу сказати: «Зачиніть піддувало». Ви теж не згоднісь.

Мати Жениха й Батько Жениха засміялися. Зате Мати Нареченої і Батько Нареченої недобре посуворішали.

— Ні, чому, — сказав Батько Нареченої, — я просто за такі слова в лоб дам разок, і все.

Жених поблажливо посміхнувся, а Наречена хихикнула.

— Папашо, — сказала вона радісно, — адже він першорозрядник із боксу. В нього удар — двісті п'ятдесят к'єге.

Батько Нареченої прикусив язика.

— А тумбочки теж майстрували не самі? — запитав Невідомо хто в Діда.

— Га?

— Тумбочки, кажу...

Дід поглянув на тумбочки:

— Ні.

— Ну гаразд, — сказав Батько Жениха, — це все пусті балачки. Як у вас із житлоплощею? Тільки не тягніть kota за хвіст.

Тут несподівано вибухнув Дід.

— Це неподобство! — вигукнув він. — До чого тут житлоплоща, коли вони кохають одне одного?

Всі здивувалися.

— Ти що, з глузду зсунувся? — спитав Батько Нареченої. — Чи зірвався з одного місця?

— Прокинувся, — шпигнула Мати Нареченої. — Чого ти лізеш не в своє діло? Твоє місце знаєш де?.. Сказати?

— Я правильно кажу. Спершу треба наречену спитати згодна вона чи ні. Ти згодна, внучко, за цього дурня?

Жених знову поблажливо всміхнувся. Одначе всі подивились на Наречену.

У цей час як на гріх увійшла Сусідка, підстаркувата дівка. Глипнула очима туди-сюди і вмить утямила, що тут відбувається.

— О, у вас гості? — сказала вона, всміхаючись. — Вибачте, будь ласка, я тільки хотіла праску попросити. Катре, — до Нареченої, — дай мені, будь ласкава, праску.

Катря надумала зіграти на Сусідку, подумала поставити на кухні невеликий нерукотворний пам'ятник собі: надумала вбити Сусідку.

— Я ще не знаю,— сказала вона, знітившись.— Я ще думаю. Взагалі, мені ще рано заміж.

Всі сторопіли. Запала ніякова пауза.

— Так? — спитав Жених.— Може, нам краще розійтись, як у морі кораблям? Щоб без теревенів?..

Знову пауза. Мить важка, огидна.

— Катре,— обізвалася Сусідка.— Я по праску... Вибачте, будьте ласкаві.

Ніхто на неї не звернув уваги. Катрі тим більш було не до праски. Дід звівся, знайшов праску, подав Сусідці. Та виїшла. Незрозуміло хто зупинив Діда й мовив:

— Цікаво, а етажерку...

— Йди до дідька! — розгнівався старий.— Я не столяр! Я машиністом був — ту-ту!.. Зрозумів?

— Чого ви кричите? Я ж не глухий, як дехто тут.

— Ні, я хочу зрозуміти — в якому смислі треба розуміти: «Мені ще рано заміж»?— спитав Жених.

— Та в такому самому...— Наречена зрозуміла, що зморозила дурницю, розгубилась.

— У якому «в такому самому»?

— Та в такому самому. Й нічого до мене чіплятися.— Вона мало не плакала з відчаю.

— Я все зрозумів,— сказав Жених.— Ходімо, рідна.

— Посмішили людей і ходімо? Так тільки коміки чинять,— сказала Мати Нареченої.

— Я, може, пожартувала,— спробувала врятувати становище Наречена.— Я, може, просто так сказала.

— Нічого собі жарту! — вигукнув Жених.— Я теж можу сказати: «Мені ще рано женитись, я ще не нагулявся». Цікаво, сподобається тобі це? Не сподобається, більш ніж певен.

— Вона не хотіла так сказати,— мовила Мати Нареченої.

— А як вона хотіла сказати?! Я не дурень, як натякає ваш глушман, я розумію, як вона сказала.

— Вона — дівчина й повинна бути скромною,— встряв до неприємної розмови Батько Нареченої.— Мало, що вона згодна! Вона повинна казати, що не згода.

— Я тільки сказала: я подумаю.

— Знаєте!..— заревів Жених.— Знаємо ми ці коники! Сьогодні — подумаю, а завтра — хихоньки з сусідом. Знаємо ми

це. В мене один друг теж женився: вона його другого ж дня зрадила.

— Ну й ми теж дещо знаємо! — пожвавішала Наречена.— В однієї моєї подружки теж чоловік сказав, що їде у відрядження, а сам жив із нашою спільною знайомою. Вона їх заскочила. Так він набрався нахабства й каже: «А ми,— каже,— нічого, ми,— каже,— листа турецькому султанові пишемо...»

— Теж — комік,— кинула Мати Нареченої.

— А в мене товариш був,— згадав Батько Нареченої,— так що він вчудив: заскочив теж жінку з полюбовником і скинув його з чотирнадцятого поверху.

— Розбився? — поцікавився Незрозуміло хто.

— Полюбовник? Авжеж. Із чотирнадцятого поверху... Спробуй.

— А я оце йду вчора вулицею,— обізвався Батько Жениха,— дивлюсь: чоловік лупцює жінку що є сили. А в самого кулак — як дитяча голівка. Я йому кажу: «Що ж ти робиш? Адже ти можеш їй ребра поламати». А він мені відповідає: «Чим,— каже,— менше жінчину ми любим, тим більше нравимось ми їй». Доцент якийсь...

— У вас санвузол об'єднаний? — спитав Незрозуміло хто в Батька Нареченої.

— Об'єднаний,— відповів той.

— Це кепсько,— сказав Незрозуміло хто.

— Кому як.— Батько Нареченої знову підозріливо подивився на незнайомця.— Тісно, та не слізно, кажуть.

— А сусіди як? Нічого?

— Нічого. Тимошка Соколов тільки бешкетує часто. Ось тут, через стіну, живе. З сокирою бігає, шибки б'є інколи... А вчора, наприклад, приплентався додому в стані зеленого алкоголю. А сім'я,— ну, тобто рідня й знайомі, дивились телевізор. Ну, він теж став дивитись. Подивився трохи й каже: «Таких теслів не буває!» Його попросили привести себе до ладу. А він своє: «Таких теслів не буває! Я,— каже,— сам тесля — знаю! Це все брехня». Зняв чобіт із лівої ноги і вдарив по телевізору.

— Скільки дали?— спитав Незрозуміло хто.

— П'ятнадцять діб. Я сам і відвів його у відділення. Критик ти,— кажу,— а не тесля.

— Який телевізор? — спитав Незрозуміло хто.

— Звичайний телевізор.

— Вони всякі бувають.

— У них «Рекорд» був,— сказала Наречена.

— Найгірший. А ось у вас, я бачу, ніякого телевізора нема.

— Телевізор — це тільки клопіт,— уперто сказав Жених.— У одного мого друга теж телевізор був... Дивились якось із сусідами виставу про любов. Світло, звісно, вимкнули. Ну, один сусід почав мацати жінку друга. Вони, значить, так сиділи: вона попереду, жінка та, а чоловік із сусідами ззаду. Ну, він став її погладжувати. Вона каже: «Це ти, Васю?» — чоловіка її Васею звати. А Вася — ні сном, ні духом. «Що?» — каже. «Нічого,— це вона.— Я,— каже,— думала, це ти».

— Ая-яй,— сказала Мати Нареченої.

— Ловко! — захоплено мовив Батько Нареченої.

— А як на мене, от — чи він є, цей телевізор, чи його немає,— однаково,— сказала Наречена.— Я більше люблю у вікно дивитись.

— Пустощі самі від цих телевізорів,— згодилась Мати Нареченої.

— Ні, інколи можна подивитись, чому ж,— сказав Жених.— Зовсім не дивитися телевізор — це теж відсталість. Але навіщо світло гасити?

— Еге, це вже так,— підтакнула Мати Нареченої.— Світло погасять — тут же, звісно...

— Еге, тут уже тільки тримайся, це точно,— докинув Батько Нареченої.

— При світлі, звісно, можна подивитись,— виправилась Наречена,— я в цьому смислі й сказала. Я в цьому смислі нічого не маю проти... В однієї моєї подружки теж телевізор є... Вона, як бачить мене, завжди каже: «Чому ти ніколи на телевізор не приходиш?» Я кажу: «Ні, дивіться вже самі». Вона каже: «Чому? Хоч,— каже,— посміємось». — «Ні,— кажу,— дивіться вже самі». А тому що я знаю, що вони, коли дивляться телевізор, світло завжди гасять.

— «Посміємось!» — обурилась Мати Нареченої.— «Приходь, хоч посміємося!» Почнуть усі сміятися, так ти й не помітиш, як тебе облапають усю. І я завжди своїй дочці казала: «Ніколи не смійся, доню!» Вона подеколи: «Мамо, я в кіно піду». — «А чого,— кажу,— ти там не бачила? Чого? Знову сміятися будете?»

— Ні, інколи можна посміятись, чому ж. Коли комедія якась — будь ласка, смійся. Тому й на афішах пишуть: «Комедія». — Жених потроху нахабнів.— Я сам люблю комедії...

— В здоровому тілі — здоровий дух,— згодився Батько Нареченої. Чим більше нахабнів Жених, тим активніше

запобігали перед ним Наречена, Батько Нареченої, Мати: хоч як крути, а заміж треба.

— А при чім тут тіло? — суворо запитав Жених.

— Я в тому смислі, що я теж кіно поважаю.

— Треба ж вибирати вирази.

— Це правильно, авжеж.

— Взагалі, кіно — це розпуста, — сказав Жених. — Ти ж береш квиток, ти ж не знаєш, хто поруч із тобою сидітиме. Буває так, що сяде якась фіфочка... Від неї парфумами всякими... Тут не те що на екран, тут усякі думки в голову лізуть, хе-хе...

Всі голосно засміялись.

У двері постукали.

— Можна! — сказав Батько Нареченої.

Ввійшов літній скромний Громадянин з газетою в руках.

— Що трапилось, сусідоньку? — миролюбно спитав Батько Нареченої.

— Чи не можна тихіше, товариші?

— Чи бачиш, у нас че-пе — дочку заміж віддаємо.

— Я розумію, а все-таки... будь ласка, га?

— Гаразд.

Скромний Громадянин вийшов.

— Хто це? — спитав Незрозуміло хто.

— Та бухгалтерик один... Противний, зараза! Ми тут недавно блощиць морили гасом, ну, звісно, відчинили двері, щоб запах у коридор виходив. Так він навмисне зав'язав голову рушником і ходить із рушником. «Голова, — каже, — болить від вашого гасу».

— «Від вашого гасу...» А сам, напевне, з похмілля мучився, — сердито сказала Мати Нареченої.

— Зловживає? — спитав Незрозуміло хто.

— Та каже, що в нього шлунок вирізано. А сам, напевне, п'є тихенько. Хто тепер не п'є?

— Я сам недавно хильнув із друзками в кафе — ледь додому прителіпався, — весело сказав Батько Нареченої. — Спасибі, хлопці-дружинники допомогли.

— Якщо не бешкетуєте, чому не випити? — докинула своє слово Мати Жениха. — Бувають буйні.

— Ні, він спокійний у нас, — не без похвальби сказала Мати Нареченої.

Батькові Нареченої явно полестило зауваження жінки, розхвастався:

— Я зразу — спати. Інших тягне десь вештатись, а я зразу додому — спати.

— Папаша у нас, як нап'ється, так бере пісенник і співає всі пісні підряд. І всі на один мотив,— сказала Наречена. з любов'ю дивлячись на батька.

Задоволений Батько засміявся:

— Ну, ти вже скажеш, дочко.

— А що, неправда? Мама його лає матом, а він собі співає.

— Хе-хе-хе... Ні, я справді таких не розумію: нап'ється — і ось починає корчити з себе. Правильно, що почали боротьбу з такими. Напився? Йди додому! І ніхто ніколи тобі слова не скаже. Навпаки, будуть за приклад ставити.

— Якщо не бешкетуєте, то чому ж,— знову сказала Мати Жениха й подивилась на свого чоловіка.

— У мене батько-покійник, царство йому небесне, Катрин дідуньо,— згадала Мати Нареченої,— такий був. Душевна людина! Уже ж і пив, господи-батеньку!.. Сам дві півлітри вихиляв. Але щоб він кому-небудь зайве слово сказав чи лайнувся на вулиці — ніколи! Прийде, бувало,— ледве на ногах стоїть, а сам знай усміхається. «Ось і я»,— каже. Любили його всі. Так від запою й помер, бідолаха.

— А я от ніколи не пам'ятаю, що зі мною буває,— сказав Батько Жениха.— Прокинешся ранком і думаєш: «Що ж учора було?»

— Це небезпечно,— авторитетно сказав Батько Нареченої.— Так можна підзалетіти. У нас днями судили одного...

— А з моїм другом теж днями історія трапилась,— озвався Жених.— Пішов він із жінкою в гості до наших спільних знайомих, випили теж, завели радіолу, стали танцювати. А він, друг мій, помічає, що в його жінки чомусь очі блищать. Ну, прикинувся п'яним. Потім — шасть на кухню: а там цілує його жінку наш спільний знайомий. Світло, звісно, вимкнуто.

— Ая-яй! — сказала Мати Нареченої.

— Ловко! — вигукнув Батько Нареченої.

— А він що? — спитав Незрозуміло хто.— Викинув його?

— Хто?

— А чоловік?

— Він їм нічого не сказав.

— !!!

— А коли вони пішли з кухні, він узяв зіпсував їм холодильник і випустив папугу з клітки. Зовсім — у квартиру.

— Ловко!

— Я от не розумію жінок, які танцювати люблять,— мовила Наречена.— Що хорошого? Крутяться, крутяться — дивитися гідко.

— Ні, інколи можна потанцювати, чому ж. А взагалі — це розпуста, я по собі суджу: підеш із якоюсь фіфочкою, а від неї парфумами всякими... Хе-хе...

Всі знову голосно засміялись.

У двері постукали.

— Можна! — сказав Батько Нареченої.

Ввійшов літній чоловік із газетою.

— Товариші, чи не можна тихіше?

— Знаєте що! — вибухнула Мати Нареченої.— Йдіть краще похмеліться! Вештаються тут алкоголіки всякі!

Громадянин витріщив на неї очі.

— Ви що, збожеволіли?

На Громадянина посунув Батько Нареченої.

— Як ти сказав? Я не зовсім розчув. Ну, повтори ще...

Жених зупинив його й чемно сказав скромному Громадянину:

— Товаришу, я вас зараз покалічу. От сюди дістану разок... Оп!.. — Він зробив випад, лякаючи Громадянина.

Громадянин вибіг із кімнати. Всі знову засміялись.

— Ось так і треба з ними,— сказала Мати Нареченої.

— Ох і знахабнів народ,— обурився Батько Нареченої.— Це ж — не пройдеш вулицею, щоб тобі щось не віддали. Мені на днях усі руки віддали.

Незрозуміло хто запитливо втупився в Батька Нареченої.

— А я якось іду вулицею,— обізвався Батько Жениха,— до мене підходять двоє. «Давай,— кажуть,— на трьох». Я кажу: «У мене грошей нема». Так один мені сунув ось сюди кулаком і каже: «Зазнався, сука».

— У таких випадках треба зразу ось сюди бити,— сказав Жених. Підійшов до батька, показав — під груди! — Ось так — р-раз!..

— Ой!

— У нас недавно оказія трапилась: приходимо з другом у парк...

— Одну хвилинку, я переб'ю,— сказав Незрозуміло хто.— Я не дотумкав, як це вам руки віддали?

Батько Нареченої оглушливо засміявся. І всі, хто був у кімнаті, оглушливо засміялись і подивилися на Незрозуміло кого, як на дурника.

— А ось так!— вигукнув Батько Нареченої, став навкарачки й пішов по кімнаті.— Йдіть до мене.

Незрозуміло хто стояв на місці.

—Ну йди, йди,— підштовхнув його Жених.

Незрозуміло хто наблизився до Батька Нареченої.

— Ось я йду додому,— пояснював Батько Нареченої, стоячи навкарачки.— Так. А ти — перехожий... Йди повз мене. Йди!

— Навіщо?

— Та йди, не бійся!

Незрозуміло хто пішов повз нього

— Йдеш, так? — спитав Батько Нареченої.

— Йду.

— Тепер наступай мені на руку... Ну, наступай!

— А-а! — нарешті втямив Незрозуміло хто.

Всі знову засміялись. Батько Нареченої звівся, обтрусив коліна.

— Ось так і віддавлюють руки, хлопче,— сказав він, поблажливо всміхаючись.

— Ну, приходите ви, значить, із другом у парк? — нагадала Наречена Женихові, задалегідь усміхаючись.

— Ну, приходимо ми, значить, у парк, друг і каже мені: «Тут,— каже,— один тип є, він у мене дівчину відбив. Ходімо,— каже,— побалакаємо з ним як, желтмени». Я йому як дав ось сюди, він двадцять сім хвилин у нокауті був.

— Ловко!

— Я тільки не зрозуміла, хто в нокауті лежав: ваш друг чи той тип? — спитала Мати Нареченої.

— Та той тип, звісно,— вигукнула Наречена.— Мама теж скаже...

— Тип,— підтвердив Жених.— Я йому в печінку дав.

— Одну хвилинку, я переб'ю: яка у вас квартплата виходить? — спитав Незрозуміло хто.

— П'ять із копійками,— відповів Батько Нареченої.

— Продовжуйте.

Але тут обізвався Батько Жениха.

— Ну, а як ми розв'яжемо наше діло? — спитав він усіх.

— Ні, я ж ясно сказав: нічого не вийде,— мовив Жених.— Ми розійдемося, як у морі кораблі.

Хвилин зо три всі мовчали, дивились на Жениха.

— Я не люблю марно ляси точити,— пояснив той.— Я ж уже сказав: «Знаємо ми ці коники».

Дід тихенько засміявся.

Паскудник! — голосно сказала Наречена й заплакала. Батько Нареченої, теж мало не плачучи від образи й кривди, пішов знімати рушницю.

— Ти боксер, так? Ти боксер? — Зняв рушницю, звів курок.— А я вас тоді дуплетом...

Першою, зверескнувши, кинулася з кімнати Мати Жениха, за нею — Батько Жениха. Потім вискочив Жених. Незрозуміло хто лишився і, не звертаючи уваги на гармидер, став міряти кроками кімнату — рахував метраж.

— А тобі що тут треба?! — загорлав Батько Нареченої.— Ти хто такий?

— Я квартирант їхній, Лизунов Євген Єлизарович,— спокійно пояснив Незрозуміло хто.— Як ви на те, коли ми поверемося з вашою дочкою?

Наречена непристойно роззявила рота. Мати Нареченої вщипнула себе за руку. Батько Нареченої чомусь подивився в дуло рушниці й почепив рушницю на стіну.

— Чорт його зна,— сказав він.— Я чомусь нічого не розумію...

— Що ти не розумієш?! — напалася на нього жінка.— Що тут незрозумілого, скажи, будь ласка? Зовсім уже здурів?..

Лизунов засміявся:

— Це, знаєте, буває. По-науковому — перша стадія.

— Затупи рот,— тихо сказала мати дочці. Потім звернулася з усмішкою до Лизунова:— А тонко ви підїхали!.. Просто навіть дивно!

Лизунов скинув піджак, акуратно повісив його на спинці стільця, став закасувати рукава.

— Життя, мамашо, складна штука. Вибачте, ванночку можна прийняти? І мені б махровий рушник та дитячий шампунь. Лупа, знаєте...

— Можна. Ходімо, я покажу,— заклопоталась Мати Нареченої.— А ти, Катрусю, зготуй поки на стіл. А ти, батьку, збігай у магазин...

Лизунов пішов і заспівав:

Гей, Одарко, не сварися...

Тут Чарівник узяв у Песиміста чарівну паличку і повів нею. Стіни житла зімкнулися.

— Ти помиляєшся, Алику! — вигукнув Оптиміст і почав схвильовано ходити біля лавки.— І звідки в тебе це?! Звідки?

— Ка-ка-ка!..— засміявся Песиміст.

Тим часом Чарівник перевів свій чарівний годинник назад на дві години й віддав гілочку Оптимістові.

— Тепер ти. Час повернувся назад на дві години — подія та сама: прийдуть сватати Наречену. Покажи, як ти це бачиш.

Оптиміст повів гілочкою й сказав:

«Не ховайтесь, відчиніть,
Не соромтесь, покажіть».

Гілочко, гілочко, покажи нам людей, але не такими, якими їх усі бачать, а такими, якими я, Едуард, бачу».

Щойно він так сказав, як стіна житла Нареченої з тріском розкололася.

Все так само, як ми вже бачили, й одначе все не так. Люди ті самі й водночас зовсім інші. І в кімнаті все наче так само, та не так...

— Ну й любите ви поїсти, папашо! — весело сказала Мати Нареченої на вухо Дідові.

— Га?

— Апетит у вас, кажу, чудовий!

— Не скаржусь, не скаржуся. Бувало, в імперіалістичну об заклад барана з'їдав. Зате й силу мав! Посаджу, бувало, трьох ворогів на багнет — і через себе.

— Ви б написали про це, дідуню, — сказала Наречена. — У вас таке багате життя.

— А я й пишу, внучко. Пишу книжку. Називатиметься: «Руки вгору, вороги!» Якщо хочеш, почитаю після вечері.

— З задоволенням послухаю, — згодилась Наречена.

— Їжте, папашо, їжте, — пригощала його Мати Нареченої. — Потім нам усім почитаєте. Ми всі з задоволенням послухаємо.

Вулицею, простуючи до житла, проходить родина Жениха, і з ними ще хтось — Незрозуміло хто.

— Ну, рояль, холодильник, телевізор — це все забирайте, — казав батько Жениха. — Ви молоді, вам це потрібно.

— Спасибі, батьку! — з почуттям сказав Жених. — Але я б хотів придбати все на свої зароблені гроші.

Батько Жениха всміхнувся хорошою усмішкою.

— Розумію — гордість! Ось таким я й хотів бачити свого сина.

Мати відвела сина вбік і сказала пошепки:

— Батько хоче вам стару «Победу» купити на свої заощадження.

— «Победу»?!

— Тс!.. Тільки ти ні слова про це. Він хоче піднести сюрприз.

Син наздогнав Батька,— обійняв його й поцілував у щоку.

— Це що таке? — спитав Батько з чоловічою, доброю суворістю.— За що?

— За все, тату!

Мати Жениха й Незрозуміло хто йдуть іззаду.

— Який у вас чудовий син! — сказав Незрозуміло хто.

Мати схлипнула, та одразу ж витерла слози. Усміхнулась.

Увійшли в під'їзд.

А в кімнаті Мати Нареченої розповідала:

— Сьогодні посварилася з Марією Миколаївною.

— Що таке? — запитав чоловік.— Чому?

— Вона каже, що сьогодні її черга залишатися з сусідською дівчинкою, а я кажу — моя.

— Мамо, та ви ж учора залишалися з нею,— сказала дочка.— Правда за Марією Миколаївною.

— Так, але дівчинка до мене звикла,— стала виправдуватися Мати.— Крім того, ми з дівчинкою не дочитали повість «Жилін і Костилін».

— Яка повість! — сказав Дід.— Умів закручувати граф Толстой. Га? Майстер, майстер! Біографія тільки... тее, а так — майстер.

— Майстер,— згодився Батько Нареченої.— І що дивно — все дуже ясно й лапідарно!

— В тім-то й річ. Я, наприклад, у своїй книжці «Руки вгору, вороги!» також хочу викласти події дуже простою мовою. Але важке це діло! Ох, важке! Я розумію Толстого з його «Не можу мовчати!». Інколи так розхвилюєшся, думаєш: краще б я йому в морду дав, негативному героєві якому-небудь, хочеться, вибачте, матом крити, а доводиться писати, що називається, коректно! Тьху!.. а слово яке..

— Коли ви думаєте закінчити книжку, дідуню? — спитала Наречена.

— Думаю, через п'ять років закінчу. Це буде мій скромний подарунок прийдешнім поколінням.

У двері постукали.

— Ввійдіть! — сказав Батько Нареченої.

Ввійшла родина Жениха.

Жених: — Добрий вечір!

Батько Жениха: — Здрастуйте!

Мати Жениха: — Добрий вечір! Смачного!

Незрозуміло хто: — Здрастуйте, товариші!

Наречена: — Здрастуйте!

Батько Нареченої: — Вечір добрий!

Мати Нареченої: — Ласкаво просимо!

Дід: — До нашого куреня!

— Вибачте, що в таку пізню годину,— обізвався Батько Жениха.— Але діло не терпить, щоб відкладати.

— Будьте ласкаві! — вигукнув Батько Нареченої.— Які можуть бути розмови? Сідайте до нас.

— Спасибі за запрошення: ми щойно повечеряли — й відразу сюди.

Жених і Наречена презираються. Наречена зашарілась. Дід з такою хитрою лукавинкою стежить за молодими.

— Тож яке діло привело вас, товариші? — спитав Батько Нареченої: він справді не розуміє, в чому справа.

— Привело нас дуже, можна сказати, делікатне діло,— мовив Батько Жениха, помітно хвилюючись.— Молоді люди — ваша дочка й мій син,— виявляється, люблять одне одного.

Батько Нареченої дуже здивувався, а Мати Нареченої не здивувалась, але вона також була помітно схвильована. А Дід усміхався хорошою дідівською усмішкою — хитрою й доброю. Наречена опустила долу очі.

— Я зі свого боку серйозно й докладно розмовляв із сином,— вів далі Батько Жениха.— Думаю, до одруження він готовий.

Батько Нареченої, помітно хвилюючись, ходив по кімнаті.

— Ох, коза-дереза!.. А я, старий дурень, живу й нічогісінько не знаю!.. А я думаю, що вона в нас усе ще дівчинка, а вона ось що!.. Чому ти не сказала мені, що в тебе є хлопець і що ви хочете побратися? Чому? Невже я консерватор якийсь?

— Папулю, мені було якось соромно про це казати. Я просто не знаю... Я знала, що ви не консерватор, і однаково... Мені й зараз страшенно соромно, товариші... Просто не знаю.— Наречена також помітно схвильована.

— Як же так, дочко? Я здивований, я тобі чесно кажу: я здивований. Не сказати батькові...

— Ну, чого ти до неї присікався, Миколо,— заступився за внучку Дід.— Молодість диктує свої закони, які нам не завжди дано зрозуміти. Ти також свого часу не сказав мені...

— Тоді був інший час, батьку.

— Я б хотіла тільки звернути увагу молодих людей на той факт, що одруження — це дуже й дуже відповідальний крок, діти мої,— сказала Мати Нареченої.— Я не проти того, щоб ви побрались. Я знала про те, що ви дружите... Мені про все розповідали сусіди й ваші вчителі. Але ви не уявляєте, діти мої, який це серйозний і відповідальний крок.— Вона схлипнула.

— Вгамуйся, мати,— сказав Батько Нареченої.— Життя є життя: молоді ростуть, старі старіють. А чи давно, здається, ми з тобою стояли на пероні вокзалу... Я їхав тоді на Крайню Північ... Ох, час, час! — Батько витер скупі сльози.

— Так, так... І ми теж стояли колись на пероні вокзалу,— Батько Жениха також витер скупі сльози.

Незрозуміло хто підійшов до Діда й запитав:

— Я чув, ви книжку пишете, дідуно?

— Пишу, хлопче, пишу.

— «Спогади літньої людини»?

— Га?

— Я кажу, називатиметься «Спогади літньої людини»?

— Кепсько ви про нас думаете, хлопче,— образився Дід.— Які ж ми літні?! Хіба роки можуть зістарити людину?

Незрозуміло хто знітився.

— Ні, я не в тому смислі сказав... Я розумію, що роки тут ні до чого.

— Отож-бо! Я в свої сімдесят дев'ять років молодший декого з вісімнадцятилітніх. А чому? Та тому, що не відстаю від життя. А ось дехто... Ану, молоді люди!..— (Це до батьків).— Чого рюмсаєте?! Вище голови! Вдаримо, братці, хвацьку!

Всі голосно засміялися.

Стукіт у двері.

— Ввійдіть,— сказав Батько Нареченої.

Ввійшов літній Громадянин із енциклопедією в руках.

— Добрий вечір, товариші!

Батько Нареченої:— Здорово, сусіде!

Мати Нареченої:— Здрастуйте, Семене Кузьмовичу!

Дід:— До нашого куреня, Кузьмовичу!

Наречена:— Здрастуйте, дядечку Семене.

Батько Жениха:— Здрастуйте!

Мати Жениха:— Здрастуйте!

Жених:— Здрастуйте!

Незрозуміло хто:— Здрастуйте!

— А я чую: у вас якесь торжество, дай, думаю, зайду,— сказав Громадянин.

— А ось вони, винуватці торжества,— сказав Батько Нареченої й показав на Жениха й Наречену.— Моя дочка виходить заміж.

— Та що ви кажете! — здивувався Громадянин.— Катрусю, люба!.. Вітаю тебе, дитя моє, вітаю! — Підійшов, поцілував Наречену в лоба.— А де ж?.. Ага, ось він! — Він суворо, та водночас і ніжно подивився на Жениха.— Нічого, нічого... хороший! Га? Арсене Назаровичу?.. Як вважаєш?

— Мені — тільки б не відставав від життя,— сказав Дід.

— Ні, хороший, хороший... Вітаю, хлопче, від душі вітаю! Ви, можна сказати, знайшли скарб.

— Е-е, що — скарб, Семене Кузьмовичу,— дорікнув Громадянинові Дід.— Що в наш час скарб?

— Я просто до слова, Арсене Назаровичу. Ні, хороший... А я-бо Катрусю ось із яких літ знаю, коли вона ще під стіл пішки ходила, хе-хе-хе... Ох, де мої сімнадцять літ!

— А ось цього я не люблю, Семене Кузьмовичу,— знову осадив його Дід.— Що це за зітхання?

— Я так, Арсене Назаровичу, до слова. Ні, хороший! Так, молоді люди... одну хвилиночку.— Семен Кузьмович вийшов із таємничим виглядом.

— Невиправна людина! — усміхнувся Батько Нареченої.— Зараз принесе якийсь подарунок, я вже його знаю.

— Коли я ще була маленька,— озвалась Наречена,— дядечко Семен водив мене в планетарій, показував на Місяць і казав: «Зважте, ви там будете». І плакав.

— Він у нас, як Ціолковський,— докинув Батько Нареченої.— Теж, до речі, все креслить щось. Запитаєш: «Навіщо ти винаходиш усе?» Він махне рукою й скаже: «Так... думки розпирають».

— Але здає останнім часом, здає,— зауважив Дід.

Увійшов Семен Кузьмович із телевізором у руках.

— Прошу прийняти від мене цей скромний подарунок, молоді люди.

— Що ви, дядечку Семене? — вигукнула Наречена.

— Що ви, Семене... е-е... Семене Кузьмовичу! — також вигукнув Жених.

— Прошу, прошу... І без церемоній — я цього не люблю. Бо ображуся. Беріть, мені важко тримати.

Жених узяв телевізор.

— Спасибі.

— На здоров'я. Мені він на старості літ...

Дід пригрозив Семену Кузьмовичу пальцем:

— Кузьмо-овичу!

— Мовчу. Ох, братці, вдарим хвацьку-у!..

Дід підхопив:

— Ох, на помин її душі!

Всі голосно засміялись.

Семен Кузьмович поглянув на годинника.

— Добре з вами, дорогі мої, та діло є діло: судимо одного пройдисвіта товариським судом. Уявляєте, викинув номер: образився, що його покритикували на житлоактиві за некультурну поведінку в ліфті, прийшов додому, увімкнув скрізь світло — вдень!.. Увімкнув праску, електроплитку й сидить.

— Ганьба! — суворо сказав Дід. — Виселити в необжиті райони.

— Мало того: він почав співати! Сусіди, звісно, обурились: попросили вгамуватись. І знаєте, що він відповів? «Я,— каже,— не знав, що в будинку така звукопроникливість».

— А ось це вже нахабство,— сказав Батько Нареченої. — Він не знав, що в будинку така звукопроникливість! Наївна дитина!

— В наш час багато на наїв працює,— сказав Незрозуміло хто. — У нас в інституті один хлопець теж... «Я,— каже,— не знаю, чому Ремарк — це погано...»

— Пробрати разок гарненько — довідається,— порадив Дід.

У двері постукали.

— Ввійдіть,— сказав Батько Нареченої.

Вбігла Сусідка, подруга Нареченої.

— Боже мій!.. Катря...

— Зіна!..

Вони обнялись.

— Катре!..

— Зіно!..

— Катько!..

— Зінко!..

Семен Кузьмович засміявся, махнув рукою й вийшов.

— Ну, тепер балачкам краю не буде,— вдавано розгнівався Дід і повернувся до Незрозуміло кого. — А ви що, теж пишете, хлопче?

— Так.

— Про що, коли не секрет?

— Річ називається «Три товариші» — на зло Ремарку. Діють трое друзів: Митько, Толик і Боб. Вони спершу по-

миляються, згодом знаходять себе. А потім я писатиму ще одну річ — на зло Хемінгуею.

— Схвалюю,— сказав Дід.— Благословляю, так би мовити. Нам треба розкладати, треба картати, треба перетрушувати!.. Я, наприклад, у своїй книзі «Руки вгору, вороги!» перетрушую все на світі. Треба, треба.

— Отже, молоді люди,— озвався Батько Нареченої,— ви житимете самостійно. Як ви собі це уявляєте? Я хочу спитати насамперед вас, хлопче.

Жених вийшов на середину кімнати й повів річ, помітно хвилюючись:

— Мені легко відповідати на це запитання, тому що я недавно відповідав на запитання анкети однієї молодіжної газети — «Ваша думка про сім'ю і шлюб». Я докладно спинився там на духовному обличчі сучасної молоді сім'ї, на її, так би мовити, ідейній заквасці. Я висловив там одну, на мій погляд, цікаву думку: сучасна молода сім'я не може існувати без взаєморозуміння і дружби.

— Так,— Батько Нареченої кивнув головою.

— Далі, я вказував, що не уявляю собі сучасної молоді сім'ї без взаємної поваги й довір'я.

— Правильно.

— Ось ці чотири компоненти, як три кити, складають, на мій погляд, основу основ сучасної молоді сім'ї.

— Так.

Жених увійшов у раж.

— Я глибоко переконаний,— казав він дзвінким голосом,— що коли навіть тільки один з цих чотирьох компонентів перестане відповідати нормам сучасного співжиття, молода сім'я розпадеться. Я також глибоко переконаний, що шлюботорозлучний процес у нашому законодавстві дуже вже ускладнено. Я можу накликати на себе немилість ліваків, можу видатись надто тенденційним, та я казав і казатиму, що оголошувати в газетах про розірвання шлюбу — це... амальковне блюзнірство!

Всі уважно слухають Жениха, що розходився.

— Ви юрист? — спитав Батько Нареченої.

— Я, так би мовити, антиюрист.— Жених усміхнувся зі свого дотепу.— Я філолог. Та діло тут, як ви самі розумієте, не в професії. Мене глибоко хвилює людський аспект цього питання. Справді, ви прийшли з роботи, скупались у ванні, повечеряли й лягаєте на диван. У вас чудовий настрій. Ви берете газету й починаєте її проглядати. Все добре. Й раптом: «Марія Іванівна Загогулькіна...»

Всі голосно засміялись.

— «...порушує справу про розірвання шлюбу з Загогулькіним».

Усі знову голосно засміялися.

— Смішно? — запитав Жених.— Ні, сумно!!! Ти лежиш, тобі тепло, в тебе чудовий настрій, а десь плаче на попіл сімейного щастя ця сама Загогулькіна Марія Іванівна...

Ніхто не сміється.

— Десь пропадає хороша людина Загогулькін. Пропадає тільки тому, що вчасно не додивились, не потурбувалися! — В очах Жениха гарячі вогники справедливого гніву.— Як же ти можеш лежати на дивані, як ти можеш добре почуватися, коли десь сталася драма! Ні, встань, знайди цього самого Загогулькіна, побалакай із ним, довідайся, в чому річ, а потім уже лягай. А до цього не смій лежати!!! Я закінчив.

— Так їх, хлопче! — закричав Дід.— І не бійтесь бути надмірно тенденційним! А слово теж якість...

— Але ти сам собі суперечиш, Андж,— зауважила Наречена.

— Як?

— Коли б не було оголошень у газеті, ти б не довідався про драму.

— Ага! Ну-ну.— Дід задоволено потер долоні.— Люблю всякі пікніки.

Жених поблажливо і з любов'ю подивився на Наречену.

— Я суперечу сам собі тільки тому, що тобі цього хочеться.

— Але якби не було оголошення в газеті, ти б не довідався про драму і мав би гарний настрій,— наполягала на своєму Наречена. В неї також спалахнув у очах вогник.

— Отже, по-твоєму, коли б не було газети, я б не знав життя? — запитав Жених.

Всі з цікавістю стежать за молодими, добре всміхаються.

— Я не стверджую, що, не читаючи газет, ти б не знав життя,— для цього існують кіно, радіо, телебачення. Я тільки хочу сказати, що ти б не довідався про конкретну драму Загогулькіна.

— Та я цього Загогулькіна за два квартали впізнаю! — вигукнув Жених.— Іде людина з сумними очима — стоп! У чому справа, товаришу? Ану викладай, не ніяковій — що там у вас сталося? І суть не в тому, чи це Загогулькін, чи хтось інший.

— Ти впізнаєш, а інший не впізнає. Не можна всіх міряти своєю міркою. Я знаю скільки завгодно молодих людей, які зі спокійною совістю пройдуть мимо Загогулькана.

— От-от! — вигукнув Жених і показав пальцем на Наречену.— Ось ми й добалакались!.. Ось із ким боротись треба — з байдужими! Саме про це я й хотів сказати, коли повів мову про шлюбозрозлучний процес.

— Це все правильно, хлопче,— сказав Дід.— Мені подобається ваш запал, із яким обстоюєте свої переконання. На мій погляд, трохи забагато запалу, та з роками це мине. Ви станете спокійним, і ви легше знаходитимете ті єдино правильні слова, які прокладуть вам шлях до щасливого життя. Я хочу спитати про інше: як ви собі уявляєте інший бік сімейного життя — матеріальний, так би мовити?

Жених скривився:

— Якось не хочеться про це сьогодні...

— Ні, ви вже скажіть, — наполягав Дід. — Я розумію, моє запитання трохи коробить вас, та ми, люди літні, знаємо, що над цим питанням багато хто сушив голову.

— Ну, по-перше, ми матимемо дві кімнати, два телевізори... Крім того — я розголошую чужу таємницю... — Жених радісно засміявся й подивився на свого батька:— Та я дуже радий і тому скажу: тато купує нам стару «Победу».

В кімнаті запала зловісна тиша. Всі зневажливо й гнівно дивляться на Жениха. Він повільно, зі страхом осягає, як низько він опустився зі своєю нікчемною, дурною, недоречною радістю.

— Геть, — тихо сказав Дід.

— Так ось ви який, виявляється, — також неголосно сказав Батько нареченої.— Вас у цьому світі хвилює тільки «Победа»? Можете вважати, що сьогодні ви не перемогли. Я приєднуюсь до вимоги мого батька — геть! І, думаю, моя дочка також до нас приєднається.

— Я приєднуюсь, тату. Я... я не знала, який він насправді... — Наречена заплакала.— Коли ми з ним розмовляли про сімейне життя, він казав тільки про чотири компоненти. Він навіть не натякав на «Победу». Він видавався мені благородним, із чудовою закваскою, а виявляється... виявляється, він виношував думку про власну «Победу»! Нікчема! О, як я помилилась!

— Я сам тільки сьогодні довідався, — бовкнув був Жених.

— Не смійте! — Дід гримнув костуром у підлогу.— Не

смійте нічого казати! Якщо ви радієте з приводу того, що матимете свою «Победу», то радійте ще більше, що ви в моєму домі і я не можу вас відлупцювати ось цим костюмом, тому що я бла-агородна людина! Можете йти в ресторан!

— Я приголомшений, товариші! — обізвався блідий Батько Жениха. — Мені важко зараз говорити... Я не впізнаю свого сина... Я щось прогавив у ньому свого часу — це безсумнівно. Я чогось головного не побачив у ньому. Я справді хотів купити йому «Победу». Та я ніколи не думав, що разом із «Победою» в ньому підведе голову той дрібненький власник, якого він так уміло ховав у собі. Я сам усе життя ось цими руками розливав газовану воду (показав руки), мені часом було не до сина, я передоручив його виховання бабці — і ось результат.

Мати Жениха також заплакала.

— Андрійку, синку... Скільки разів я тобі казала: не знайся з цими молодиками, це лиха компанія. Ти мені що казав? «Мамо, це славні люди, хоча вони й артисти. Але це не вина їхня, а біда». Ти казав...

Батько Жениха: — О-о!

Батько Нареченої: — Все зрозуміло.

Мати Нареченої: — Ая-яй!

Дід: — Ну, звичайно!

Наречена: — Та-ак!

Незрозуміло хто: — Та-ак..

— А я ж бо знала, — вела далі Мати Жениха, — що один з цих молодиків розлучився з жінкою, у другого — догана по громадській лінії за грубощі з начальством... І хоч би скільки він казав, що це несправедлива догана, я не вірила. Несправедливих доган не буває...

Жених стояв білий, як папір. Він подивився на Невідомо кого.

— Толику, скажи їм, що це непогані люди... Скажи хоч що-небудь!

→ Я не хочу з тобою розмовляти! — відрізав Толик. — Я більше тобі не друг. Ти щойно казав про боротьбу з байдужими — ти брехав! Ти не тільки не впізнаєш Загогулькаїна, ти найдеш на нього власною «Победою». Ти роздушиш його! Подумай про те, що з тобою сталося сьогодні, зрозумій, поки не пізно, що ти стоїш над прірвою в житті. Ти казав, що не треба оголошувати розірвані шлюбні в газетях, ти знову брехав: їх давно не оголошують. Ти забрехався!

— Люди пізнаються на крутих поворотах,— суворо сказав Дід.— Я не випадково повів мову про матеріальний, так би мовити, бік діла. Коли він казав про чотири компоненти, в його словах відчувалась якась невпевненість, він весь час щось замовчував. Мене не обдуриш, хлопче! Я розкушував екземпляри складніші, й мені шкода вашого батька й вашу матір: не велика радість мати такого сина.

— Я усвідомив, товариші, — жалюгідно забелькотів Жених.— Мені дуже соромно. Мені... я... Мені так важко зараз...— Він скривився, стримуючи мимовільні сльози.., Махнув рукою й швидко вийшов, не попрощавшись.

— Нічого, в нього є ще час стати справжньою людиною, — так само суворо сказав Дід.— Допоможіть йому, не залишайте сьогодні його самого.

— Який жах! — проголосив Батько Жениха.— Який жах!.. До побачення!

— Ось до чого доводить лиха компанія,— сказала Мати Жениха.— До побачення.

— До побачення.

— До побачення.

— На все добре,— сказав Дід.— Попильнуйте сьогодні за ним. Заберіть із його кімнати всі ножі, виделки — взагалі, гострі предмети. Та особливо чорнило — не допустіть, щоб він писав занепадницькі вірші.

Мати Жениха й Батько Жениха пішли. Тут на середину кімнати вийшов Незрозуміло хто (Толик).

— Миколо Арсеновичу, й ви, Анно Іванівно, й ви, Арсене Назаровичу...— Голос Толика ледь тремтів.— Одне слово, я прошу руки вашої дочки і внучки. Вибачте за зухвальство.

Мати Нареченої:— Як?

Батько Нареченої:— Як?

Дід:— Як?

— Я давно люблю Катрю. Та я знав, що вона дружить із цим... Я не хотів завадити їхньому щастю.

— Це бла-агородно, хлопче!

— Я на останньому курсі філологічного факультету — вивчаю мову древніх арабів. Захищаю диплом і їду на Крайню Північ. Багатьом це може здатися дивним — еге ж, навіщо? Я не впевнений, що моє знання давньоарабської мови знадобиться в суворій тундрі.

— Нічого в цьому дивного нема! — вигукнув Дід.— Це бла-агородно.

— А поки я живу в гуртожитку, голий, як коліно, за душею — ні копійки. Все — в майбутньому. Якщо вас це непокоїть, скажіть відразу — я напишу на вас фейлетон.

— Що ви! — скрикнув Батько Нареченої. — Кого це може непокоїти?

— Але зважте, діти мої, сімейне життя, та ще в умовах тундри... — Мати Нареченої знову схлипнула.

— Браво, хлопче! — знову вигукнув Дід. — Я колись теж так починав.

— Толику!.. Толику!.. — Наречена кинулась до Толика. — Я завжди за тебе голосувала!..

Чарівник узяв гілочку в Оптиміста, повів нею — стіна житла зімкнулась.

— Я вагаюсь, молоді люди, — сказав він. — Ось що: у мене є заступник із оргпитань, я попрошу його побесідувати з вами, він дока в цих ділах. Потім вирішимо. — І Чарівник щез.

А Песиміст і Оптиміст знову засперечались.

— Ти кретин, — сказав Песиміст.

— Ні, це ти кретин, — відповів Оптиміст.

— Ти — екзальтована коняка!

— Покидьок!

— Зараз я тебе битиму!

Тут вони стали битися. Прибігли люди, розборонили їх. Прийшов міліціонер:

— У чому справа, громадяни?

Оптиміст показав на Песиміста:

— Ось цей тип спотворив картину життя!

— Ні, це ти спотворив!

— Ні, ти!

— Ні, ти!

Міліціонер бачить, що вони так і не дійдуть спільної згоди, хотів узяти їх із собою, але тут підскачив Хтось, кривий та меткий, і сказав, що він усе з'ясує.

Прийшли в якесь приміщення.

Песиміст злякався, Оптиміст — також: їм не сподобалось приміщення.

— Посидьте поки що тут, нікуди не йдіть, — сказав Хтось, а сам пішов.

— Давай укладемо поки що мир, — запропонував Песиміст.

— Давай, — згодився Оптиміст.

— Що робити?

- Не знаю.
- Ех, ту б чарівну гілочку сюди! — зітхнув Песиміст.
- У мене є один листочок від неї, — сказав Оптиміст. — Коли старий дав мені гілочку, я непомітно зірвав один.
- Давай його сюди! — ревноу Песиміст.
- Ти бач який!
- Давай так: кого першим викличуть, той візьме з собою листок, — запропонував Песиміст. — Треба, щоб там нас зрозуміли. Без листочка не зрозуміють. Давай?
- Давай, — згодився Оптиміст. Він був великодушний хлопчина.
- Першим викликали Песиміста. Оптиміст непомітно сунув йому листок із чарівної гілки.
- Тільки-но Песиміст ступив на поріг кабінету, як у кабінеті все насупилось, і Хтось в одну мить з доброго, моторного обернувся на якогось лютого Малюту Скуратова, нервового й пильного.
- Кажі, покидьку, що сталось?! — гаркнув він. — Тільки не крути тут.
- Я висловлював свої погляди на життя. Я впевнений... Я стверджував...
- Коротше!
- Я висловлював погляди... Я стверджував...
- Коротше!
- Я висловлював погляди...
- Коротше! Крадеш?
- Я б попросив...
- Я тебе зараз попрошу! — Хтось підвівся, наблизився до Песиміста і заходився його обшукувати: — Де ніж?
- Нема.
- Де ніж, я тебе питаю?!
- Нема.
- Хтось ударив Песиміста в щелепу.
- Де ніж?
- Песиміст заплакав:
- Я не краду, я належу до філософської групи.
- Хтось пильно подивився на Песиміста, сів, приготувався писати.
- Чим займається група? В якому районі орудує? Хто ватажок? Відповідати швидко й точно.
- Я — мислитель.
- В чому полягають твої обов'язки?
- Я думаю. Я наче розтинаю дійсність і відкриваю...
- Де ніж?

— Я в думках розтинаю!

Хтось тицьнув Песиміста в живіт:

— Де ніж?

Песиміст знову заплакав:

— У мене нема ножа. Я головою розтинаю..

Хтось стояв у здивуванні:

— Ти не темни тут! Ти мене збиваєш!

— Слово честі! Я головою розтинаю, звинидами...

Хтось сів, заходився писати:

— Кажі далі. Все кажі.

— Я вважаю, що найправильніший і найшвидший спосіб пізнання життя — це заскакувати його зненацька, несподівано... Це мій метод. Я кидаюся на нього стрибками і зриваю всякі запинала...

Хтось дістав із шухляди стола наган, поклав поряд із собою:

— Далі.

— Мене вже нічим не здивуєш. У житті правлять самі негідники й пройдисвіти. Хороших людей нема. Їх вигадують письменники, щоб заробити грубі гроші. Чесних людей теж нема. Всі крадуть, брешуть і ображають одне одного...

Хтось підвівся, наблизився до Песиміста і... потиснув йому руку.

— Дякую. Нарешті я зустрів справжню людину. Вибач, ти видався мені злодієм. Кажі далі, я записуватиму кожне твоє слово і вечорами читатиму.

— Найулюбленіше моє заняття — дивитись у чужі вікна. І що ж я там бачу?! Я бачу там саму свинцеву мерзоту.

— Свинцевої мерзоти не буває, — виправив Хтось. — Бувають — п'яні. В нашому чарівному світі, наприклад, багато п'ють.

— До речі, що це за чарівний світ? Що ви там робите? — поцікавився Песиміст.

— Ми хочемо життя перетворити на казку!

— Так?

— Так!

— Хотів би я знати, як ви це багно перетворите на казку. Бульдозерами, чи що? Засиплете?

— Це не ваше собаче діло! — чомусь раптом розгнівався Хтось. — Ваше діло...

Та тут Песиміст показав чарівний листок.

— Ви забуваєтесь...

— Так, так... Даруйте, захопився. Отож на чому ми зупинились?

- Що життя — багно.
- Багно. До речі, ви не хотіли б піти повчитися на чарівника?
- Навіщо?— здивувався Песиміст.
- Бачте, в цій казці, яку ми хочемо створити, передбачаються... як би це висловитись... представники темної сили, чи що.
- Баба Яга, Змій Горинич...
- Начебто й так, тільки без тієї бридкої суті, яку звикли нести ці тварюки. Так ось, для підготовки цих персонажів...
- Ні,— твердо сказав Песиміст.— Я й далі порпатимусь у бруді, я вигадуватиму нові й нові комбінації відчаю й смутку. Я ніколи не повірю ні в яке світле майбутнє...
- Хтось перестав записувати.
- Я це не пишу. Далі.
- Добре. Та я сміятимусь з тих, хто повірить у світле майбутнє. Ось так: «Ка-ка-ка!»
- Чудо! Розумака! Оскар!
- Який Оскар?
- Ну, той... у тюрмі, в Редінгській, забув прізвище...
- Ви облиште, чуете! — прикрикнув знову Песиміст.
- Мені вже заціпило.
- Нам і так не солодко, а ви ще з натяками тут...
- Які натяки? Облиште ви теж...
- Не треба. Не треба! Не треба! Бо я дам у лоб мармуровою попільницею...
- Годі,— сказав Хтось.— Дякую. Я слухав ваші слова, як музику. Це щось неймовірне!.. Пишіть книжку, юначе, пишіть вірші, робіть що-небудь, чорт вас забирай, але не закопуйте ваш талант. Зачекайте в коридорі, ми потім іще побалакаємо.
- Песиміст вийшов з кабінету.
- Ну що? — спитав його Оптиміст.
- Ажур. Ми зрозуміли одне одного: я йому набалакав...
- Давай листок.
- На. Тільки не загуби його. Сміливо гни свою лінію, листок працює.
- У кабінет викликали Оптиміста. І тільки-но він увійшов туди, як усе довкола посвітлішало. Хтось перевтілювався. Це вже не Малюта Скуратов, і це не меткий, нервовий зам — це спокійний, проникливий добряк, веселий і життєрадісний.
- Сідайте, хлопче,— чемно запропонував він.— Паліть.
- Дякую.
- Так що там у вас трапилось?

— Я хвилююсь і не вмію говорити, але скажу. Я все скажу! — розпалювався Оптиміст.

— Скажіть, скажіть,— Хтось доброзичливо всміхався.

— Я не тільки скажу, я просто не дозволю, щоб усякі скиглії глумилися з життя. Бо життя — це... це наче стометрівка!

— А чому стометрівка? — заперечив Хтось.— Я б сказав: життя — це випробування на ризиках. Або краще: біг з перешкодами. Перешкоди, в розумінні — труднощі, ще є, хлопче. Незначні, звичайно, дріб'язкові, та є. Отже?..

— А мене особисто життя кличе, і я лечу. І особисто я не розумію, про які труднощі ви кажете!..

— Ну, ну... я просто жартував. Який запальний хлопець! Уже й жартувати не можна!

— Не можна! Не можна так жартувати, ви розумієте?!

— Ну, а якщо, скажімо, юнак або дівчина їдуть у необжиті райони, в Сибір, повинні ж їм сказати, що їх там, окрім усього іншого, чекають і труднощі?

— Ні в якому разі! — вигукнув Оптиміст.— Ми припускаємось великої дурниці, коли попереджаємо про це. Ось тому ти й бачиш подеколи: людина їде в необжитий район, а замислена. Чому, питаєте? Про що замислилась? Чи ти залишив тут щось, що дає тобі підстави задумуватись? Квартиру з вигодами? Рідних і друзів?.. А там тебе чекає намет! Там тебе чекають бурани, ведмеді, вовки!.. Постає питання: а що краще? Що краще: зручна квартира чи намет із ведмедем?

— Я розумію, що ви хочете сказати. Звичайно, намет із ведмедем краще. Але їдуть-бо вони зводити будинки із зручними квартирами. Цього теж не можна забувати. Значить, ведмідь не вічний?

Хтось підніс догори палець, хитро примружився.

— Ведмідь, на жаль, не вічний,— згодився Оптиміст.— Та це не повинно нас стримувати: закінчатся труднощі — ми їх вигидаємо!

— Це ви точно сказали. Це як в око вліпили.

— Я завжди кажу в самісіньке око, хоча й не вмію говорити і завжди хвилююсь. Еге ж, так про що ми? Ага, про юнака, який їде в необжитий район і сидить там у вагоні задуманий.

— Ні, ми повели мову про ведмедів. І я хотів запитати вас у зв'язку з цим: ось, скажімо, вийшли ви ранком з намету, а за десять кроків стоїть ведмідь. Звичайний бурий ведмідь середнього розміру. Ваші дії?

Оптиміст трохи подумав.

— Пісня! — вигукнув він.— Я заспіваю бадьору пісню і йду від намету. Ведмідь слухає і йде за мною. Таким чином я відводжу його від намету, в якому сплять мої товариші, і вони ніколи не довідаються, яка небезпека чигала на них того ранку. Я йду тайгою і співаю. Ведмідь іде за мною. Я стомлююсь іти, стомлююся співати, та я йду й співаю. Потім я повзу й співаю. Потім я перестав повзти й співати. Ведмідь підходить до мене, і я бачу в його звіриних очах захоплення й подив...

— Так, правильно. Ще одне запитання: ви йдете з товаришем тайгою. Ви заблукали. У вас обмаль продуктів. Ви все ділите навпіл і йдете далі...

— Стоп! — вигукнув Оптиміст.— По-перше, я не стану ділити продукти навпіл — я віддам товаришеві все.

— Я знав, що ви так скажете. Тому ще одне запитання: а якщо ваш товариш вчинить так само?

— Тоді ми викидаємо харчі і йдемо далі.

— Правильно. Вас не зловиш.

— Та вже якось там.

— Останнє запитання: ви виходите з тайги?

— Безперечно!

— Ви готові до труднощів, хлопче!

— Помацайте! — Оптиміст дав помацати свої біцепси. Хтось помацав.

— Так, ви готові до труднощів. У цьому я ще й ще раз переконуюсь.

— Я готовий до всяких труднощів.

— Отже, ви їдете в Сибір?

— Я повторюю: я готовий до всяких труднощів і злигоднів, та їх у нас нема. Навет із ведмедем — це, самі розумієте, не труднощі. Значить?..

Хтось не здогадується, що — «значить».

Оптиміст усміхається:

— Ну?.. Я готовий до труднощів, та їх нема,— значить?..

Логіка, логіка!

— Не можу здогадатись.— Хтось ізніжковів.

Оптиміст терпляче пояснює:

— До труднощів я готовий. Так? Але труднощів нема. Навет, бурани і ведмеді не труднощі. Значить?..

— Слово честі, не можу...

— Значить, я не їду в Сибір! — голосно й весело сказав Оптиміст.

Обидва щиро сміються.

— Браво, хлопче! Двадцять копійок з мене. А в чарівни-
ки до нас не хочете піти працювати? У нас є деякі трудно-
щі.

— Ваші труднощі — це теж не труднощі,— сказав Опти-
міст.— Я їх, до речі, не знаю й не хочу знати. Життя йде впе-
ред. І як поїзд проминає невеличкий полустанок, не
зупиняючись на ньому, так і життя гримить мимо ваших,
наприклад, труднощів, не звертаючи на них уваги. Зна-
чить?...

Хтось знову вагається.

Оптиміст вирішив пояснити предметно.

— Ось полустанок — тобто ваші труднощі.— Поклав на
стіл коробку сірників.— Так? Ось — життя...— Хотів узяти
наган, та Хтось ніяково сховав його. Оптиміст узяв протокол,
згорнув дудкою.— Ось — життя, яке стрімко пролітає
мимо.— Показав.— Тепер: я займаюся вашими трудноща-
ми...— Тицьнув у коробку пальцем.— А життя — дивіться!—
гримить мимо. Значить? Логіка?..

— Не розумію.— Хтось знову вагається.

— Значить, я не йду до вас працювати!

Знову весело засміялись.

— Ловко ви мене,— сказав Хтось.

— Якщо я піду до вас працювати, значить, я зостанусь
на полустанку, і життя гримітиме повз мене. А я хочу весь
час линути вперед. І я лину.

— Стоп! Зараз я вгадаю вашу професію,— сказав Хтось.

— Не вгадати.

— Вгадаю!

— Нізащо!

Хтось пильно подивився на Оптиміста:

— Пілот.

Оптиміст заперечливо похитав головою.

— Ви занадто буквально зрозуміли поривання вперед.
Пілот — це механічне поривання.

— Геолог!

— Геолог — це поривання в глибину, а не вперед.

— Викладач історії!

— Ну, це зовсім не те. Історія — це...

— Ні, ні, це справді не те. Зараз, зараз...

Оптиміст усміхається, чекає:

— Ну?..

— Зараз, зараз... Поет?

— Близько, та не те.

— Чорт забери! Зараз, зараз... Сутенер! Тобто... Тьху, чорт... не те хотів сказати, вибачте, будь ласка.— Хтось порчвонів.

— Нічого, — великодушно сказав Оптиміст.

— Я хотів сказати — зв'язківець!

— Не те.

— Тоді не знаю. Пас.

— Ви взялися за непосильне завдання. Мою професію визначити неможливо.

— Чому?

— Тому що в мене нема ніякої професії.

Хтось — наче покотом його покотило:

— Ну, ловко ж ви мене!.. Ха-ха-ха!.. А що ви робите?

— Нічого, в тім-то й річ.

— Як?

— Так. Як правило, лежу на дивані чи прогулююь вулицею.

— Та ви ж бо сказали, що ви весь час пориваєтесь вперед!

— Так, я лежу й пориваюь. Розумієте?

— ???

— Ну, я лежу і водночас лечу вперед! Невже ви собі не можете уявити цього? І це після ейнштейнівської теорії?

— Якось важко, знаєте... Не можу, знаєте, відчутти цього явища.

— Душею! Серцем! Помислами пориваюь!

— А-а, ось тепер зрозумів...

У цю мить вікна кабінету самі відчинились, з вулиці увірвався вихор, вихопив з рук Оптиміста чарівний листок і виніс у вікно.

— Так ви, значить, ніде не працюєте? — суворо запитав Хтось. Він обернувся на стомленого, в літах.

— Ні.

— І не бажаєте працювати?

— Працювати — значить не пориватися вперед. Правильно? Значить?..

— Попросіть другого сюди, — наказав Хтось.

Та двері самі відчинились, увійшли Чарівник і Песиміст. Песиміст одразу гаркнув на Оптиміста:

— Стоного!.. Де чарівний листок?! Зараз я битиму тебе...

Чарівник зупинив його твердою рукою:

— Спокійно.

— Ви бачили покидьків, які нікуди не пориваються?! — закричав Оптиміст.— Ось один з них. Дозвольте ваш наган, на хвилинку: я його цокну.

— Спокійно! — знову сказав Чарівник.— Сядьте. Листок у мене, ви його не одержите.

— Але ж він спотворив картину життя!

— Ні, це ти її спотворив!

— Спокійно! — ще раз сказав Чарівник.— Бо інакше я оберну вас на баранів, і ми з замом зготуємо з вас шашлики.— Чарівнику самому сподобався цей жарт, і він засміявся: — Ги-ги-ги...

Песиміст і Оптиміст не засміялись.

Чарівник схрестив руки й довго ходив по кабінету. Він думав.

— Ви обоє спотворили картину життя,— сказав він.— Ви обоє перейшли межу. А смисл у тому, щоб...— Він знову заглибився в свої думи.

— В чому смисл? — запитав Оптиміст.— Бо я хвилююсь.

— Смисл у тому, щоб... Заманлива ідея, чорт забери! — Чарівник знову заглибився в думи.

— Де у вас туалет? — тихо спитав його Оптиміст.

— У коридор і ліворуч. Швидше там, я зараз виголошуватиму смисл — щось нове.

— Побоюєтесь, що втечу? Принципово не піду. Я краще тут...

— У чому смисл? — нетерпляче запитав Песиміст.

— Смисл у тому,— урочисто мовив Чарівник,— щоб об'єднати обидві ці точки зору і в результаті напруженого філософського акту народити — третю! Га? Спробуємо?

— Як? — здивувалися всі.

— Так. Я переводжу свій чарівний годинник... Є. Відбувається сватання. Родина Нареченої така, якою її бачить наш Оптиміст. Родина Жениха така — як бачить Песиміст.

— Ура! — закричали Песиміст і Оптиміст. Узялися за руки й стали танцювати:

В цьому світі — тру-ля-ля!
тру-ля-ля!
тру-ля-ля!
Життя не варте ні гроша!
ні гроша!
ні гроша!

— Вперед, шибеники! — скомандував Чарівник.— Усі ходімте. Ми побачимо зараз щось нове.

А в цей час у будинку Нареченої коїлося щось неймовірне.

Дід читав Незрозуміло кому свою книжку:

— ...Тут я взяв гвинтівку й тарахнув його. Голубі мізки свиснули на парапет і драглями довго здригались. У цю мить вона вийшла з кімнати і підвела свою гадючу голівку, намагаючись справити зворотнє враження. Я почав клацати затвором, відчуваючи, що мене всього обволікує. «Одержуй!» — сказав я і її теж тарахнув. «Гук! Гук! Гук!» — розляглося по всіх кімнатах.

— Скільки метрів? — спитав Незрозуміло хто.

— Де?

— Квартира?

— Не знаю.

— А навіщо пишеш? Тумбочки краще майструй.

В іншому кутку Жених навчав Батька Нареченої боксу. Обмотав кулак рушником і показував прийоми.

— Крюк! — кричав розпашілий Жених. — Оп!

Батько Нареченої відлетів до стіни.

Батько Жениха повів його знову до вікна.

— Удар, га?..

— Прекрасний удар! Ось я пам'ятаю, коли їхав на Крайню Північ...

— Постривай ти зі своєю Північчю! Ставай.

— Ви легше його, — сказала Мати Нареченої. — Бо струс буде.

— Який струс! — вигукнув Батько Нареченої. — Треба — значить, треба!

— Він мені одного разу як засвітив, — згадав Батько Жениха, — я тиждень на кварц ходив. Ану, синку, як ти мене тоді?.. Ану, йому теж так!

— Прямою правою? — запитав поважний Жених.

— Я не бачив. У мене тоді іскри з очей посипались.

Усі засміялись.

— Як образно! — сказала Наречена. — «Іскри посипались...» Яка все-таки російська мова!..

— Це — правою в лоб, знизу, — згадав Жених. — Це робиться так... Нагни голову!

Батько Нареченої слухняно нагнув голову:

— Єсть.

— Нижче.

— Єсть.

— Стежте за моєю правою ногою... Ось що вона робить...

Удар піде звідти.

Всі завмерли і стежили за правою ногою Жениха. Він стрибав.

— Оп! — сказав Жених, і Батько Нареченої полетів у куток.

— Усе, нокаут,— сказав Жених.

Справді, Батько Нареченої не зводився. Його стали приводити до тями.

— Ти захопився, Андж,— сказала Наречена.

— Якби я захопився, тут би давно вже нікого не було. Ми якось із дружком пішли до одних знайомих. А дружок із жінкою був. А там один фраер був. Ну, ми їх заскочили в туалеті. Ось там я захопився! Стали фраера в унітаз пхати, він не лізе...

— Принципово не лізе чи просто не може? — спитала Мати Нареченої.

— Не хоче!

— А ви?

— Ми зняли з нього костюм і пустили в самій шляпі. Він о другій годині ночі голий кігті рвав.

— Це ж неетично, Андж.

— Га? — запитав Жених.

— Неетично.

— Зате — голий! І швидкість пристойна.

— Я розумію твоє захоплення швидкістю, Андж, та згодься: гола людина о другій годині ночі... Ти можеш заперечити: а як же Високе Відродження?..

— Вони не встигли,— сказав Жених.

— Тобто?

— Ми прийшли раніше.

— Я кажу про Відродження...

— Я теж. Вони не встигли. Ми прийшли раніше.

— При чім тут ви?

Жених подивився на Наречену як на дурепу. Показав пальцем на лоб:

— У тебе що, замкнуло?

— Андж!!!

У цей час до кімнати ввійшли Чарівник, Оптиміст, Песиміст і Хтось. На них ніхто не звернув уваги.

Дід і Незрозуміло хто сперечалися про щось у своєму кутку. Наречена також щось палко доводила. Жених заперечував. Мати Жениха й Батько Жениха також засперечалися з Матір'ю Нареченої і Батьком Нареченої.

— Він мене хотів скалічити! — кричав Батько Нареченої.— Це членокалічення!

— Членокалічення буває не таке! — заперечував Батько Жениха.— Він куди тебе таракнув? По довбещці?..

— Я б попросила!..— також палко мовила Мати Нареченої.— Я б попросила вибирати вирази!

— Так?! — запитала Мати Жениха.— А мені здається, що тут декому треба затулити піддувало! Бо — протяг!

Батько Жениха взяв Батька Нареченої за барки.

— А я тобі кажу: голова — це що?

— А що ж це таке, по-вашому?

— Голова, еге?

— Ну

— Голова — це орган. А членокалічення — це... Ходімо до дверей, я тобі покажу членокалічення!

— Не піду!

— Підеш!..

Пристрасті розпалювалися.

Всі говорили разом, нічогісінько не добереш.

І в цю мить пролунав голосний протяглий крик:

— Полундра!..— Це Дід скочив із місця й заметушився по кімнаті.— Де моя шабля?! Я його зараз розпанахаю на дві половинки! У мене ще повно пороху в порохівницях!..

Незрозуміло хто бігав за Дідом і повторював:

— Сундук! Сундук!

— Атаc! — вигукнув Жених і заходився знімати піджак.

Батько Жениха тягнув Батька Нареченої до дверей.

— Ході-імо! Зараз довідаєшся, що таке членокалічення!

Зараз я тобі поясню...

— Полундра-а! — кричав Дід.

Тут не витримав Чарівник і надумав утрутитись:

— В чому справа, дідуню? Чому ви так розджохкались?

— Він на мене каже: «Сундук»!

— Слухай,— звернувся Чарівник до Незрозуміло кого.— Чому ти на нього кажеш «Сундук»?

— Тому що він не хоче майструвати тумбочки,— суворо сказав Незрозуміло хто.

— Я пишу книжку!

— Він пише книжку...

Тут підійшов Песиміст і засміявся «під Мефістофеля»:

— Ка-ка-ка!

— Що, що тут смішного? — втрутився Оптиміст.— Дідуню, пишіть і далі, не слухайте всяких хлюпиків.

— У тім-то й річ! Тому-то я й хочу розпанахати його на дві половинки!

Тут до них підійшли Батько Жениха й Батько Нареченої.

— У нас суперечка,— сказав Батько Нареченої.— Що таке голова?

— Голова? — здивувався Чарівник.— Голова — це...— він подумав,— це горище. Я висловлююсь образно. Ось ді-дусь мене зрозуміє.

— Я в своїй книжці «Руки вгору, вороги!» називаю го-лову — кумпол.

— А ось у нас теж був випадок,— підійшов Жених.— Ідемо ми якось із другом до нашої спільної знайомої, до нас підступає двоє. Я як дав одному...

— В якому районі? — запитав його Хтось.

— Заплутати хочеш, так?— насторожився Жених.— Не на того наскочив.

— При чім тут зразу — «заплутати»? — втрутився Чарів-ник.— Він просто поцікавився...

— А ти зачини піддувало й не варнякай. Я не з тобою розмовляю.

— Синку, дай їм усім знизу вгору під сорок п'ять граду-сів,— порадив Батько Жениху.

— Щось я не бачу тут нічого нового,— сказав Песиміст.

Чарівник насупився.

— Хлопче, хіба можна так висловлюватися?

— Вони взагалі тут похаміли,— мовив Батько Нарече-ної.— Дочко, дай рушницю.

— Руки! — закричав Дід.

— Хто сказав — «руки»? — оскаженів Жених.— Хто? Оцей нафталін? Увага, зараз буде — правою знизу в щеле-пу! Стежте за ногами.— І він уже стрибав перед Дідом.

— Зараз він його скалічить,— радісно сказав Батько Жениха.

Всі зупинились біля Жениха й Діда і вичікували.

— Стежте за ногами,— попередив Жених,— удар поч-неться звідти.

Дід розгублено чекає.

— Та він уб'є його! — сказала Мати Нареченої.

— Не вб'є, у нас бокс любительський, — зауважив Опти-міст.— Але щелепа може вилетіти.

— Синку,— озвалась Мати Жениха,— краще лівою в пе-чінку, щоб він зразу загнуска.

— Правильно,— згодився Невідомо хто,— метраж стане вільніший. Однаково не хоче тумбочки майструвати.

— Ні, краще по голові...

— По голові не треба,— попередив Дід.— Я не допишу книжку.

— Стежте за ногами! — знову крикнув Жених.

— Зараз він його...

— Дідусю, скільки вам було років? — спитав Оптиміст.—
Я завтра статтю про вас писатиму.

— Сімдесят вісім.

— Жах! Давно слід було...

— Що давно?

— Давно слід повне зібрання написати. На чому ви спинились у вашій книзі?

— Як я потрапив у полон і замордував ворожого генерала.

Жених перестав стрибати.

Всі також здивувались.

— У полоні?

— Звичайно. Він у мене дві доби п'ятий куток шукав. І що найдивніше: він мені намалював карту земної кулі й каже: «Все, я більше нічого не знаю». Але цей номер йому не пройшов...

— Стежте за моїми ногами! — знову вигукнув Жених.

— У печінку, сину! В печінку!

— Дочко, дай рушницю!

— Тримайся, дідусю!

Всі галасують, нічого не добереш.

Дід голосно заспівав:

А я їду, а я їду за туманами,
За туманом і за запахом тайги!

— Слушайте, припиніть це! — наказав Хтось Чарівникові.— Тут нічого небаченого нема.

Чарівник глянув на руку...— годинника нема.

— Хто спер мій чарівний годинник?!

— Стежте за ногами!..— репетував Жених.

— У печінку, синку! В печінку!

— Знизу вгору під сорок п'ять! Знизу вгору під сорок п'ять!

— Гоп зі смиком — це ж бо буду я! Ха-ха...

— Папашо, стріляй! Вогонь, папашо!

— Хто спер годинник?!

А я їду, а я їду за туманами,
За туманом і за запахом тайги!

— Хто взяв годинник? Яка наволоч?

В цьому світі — тру-ля-ля!
Тру-ля-ля!
Тру-ля-ля!

Життя не варте ні гроша!
Ні гроша!
Ні гроша! —

співали Оптиміст і Песиміст.

— Вогонь, папашо!

Хтось і Чарівник силкуються навести лад, але не можуть. Пішли в хід подушки, стільці.

— Знизу вгору під сорок п'ять!

В цей час увійшов Сусід.

Узяв за комір Чарівника, підвів до дверей і дав йому носакотом у задницю.

Потім узяв Песиміста й випроводив його таким самим чином. І Оптиміста також. І Хтось подався слідом.

Усі вмовкли. І дивляться одне на одного непорозуміло.

— Тепер давайте так, як це буває насправді — з точки зору нормальних людей.

* * *

— Проходьте, товариші,— сказав Батько Нареченої,— сідайте, будь ласка. За віщо честь така?

Гості (родина Жениха) повсідалися, де кому зручно.

— Діло таке,— озвався Батько Жениха,— прийшли ми, як то кажуть, з дуже делікатним ділом: сватати вашу дочку. І надумали зразу цілою родиною: заразом і познайомимось. Не заперечуєте?

— Але ж тут... як тут заперечиш? — Батько Нареченої засміявся (нормально).— Тут дехто, слід сподіватися, раніше знайомий. Що ж... просимо до столу. Ми, щоправда, не готувались, та якось викрутимось.

— Прошу, дорогі гості, прошу,— сказала Мати Нареченої.

— Е-е!— вигукнув Дід.— Так я ще й на весіллі погуляю! Всі засміялись і стали сідати до столу.

Кінець

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

АСТАФ'ЄВ Віктор Петрович (нар. 1924) — російський радянський письменник. Народився в с. Овсянка, нині Дивногірського району Красноярського краю, в селянській родині. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1961 році закінчив Вищі літературні курси при СП СРСР. Друкується з 1951 року.

Автор збірок оповідань («До майбутньої весни», «Заворот», «Зарубки»), повістей («Стародуб», «Зорепад», «Десять гримить війна», «Останній уклін»), роману «Тануть сніги» і «Оповіді в оповіданнях «Цар-риба». Повісті «Перевал», «Останній уклін», «Крадіжка», «Пастух і пастушка» відзначені Державною премією РРФСР ім. М. Горького (1975).

І. ГРЕКОВА (Вентцель Олена Сергіївна) (нар. 1907) — російська радянська письменниця. Народилася в місті Ревель (нині Таллін). В 1929 році закінчила математичний факультет ЛДУ. Доктор технічних наук, професор. Друкується з 1957 року.

Автор оповідань («За прохідною», «Дамський майстер»), повістей («Маленький Гарусов», «На випробуваннях», «Під ліхтарем», «Хазяйка готелю», «Кафедра»).

РАСПУТІН Валентин Григорович (нар. 1937) — російський радянський письменник. Народився в с. Усть-Уда Іркутської області. В 1959 році закінчив історико-філологічний факультет Іркутського університету. Друкується з 1961 року.

Автор збірок оповідань і нарисів («Край біля самого неба», «Людина з того світу»), повістей («Гроші для Марії», «Униз і вгору за тецією», «Останній строк», «Несподівані клопоти», «Прощання з Матерою»). Повість «Живи і пам'ятай» відзначена Державною премією СРСР (1977).

ТРИФОНОВ Юрій Валентинович (1925—1980) — російський радянський письменник. Народився в Москві. В 1949 році закінчив Літературний інститут ім. М. Горького. Друкувався з 1947 року.

Автор збірок оповідань («Під сонцем», «Відблиск багаття», «В кінці сезону», «Смолоскипи на Фламінію», «Ігри в сутінках», «Кашкет з великим козирком»), сценарію «Хокейсти», повістей («Обмін», «Попередні підсумки», «Довге прощання»), романів («Студенти», «Вгамування спраги»). Роман «Студенти» відзначений Державною премією СРСР (1951).

ШУГАЄВ Вячеслав Максимович (нар. 1938) — російський радянський письменник. Народився в Мензелинську Татарської АРСР у сім'ї службовців. У 1961 році закінчив факультет журналістики Уральського університету. Друкується з 1958 року.

Автор збірок оповідань, нарисів («Дещо про сибіряків», «Село Добролет»), повістей («Біжу і повертаюся», «Любов серед літа», «Проводи», «Забутий сон», «Петро й Павло», «Вільному воля»), книжок для дітей «Осінь у Майську» та ін. Відзначений премією Ленінського комсомолу (1977).

ШУКШИН Василь Макарович (1929—1974) — російський радянський письменник, кінорежисер, сценарист, кіноактор. Заслужений діяч мистецтв РРФСР (1969). Народився в с. Сротки Бийського району Алтайського краю в селянській родині. В 1961 році закінчив режисерський факультет Всесоюзного державного інституту кінематографії (майстерня М. І. Ромма). Друкувався з 1959 року.

Автор збірок оповідань («Сільські жителі», «Земляки», «Там вдалині», «Розмова при ясному місяці», «Характери»), кіноповісті «Калина червона», сатиричної повісті «Енергійні люди», роману «Любавіні», історичного кінороману «Я прийшов дати вам волю», кіносценаріїв («Живе такий хлопець», «Пічки-лавочки», «Ваш син і брат»). Відзначений Державною премією РРФСР імені братів Васильєвих (1967), Державною премією СРСР (1971), Ленінською премією (1976).

ВІКТОР АСТАФ'ЄВ	
<i>ОДА РОСІЙСЬКОМУ</i>	
<i>ГОРОДУ</i>	
Переклав Петро Засенко	5
І. ГРЕКОВА	
<i>КАФЕДРА</i>	
Переклав Микола	
Стеблина	50
ВАЛЕНТИН РАСПУТІН	
<i>УНИЗ І ВГОРУ ЗА ТЕЧІЄЮ</i>	
Переклав Анатолій Таран	280
ЮРІЙ ТРИФОНОВ	
<i>ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ</i>	
Переклав Валерій	
Шевчук	334
ВЯЧЕСЛАВ ШУГАЄВ	
<i>ВІЛЬНОМУ ВОЛЯ</i>	
Переклав Олесь Лупій	394
ВАСИЛЬ ШУКШИН	
<i>ТОЧКА ЗОРУ</i>	
Переклав Євген Гуцало	444
Довідка про авторів	483

СОВРЕМЕННАЯ РУССКАЯ ПОВЕСТЬ

Составитель Иван
Денисович Бажинов

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1983

(На украинском языке)

Редактор *Т. Г. Соломаха*

Художник *Е. Ф. Сендзюк*

Художній редактор *В. С. Мітченко*

Технічний редактор *Л. М. Смолянюк*

Коректори *О. С. Назаренко, З. П. Шкода*

Інформ. бланк № 2112

Здано до складання 15.02.83.

Підписано до друку 10.10.83.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна.

Друк високий

Ум. друк. арк. 25,62.

Ум. фарб.-відб. 25,62.

Обл.-вид. арк. 29,434.

Тираж 65 000.

Зам. 3-77.

Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво

художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП,

вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова

фабрика ім. Фрунзе.

310057, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Сучасна російська повість : Перекл. з рос./Упоряд.
С56 І. Бажинов.— К. : Дніпро, 1983.— 485 с.

Перший випуск збірника складають повісті, написані в 70-х роках російськими радянськими прозаїками. У творах оспівується рідна природа, любов до землі, вони пройняті філософськими роздумами про сенс буття і взаємовідносини між людьми.

С $\frac{4702010200-172}{M205(04)-83}$ 172.83.

P2